

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

। ગુજરાત કોપીરાઇટ વિભાગ ।

૫૬૬

અનુક્રમાંક

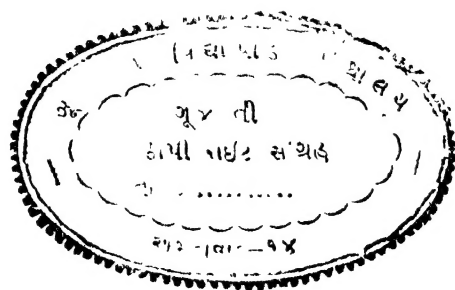
કિંમત

ગ્રંથનામ

મિનાક્ષરીટીકા

વર્ગાંક

298

મિતાંક્ષરાટીકા

સહીત.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિનું ભાષાતર.

રાજમાન્ય રાજેશ્રી ભોઝાનાથ સારાભાઈની

પ્રેરણાથી સુરતના રહેવાસી શાસ્ત્રી.

યજ્ઞેશ્વર ચિમળાજીએ પ્રગટ કર્યું

અમદાવાદ મધ્યે.

મામાનો હવેલોમાં યર્મી. ૨ પ્રિન્ટિંગ અને જનરલ એજન્સી કંપની

"લિમિટેડના" પ્રેસમાં રણછોડલાલ હીરાચંદે છાપ્યું.

સને. ૧૮૭૨

સંવત. ૧૯૨૮

સાંચી સ્મૃતિ
અમદાવાદ.
સાંચી સ્મૃતિ-સંગ્રહ
૧૫૬૬

આયે પુસ્તકનો હક સને ૧૯૬૭ ના (૨૫) માં આક્ટ
 મુજબ બંધાવનારે પોતાના સ્વાધીન રાખ્યોએ માટે આલે પુસ્તક
 અથવા ઉમાનો કાંઈપણ ભાગ માલેકની રજાસીવાય ગાપવું નહીં.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 અમદાવાદ
 ગુજરાતી ઓપીરાઈટ સોસાયટી

॥ देवचंज्जीकृत 'चोविसीनो बालाबोध ॥

तथा पील प्रकरणो अङ्कित.

आपुस्तकमाहेला ग्रंथो सारीरीते शुद्धकरीने तत्वरुची

आत्मारथी केवली भाषित सुद्ध धर्मनारागी प्रा

णीयोना हितने लायेक जाणीने

मुंबईमध्ये.

ग्रंथसागर प्रेसमां

वाप्यो.

शन १८७४.

संवत् १८३०.

પ્રસ્તાવના.

સઘડી જાતના મનુષ્યને પોતપોતાના સ્વધર્મની માહિતગારી હોવી જોઈએ; કેમકે સ્વધર્મની મર્યાદા પાળીને પોતાનો સંસાર વ્યવહાર ચલાવનારાઓને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સુખનો અને યથાયોગ્ય માનપ્રતિષ્ઠાનો લાભ મળે છે. પોતપોતાનો સ્વધર્મ સમજવાને વાસ્તે સઘડી તરેહની પ્રજાઓમાં અવતરેલા સારા સારા નામાંકિત જ્ઞાની પુરુષોએ ધર્મ પુસ્તકોં બનાવેલાં છે. પરંતુ તેમાં સંસાર વ્યવહારને વાસ્તે ઉપયોગી પડે એવા સઘડા વિચાર લખેલા નથી; તેથી અન્ય પ્રજાના લોકોને પોતાનાં ધર્મ પુસ્તક સમજી લેવાની ઘળી અગત્ય રહેતી નથી. તેમ આર્ય પ્રજાના લોકોએ સમજવું નહિ. કારણ કે, પરમેશ્વરની કૃપાથી સર્વ વિષયોનું યથાર્થ જ્ઞાન જેમને પ્રાપ્ત થયેલું, એવા મનુ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઇત્યાદિ મહાકાવિઓએ આર્યલોકોને વાસ્તે ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથ કરેલા છે, તેમાં પરલોકમાં ઉપયોગી કલ્યાણકારક પવિત્ર વિચાર તથા આ લોકમાં ઉપયોગી સંસાર વ્યવહારની ઉત્તમ રીતભાતના સઘડાં તરેહના સુંદર વિચાર પળ લખેલા છે. તે માટે આર્યલોકોને તો (એટલે હિંદુલોકોને તો) પોતાના ધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેઢવવાની ઘળી અગત્ય છે.

શ્રુતિવચન તથા સ્મૃતિવચનનો આધાર લઈને આર્યલોકોના સ્વધર્મનો નિર્ણય કરાય છે. શ્રુતિ એટલે વેદ અને સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર સમજવું. કેમકે મનુસ્મૃતિમાં “શ્રુતિ સ્તુવેદો વિજ્ઞેયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈસ્મૃતિઃ” એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. તેમ પૂર્વમાં આ શાસ્ત્રમાં “ધ્યાયવિત્સમયઃ સ્મૃતિઃ” એ વચનવડે ધર્મન્યાય જાણનારાઓએ કરેલા ઠરાવને સ્મૃતિ કહે છે. શ્રૌતસૂત્ર ગૃહ્યસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં પણ ધર્મનું જ નિરૂપણ કરેલું હોય છે, તેથી પણ ધર્મશાસ્ત્ર કે ધર્મન્યાય જાણનારાઓએ કરેલો ઠરાવ હોવાથી સ્મૃતિમાં જ ગણાય છે. તે પ્રમાણે મિતાક્ષરા વગેરે પ્રમાણ ગ્રંથકારોએ પણ તે તે સૂત્રને વાસ્તે “નાપિગૃહ્ય સ્મૃતિ વિરોધઃ” ઇત્યાદિ લેખવડે સ્મૃતિશબ્દ વાપરેલો છે.

ધર્મશાસ્ત્રના સર્વગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા છે. તેનું કારણ એજે પ્રાચીન વર્ષમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયે ઇત્યાદિ ઉત્તમકુળના લોકોની ચાલુભાષા સંસ્કૃત હતી. તેની વિત્તિને વાસ્તે પ્રમાણ ઉદાહરણ બહુ છે; પરંતુ લખાણનો વિસ્તાર વધી જાય તે સંક્ષેપમાં થોડું એક લખીએ છાંયે કે, પાણિનિ નામના એક મહાસમર્થ આચાર્ય ધ

પા. તેઓએ સંસ્કૃત વ્યાકરણ સૂત્રનો અષ્ટાધ્યાયી ગ્રંથ રચેલો છે. તેમાં તે સમયના લોકો પોતાની ભાષામાં જે શબ્દ વાપરતા હતા, તે સર્વે શબ્દના નિયમ બાંધેલા છે. લોક ભાષામાં જે વપરાતા નથી કેવલ વેદના પુસ્તકોમાંજ લખેલા માલૂમ પડે છે, તેમનો નિયમ બતાવવાનો કદાપિ વચ્ચમાં પ્રસંગ આવ્યો હોય, ત્યારે “છંદસિ” એવો શબ્દ તે તે સૂત્રમાં પાણિનિ આચાર્ય લખે છે. (છંદસિ એટલે વેદમાં.) વૈદિક શબ્દના પ્રકરણમાં કદાપિ લૌકિકશબ્દના મિયમ બતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે “ભાષાયામ્” એવો શબ્દ તે તે સૂત્રમાં લખે છે; તેથી નિશ્ચય કરી સકાય છે કે, પાણિનિ આચાર્યની વચ્ચે તે લોકમાં સંસ્કૃતભાષા ચાલતી હતી. એ વિચારને વાસ્તે વધારે ખુલાસો વ્યવહારાધ્યાયની પ્રસ્તાવનામાં લખીશું.

મનુ અત્રિ ધૃગુ હારિત યાજ્ઞવલ્ક્ય इत्यादि अनेक ऋषिओए स्मृतिग्रंथ करेला છે. તેમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિનો લેખ ઘણો ગંભીર વિચારવાળો સૂત્ર ગ્રંથ જેવો સંશેપમાં લખેલો છે. પરંતુ એ સ્મૃતિ ગ્રંથની રચના ઘણીજ સુંદર બંદોબસ્તવાળી છે. એના અધ્યાય ત્રણ કીધા છે, સડ મઢીને શ્લોકની સંખ્યા આશરે ૮૬૨ આઠમો ગાસેટ થાય છે.

વિજ્ઞાનેશ્વર પંડિતે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની ટીકા કીધી છે; તેને મિતાક્ષરા કહે છે. એ મિતાક્ષરાગ્રંથ કાંઈ વીંજી ટીકા જેવો કેવલ મૂલ્યગ્રંથનો અર્થ સમજવાને વાસ્તે ઉપયોગી છે એટલુંજ નથી; ત્યારે એને સ્વતંત્ર ધર્મશાસ્ત્ર નિબંધગ્રંથની યોગ્યતા છે. ગોંડ દાક્ષિણાય ગુર્જર વગેરે પ્રાચીન નવીન અનેક ગ્રંથકાર વિદ્વાન્ લોકો મિતાક્ષરાગ્રંથને ઘણુ માન આપીને પ્રમોણગ્રંથમાં પ્રથમવર્ગનો ગણે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ પ્રશ્નોત્તરના આકારમાં આ સ્મૃતિગ્રંથ પ્રથમ કીધો હતો, ત્યાર પછી તે સઘળા વિચાર લઈને સંશેપથી શ્લોકાત્મક સ્મૃતિગ્રંથની રચના યાજ્ઞવલ્ક્યનાજ કાંઈ શિષ્યે કરેલી છે, એવું વિજ્ઞાનેશ્વર પંડિત મિતાક્ષરાના આરંભે લખે છે.

જેને પૃથ્વી ઉપર કાળ્વ માધ્યંદિન इत्यादि शाखावाळा शुक्रयजुर्वेदની પ્રસિદ્ધિ કતેજ યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિ આ સ્મૃતિગ્રંથનો મુખ્ય આચાર્ય છે. એ યાજ્ઞવલ્ક્યનો તથા એ ટીકા કરનાર વિજ્ઞાનેશ્વર પંડિતનો ઉત્પત્તિકાલ વગેરે ઇતિહાસનું સવિસ્તાર લ઼ુ વ્યવહારાધ્યાયની પ્રસ્તાવનામાં કરીશું.

મિતાક્ષરાગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાવહે ભાષાંતર કરવાનો હેતુ એજે, સંસ્કૃતબુદ્ધિવાના વાળા વિદ્વાન લોકોની સંખ્યા હાલની વચ્ચતમાં ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. તેથી આ-

ધ્રમજ્ઞાના લોકોને સઘડા કામમાં ઉપયોગી પડે એવા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનું :
 અજ્ઞાન ધ્યું છે, તેથી લોકોને સ્વધર્મની વાતમાં સાધારણ સહજ કાંમને વાસ્તે ઘર્ણ
 અડચણ પડે છે. અને જદા અજ્ઞાની લોકો સારા સારા લોકોને ઘર્ણી પીડા દે છે, તે
 સઘડાં સંકટ મટવાને વાસ્તે ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતની સમજણ ઘણા લોકોને યથા વિના
 બીજો ઉપાય નથી. તેમ ન્યાય ઇન્સાફના કામમાં તથા બીજા અનેક પ્રકારના ઉત્તમ વિ
 ચારની કેલ્વણી મલ્લવાના કામમાં આર્યલોકોને ધર્મશાસ્ત્ર જાણવાની ઘર્ણીજ અગત્ય છે.
 તે વાસ્તે ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું દેશીભાષામાં લખાણ ઘર્ણુંજ હિતકારક છે, એમ જાણીને
 અમદાવાદના રહેવાસી રાવબાહદુર ખોલ્લાનાથ સારાભાઈની પ્રેરણાથી આચારાધ્યાયનું
 ભાષાંતર કરેલું છે.

એ અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય ઇત્યાદિ લોકોએ જન્મકાલથી તે અંતકાલ સુધી
 સ્વધર્મની મર્યાદા પ્રમાણે શી રીતે વર્તેવું; તથા સંસાર વ્યવહાર શી રીતે ચલાવવા. તેમે
 વાસ્તે યથાયોગ્ય નિર્ણય ૩૬૭ શ્લોકવડે લખેલા છે. આ અધ્યાયમાં લોકોપયોગી સમ-
 જવા જેવા ઘણા વિચાર છે. તેને વાસ્તે આગલ અનુક્રમણિકા લખી છે, તે વાંચી જો-
 વાથીજ સાધારણ રીતે ગ્રંથસ્થ વિષયોનું મહત્વ વાંચનારાઓના ધ્યાનમાં આવ્યા વિના ર-
 હેશે નહિ.

પદ્મેશ્વર ચિમળાજી શાસ્ત્રી સુરતકર.

आचाराध्यायनी अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.	विषय	पृष्ठ.	पंक्ति.
उपोद्घात प्रकरण. १	१	१	तीर्थिनां लक्षण.	१२	१४
मंगलाचरण.	१	५	स्त्री शूद्र वगैरेणा आचमन-		
याज्ञवल्क्य स्मृतिनी उत्पत्ति.	२	१	नो विधि.	१३	१२
छ प्रकारना स्मार्त्त धर्मनुं स्वरूप.	२	१५	प्राणायामनुं लक्षण.	१४	५
स्मृतिग्रंथोने धर्मशास्त्र ए नाम			संध्यानो विचार.	१४	१३
आपवानुं कारण.	३	७	अभिकार्य	१५	७
चउद विद्याओनां नाम.	४	६	गुरुसेवा.	१५	११
ए विद्या भणवाने वास्ते तथा			दंड यज्ञोपवीत इत्यादिनुं		
भणाववाने वास्ते अधिकारी.	४	१६	धारण करवानो विधि.	१६	१७
स्मृतिकारोनां नाम.	५	३	भिक्षाना विचार.	१६	२३
धर्मनां मूलकारण.	५	२०	भोजन विधि.	१७	१९
धर्म समजवाने वास्ते मूल-			गुरु आचार्य वगैरेनां लक्षण.	१९	१०
प्रमाण.	६	११	ब्रह्मचर्य व्रतनो अवधि.	२०	४
संदिग्ध विषयमां धर्म निर्ण-			द्विजनुं लक्षण.	२१	१५
यनो उपाय.	७	११	वेदाभ्यासनुं फळ.	२१	२२
			ब्रह्मयज्ञनुं फळ.	२२	५
			अभ्ययननी स्तुति.	२३	२३
			नैष्ठिक ब्रह्मचारिनुं लक्षण.	२४	१९
ब्रह्मचारी प्रकरण. २			विवाह प्रकरण. ३		
उपोद्घातनुं स्वरूप लक्षण.	७	२१	गुरु दक्षिणानो तथा समावर्त्त-		
चारे वर्णनां नाम.	८	३	न संस्कारनो विधि.	२५	१२
गर्भाधानादिसंस्कारना काळ.	८	१५	कन्यानां लक्षण.	२५	२१
संस्कार करवानुं फळ.	९	१३	सापिंड्य निर्णय.	२६	२०
स्त्रीना संस्कारोने वास्ते वि-			वर्णां लक्षण.	३२	१७
चार.	९	२०	असवर्ण जातिवाळी कन्या व-		
उपनयन संस्कार.	१०	१	रणवानो विधि.	३४	११
ब्रह्मचारिने पाळवाना धर्म.	१०	१०			
आचमननो विचार.	११	२२			

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
आठ प्रकारना विवाहनुं ल-		
क्षण.	३४	२३
स्वजातीवाळी तथा परजा-		
ति वौळी कन्या शी रीते		
परणवी तेनो विचार.	३६	१७
कन्यादान करवावाळा अधि-		
कारीभोनो अनुक्रम.	३७	९
स्वयंवर करवानो विचार.	३७	२०
कन्या आपवानुं कबूल करीने		
जे आपतो नथी तेने दंड.	३८	९
बागदान यथा पछी पण क-		
न्या नाहि आपवानुं कारण.	३८	१०
पुनर्भू वगरे स्त्रीनां लक्षण.	३९	९
क्षेत्रजपुत्रनी उत्पत्तिनो प्र-		
कार.	४०	१
व्यभिचारिणी स्त्रीने शी री-		
ते राखवी तेनो विचार.	४०	१६
स्त्रीनां शुद्धि.	४१	९
केटलीएक दुष्ट स्त्रीयोनो		
परित्याग.	४१	१८
एक छतां बीजी परणवानां		
कारण.	४२	१०
स्त्रियोने सारो उपदेश.	४३	९
बिना कारण बीजी स्त्री पर-		
णनारने वास्ते विचार.	४३	१८
स्त्रियोनो धर्म.	४४	७
शास्त्रोक्त विधियो विवाहक-		
रवानो फळ.	४४	१४

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
ऋतुकाळमां स्त्रीसंग करवा-		
नो विचार.	४५	९
स्त्रियोनुं कर्तव्य कर्म.	५३	९
जेनो भर्ता प्रवासमां गयो		
ते स्त्रीना नियम.	५४	३
स्त्रीने स्वतंत्र थवा देवीनाहे.	५४	१७
विधवा स्त्रीना धर्म.	५५	६
सती थवानो विधि.	५५	१३
स्त्रीयोनो रुडा आचारनुं नि-		
रूपण.	५८	१४
अनेक स्त्रीना धर्माने वास्ते		
विशेष विचार.	५९	२२
भार्या मरी गया पछी कर-		
वानो विधि.	६०	६
<hr/>		
वर्णजाति विवेक प्रकरण. ४		
ब्राह्मण क्षत्रिय इत्यादि वर्णनां		
लक्षण.	६१	९
कुंड गोलक इत्यादि दुष्ट प्र-		
जा ब्राह्मणादि जातिमां		
गुणाति नथी.	६१	१९
अनुलोम वर्णसंकर जाति-		
ना भेद.	६३	१
प्रतिलोभ वर्णसंकर जाति-		
ना भेद.	६४	१०
उत्तम जातिवाळो नीच था-		
य, तथा निच जातिवाळो		
उत्तम थाय तेनां कारण.	६६	

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.	विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
गृहस्थ लोकना धर्म.	६८	१२	सघळा लोकोना साधारण		
स्नान संध्यावंदन इत्यादि			धर्म.	८३	२२
प्रतिदिवस करवानां कर्म-			सोमयाग वगैरे श्रौतकर्मना		
नो विचार.	६९	८	योग्य अधिकारी.	८४	२०
वेद शास्त्रना अर्थनो विचार			शालीन तथा यायावर एवा		
करवो.	७०	८	वे प्रकारना गृहस्थ होय		
संसार निर्वाहने वास्ते राजा			छे. तेमनुं लक्षण.	८६	१९
वगैरे श्रीमंत लोकोनो समा-					
गम करता रहेवुं.	७०	२०	स्नातक धर्म प्रकरण.	९	
ब्रह्मयज्ञ वैश्वदेव वगैरे पंचमा-			धन मेळववानो विचार.	८८	२३
हायज्ञनो विचार.	७१	११	पाखंडी वगैरेनी संगतिनो		
सर्वने तृप्त करीने ल्यार पछी			निषेध.	८९	१४
घर धणीए जमवुं.	७३	२४	शुभ्रवस्त्रादिनुं धारण कर-		
अपोशाननो विधि.	७४	६	वानो विधि.	९०	१६
अतिथिनी सेवा करवी.	७४	१५	अविचारित कर्मनो निषेध.	९१	१३
ब्रह्मचारी तथा संन्यासीने भि-			सुवर्ण, यज्ञोपवीत इत्यादि प-		
क्षा आपणी.	७५	४	दार्थनुं सदांये धारण करवुं.	९२	४
श्रेष्ठ अतिथिनी (एटले परो-			केटलाक कामनो निषेध.	९२	२२
णानी) मनुषर्क पूजा क-			केटलाक लोको पासेधी दा-		
रवी.	७५	१७	नलेवानो दोष.	९६	२०
अतिथीनुं लक्षण.	७७	७	उपाकर्मनो तथा उत्सर्जन		
पशान्न भोजन करवाने वा-			कर्मनो विचार.	९७	३
स्ते विचार.	७७	१५	अनध्यायना काल.	९७	६
सायं संध्या वगैरेनो विचार.	७८	१४	केटलीक सारी वातनो उ-		
ब्रह्मान्न नळवानां कारण.	७९	१७	पदेश.	१०२	१५
ब्राह्मण क्षत्रिय इत्यादि लो-			लोक विरुद्ध धर्मनो निषेध.	१०४	२०
कोनो सत्कर्म तथा धंधा.	८१	३	कुटुंब क्लेश करवानो निषेध.	१०५	६

વિષય.	પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.
બીજાણ વંધાવેલા જલાશ-		
યમાં સ્નાન કરવાનો પ્ર-		
કાર.	૧૦૧	૨૦
જેમનું અન્ન અમલ્ય છે તે		
લોકનું સ્વરૂપકથન.	૧૦૬	૧૧
કેટલાક શૂદ્રનું અન્ન મ-		
લ્ય છે.	૧૦૯	૨૦
વાશી થયેલા પળ કેટલાક		
પદાર્થ અમલ્ય થતા નથી.	૧૧૧	૨૨
અમલ્ય પદાર્થ કહે છે.	૧૧૨	૧૨
કાંદા વગેરે અમલ્ય પદાર્થ		
ખાવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૧૬	૧૯
કેટલાક પશુપક્ષિ વગેરે મ-		
લ્ય છે તેનું નિરૂપણ.	૧૧૭	૧૬
માંસ મક્ષણનો વિધિ તથા		
પરિચાગનું ફલ.	૧૧૮	૧૮

દ્રવ્ય શુદ્ધિ પ્રકરણ. ૬

સુવર્ણ વગેરે પદાર્થની શુદ્ધિ.	૧૨૧	૧૮
શ્રાવ્ય વસ્ત્ર વગેરેની શુદ્ધિ.	૧૨૨	૧૩
ક્રારીગર વેપારી વગેરેની		
શુદ્ધિ.	૧૨૬	૨૩
ભૂમિની શુદ્ધિ.	૧૨૭	૨૧
રસ્તાની શુદ્ધિ.	૧૩૬	૮

દાન પ્રકરણ. ૭

દાન લેવા યોગ્ય એવા સ-		
ત્વાન્નનો વિચાર.	૧૩૬	૧૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.
અયોગ્ય માણસે દાન લેવું		
નહિ.	૧૩૯	૨
મોક્ષાનનો વિધિ.	૧૪૦	૩
ઉચ્ચતા મુલિ મોદાનનું		
ફલ.	૧૪૦	૨૦
મોદાન જેવો બીજાં સત્કર્મ.	૧૪૧	૧૯
ભૂમિ વગેરે દાનનું ફલ.	૧૪૨	૮
દાન નહિ લેવાનું ફલ.	૧૪૪	૧૧
કેટલીક વસ્તુની ના કહે-		
વી નહિ.	૧૪૪	૧૯

શ્રાદ્ધ પ્રકરણ. ૮

શ્રાદ્ધનું સ્વરૂપ લક્ષણ તથા		
તેના ભેદ.	૧૪૬	૨
શ્રાદ્ધ કરવાના કાળ.	૧૪૬	૧૭
શ્રાદ્ધમાં ઉપયોગી પદો એવા		
યોગ્ય બ્રાહ્મણનું લક્ષણ.	૧૪૭	૨૦
શ્રાદ્ધ કર્મમાં જેનકામાં લે-		
વા અયોગ્ય બ્રાહ્મણનું લ-		
ક્ષણ.	૧૪૯	૧૧
પાર્વણ શ્રાદ્ધનો પ્રયોગ ક-		
હે છે.	૧૫૨	૧૪
શ્રાદ્ધમાં કેટલા બ્રાહ્મણ જ-		
માડવા તેની સંખ્યા.	૧૫૨	૨૦
બ્રાહ્મણની પૂજા કરવાનો		
પ્રકાર.	૧૫૪	૧૨
અર્ધનો વિધિ.	૧૫૫	૧

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
चंदन, पुष्प धूप दीप, इ- त्यादि केवां जोइये.	१५५	१५
अन्नौ करणनो विचार.	१५८	१५
अन्न निवेदन	१६०	१५
श्राद्ध योग्य अन्ननो विचार.	१६१	१८
पिंड दाननो प्रकार.	१६३	१४
ब्राह्मणनुं विसर्जन.	१६५	१०
श्राद्ध कर्त्ताना तथा भोक्ता- ना नियम.	१६६	११
वृद्धि श्राद्धमां जे विशेष क- रवानुं होयछे ते कहेछे.	१६७	२०
एकोद्दिष्ट श्राद्धनो प्रकार.	१६८	१
सर्पिंडी करण श्राद्धनो प्र- कार.	१६९	६
व्युत्क्रमथी मरी गयो होय तेना सर्पिंडीनो विचार.	१७२	१
माताना सर्पिंडी श्राद्धमां गोत्रनो विचार.	१७३	६
सर्पिंडी करणना काळ.	१७५	८
संवासीनुं सर्पिंडी करण करवुं नहि.	१७६	१६
मासिक श्राद्धना काळ.	१७७	११
मासिक वगेरे श्राद्ध, सर्पिंडी थया पछी एकोद्दिष्ट वि- धियी के पर्वण विधियी		
करवुं तेनो निर्णय.	१७८	६
पिंडदान थयापछी ते पिं- डनुं शुं करवुं, ते कहेछे.	१८१	३

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
श्राद्धमां भोजनने वास्ते आं- पेला पदार्थनुं फळ क- हेछे.	१८१	१०
गयादि तीर्थने विषे श्राद्धनुं फळ.	१८२	२५
ते ते जातिवाळा माणसोये ते ते भोजनना पदार्थ आपवानुं विशेष फळ क- हे छे.	१८३	९
ते ते तियिने विषे श्राद्ध करवानुं फळ.	१८४	२
ते ते नक्षत्रने विषे श्राद्ध करवानुं फळ.	१८५	२
मृत माणसने श्राद्धनुं फळ सी रीते मळेछे, अने पि- ता पितामह इत्यादि श- ब्दवडे कोण समजवा. तेनो निर्णय.	१८६	६
गणपति कल्प (एटले वि- नायक शांति) प्रकरण.		
विघ्न करिक हेतु.	१८७	२२
विघ्न उत्पन्न थशे एम स- मजवानां स्वप्न वगेरे का- रण.	१८८	४
विघ्ननी शांति करवावाळुं कर्म.	१८९	२३
ग्रह शांति प्रकरण.		

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
ग्रह शांतिनुं फळ.	१९८	२
नव ग्रहनी मूर्ति वगैरे.	१९८	१३
नवग्रहनां ध्यान.	१९८	२३
ग्रहयज्ञां समिध.	२००	२०
नवग्रहनां भोजन.	२०१	११
नवग्रहनी दाक्षिणा.	२०२	८
ग्रहशांतिमानो विशेष वि- चार.	२०२	१५

राज निति प्रकरण.

राजानां लक्षण.	२०४	२
कारभरि प्रधान वगैरेनां लक्षण.	२०६	३
पुरोहितनुं लक्षण.	२०६	२४
राजाए मोहोटा मोहोटा यज्ञ करवा.	२०७	१२
सत्वात्र ब्राह्मणे नाना प्र- कारनां द्रव्यनुं दान क- रवुं.	२०७	१९
दानपत्र (सनद) वगैरे ले- ख करी आपवानां कारण तथा रीत.	२०८	२१
राजाने रहेवा योग्य स्थाननो विचार.	२१०	१५
कोट्ट किलां वगैरे निर्भय स्थानना प्रकार.	२१०	२५
स्वपराक्रमवडे मेळवेलो द्र- व्यनुं दान विशेष फळ दायक.	२१२	१०

रण सयामगां मरवानुं श्रेष्ठ फळ.	२१२	२४
धर्म युद्धनो विचार.	२१३	१७
राजानुं कर्तव्य कर्म.	२१४	७
धर्म न्यायवडे प्रजापालन करवानुं फळ.	२१७	२२
अन्यायवडे वर्तनारा काम- दार लोकोने शिक्षा क- रवी.	२१९	६
अन्यायवडे धन मेळवनार राजानो नाश.	२१९	२२
परराज्य जति लेवानुं फळ.	२२०	१४
ते ते देशना आचार पा- ळवा.	२२०	२१
राज्य कारभारनी मसलत घणीं गुप्त करवी.	२२१	९
शत्रु मित्र इत्यादि राजमं- डलनो शोध राखवो.	२२१	१८
सामदान इत्यादि उपाय.	२२३	१
संधि विग्रह इत्यादि गुण- नो विचार.	२२३	२०
लढाईने वास्ते शत्रुना दे- शमां जवानो समय.	२२४	३
देववडे कार्य सिद्धि थाय किंवा उद्योगवडे एना निर्णय.	२२४	१२
लाभना प्रकार.	२२५	२०
दंडनो विचार.	२२६	२३

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.	विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
न्यायमार्गवडे दंड करवानुं			न्याय करनाराओनी चड-		
फळ.	२२७	१७	ती चढती पायरी.	२२९	१४
अन्यायवडे करेला दंडुं			दंडना प्रकार.	२३०	६
फळ.	२२७	२२	परिमाणनो विचार.	२३०	१२
राजाये न्याय इन्साफनुं					
काम तपासता रहेवुं.	२२९	१०			

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ.	पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	१८	ब्राह्मण.	ब्राह्मण.	३४	१९	कह्यु, मूर्दा.	कह्युछे, त
३	१७	धर्मान्निवो	धर्मान्निवो				या जे मूर्दा
३	२०	सांभळा	सांभल्या	३४	२४	शक्त्यलं	शक्त्यलं
४	१०	कल्पसुत्र	कल्पसूत्र	३९	१४	दूषण	दूषण
८	५	ब्राह्मण	ब्राह्मण	३९	१७	पोतानी	पोतानी
९	२३	ब्राह्मणस्थो	ब्राह्मणस्थे	४०	१७	जीविम्	जीविनीम्
१०	१०	व्यावृत्ति	व्यावृत्ति	४१	२४	लोकोनां	लोकोनी
१०	१५	प्रमाण	प्रमाणे	४३	१०	पयौ	पयौ
१०	२२	दक्षिणा	दक्षिणा	४३	२२	तृतीयांस	तृतीयांश
११	२२	रभ्युद्रुतै	रभ्युद्रुतै	५१	१३	मानो	माना
१६	३	शक्र	शक्त	५१	१३	वाजपै	वाजपे
१६	७	व्याख्यान	व्याख्यान	५१	१३	यजेत्	यजेत
१६	११	शक्र	शक्त	५२	२६	मण	पण
२०	२०	आषोडशा	आषोडशात्	५३	१७	कुर्याच्छू	कुर्याच्छू
२२	२०	चतुर्विंशच्च	चतुर्विंशच्च	५४	५	क्रिडा	क्रिडा
२२	११	देवे	देव	५४	१५	कन्या	कन्या
२२	१९	तर्पयद्देवा	तर्पयेद्देवा	५६	१	सत	सती
२३	२	अर्पिषा	सर्पिषा	५७	२६	मरण	मारण
२५	१	पोताना	पोताना	५७	१७	वर्ग	स्वर्ग
२८	१६	रुढ	योगरुढ	५८	१४	तत्पर	तत्पर
३०	१०	अनुंसं	अनुसं	५८	२३	मालभेत	मालभेत
३०	११	परंतुं	परंतु	५८	२४	ज्ञेयता	जे श्वेता
३०	१५	संबंध	संबंध	५८	२४	ते प्रमाणे	ते प्रमाणेछे
३१	२०	रहित	रहित	६०	१०	व्रतावाळी	व्रतवाळी
३३	१५	शूद्र	शूद्र	६१	२	शूद्रने	शूद्रने
३३	२२	शूद्र	शूद्र	६४	११	क्षत्रिया	क्षत्रिया
३४	११	शूद्र	शूद्र	६५	१७	प्रतिष्ठा	प्रतिष्ठा

पृष्ठ.	पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
६९	२	सपत्नकी	सपत्नकि
६९	२५	वर्चप्रजा	वर्चःप्रजाः
७०	७	देवत्यान्	देवत्यान्
७३	११	अन्नंभू	अन्नंभू
७३.	१२	न्यहं	न्यहं
७४	११	संस्कार	संस्कार
७५	२१	श्रित्रिय	श्रोत्रिय
७५	२२	मुक्थोछे	मुक्थोछे.
८५	११	कर्म	कर्म
८७	५	धान्य	धान्य
८७	२२	विरोद्ध	विरोध
९४	१२	वरसतो	वरसतो
९८	११	निर्घात	निर्घात
१००	१४	शाशान	स्मशान
१००	१९	द्वनि	ध्वनि
१०६	२६	करीमे	करीने
१०७	१८	पार्तिनुं	पतितनुं
११०	१२	संघुष्ट	संघुष्ट
११२	७	अपुय	अपूप
११३	१	मांसानो	मांसनो
११४	२५	वया	वृथा
११४	२५	रांध	रांधुं
११७	१	ए छे	ए छ
११७	४	तापण	तोषण
१२२	२६	छावाय	छावायला
१२३	१२	वाससम्	वाससाम्
१२४	११	वस्तनो	वस्तनो
१२५	१६	धावायी	धोवायी

पृष्ठ.	पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१२९	६	वेडे	वडे
१३१	२३	मुत्र	मूत्र
१३२	९	अज्ञान	अज्ञात
१३३	६	राखेलुं	राखेला
१४३	२०	लेनारनारनी	लेनारनी
१४६	१२	श्राधनो	श्राद्धना
१४६	१३	श्राध	श्राद्ध
१४७	९	विषुवत	विषुवत
१४७	२२	अग्न्याः	अग्न्याः
१४७	२३	जेष्ट	ज्येष्ठ
१४९	१४	पानैर्भव	पौनर्भव
१५२	१	शुध	शुद्ध
१५२	१०	वचनमां	वचनमां
१५७	७	विधेना	विधेदेयना
१५७	२१	मुक्तीने	मुक्तीने
१६२	९	विट्ठल, वण	विट्ठलवण
१६६	१६	अद्वयमन	अद्वयमन
१६७	१८	अज्वे	अज्ये
१६७	१९	उपास्मौ	उपास्मै
१६८	४	बाळुं	बाळुं
१६९	१०	दिष्टं	दिष्टं
१७१	१०	एकोदिष्ट	एकोदिष्ट
१७२	७	पूर्वनाअने	पूर्वनाने
१७३	१६	ब्राहि	ब्राही
१७४	११	एआए	एओए
१७४	१३	पितामहनी	पितामहीनी
१७४	१८	पोतामहीनी	पितामहीनी
१७४	२५	जवुं	जुद्धं

पृष्ठ.	पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१७८	२	एकोद्विष्ट	एकोद्विष्ट
१७८	१८	एवा	एवा
१७८	२२	दाक्षिणाध्व	दाक्षिणाध्व
१८१	२	सत्सृ	सत्सृ
१८२	१९	वार्धोणस	वार्धोणस
१८३	२१	सत्सृता	सत्सृता
१८३	२२	शफास्तथा	शफास्तथा
१८३	२४	नामौति	नामौति
१८४	२	सत्पूत्र	सत्पूत्र
१८५	१३	कुप्य	कुप्य
१८८	२३	त्याही	त्याहा
१९०	१०	सर्वोषध	सर्वोषध
१९०	११	स्थना	स्थाना
१९१	१२	पूर्व	पूर्व
१९३	९	अस्यंते	अस्यंते
१९३	१०	मंत्रैश्च	मंत्रैश्च
१९३	२२	नामएवामंत्र	नाममंत्र
१९३	२४	स्तोर्य	स्तोर्य
१९४	५	समादकं	समादकं
१९४	१६	विद्यहे	विद्यहे
१९८	१३	शीरीतेतेनी	शीरीते,ते
१९९	२	आभूषण.	आभूषण
२००	४	कलाणो तमने	तमारे माटे

पृष्ठ.	पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२०१	१४	दद्याद्ग्रह.	दद्याद्ग्रह
२०२	९	कहेछे.	कहेली छे
२०३	२४	भंगल	भंगल
२०४	६	सत्यवाक्	सत्यवाक्
२०४	७	स्वरंध	स्वरंध
२०४	११	लथूल	स्थूल
२०४	११	कृतज्ञ	कृतज्ञ
२०६	१६	ते ते	ते
२१२	२२	परतरा	परतरो
२१४	९	मायनुं	गायैनुं
२२१	५	शत्रना	शत्रुना
२२२	१५	न्यूनता	न्यूनता
२२३	१२	पडिनीय	पीडनीय
२२४	६	हानिता	हीनता
२२४	२२	पराक्रम	पराक्रम
२२४	२२	स्वरूपजे	स्वरूपज
२२५	१	प्रटगट	प्रकट
२२७	५	सप्य	सत्य
२२८	८	सुतोर्ध्वो	सुतोर्ध्वो
२३१	१	सुर्य	सूर्य
२३२	११	कृश्रल	कृष्णमल
२३२	२२	एवा	एवा
१३२	२५	मास	माष

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
अभिकार्य.	१५	७
अमौ करणनो विचार.	१५८	५
अर्घ्यनो विधि.	१५५	१
अतिथिर्नामधुपर्क पूजा		
करवी.	७५	१७
—सेवा करवी.	७४	१५
—नुं लक्षण.	७७	७
अध्ययननो स्तुति.	२३	२३
अनध्यायना काल.	९७	६
अनुलोम वर्णसंकरजाति-		
ना भेद.	६३	८
अनेक स्त्रीना धर्णीने वास्ते		
विशेष विचार.	५९	२२
अन्ननिवेदन.	१६०	१५
अन्यायवडे करेला दंड-		
नुं फळ.	२२७	२२
—धन मेळवनार		
रांजानो नाश.	२१९	२२
—वर्तनार कामदार		
ने शिक्षा करवी.	२१९	६
अपोशाननो विधि.	७४	६
अभक्ष्य पदार्थ.	११२	१२
अयोग्य माणसे दान ले-		
वुं नहि.	१३९	२
अविचारित कर्मनो निषेध.	९१	१३

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
असुवर्णजाति वाळी कन्या		
परणवानो विधि.	३४	११
आचमननो विचार.	११	१२
आठ प्रकारना विवाहनं ल-		
क्षण.	३४	२३
उत्तम जातिवाळो नीच		
धाय तथा नीचजाति		
वाळो उत्तम धाय तेनां		
कारण.	६६	७
उपनयन संस्कार.	१०	१
उपाकर्म तथा उत्सर्जन		
कर्म.	९७	३
उपोद्घातनुं स्वरूप लक्षण.	७	२१
उभयतो मुखी गोदाननुं		
फळ.	१४०	२०
ऋतुकाळमां स्त्रीसंग क-		
रवानो विचार.	४५	९
एक छतां बीजी स्त्री पर-		
णवानां कारण.	४२	१०
एकोद्दिष्टश्राद्धनो प्रकार.	१६८	१
कन्या आपवानुं कबूल		
करिने जे आपतो नथी		
तेने दंड.	३८	
कन्या दान करवावाळा		
अधिकारीनो अनुक्रम.	३७	५
कन्यानां लक्षण.	२५	२१

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
कारभारी प्रधान वगैरे-		
नां लक्षण.	२०६	३
कारीगर वेपारी वगैरेनी		
शुद्धि.	१२६	२३
कांदा वगैरे अभक्ष्य पदार्थ		
खावानुं प्रायश्चित्त.	११६	१९
कुटुंब क्लेश करवानो		
निषेध.	१०५	६
कुंड गोलक इत्यादि दुष्ट		
प्रजा ब्राह्मणादि जा-		
तिमां गणाति नथी.	६१	१९
केटलाक कामनो निषेध.	९२	२२
—पशु पक्षि वगैरे भ-		
क्ष्य छे.	११७	१६
—लोको पासैथी दान		
लेवानो दोष.	९६	२०
—शूद्रनुं अन्न भक्ष्यछे.	१०९	२०
केटलीक दुष्ट स्त्रीनो		
परीत्याग करवो.	४१	१८
—वस्तुनी ना कहेवी		
नाहि.	१४४	१९
—सारी वातनो उपदेश.	१०२	१५
कोट किला वगैरे निर्भ-		
यस्थानना प्रकार.	२१०	२५
इत्यादि तीर्थ विषे श्राद्ध-		
नुं फळ.	१८२	२५
गर्भाधानादि संस्कार क-		
रवानुं फळ.	९	१३

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
गर्भाधानादि संस्कारना		
काळ.	८	१५
गुरु आचार्य वगैरेनां ल-		
क्षण.	१९	१०
गुरु दक्षिणानो तथा स-		
मावर्तन संस्कारनो विधि.	२५	१२
गुरु सेवा.	१५	११
गृहस्थ लोकना धर्म.	६८	१२
गोदान जेवां बीजां सत्कर्म.	१४१	१९
गोदाननो विधि.	१४०	३
ग्रहयज्ञमां समिध.	२००	२०
ग्रहशान्तिनुं फळ.	१९८	२
ग्रहशान्तिमांनो विशेष वि-		
चार.	२०२	१५
चउद विद्यानां नाम.	४	६
चउद विद्या भणवा भ-		
णाववाने अधिकारी.	४	१६
चंदन पुष्प धूप दीप इ-		
त्यादि केवां जोईए.	१५५	१५
चारे वर्णनां नाम.	८	३
छ प्रकारना स्मार्त धर्म-		
नुं स्वरूप.	२	१५
जीतेला देशना आचार		
पाळवा.	२२०	२१
जुदि जुदि जातिवाळा		
माणसोए पोत पोताना		
वर्गना भोजनना पदा-		
र्थ आपवानुं विशेष फळ.	१८३	९

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
जेनो भर्ता प्रवासमां ग-		
यो ते स्त्रीनां नियम.	५४	३
जेमनुं अन्न अभक्ष्य छे		
ते लोकनुं स्वरूप.	१०६	१५
तीर्थनां लक्षण.	१२	१४
ते ते तिथिने विषे श्राद्ध		
करवानुं फळ.	१८४	२
दंडना प्रकार.	२३०	६
दंडनो विचार.	२२६	२३
दंड यज्ञोपवति इत्यादि		
नुं धारण करवानो		
विधि.	१६	१७
दान नहि लेवानुं फळ.	१४४	११
दानपत्र (सनद) वगेरे		
लेख करी आपवानां		
कारण तथा रीत.	२०८	२१
दान योग्य एवा सत्यात्र		
नो विचार.	१३६	१८
दुष्ट स्त्रीनो परीत्याग.	४१	१८
दैववडे कार्य सिद्धि थाय		
के उद्योगवडे	२२४	१२
द्विजनं लक्षण.	२१	१५
धन मेळववानो विचार.	८८	२३
धर्म निर्णयनो उपाय, सं-		
दिग्ध विषयमा.	७	११
धर्मनां मूळ कारण.	५	२०
धर्म न्यायवडे प्रजापालन		
करवानुं फळ.	२१७	२२

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
धर्म युद्धनो विचार.	२१३	१७
धर्मशास्त्र एनाम स्मृति		
ग्रंथोने केम आप्युं.	३	७
धर्म समजवाने मूळ प्रमाण.	६	११
धान्य वस्त्र वगेरेनो शुद्धि.	१२३	१३
नवग्रहनी दक्षिणा.	२०२	८
—मूर्ति.	१९८	१३
—नां ध्यान.	१९८	२३
—भोजन.	२०१	११
नक्षत्र ने विषे श्राद्ध क-		
रवानुं फळ.	१८५	२
नैष्टिक ब्रह्मचारीनुं लक्षण.	२४	१९
न्याय करनारानी चडती		
चडती पायरी.	२२९	२४
न्यायमार्ग वडे दंड कर-		
वानुं फळ.	२२७	१७
पंच महायज्ञ, ब्रह्मयज्ञ वै-		
श्रदेव वगेरे.	७१	११
परराज्य जाती लेवानुं		
फळ.	२२०	१४
परान्न भोजन करवाने		
वास्ते विचार.	७७	१५
परिमाणनो विचार.	२३०	२२
पशु पक्षि केटलांक भ-		
क्ष्य छे.	११७	६
पाखंडी वगेरेनां संगति		
नो निषेध.	८९	१४
पार्वण श्राद्धनो प्रयोग.	१५१	१४

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
पिंडदान तथा पछी ते		
पिंडनुं शुं करवुं.	१८१	३
पिंडदाननो प्रकार.	१६३	१४
पुनर्भूवगेरे स्त्रीनां लक्षण.	३९	९०
पुरोहितनुं लक्षण.	२०६	२४
प्रतिलोम वर्ण संकरजा-		
तिना भेद.	६४	१०
प्राणायामनुं लक्षण.	१४	५
बीजाए बंधावेला जलाश-		
यमां स्नान करवानो		
प्रकार.	१०५	२०
ब्रह्मचर्य व्रतनो अवधि.	२०	४
ब्रह्मचारी तथा संन्यासी		
ने भिक्षा आपवी.	७५	४
ब्रह्मचारीने पाळवना		
धर्म.	१०	१०
ब्रह्मयज्ञनुं फळ	५२	५
ब्रह्मयज्ञ वैश्वदेव वगेरे पं-		
च महायज्ञ.	७१	११
ब्राह्मणनी पूजा करवाना		
प्रकार.	१५४	१२
ब्राह्मणनुं विसर्जन.	१६५	१०
ब्राह्मण क्षत्रिय इत्यादिनां		
संस्क्रम तथा धंधा.	८१	३
ब्राह्मण क्षत्रिय इत्यादिनां		
पशु पक्षि.	११७	१६
भार्यामरी गया पछी क-		
रवानो विधि	६०	६

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
भिक्षाना विचार.	१६	२३
भूमिनी शुद्धि.	१२७	२१
भूमि वगेरेना दाननुं फळ.	१४२	८
भेद श्राद्धना.	१४६	२
भोजन विधि.	१७	१९
मंगळा चरण.	१	५
मधुपर्क पूजा करवी, श्रेष्ठ		
अतिथिनी.	७५	१७
माताना सर्पिंडा श्राद्धमां		
गोत्रनो विचार.	१७३	६
मासिक वगेरे श्राद्ध सर्पिं		
डो थया पछी एकोद्वि-		
ष्ट विधिथी के पार्वण		
विधिथी करवुं.	१७८	६
मासिक श्राद्धना काळ.	१७७	१
मांस भक्षणनो विधि त-		
था परित्यागनुं फळ.	११८	१८
मृत माणसने श्राद्धनुं फळ		
शी रीते मळे छे अने		
पिता पितामह इत्यादि		
शब्दवडे कोण सम-		
जवा.	१८६	६
यज्ञोपवीत सुवर्ण वगेरे		
सदाय धारण करवां.	९२	४
याज्ञवल्क्य स्मृतिनी उ-		
त्पति.	२	१
योग्य अन्नने विचार,		
श्राद्धमां.	१६१	१८

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
रणसंग्राममां मरवानुं श्रे-		
ष्ट फळ.	२१२	२४
रस्तानी शुद्धि.	२३६	८
राजाए महोटा महोटा		
यज्ञ करवा.	२०७	१२
राजानुं कर्तव्य कर्म	२१४	७
राजाने रहेवा योग्य स्था-		
ननो विचार.	२१०	१५
राजानां लक्षण.	२०४	२
राजाये न्याय इन्साफनुं		
काम तपासता रहेवुं.	२२९	१०
राज्य कारभारनी मस-		
लत घणी गुप्त करवी.	२२१	९
लडाईने वास्ते शत्रुना		
देशमां जवानो समय.	२२४	३
लाभना प्रकार.	२२५	२०
लोक विरुद्ध धर्मनो नि-		
षेध.	१०४	२०
वरनां लक्षण.	३२	१७
वस्त्र धान्य वगैरेनी शुद्धि.	१२३	१३
वाग्दान थया पल्ली पण		
कन्या नाहि आपवानुं		
कारण.	३८	१०
वाशी थयेला पण केटला-		
क पदार्थ अभक्ष्य थता		
नथी.	१११	२२
विघ्न उत्पन्न थशे एम		
समजवानां स्वप्न वगैरे		
कारण.	१८८	४

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
—कारक हेतुं.	१८७	२२
—निशांति करवा वा-		
ळुं कर्म.	१८९	२२
विधवा स्त्रीनां धर्म.	५५	६
विना कारण बीजी स्त्री		
परणनारने वास्ते वि-		
चार.	४३	१८
विवाहना आठ प्रकार.	३४	२३
वृद्धि श्राद्धमां जे विशेष		
करवानुं ते.	१६७	२०
वेदशास्त्रना अर्थनो वि-		
चार करवो.	७०	८
वेदाभ्यासनुं फळ.	२१	२२
वैश्वदेव वगैरे पंच म		
हायज्ञ.	७१	११
व्यभिचारिणी स्त्रीने शां		
रीते राखवी.	४०	१६
व्युत्क्रमथीमरी गयो हो-		
य तेना सापंडीनो		
विचार.	१७२	१
शत्रु मित्र इत्यादि राज		
मंडलनो शोध राखवो.	२२१	१८
शालीन तथा यावावर		
एवा वे प्रकारना गृह-		
स्थनुं लक्षण.	८६	१५
शास्त्रोक्त विधिथी विवाह		
करवानुं फळ.	४४	४
शुभ वस्त्रादि धारण क-		
रवानो विधि.	९०	१६

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
श्राद्ध करवाना काल.	१४६	१७
श्राद्ध कर्ताना तथा भो- क्ताना नियम	१६६	११
श्राद्ध कर्ममां अयोग्य ब्रा- ह्मणनुं लक्षण.	१४९	११
श्राद्धनुं स्वरूप लक्षण तथा तेना भेद.	१४६	२
श्राद्धमां उपयोगी योग्य ब्राह्मणनुं लक्षण.	१४७	२०
श्राद्धमां केटला ब्राह्मण ज माडवा तेनी संख्या.	१५२	२५
श्राद्धमां भोजनने वास्ते आपेला पदार्थनुं फळ.	१८१	१०
श्राद्ध योग्य अन्ननो वि- चार.	१६१	१८
श्रेष्ठ अतिथिनी मधुपर्क पूजा.	७५	१७
सघळा लोकना साधार- ण धर्म.	८३	२२
सती थवानो विधि.	५५	१३
सत्पात्र ब्राह्मणने द्रव्यनुं दान करवुं.	२०७	१९
संधि विग्रह इत्यादिनो विचार.	२२३	२०
संन्यासिन मळवानां कारण.	७९	१७
संन्यासिनुं सर्पिडी करण करवुं नहि.	१७६	१६

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
सर्पिडी करणना काल.	१७५	८
सर्पिडी करण श्राद्धनो प्रकार.	१६९	६
सर्वने तृप्त करीने त्थार पछी घर धणीए ज- मवुं.	७३	२४
सापिंड्य निर्णय.	२६	२०
सामदान इत्यादि उपाय.	२२३	१
सायंसंध्या वगेरेनो विचार.	७८	१४
सुवर्ण, यज्ञोपवीत इत्यादि पदार्थनुं सदा धारण करवुं.	९२	४
सुवर्ण वगेरे पदार्थनी शुद्धि.	१२१	१८
सोमयाग वगेरे श्रौत क- र्मना योग्य अधिकारी.	८४	२०
संसार निर्वाहने वास्ते रा- जा वगेरे श्रीमंत लो- कनो समागम करता रहेवुं.	७०	१०
स्त्रीना संस्कार.	९	२०
स्त्रीनी शुद्धि.	४१	९
स्त्रीने स्वतंत्र थवा देवी नाहि.	५४.	१७
भर्ता प्रवासमां गयो होय तेविना नियम.	५४	१
स्त्रीभोना रूडा आचारनुं निरूपण.	५८	१४

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
स्त्रीनुं कर्तव्य कर्म.	५३	९
स्त्रीयोने सारो उपदेश.	४३	९
स्त्रीयोनो धर्म.	४४	७
स्त्री शूद्र वगरेना आच- मननो विधि.	१३	१२
स्नान. संख्या वंदन इत्या- दि प्रति दिवस करवा- नां कर्म.	६९	८
स्मृतिकारोनां नाम.	५	३
स्मृति ग्रंथोने धर्मशास्त्र ए नाम आपवानुं कारण.	३	७

विषय.	पृष्ठ.	पंक्ति.
स्वजातिवाळी तथा पर- जातिवाळी कन्या शी रीते परणवी.	३६	१७
स्वंपराक्रमवडे मेळवेलो द्र- व्यनुं दान विशेष फळ दायक.	२१२	१०
स्वयंवर करवानो विचार.	३७	२०
क्षेत्रज पुत्रनो उत्पत्तिनो प्रकार.	४०	१

મિતાક્ષરાનું ભાષાંતર.

અધ્યાય. ૧

કરવા માંડેલા ગ્રંથની સમાપ્તિ નિર્વિઘ્ન થાય, તથા તે ગ્રંથ લોકમાં સારો પેત્રે પ્રસિદ્ધ અને વ્યાખ્યા લાયક થાય, એવા હેતુથી ગ્રંથના આરંભે મંગલાચરણ કરવાનો સંપ્રદાય પ્રાચીનકાલથી ચાલતો આવે છે, તે પ્રમાણે વિજ્ઞાનેશ્વર પંડિત મિતાક્ષરા ગ્રંથના આરંભે

ધર્માધર્મૈતદ્વિપાકાસ્ત્રયોઽપિક્લેશાઃપંચપ્રાણિનામાયતંતે ॥

યસ્મિન્નેતૈર્નોપરામૃષ્ટૈર્શોયસ્તંવંદેવિષ્ણુમોંકારવાચ્યમ્

એ શ્લોક વડે પોતાનો ઇષ્ટદેવ જે વિષ્ણુ તેને નમસ્કાર કરતા સતા મંગલાચરણ કરે છે. તે શ્લોકનો અર્થ, દેહધારી પ્રાણી માત્રને પોતાના પ્રાણ સાથે લાગુ થયેલા ધર્મ અધર્મ તથા તે વેડના ત્રણ પ્રકારના *વિપાક (ફલ) તથા ૫પાંચ ક્લેશ (સંતાપ) એ દશ પદાર્થ જેના આધાર વડે જગત્માં પોતાનો અમલ ચલાવે છે; પરંતુ એ દશના અમલમાં કદાપિ જે આવતો નથી, માટે ઈશ છે, એટલે સઘડી વાતે સમર્થ છે, વળી જેનું ઑં એ અક્ષર નામ છે, એવો જે વિષ્ણુદેવ, તેને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥૧॥

*જાતિ આયુષ્ય અને ભોગ એ ત્રણ પદાર્થ ધર્મ અને અધર્મ થકી પેદા થાય છે, તે એમ કે ધર્મથી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય इत्यादि ઉત્તમ જાતિમાં અને અધર્મ થકી શૂદ્ર ચાંડાલ इत्यादि અધમ જાતિમાં જીવનો જન્મ થાય છે. ધર્મથી લાંબો અને અધર્મથી ટૂંકો આવડો વંધાય છે, તથા ધર્મથી સુખનો અને અધર્મથી દુઃખનો ભોગ એટલે અનુભવ મળે છે.

‡અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, તથા અભિનિવેશ, એવા પાંચ ક્લેશ છે. તે મધ્યે આપણે ક્યાંથી આવ્યા અને ક્યાં જઈશું. તથા આપણું સ્વરૂપ કેવું છે, એ વાતની મીઠીહતી તે અવિદ્યા. પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણ્યા વિના પળ હું છું એ રીતે હુપદ માનવામાં આવે છે, તે અસ્મિતા, આ વસ્તુથી સુખ થશે એવું માનીને તે વસ્તુ ઉપર ઝમંગ ભરેલો જે મનની દોડ તે રાગ. આ વસ્તુથી દુઃખ થશે એવા વિચારથી જે તે વસ્તુ ઉપર મનનો નાલુધો તે દ્વેષ. હરેક વાતનો ઓટો અભિમાન પકડીને જે રહેવું તે અભિનિવેશ. એ પ્રમાણે અવિદ્યા વિગેરે પાંચ ક્લેશ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિયે ભાષણમાં આપ્યો અને વિશ્વરૂપનાં (યાજ્ઞવલ્ક્ય શિષ્યનાં) પૌઠ વિચારવામાં વચનોવડે વિસ્તારને પામ્યો એવો ધર્મશાસ્ત્રનો આસ્મૃતિ ગ્રંથ બાલકોને પણ સમજામાં આવે એવા હેતુથી સરલ અને ટૂંકા લખાણવડે આ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન કરું છું. હવે મનુષ્યે કહેલું ધર્મશાસ્ત્ર જેમ ધૃગુક્તિયે સંક્ષેપમાં રચ્યું, તેમજ યાજ્ઞવલ્ક્યકૃષિયે પ્રશ્નોત્તરના આકારમાં કાઢેલું ધર્મશાસ્ત્ર યાજ્ઞવલ્ક્યના કોઈ શિષ્યે સંક્ષેપથી રચ્યું છે. તેનું આ પ્રથમ મૂલવંચન.

યોગીશ્વરં યાજ્ઞવલ્ક્યં સંપૂજ્ય મુનયો બ્રુવન્

વર્ણાશ્રમેતરાણાં નો બ્રૂહિધર્માનિ શોષતઃ ॥૧॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય યોગીશ્વરને પૂજીને મુનિયો બોલ્યા, કે વર્ણના, આશ્રમના તથા .
 ઇતર લોકોના સઘડા ધર્મ અમને કહો. ?

ટીકા. યોગી જે સનકાદિકૃષિ તેમનો ઈશ્વર એટલે તેઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિને કાપા વાચા અને મન એ ત્રણની ક્રિયાવડે આદર સત્કાર કરીને સામશ્રવ વિગેરે મુનિ લોકો બોલવા લાગ્યા કે, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય इत्यादि વર્ણના, બ્રહ્મચારી ગ્રહસ્થ इत्यादि આશ્રમના તથા એ શિવાય મૂર્ધા વસિક વિગેરે વર્ણસંકર જાતવાળી લોકોના સઘડા ધર્મ અમને કહો. મૂલવંચનમાં લખેલો “ધર્મ” શબ્દ છે, તે વર્ણ ધર્મ, આશ્રમ ધર્મ, વર્ણાશ્રમધર્મ, ગુણધર્મ, નિમિત્તધર્મ, તથા સાધારણધર્મ, એવા છ પ્રકારના સ્માર્ત ધર્મને વાસ્તે છે. તેમાં બ્રાહ્મણ લોકોયે સર્વકાલ મધ્યનો પરિત્યાગ કરવો इत्यादि વર્ણ ધર્મ, બ્રહ્મચારીયે અગ્નિની સેવા કરવી ભિક્ષાન્ન જમવું इत्यादि આશ્રમધર્મ, બ્રાહ્મણવર્ણના બ્રહ્મચારીયે જાલરની સોટીનો દંડ હાથમાં ધાલવો इत्यादि વર્ણાશ્રમધર્મ, શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી રાજ્યાભિષેકને પામેલો इत्यादि ગુણવાન રાજાએ પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવું इत्यादि ગુણધર્મ, શાસ્ત્રમાં અવશ્ય કરવાનું જે કર્મ કહ્યું છે તે ન કરવાના નિમિત્તથી, કિંવા જે કર્મનો નિષેધ છે તે કર્મ કરવાના નિમિત્તથી, જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે તે નિમિત્ત ધર્મ, તથા જીવિ હત્યા કરવી નહિં સત્ય બોલવું इत्यादि જે શાસ્ત્રમાં ધર્મ કહે તે બ્રાહ્મણથી આરંભીને ચાંડાલ પર્યંત સર્વે માણસને સરખા લાગૂ છે માટે તે સાધારણ ધર્મ, કહેવાય છે. ગુરૂએ ડપનયન સંસ્કાર કરીને છોકરાઓને શૌચની તથા સત્ક-

મૈત્રી શિલામણ દેવા, એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ આજ્ઞા લખીછે; તેથી ધર્મશાસ્ત્ર ભળવાનું શું પ્રયોજન, એ શાસ્ત્ર ભળવાનો કોને અધિકાર इत्यादि વિચાર અહિં કરવાની ઘણી જરૂર નથી. શૌચ તથા સત્કર્મ કરવાનો એવો અનુક્રમ છે કે, ઉપનયન સંસ્કાર થવાની પેહેલાં છોકરાઓને યથેષ્ટ આચરણ યથેષ્ટ ભાષણ તથા યથેષ્ટ ભક્ષણ કરવાની છૂટછે; પરંતુ ઉપનયન થયા પછી તો વેદ ભળવાના આરંભેજ ધર્મશાસ્ત્ર ભળવું, ત્યાર પછી ધર્મશાસ્ત્રોક્ત નિયમ પાઠ્યાને વેદ ભળી રહ્યા પછી વૈદાર્થ સમજાને વેદોક્ત માર્ગથી વર્તેવું. હવે યદ્યપિધર્મ અર્થ (ધન) કામ તથા મોક્ષ એ ચાર પદાર્થનો વિચાર ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યોછે; તથાપિ સર્વનું મૂલકારણ ધર્મછે તેથી તે મુખ્યછે, માટે સ્મૃતિ ગ્રંથોને ધર્મશાસ્ત્ર એવું નામ આપ્યુંછે. કોઈ શંકા કરશે કે જેમ ધનનું મૂલકારણ ધર્મ છે તેમ ધર્મનું પણ મૂલકારણ ધનછે, ત્યારે ધર્મનેજ મુખ્ય કેમ માનવો એ પ્રમાણે શંકા કરવી નહિ. કેમકે નિર્ધન માણસ પણ વગર પૈસે જપતપ તથા પગે ચાલીને તીર્થ યાત્રા इत्यादि સત્કર્મ કરાને ધર્મ મેલવી સકેછે. પરંતુ ધર્મ વિના અર્થ (ધન) મલ્લવાનો તો સમૂહગો સંભવ નથી. (લેતીવાડી વળજ વેપાર રાજકારભાર इत्यादि સઘડી જાતના ધંધાઓ પણ તેતે વર્ણના માણસના ધર્મમાંજ ગણાયછે.) એ રીતે કામ અને મોક્ષ પણ ધર્મવિના મલ્લવાનો સંભવ નથી. ૧॥

મિથિલાસ્થઃસયોગીંદ્રઃક્ષણંધ્યાત્વાઽબ્રવીન્મુનીન્ યસ્મિન્દેશેમૃગઃકૃષ્ણસ્તસ્મિન્ધર્માન્નીવોધત૨॥

મૂલ. ૨ તે મિથિલાવાસી યોગીશ્વર ક્ષણમાત્ર ધ્યાન ધરાને મુનિપ્રત્યે કહેતા હતા. જે દેશમાં કાઠો મૃગ હોય તે દેશમાં ધર્મ જાણવો. ૨

ટીકા. ઉપર લખેલો પ્રશ્ન સાંભળ્યા પછી મિથિલાનગરીના રહેવાસી તે યાત્રવલ્કય યોગીશ્વરે આ મુનિલોકો ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવામાં સારા અધિકારીછે અને મંત્રતાથી પૂછેછે વાસ્તે એમને કહેવું જોઈયે, એવી રીતે કાંઈક વારસુધી મનસાથે વિચાર કરાને તે મુનિલોકોને કહેવા માંડ્યું તે એ કે જે દેશમાં કાઠો મૃગ હોય તે દેશમાં ધર્મ જાણજો, આ વચનનો અભિપ્રાય એકે કાઠી પાંઠવાકું હરણ પોતાની ઇચ્છાથી જે દેશમાં રમતું કરેછે તે દેશમાં શાસ્ત્રોક્ત ધર્મનું આચ-

રણ કરવું યોગ્ય છે. ૨

અવતરણ. ગુરૂએ ધર્મશાસ્ત્ર મળાવવું અને શિષ્ય લોકોએ મળવું એ વાત વચાર્થી સમજાવી
એમ કોઈ પૂછે તે માટે કહે છે.

પુરાણન્યાયમીમાંસાધર્મશાંત્રાંગમિશ્રિતાઃ॥

વેદાઃસ્થાનાનિવિદ્યાનાંધર્મસ્યચચતુર્દશ ॥૩॥

મૂલ. ૩ પુરાણ ન્યાયમીમાંસા ધર્મશાસ્ત્ર તથા અંગ અને વેદ એ ચતુર વિદ્યાઓનાં તથા
ધર્મનાં સ્થાન છે. ૩

ટીકા. પુરાણ કહેતાં બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુ પુરાણ ઇત્યાદિ, ન્યાય એટલે તર્કવિદ્યા, મીમાંસા
એટલે વેદાર્થ વિચાર, ધર્મશાસ્ત્ર એટલે મનુ વિગરેઓએ રચેલા સ્મૃતિગ્રંથ,
અંગના છ ભેદ છે તે એકે શિક્ષા, કલ્પસુત્ર, ધ્યાકરણ, નિરુક્ત, હંદ, અને
વ્યોત્તિષ, વેદ ચાર છે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વણવેદ, મળીને ૧૪ ચ-
તુર પ્રકારના આ નિવંધો વિદ્યાઓના એટલે ચતુર્વિધ પુરુષાર્થનું જ્ઞાન થવા
માટે જે સાધન છે તેવી વિદ્યાઓનાં અને ધર્મનાં સ્થાન કહેતાં આધાર કે
પાયાઓ છે. ત્રણ વર્ણના લોકોએ વિદ્યાભ્યાસ કરવો એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે,
તેથી ધર્મશાસ્ત્ર મળવું, એ વાત અર્થાત્ સમજાય છે. તે મધ્યે બ્રાહ્મણ લોકોએ
પોતે વિદ્યાનું ધર્મને બીજાઓને મળાવવા સારું તથા ધર્મકર્મનું આચરણ કરવા
સારું વિદ્યાભ્યાસ કરવો. ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય લોકોએ તો કેવલ ધર્મકર્મનું આ-
ચરણ કરવા સારું વિદ્યા મળવી. શંખસ્મૃતિમાં પણ એજ રીતે કહ્યું છે. તેમ
મનુ પણ કહે છે કે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણને ધર્મશાસ્ત્ર મળવાનો અધિકાર છે
તેમાં બ્રાહ્મણને તો મળાવવાનો પણ સ્વર્ગ બીજાઓને નહીં. ૩

અથ. ધર્મશાસ્ત્ર મળવું એ વાત તો શાસ્ત્ર પ્રમાણે સમજાઈ પરંતુ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ કોતરેલું
આ શાસ્ત્ર મળવું એ વાત કેમ સિદ્ધ થાય તે કહે છે.

મન્વાત્રિવિષ્ણુહારીતયાજ્ઞવલ્ક્યોશનોંગિરાઃ॥

યમાપસ્તંબસંવર્તાઃકાત્યાયનબૃહસ્પતી ॥૪॥

પરાશરવ્યાસશંખલિખિતાદક્ષગૌતમૌ

શાતાતપોવસિષ્ઠશ્વધર્મશાસ્ત્રપ્રયોજકાઃ ॥૫॥

મૂળ. ૪ મનુ અત્રિ વિષ્ણુ હારીત યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉશના અંગિરા યમ આપસ્તંબ સંવર્ત્ત વા-
ત્યાયન બ્રહ્મસતિ. ૪ પરાશર વ્યાસ શંખ લિખિત દક્ષ ગૌતમ શાતાતપ તથા
વસિષ્ઠ એ સર્વે ધર્મશાસ્ત્રના પ્રવર્ત્તક છે. ૫

ટીકા. મનુ અત્રિ વિષ્ણુ હારીત યાજ્ઞવલ્ક્ય इत्यादि પુરાતન મુનિલોકોએ રંચેલા
નિબંધનુજ નામ ધર્મશાસ્ત્ર છે; માટે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણા-
યછે તેથી અવશ્ય મળવી જોઈએ એવો અભિપ્રાય આ મૂળ વચનનો છે. સ્મૃતિગ્રંથ
નો કિંવા સ્મૃતિકાર લોકોનો સંખ્યાનિયમ કરવા સારુ કોઈ આ બે વચન
લખ્યાં નથી; તોપણચાલતા પ્રસંગમાં કેટલાએક સ્મૃતિકારોનાં નામ ઉદા
હરણની રીતે વતાવવા સારુજ લખ્યાં છે, તે માટે વ્રોધાયન સુમેંતુ इत्यादि બી-
જા પણ સ્મૃતિકાર છે એ વાત આ બે વચન સાથે વિરુદ્ધ નથી. પ્રત્યેક સ્મૃતિગ્રંથ-
ધર્મનિર્ણય જાણવામાં પ્રમાણ મનાય છે સ્વરા, પરંતુ એક સ્મૃતિગ્રંથમાંથી
કેટલાક વિચાર મર્લી આવતા ન હોય તો બીજી સ્મૃતિમાંથી જોઈ લેવા. કોઈ
વિષયમાં સ્મૃતિયોના મત પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય તે વિષયમાં બેઉ પક્ષનો વિકલ્પ
સમજવો. ૪ — ૫॥

અર્થ. હવે ધર્મથવાનાં કારણ કહેછે.

देशकालउपायेनद्रव्यंश्रद्धासमन्वितं॥

पात्रेप्रदीयतेयत्तत्सकलंधर्मलक्षणं ॥६॥

મૂળ. દેશમાં કાલમાં ઉપાયવડે શ્રદ્ધા સાથે સત્પાત્રને જે દ્રવ્ય આપવું, તે સઘળું ધ-
ર્મનું લક્ષણ છે. ૬

જેમાં કાલો હરણ સ્વચ્છંદથી ચરતાં ફરે છે इत्यादिશાસ્ત્રોક્ત લક્ષણવાળા.
દેશ, સંક્રાંતિ વિગેરે કાલ, ઉપાય એટલે સત્કર્મ કરવાની શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ,
સુમાર્ગ વડે સંપાદન કીધેલી ગાય વિગેરે જે વસ્તુ તે દ્રવ્ય, શ્રદ્ધા કહેતાં આ-
સ્તિક્ય બુદ્ધિ, સત્પાત્રનું લક્ષણ આગળ કહેવામાં આવશે, આપવું એટલે ફરીથી
પાછું લઈ સકાય નહીં એવી રીતે પોતાની સત્તા મટાડીને બીજાની સત્તા

હરેક વસ્તુ ઉપર ઉપજાવવી, ઇત્યાદી સઘટ્ટું ધર્મનું લક્ષણ છે. એટલે ધર્મ ધ-
વાનું કારણ છે. મૂલવચનમાં “ સઘટ્ટું ” એ શબ્દ છે. તેથી જાતિ ગુણ હોમ
યાગ ઇત્યાદિ જે જે કાંઈ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે સઘટ્ટું ધર્મનું કારણ સમજવું.
ધર્મ નિપજાવનાર જે જે કારણ છે, તે સર્વેના જાતિ ગુણ દ્રવ્ય તથા ક્રિયા
એવા ચાર ભેદ છે. કોઈ ઠેકાણે એ ચારે એકઠા મળેલા અને કોઈ ઠેકાણે
છૂટા પડેલા હોય છે, તે જોઈ લેવું; પરંતુ સઘટ્ટે ઠેકાણે શ્રદ્ધાની તો અનુવૃત્તિ
અવશ્ય હોવી જોડાયે. ૬

અવ. ધર્મની સમજણ આપનારા હેતુઓ બતાવે છે.

શ્રુતિઃસ્મૃતિઃસદાચારઃસ્વસ્યચપ્રિયમાત્મનઃ॥

સમ્યક્સંકલ્પજઃકામોધર્મમૂલમિદંસ્મૃતમ્ ॥૭॥

મૂલ. શ્રુતિ સ્મૃતિ સદાચાર તથા પોતાના મનને ગમતું વળી સારા સંકલ્પથી ડઠેલી
ઇચ્છા, એટલાં ધર્મનાં મૂલ છે. ૫

ટીકા. શ્રુતિ કહેતાં વેદ, સ્મૃતિ કહેતાં ધર્મશાસ્ત્ર, સદાચાર કહેતાં શિષ્ટલોકોની
રીતભાત, પોતાના મનને ગમતું તે એ રીતે કે જે વિષયમાં શાસ્ત્રોક્ત અનેક પક્ષછે
તેમાં જે આપણે અનુકૂલ હોય તે લેવો જેમ બ્રાહ્મણના પુત્રને ઉપનયન સંસ્કાર
કરવાના વેકાઠ શાસ્ત્રમાં મુખ્ય કહ્યાછે. એકતો ગર્ભાસના નવ અથવા દશ
માસ ખેઠીને જે આઠમું થાય તે વર્ષ, અને બીજો જન્મથી આઠમું વર્ષ, એવા બે
સમયમાંથી જે પોતાને અનુકૂલ હોય તે સમય લેવો. તથા સારા રૂઢા સંકલ્પ-
થી ડઠેલી અર્થાત્ જે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નહીં હોય એવી હરેક નિયમ પાઠવાની ઇ-
ચ્છા જેમ, ભોજન શિવાય બીજા સમયમાં હું જલપાન કરીશ નહીં. એટલાં ધ-
ર્મનાં મૂલ એટલે સ્વરૂપ સમજવાનાં પ્રમાણછે. જે વિષયમાં એમનો કદાપિ પ-
રસ્તર વિરોધ હોય ત્યાંહાં પૂર્વ પૂર્વ પ્રમાણ સબલ જાણવું. ૭

અવ. ધર્મકર્મના દેશકાઠ વિગરે કહ્યા, તેમનો અપવાદ કહેછે.

દ્વિજ્યાચારદમાર્હિસાદાનસ્વાધ્યાયકર્મણાં ॥

અયંનુપરમોધર્મૈયયોગેનાત્મદર્શનં ॥૮॥

મૂલ. યજ્ઞ આચાર, દમ, અહિંસા, દાન, સ્વાધ્યાય, ઇત્યાદિ કર્મમાં મુખ્ય ધર્મ એ છે કે જે યોગવડે આત્માને જોવું. ૮

ટીકા. યજ્ઞ આચાર ઇત્યાદિ ધર્મકર્મ મધ્યે મુખ્ય ધર્મતો એજ છે કે, યોગવડે એટલે વાહ્ય-ચિત્તવૃત્તિનો અવરોધ કરીને જે આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવું. સારાંશ આત્મ વિચાર કરવાસારૂ દેશકાલ ઇત્યાદિની કાંઈ જરૂર નથી. કહ્યું છે જ્યાંમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થતી હોય ત્યાંમાં કોઈ ટોચા વિશેષની જરૂર નથી. ૮

અવ. ધર્મનાં કારણ તથા નાપક હેતુ કહ્યાં તે મધ્યે કોઈ પ્રકારનો સંદેહ પડેતો નિર્ણય કરવાનો ઉપાય કહે છે.

ચત્વારોવેદધર્મજ્ઞાઃપર્ષ ઋગ્વિદ્યમેવવા ॥

સાંબ્રૂતેયંસધર્મઃસ્યાદેકોવાધ્યાત્મવિત્તમઃ ॥૯॥દ્યુપોદ્યાતપ્ર૦

મૂલ. વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર ચાર પુરુષ અથવા વેદત્રયી જાણનાર પુરુષનો સમૂહ પર્ષદ્ કહેવાય છે. તે જે કહે તે ધર્મ; તથા શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાની એક પણ પુરુષ જે કહે તે ધર્મ સમજવો. ૯

ટીકા. ચારે વેદ અને ધર્મશાસ્ત્ર સારી પેઠે જાણે છે એવા ચાર પુરુષને પર્ષદ્ (સભા) એ નામ શાસ્ત્રમાં આપ્યું છે. તેમ ઋગ્વેદ યજુર્વેદ અને સામવેદ એ વેદ ત્રણના જાણનાર તથા ધર્મશાસ્ત્ર ભણેલા ઘણા પુરુષના સમુદાયને પણ પર્ષદ્ કહે છે. તે પર્ષદ્ જે ભાષણ કરે, તે ધર્મ સમજવો. તથા જે અધ્યાત્મ જ્ઞાનવાળા લોકોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જ્ઞાની પુરુષ એક છે તોપણ તેણે જે કહ્યું તે ધર્મ સમજવો. એ આત્મજ્ઞાની પુરુષ ધર્મશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા હોવો જોઈયે. ૯॥ ઉપોદ્યાત પ્રકરણ પુરું થયું. ॥

અવ. જે વિષય આગળ વર્ણન કર્યો છે તેની સંગતિ બતાવવા સારૂ જે વિચાર પ્રથમ કર્યો હોય, તેને ઉપોદ્યાત કહે છે. તથા જે ઠેકાણે ગ્રંથ થયો તે સ્થાનનું પ્રયાજનનું, વર્તનનું, શ્રોતાનું, શ્રવણનિમિત્તનું, તથા અધિકારિ વિગેરેનું, વર્ણન કરેલું હોય પ્રકરણને તે ઉપોદ્યાત કહે છે. ઉપર લખેલા નવ વચનવડે તેવો ઉપોદ્યાત કરીને હવે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય ઇત્યાદિ લોકોનાં ધર્મ કહેવા માટે પ્રથમ વર્ણના ભેદ કહે છે.

(૮)

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा ॥ वर्णास्त्वाद्यास्त्रयोद्विजाः॥

निषेकाद्याः स्मशानान्तास्तेषां वैमंत्रतः क्रियाः ॥ १ ॥

મૂળ. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ વર્ણ કહેવાયછે, એ મધ્યે પેહેલા ત્રણ દિવસ છે. તેમની ગર્ભાધાનથી માંડીને સ્મશાન પર્યંત સઘડ્યા ક્રિયા મંત્રવડે થાયછે. ૧॥

ટીકા. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતના માણસને વર્ણ કહેછે. એમનું લક્ષણ આગળ કહેવામાં આવશે. તે મધ્યે પ્રથમ ત્રણ વર્ણ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એઓ દિવસ એટલે વેવાર જન્મ પામેલા છે. તે દિવસલોકોનીજ ગર્ભાધાનથી માંડીને સ્મશાન પર્યંત ક્રિયા એટલે સઘડ્યા સંસ્કાર વૈદિક મંત્રવડે થાયછે, શૂદ્રની નહીં. ૧॥

અર્થ. હવે તે સંસ્કાર અનુક્રમથી કહેછે. વેવચન વડે

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पंदनात्पुत्रा ॥

षष्ठेऽष्टमे वासीमंतो मास्ये ते जातकर्म च ॥ २ ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडाकार्या यथाकुलं ॥ ૩ ॥

મૂળ. ઋતુકાલમાં ગર્ભાધાન, ગર્ભ ચંચલ થવાની પૂર્વે પુંસવન, છઠે અથવા આઠમ માસે સાંમંત, અને જન્મ થયેથી જાત કર્મ. ૨ ત્યાર પછી અગારઆમે દિવસે નામ કરણ, ચોથામાસમાં નિષ્ક્રમણ, છઠામાં અન્નપ્રાશન, યથાકુલાચાર ચૂડાકર્મ કરવું. ૩॥

ટીકા. ગર્ભનું આધાન એટલે સ્થાપન કરવું, તે કર્મનું ગર્ભાધાન, એ નામ સાર્યકછે. એ રીતે વીજા આગળ કહેવામાં આવશે તે સંસ્કારના નામની અર્થ યોજના કરા. ગર્ભાધાન સંસ્કાર સ્ત્રિયોના ઋતુ સમયમાં કરવો ઋતુકાલનું લક્ષણ આગળ કહેવામાં આવશે. સ્ત્રીના ઉદરમાં ગર્ભ હાલવામાંડેથી પેહેલા પુંસવન સંસ્કાર, છઠ્ઠા અથવા આઠમા મહિનામાં સાંમંતોન્નયન સંસ્કાર કરવો. પુંસવન તથા સાંમંતોન્નયન

એ વે સંસ્કાર ક્ષેત્રના(ગીર્મિણી સ્ત્રિના)છે માટે પ્રથમ ગર્ભની વચ્ચે કીધા એટલે ક્ષેત્રને સંસ્કાર થઈ ચુક્યો,તેથી બીજા ગર્ભની વેળાએ કરવાની જરૂર નથી,એમ દેવલ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. વાલ્ક ક અવતર્યાપછી જાત કર્મ ત્યાર પછી અગિયારમે દિવસે નામ કરણ સંસ્કાર તે વાલ્કનો કરવો. પિત્રવે પોતાના પિતામહાદિકને માતામાહાદિકને અથવા કુલદેવતાને મળતુ આવે તેવું નામ પાડવું. જેમ શંખ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, કુલ દેવતા વગેરેનું નામ પિતાયે (છોકરાઓનું) પાડવું ચોથા મહિનામાં નિશ્ક્રમણ સંસ્કાર કરવો. એટલે સુમુહૂર્તમાં વાલ્કને ઘરમાંથી બહાર લઈ જવું. છઠ્ઠા મહિનામાં અન્ન પ્રાશન સંસ્કાર કરવો. ચૂડાકર્મ સંસ્કાર (મુંડનસંસ્કાર) પ્રથમ વર્ષથી તે ઉપનયન થવાની પૂર્વે સુમુહૂર્તમાં પોતાના કુલાચાર પ્રમાણે કરવો. ૨—૩

અવ. એ સંસ્કાર અવશ્ય કરવા પડે છે તો પણ એમનું ગૌણ ફલ કહે છે.

એવમેનઃશમંયાતિબીજગર્ભસમુદ્ભવં ॥૪॥

મૂળ. એવા સંસ્કાર કીધાથી બીજ સંવંધી અને ગર્ભ સંવંધી દોષ શમે છે. ૪

ટીકા. શાસ્ત્રોક્ત પ્રકારવડે ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર કીધાથી બીજ એટલે પુરુષનું વીર્ય અને ગર્ભ એટલે સ્ત્રીનું વીર્ય એ વેડના જે કાંઈ દોષ હોય, તે મટે છે. તાત્પર્ય એજે માવાપના ક્ષય રોગવિગેરે કેટલાક વ્યાધિરૂપી દોષ તેમની પ્રજાને પણ લાગૂ થાય છે તેવા દોષ સંસ્કાર કર્મ કીધાથી ટલે છે. ૪

અવ. સ્ત્રિયોના સંસ્કારમાં કાંઈ વિશેષ છે તે કહે છે.

તૂળ્ણીમેતાઃક્રિયાઃસ્ત્રિણાંવિવહસ્ત્તસમંત્રકઃ ॥૫॥

મૂળ. સ્ત્રિયોના એ સંસ્કાર અમંત્રક, વિવાહતો સમંત્રક કરવો. ૫

એ જાત કર્માદિ સંસ્કાર સ્ત્રિયોના યથા કાલે વૈદિક મંત્ર વિના કરવા અને વિવાહતો મંત્રથી કરવો. ૫

ગર્માષ્ટમેષ્ટમેવાદ્દેબ્રાહ્મણસ્યેપનાયનં ॥

રાજામેકાદશૈકેવિશામેકેયથાકુલં ॥૬॥

મૂલ. ગર્ભથી કિંવા જન્મથી આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણનું ઉપનયન ક્ષત્રિયનું અગિયારમે અને વૈશ્યનું બારમે વર્ષે સ્વકુલાચાર પ્રમાણે કરવું. ૬

ટીકા. ગર્ભ રહ્યો હોય તે દિવસથી અથવા જન્મ થાય તે દિવસથી ગર્ભાગે આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણનું ઉપનયન કરવું. કર્તાને જેમ અનુકુલ આવે તે રીતે ઇચ્છાથી આઠમું વર્ષ લેવાય. શાસ્ત્રમાં કેડ પક્ષ સરખા બતાવ્યાછે ક્ષત્રિયનું અગિયારમે અને વૈશ્યનું બારમે વર્ષે ઉપનયન કરવું. અહિયાં પણ ગર્ભથી અથવા જન્મથી એવા બે પક્ષ જાણવા. ૬

उपनीयगुरुःशिष्यमहाव्याहृतिपूर्वकं ॥

वेदमध्यापयेदेनंशौचाचारांश्चशिक्षयेत् ॥७॥

મૂલ. ઉપનયન સંસ્કાર કરીને ગુરુએ શિષ્યને પ્રથમ મહા વ્યાહતિ મળાવીને વેદ મળાવવો, તથા શૌચાચાર પણ શિખવવા. ૭

ટીકા. પોત પોતાની શાસ્ત્રાના ગૃહ્ય સૂત્રમાં જેમ કહ્યું હોય તે પ્રમાણે વિધિ કરીને ઉપનયન સંસ્કાર કરી પછી ગુરુએ શિષ્યને મહાવ્યાહતિ સાથે વેદાભ્યાસ કરાવવો મૂઃ ભુવઃ ઇત્યાદિ સત્યં એ શબ્દ સુધી સાત મહા વ્યાહતિ છે, અથવા ગૌતમના મત પ્રમાણે પાંચ છે. વળી આગળ જેમનું લક્ષણ કહેવાશે તે શૌચાચાર શિખવવા. ઉપનયન કરીને શૌચાચાર શિખવવાની આજ્ઞા કરીછે, માટે તે સંસ્કારની પેહેલાં યથેષ્ટ આચરણ કરવાની છૂટ છે એમ બતાવે છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રિયોને પણ વિવાહ થવાની પૂર્વે એ વાત સમાન છે. કેમ કે સ્ત્રીઓને ઉપનયનને ઠેકાણે વિવાહ સંસ્કાર કહ્યો છે. ૭

અર્થ. શૌચાચારનું સ્વરૂપ કહી બતાવે છે ત્રણ વચન વડે.

दिवासंध्यास्तकर्णस्थब्रह्मसूत्रउदङ्मुखः॥

कुर्यान्मૂत्रपुरीषेचरात्रौचेद्दक्षिणामुखः ॥८॥

મૂલ. દિવસે કિંવા સંધ્યાકાળે કાન ઉપર જનોઈ મેહેલીને ઉતરામિમુખ બેશાંને મઠ મૂત્રનો ન્યાગ કરવો, અને રાત્રે તો દક્ષિણામિમુખ બેશાંને ॥૮॥

ટીકા. કાન ઉપર જનોઈ મેહેલવું તે કાન જમણો સમજવો, કેમ કે જમણા કાનમાં યજ્ઞોપવીત ભેરવાને મઢમૂત્રનો ત્યાગ કરવો એવું બીજી સ્મૃતિમાં પ્રમાણ લખ્યું છે. પ્રભાતની તથા સાંજની એ બેઝ વેળાઓને સંધ્યાકાલ કહેછે. દિવસે અને સંધ્યાકાલે ઉત્તર દિશા ભળી મુખ કરીને મઢમૂત્રનો ત્યાગ કરવો. રાત્રિની વેળાએ તો દક્ષિણ દિશા ભળી મુખ કરીને, જે સ્થાનમાં મઢ મૂત્રનો ત્યાગ કરવો તે સ્થાન ભસ્મ વિગરેથી રહિત હોવું જોઈયે. ૮॥

ગૃહિતશિશ્રશ્ચોત્થાયમૃદ્ધિરભ્યુદ્ગતૈર્જલૈઃ॥

ગંધલેપક્ષયકરંશૌચંકુર્યાદતંત્રિતઃ ॥૯॥

મૂઝ. ગુહ્યસ્થાન જ્ઞાલીને ઝઠવું, ત્યાર પછી ઉદ્ગત જલબડે તથા મૃત્તિકા વડે શૌચ વિધિ કરાવો તે. એવોકે ગંધનો અને લેપનો ક્ષય થાય એ રીતે કરવો. એ કામમાં આલસ્ય રાખવું નહીં. ૯॥

ટીકા ત્યારપછી ગુહ્યસ્થાન જ્ઞાલીને ઝઠવું, અને વલતી ઉદ્ગત એટલે નદી તળાવ, ઇત્યાદિમાંથી પ્રથમ કાઢી લીધેલું એવા જલબડે તથા મૃત્તિકાવડે બેઝ ગુહ્યસ્થાન તથા હાથ પગ સારી પેઠે ધોવા, તે એવા કે મઢમૂત્રનો લેપ કહેતાં અંશ તથા દુર્ગંધ રહે નહીં ત્યાર લગી ધોવા. એ કર્મનેજ શૌચ ક્રિધિ કહેછે. ઉદ્ગત જલ વડે એમ કહ્યું છે, તેથી જલમાં પેશીને શૌચ વિધિ કરવાનો નિષેધ સમજવો. સઘળા આશ્રમવાળા લોકોને ગંધલેપનો નાશ થાય એવી રીતે શૌચ વિધિ કરવાનું સમાન છે. આશ્રમના ભેદથી મૃત્તિકા ચોઢવાની ન્યૂનાધિકસંખ્યાનો નિયમ બીજી સ્મૃતિઓમાં લખ્યો છે તે તો અદૃષ્ટકલને (પુણ્યને) માટે છે. ૯॥

અંતર્જાનુઃશુચૌદેશઽપવિષ્ટઽદ્ગ્મુર્ચઃ॥

પ્રાગ્વાત્રાદ્ધેનતીર્થેનદ્વિજોનિત્યમુપસ્ૃશોત્ ॥૧૦॥

મૂઝ. શુદ્ધસ્થાન ઉપર વેશીને ઉત્તર અથવા પૂર્વદિશા ભળી મુખ કરીને તથા બેઝ જાંગોની વચ્ચે હાત રાખીને દ્વિજ લોકોએ વ્રાહ્મતીર્થવડે સર્વકાલ આચમન કરવું. ૧૦॥

ટીકા. શુદ્ધસ્થાન ઉપર એમ કશું તેથી જે ઠેકાણે અપવિત્ર વસ્તુનો સ્પર્શ નથી તેવું શુદ્ધસ્થાન સમજવું. અર્થાત્ સૂવાનું બેસવાનું કિંવા જોડામેલવાનું જે સ્થાન હોય ક્યાદિ અશુદ્ધ જગ્યા ઉપર આચમન કરવાનો નિષેધ જાણવો. બેશીને એમ કશું તેથી ઉભા ઉભા સૂતાં વાંકાવલીને કિંવા ચાલતાં આચમન કરવું નહીં. ઉત્તર તથા પૂર્વ એ બે દિશા કહીં તેથી ત્રીજી દિશાઓનો નિષેધ જાણવો વઢી શુદ્ધસ્થાન ઉપર બેશીને એમ કહેવાથી હાથ પગ ધોવાનું પળ અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયું. પગ ધોયા વિના આવીને બેસેતો તે શુદ્ધ જગ્યા પળ અશુદ્ધ થાય. બ્રાહ્મ તીર્થનું લક્ષણ આગલ કહેવામાં આવશે, દ્વિજલોકોએ આચમન કરવું. શૂદ્રાદિગરે લોકોએ નહીં કરવું. સર્વકાલ કરવું એમ કશું તેથી રાંજા આશ્રમવાઢ્યાએ પળ કરવું. શીરિતે કરવું? વેઝ જાંઘો વચ્ચે હાથ રાખીને કરવું અને તે જમણે હાથે કરવું. ૧૦॥

અવ. તીર્થનાં લક્ષણ કહેછે.

કનિષ્ઠાદેશિન્યંગુષ્ઠમૂલ્લાન્યગ્રંકરસ્યચ॥

પ્રજાપતિપિતૃબ્રહ્મદેવતીર્થાન્યનુક્રમાત્ ॥૧૧॥

મૂલ. કનિષ્ઠા તર્જની તથા અંગુષ્ઠ એમનો મૂલભાગ તથા હસ્તનો અગ્રભાગ એ ચાર સ્થાનને અનુક્રમથી પ્રજાપતિતીર્થ, પિતૃતીર્થ, બ્રાહ્મતીર્થ તથા દેવતીર્થ એમ કહેછે. ૧૧

ટીકા. કનિષ્ઠા એટલે સૌથી નાની આંગળી તેના મૂલભાગને પ્રજાપતિતીર્થ, તર્જની કહેતાં અંગૂઠાની પાસેની આંગળી તેના મૂલભાગને પિતૃતીર્થ, અંગુષ્ઠ કહેતાં અંગૂઠો તેના મૂલ ભાગને બ્રાહ્મતીર્થ, તથા હસ્તનો અગ્રભાગ એટલે હાથનો છેડો તેને દેવતીર્થ એમ કહેછે. ૧૧

ત્રિઃપ્રાશ્યાપોદ્વિસ્ત્મૃજ્યશ્વાન્યાદિઃસમુપસ્પૃશોન્ ॥

અદ્વિસ્ત્તપ્રકૃતિસ્થાભિર્હીનાભિઃફેનબુદુદૈઃ॥૧૨॥

મૂલ. ત્રણવાર જલ પીંડીને ત્રેવાર લૂછીને જલનો સ્પર્શ ઇન્દ્રિયોને કરવો. અને જલ જે લેવું તે પ્રકૃતિસ્થ તથા ફીણ પરપોટા ક્યાદિવડે રહિત એવું પળ જોડીયે. ૧૨॥

टीका. त्रणवार जळ पांथा पछी अंगूठाना मूळ भागवडे बेवार मोडुं लूछीने शरीरना ऊर्ध्वभागमांनां नाक आंख अने कान ए इंद्रियोनां छिद्रने पाणीनो स्पर्श कर-
वो. आचमन क्रियामां जे पाणी लेवुं ते प्रकृतिस्थ अने जेनांउपर फीण किंवा
परपोटा इत्यादि विकार नही होम एवुं जोडये. मूळ स्वभाव करतां जूदीजातनो
गंध तथा रंग जेने लाग्यो न होय अने उष्णकीधुं नहोय ते जळने प्रकृतिस्थ
एवुं विशेषण अपायछे मूळ वचनमांना “पण” शब्दवडे वरसादना धागनुं तथा
शूद्र विगरे नीचलोके आणेलुं एवा जळनो निषेध समजवो. १२॥

अव. आचमन क्रियामां केटलुं जळ पांवुं तेनुं परिमाण बताववा सारू कहेछे.

तृत्कंठतालुगाभिश्चयथासंख्यं द्विजातयः॥

शुद्धेरंस्त्रीचशूद्रश्चसकृत्स्पृष्टाभिरंततः ॥१३॥

मूळ. हृदयकंठ अने तालुस्थानने जई पोहोचे एटला जळवडे अनुक्रम प्रमाणे दिज
लोको आचमन करवार्थी शुद्ध थायछे अने स्त्री तथा शूद्र पण तालुस्थानने
जई पोहोचे एटला जळनु एकवार आचमन करवार्थी शूद्र थायछे. १३

टीका. हृदयस्थानने जई पोहोचे एटला जळनु ब्राह्मण, कंठ सुधी जई पोहोचे एट-
ला जळनु क्षत्रिय, तथा तालुस्थान सुधी जई पोहोचे एटला जळनु वैश्य, आ-
चमन करवार्थी पवित्र थायछे. वैश्यना करतां शूद्रना आचमनमां विशेष एजे
एकवार करवूं. मूळमांना “पण” शब्दार्थी ब्राह्मण क्षत्रिय इत्यादिना वगर ज-
नोइ दीधेला छोकराओये पण ए रीते आचमन करवूं. १३

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः॥

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥१४॥

मूळ. स्नान तथा जळदैवतमंत्रवडे मार्जन, प्राणायाम, सूर्यनुं उपस्थान, अने गाय-
त्री जप, नित्ये करवो. १४

टीका. शास्त्रोक्त विधिर्था प्रातःकाले स्नान, जळदैवतमंत्र “आपो हिष्टामयो भुव” इ-
त्यादि मंत्र भणीने मार्जन करवूं. आगळ जेनु लक्षण कहेसो तेवो प्राणायाम

કરવો સૌરમંત્ર વડે સૂર્યનું ઉપસ્થાન એટલે સ્તવન અને "તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્"
 इत्यादि गायत्रीमंत्रनो जप करवो. ૧૪

गायत्रींशिरसासार्द्धजपेन्व्याहतिपूर्विकाम्॥

प्रातिप्रणवसंयुक्तांत्रिरयंप्राणसंयमः ॥१५॥

મૂળ. પ્રથમ વ્યાહતિઓનો તથા પ્રણવનો અને છેડે શિરોમંત્રનો યોગ જેની સાથે ક-
 ય્યોછે એવી ગાયત્રીનો ત્રણવાર જપ કરવો, તેને પ્રાણાયામ કહેછે. ૧૫

ટીકા. પૂર્વે કહેલી મહાવ્યાહતિઓ પ્રત્યેક પ્રણવ સાથે ઐં મૂઃ ઐં મુવઃ ઐં સ્વઃ ઇત્યા-
 દિ પ્રકારથી પ્રથમ મનમાં ભળીને પછી પૂર્વે કહેલી ગાયત્રી અને પછી આપો-
 જ્યોતિ ઇત્યાદિ શિરોમંત્ર પણ મનમાંજ ભળવો. એ રીતે ત્રણવાર જપ, પ્રાણવા-
 યનો યામ (અવરોધ) કરીને કરવો; તે કર્મને પ્રાણાયામ કહેછે. ૧૫

प्राणानायम्यसंप्रोक्ष्यतृचेनाव्दैवतेनतु॥

जपन्नासीतसावित्रीप्रत्यगातारकोदयान् ॥१६॥

મૂળ. પ્રાણાયામ કરી રહ્યા પછી જલદૈવત ઋદ્ધંત્રવડે પ્રોક્ષણ કરીને તારાઓનો
 ઉદય થાય ત્યાં સુધી ગાયત્રી જપ કરતાં વેશાને પશ્ચિમ સંધ્યા કરવી. ૧૬

ટીકા. પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે પ્રાણાયામ કીધા પછી પૂર્વે કહેલા "આપોહિષ્ઠામયો મુવઃ"
 इत्यादि मंत्रवडे जले करीने पोतानા દેહનું પ્રોક્ષણ કરીને બેઠા બેઠા ગાયત્રી
 જપ કરીને પશ્ચિમસંધ્યા એટલે સાયંસંધ્યા કરવી. તે પશ્ચિમદિશા ભળી મુલ
 કરીને કરવી એ વાત અર્થાત્ સિદ્ધ થાયછે તારકાનો ઉદય થાય ત્યાંસુધી એ-
 નો અવધિ જાણવો. ૧૬

संध्यांप्राक्प्रातरेवंहितिष्ठेदासूर्यदर्शनात्

अग्निकार्यततः कुर्यात्संध्योरुभयोरपि ॥१७॥

મૂળ. એજ રીતે પૂર્વસંધ્યા સૂર્યોદય થાય ત્યાંસુધી ઊભાં રહીને કરવી. ત્યારપછી બેઠા
 સંધ્યાસમયે અગ્નિકાર્ય કરવું. ૧૭

ટીકા. એજ રીતે પૂર્વ કહેલો સઘળો વિધિ કરીને પ્રાતઃકાળે પૂર્વાભિમુખ ઊભા રહીને પૂર્વસંધ્યા એટલે પ્રાતઃસંધ્યા કરવી. દિવસના અને રાત્રિના સંધિસમયમાં જે કર્મ કરવાનું છે તેને સંધ્યા એમ કહેછે. તેમાં સંપૂર્ણ સૂર્ય મંડલનું દર્શન થવાને જે કાલ યોગ્યછે, તેને દિવસ તથા તેથી વિપરીત જે કાલ તેને રાત્રિ કહેછે. જે કાલમાં ખંડિત સૂર્ય મંડલ જોવામાં આવે, તેને સંધિ કહેછે. એવો સંધિકાલ (સંધ્યાકાલ) સવારે તથા સાંજે થાયછે માટે તે વેળા સમય સંધ્યાવંદન કરવાના છે. સંધ્યાવંદન કરી રહ્યા પછી વેળા વેળાએ પોતપોતાના ગૃહ્ય સૂત્રમાં કહેલા વિધિથી અભિકાર્ય એટલે અગ્નિમાં સમિધનો હોમ इत्यादि કર્મ કરવું.

ततोभिवादयेद्बृहद्भानसावहमितिब्रुवन् ॥

गुरुंचैवाप्युपासीतस्वाध्यायार्थसमाहितः ॥१८॥

મૂળ. ત્યારપછી વૃદ્ધજનને નમસ્કાર કરવા, તે આ હું ફલાળો એમ બોલીને કરવા. પછી સ્વસ્થ ચિત્તરાંખીને અધ્યયનને વાસ્તે ગુરુની સેવા કરવી. ૧૮

ટીકા. ત્યારપછી ગુરુવિગેરે વૃદ્ધલોકોને નમસ્કાર કરવા. તે શી રીતે કે આ હું દેવદત્તશર્મા તમને નમસ્કાર કરુંછું, એમ પોતાનું નામ બોલીને કરવા. તથા આગળ લક્ષણ કહીશું તેવા ગુરુની સેવા, બળવા સારું સ્વસ્થ ચિત્ત રાંખીને કરવી. ૧૮

आहूतश्चाप्यधीयीतलब्धंचास्मैनिवेदयेत्॥

हितंचास्यचरेन्नित्यंमनोवाक्कायकर्मभिः ॥१९॥

મૂળ. બોલાવે ત્યારે બળવું, અને જે મળે તે ગુરુને અર્પણ કરવું. તથા કાયાવાચામન વડે તેનું હિત સદાયે કરતાં રહેવું. ૧૯

ટીકા. ગુરુ બોલાવે ત્યારેજ બળવું. અર્થાત્ આપણે બળાવવા સારું ગુરુને આગ્રહથી કહેવું નહીં. જે કાંઈ મળ્યું હોય તે સઘળું ગુરુને નિવેદન કરવું. તથા કાયા વાચા અને મન એમની ક્રિયાવડે સર્વકાલ તે ગુરુનું સારું હિત કરતાં રહેવું. કદાપિ પ્રતિકૂળ કરવું નહીં. વળી ગુરુનું દર્શન થાય ત્યારે કેટલીક વાત છોડી દે-

વાની ગૌતમે કહીછે તે તજવી. ૧૯

કૃતજ્ઞોદ્રોહિમેધાવિશુચિકલ્પાનસૂયકાઃ॥

અધ્યાપ્યાધર્મતઃસાધુશક્તાપજ્ઞાનવિત્તદાઃ ॥૨૦॥

મૂલ. કૃતજ્ઞ અદ્રોહી, મેધાવી, શુચિ, કલ્પ, અસૂયારહિત, સાધુ, શક્ત આપ, તથા જ્ઞાનનો અને ધનનો દાતા, એવા માણસને ધર્મથી ભણાવવા. ૨૦

ટીકા. કીધેલો ઉપકાર જે વિસરતો નથી તે કૃતજ્ઞ, અદ્રોહી એટલે દયાવાળો, મેધાવી એટલે કહેલું વ્યાખ્યાન સમજવાને તથા ધ્યાનમાં રાખવાને સમર્થ હોય તે, શુચિ કહેતાં પવિત્ર, કલ્પ કહેતાં વ્યાધિરહિત, ગુણને વિષે દોષ પ્રકટ કરવાનો જે સ્વભાવ તે અસૂયા જેને નથી અર્થાત્ કદાપિ દોષ હોય, તો પણ ઢાંકીને ગુરુના ગુણનીજ વાત્તા કરવાનો જેનો સ્વાભવ છે તે અસૂયારહિત, સાધુ કહેતાં સારી ચાલવાળો, સેવાના કામમાં જે દૃઢ તે શક્ત, આપ કહેતાં સગો વહાલો, જ્ઞાનનો એટલે હરેક વિજ્ઞાનો દાતા શિશુવનાર, તથા ધનનો દાતા એટલે કોઈ તરેની ચોલી કન્યા વિના ધન આપનાર, એટલા ગુણ કહ્યાછે, તે સઘડ્યા અથવા થોડા ઘણા જેમાં રચા હોય. તેવા માણસને ધર્મશાસ્ત્રપ્રમાણે ભણાવવું. ૨૦

દંડાગ્નિનોપવિતાનિમેશ્વલાંચૈવધારયેત્ ॥

બ્રાહ્મણેષુચરેદ્વૈશ્યમનિંદેષ્વાત્મવૃત્તયે ॥૨૧॥

મૂલ. દંડ અગ્નિન યજ્ઞોપવીત અને મેશ્વલા એટલી વસ્તુનું ધારણ કરવું. પોતાની વૃત્તિને વાસ્તે અનિંદ્ય એવા બ્રાહ્મણોને એ ભિક્ષા માગવા જવું. ૨૧

ટીકા. વાંજી સ્મૃતિમાં કહ્યોછે તેવો પલાશ વિગરેનો દંડ, કૃષ્ણમૃગ વિગરેનું જે ચર્મ તે અગ્નિન, કાર્પાસ इत्यादि સૂત્રનું યજ્ઞોપવીત, મુંજા વિગરે તૃણની વસ્તુ મેશ્વલા, (કંદોરો) એટલી વસ્તુનું બ્રાહ્મણાદિ જાતના બ્રહ્મચારીએ ધારણ કરવું. પૂર્વોક્ત દંડ વગરેનું ધારણ કરીને બ્રહ્મચારીએ કોઈ તરેના દોષનો અપવાદ જેની ઉપર નહીં હોય એવા અનિંદ્ય બ્રહ્મણોને ઘેર પોતાના ઉદર નિર્વાહને વાસ્તેજ ભિક્ષા માગવા જવું. યદ્યપિ પોતાના નિર્વાહને વાસ્તે એમ કહ્યુંછે તથાપિ ગુરુને

वास्ते किंवा गुरु पुत्रादिकने वास्ते तो वेळ्याये भिक्षा मागवी. केमके मागो आणेलुं भिक्षान्न गुरूने किंवा गुरुपुत्रादिने अर्पण कीधा पछी तेमनी आज्ञा थाय त्यारे ते भिक्षान्न जमवुं, एम नियम कद्दोछे. ते माटे गुरु विगरे शिवाय बीजा लोकोने माटे ब्रह्मचारीये भिक्षा मागवी नही. ब्राह्मणना घरनी मळती होय त्यां सुधी बीजाना घरनी भिक्षा लेवी नही एवो नियम बताववा सारू मूळ वचनमां ब्राह्मण शब्द लख्योछे. हवे सधळ्या वर्णनी भिक्षा लेवी एवं जे स्मृति वचनछे, ते तो, व्रण वर्णने माटेछे. तथा चारे वर्णनी भिक्षा लेवी एवं पण वचनछे, ते पण, संकट विषयनुंछे एम समजवुं. २१

अथ शी रीते भिक्षा मागवी ते कहेछे.

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां वैश्यचर्यायथाक्रमं ॥२२॥

मूळ. वाक्यना आरंभे मध्ये तथा छेडे “तमे एवो शब्द बोलीने ब्राह्मण क्षत्रिय तथा वैश्य जातना ब्रह्मचारीये यथा अनुक्रम प्रमाणे भिक्षा मागवी. २२

टीका. तमे भिक्षा आपो एम ब्राह्मण जातना ब्रह्मचारीये, भिक्षा तमे आपो एम क्षत्रिय जातना ब्रह्मचारीये, तथा भिक्षा आपो तमे अेम वैश्य जातना ब्रह्मचारीये बोलीने भिक्षा मागवी. २२

कृताग्निकार्योभुंजीतवाग्यतो गुर्वनुज्ञया ॥

आपोशानक्रियापूर्वसत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥२३॥

मूळ. अग्निकार्य कीधा पछी जमवुं, ते गुरूनी आज्ञा लईने आपोशान कर्म करी मौ न राखीने अन्नने मान आपोने जमवुं. २३

टीका. पूर्वे कहेला विधीया भिक्षा मागो लाव्या पछी गुरूने निवेदन करवी. त्यार पछी गुरूनी आज्ञा थयेथी अग्निकार्य करीने, मौन एटले जमती वखते बो लवुं नही एवं व्रत पाळीने, ते भिक्षान्नने मान आपोने, एटले कदापि ते अन्न सारुं नहोय तो पण तेनी निंदा नही करीने, पछी आपोशानकर्म एटले “अ

(१८)

भृतो पस्तरणमसि" इत्यादि विधि, करीने जमवुं. अहियां जे करीथी अभिकार्य करवानुं कह्युं छे, ते तो, कदापि संध्यावंदन कीभापछि अभिकार्य करवानुं रही गयुं होय त्यारे जमवानी वेळाये करवुं, एम जणाववा सारुछे. कांइ व्रणवखत अभिकार्य करवुं एम कहेवा माटे नथी. २३

ब्रह्मचर्यस्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ॥

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥२४॥

मूळ. व्याधि विगरे आपत्ति न होय, तो एकना घरनुंज अन्न जमवुं नही. ब्राह्मण-जातना ब्रह्मचारीये, इच्छा होयतो श्राद्धमां जमवुं. परंतु पोताना व्रतनो भंग थवा देवो नही. २४

टीका. व्याधि विगरे संकट कांइ न होय तो ब्रह्मचारीये एक गृहस्थना घरनुंज अन्न जमवुं नही. ब्राह्मणजातना ब्रह्मचारीये श्राद्ध भोजननुं निमंत्रण आव्युं होय त्यारे, इच्छा होयतो श्राद्धमां जमवुं. परंतु त्यां मधु मांस इत्यादि पदार्थ होय तेमनो परित्याग करीने पोताना ब्रह्मचर्य व्रतनो भंग थवा देवो नही. आवचनमां ब्राह्मण शब्द लख्योछे, ते क्षत्रिय विगरेजातना ब्रह्मचारीये श्राद्ध भोजन करवुं नही एम बताववा सारु छे. केमके ए कर्म क्षत्रिने किंवा वैश्यने करवानुं कह्युं नथी, एवं स्मृति वचनछे. २४

मधुमांसांजनोच्छिष्टशुक्लं स्त्रीप्राणिर्हिसनम् ॥

भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादिवर्जयेत् ॥२५॥

मूळ, मधु मांस अंजन उच्छिष्ट शुक्ल स्त्री जीवहत्या सूर्यदर्शन असत्यभाषण पर-
स्निंदा इत्यादि वर्ज्य करवां. २५

टीका. मधु एटले मध समजवुं मद्य नही, केमके ब्राह्मणे सर्वकाळ मदनो परित्याग करवो, एराते स्मृति वचनमां मदनो निषेध तो कह्योछेज. मेष विगरे पवित्र पशुन पण मांस वर्ज्य करवुं. अंजन एटले घी तेल इत्यादि पदार्थवडे शरीरने मर्दन करवुं ते, तथा काजळ विगरेथी आंख आंजवी ते, गुरु शिष्य बीजानुं उ-

ચ્છિષ્ટ, શુક એટલે કઠોર ભાષણ, જે અન્નરસની ચટાઈથી ધાયછે તેને પણ શુક કહેછે, પરંતુ તે શુક આ વચનમાં સમજવું નહીં કેમકે અમંદ્ય નિર્ણય-માં તે વસ્તુનો તો નિષેધ છેજ. સ્ત્રી વર્જ્ય કરવી તે ઉપભોગના કામમાં. જીવિ હત્યા એટલે પ્રાણિમાત્રની હિંસા. મૂલમાંના “ઇત્યાદિ” શબ્દથી અન્ય સ્મૃતિમાં કહેલા ગંધમાલ્ય વિગરે પદાર્થ સમજવા. એ સઘડ્યા પદાર્થનો વ્રહ્મચારીયે પ-રિત્યાગ કરવો. ૨૫

અવ. ગુરુ વિગરેનો લક્ષણ કહેછે.

સગુર્યઃક્રિયાઃકૃત્વાવેદમસૈમપ્રયચ્છતિ॥

ઉપનીયદદદ્વેદમાચાર્યઃસઉદાહતઃ ॥૨૬॥

મૂલ. જે પુરુષ ક્રિયા કરીને વેદ વિદ્યા અને ભણાવે તે ગુરુ, ઉપનયન સંસ્કાર કરીને વેદ ભણાવે તે આચાર્ય કહેવાયછે. ૨૬

ટીકા. ગર્ભાધાનથી આરંભીને ઉપનયન સંસ્કાર સુધીની સઘડી ક્રિયા યથાવિધિ કરીને એ વ્રહ્મચારીને જે પુરુષ વેદવિદ્યા ભણાવે તે ગુરુ, તથા એકલો ઉપનયન સંસ્કાર કરીને જે પુરુષ વેદ ભણાવે તે આચાર્ય કહેવાયછે, ૨૬

એકદેશમુપધ્યાયઋત્વિગ્યજ્ઞકૃદુચ્યતે॥

એતેમાન્યાયથાપૂર્વમેભ્યોમાતાગરીયસી ॥૨૭॥

મૂલ. એક દેશ ભણાવે તે ઉપાધ્યાય, અને યજ્ઞકર્મ ચલાવે તે ઋત્વિજ્ઞ કહેવાયછે એ, સર્વ પૂર્વક્રમ પ્રમાણે માન્યછે. પરંતુ એ સઘડ્યા કરતાં માતાશ્રેષ્ઠછે, ૨૭

ટીકા. એક દેશ એટલે વેદનો એકભાગ, તે મંત્રભાગ અથવા વ્રાહ્મણભાગ કિંવા શિક્ષા કલ્પસૂત્ર ઇત્યાદિ વેદાંગ, જે ભણાવે તે ઉપાધ્યાય તથા જે પુરુષ ઓપણા ઘર આશ્રિત રહીને યજ્ઞકર્મ કરે તે ઋત્વિજ્ઞ કહેવાયછે. એ સર્વે ગુરુ વિગરે પુરુષ પૂર્વકર્મ પ્રમાણે અધિક અધિક માન્ય હોયછે. જેમ ઋત્વિજ્ઞ કરતાં ઉપાધ્યાયને તેથી આચાર્યને અને તેથી પણ ગુરુને અધિક માન આપવું. એ સઘડ્યા કરતાં માતાશ્રેષ્ઠ એટલે વિશેષ પૂજ્યછે. ૨૭

અવ. વેદાભ્યાસ કરવા માટે પાઠવાનું જે બ્રહ્મચર્ય વ્રત છે તેનો અવધિ કહેછે.

પ્રતિવેદંબ્રહ્મચર્યદ્વાદશાબ્દાનિપંચવા॥

ગ્રહણાંતિકમિત્યેકેકેશાંતશ્ચૈવષોડશૃ ॥૨૮॥

મૂલ. પ્રત્યેક વેદને સારૂ બાર વર્ષ સુધી કિંવા પાંચ વર્ષ સુધી અથવા કોઈએકના મતે-
જેટલામાં ભળી રહેવાય તેટલા વર્ષસુધી બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાઠવું. કેશાંત કર્મ
તો સોઢમે વર્ષે કરવું. ૨૮

ટીકા. જ્યારે વિવાહ થવાનો સંભવ નહીં હોય અને ઋણવેદ અથવા બે કિંવા એક વેદ
અનુક્રમથી ભણવામાંડે ત્યારે પ્રત્યેક વેદના અભ્યાસને વાસ્તે પૂર્વે કહેલું બ્રહ્મચર્ય
વ્રત બારવર્ષ સુધી પાઠવું. એમ નહીં થઈ સકે તો પાંચવર્ષ સુધી કિંવા જેટલામાં
ભળી રહેવાય તેટલા વર્ષસુધી બ્રહ્મચર્ય પાઠવું એમ કેટલાક કહેછે. કેશાંત કર્મ
મતો ગર્ભાધાનથી ગર્ભાને સોઢમે વર્ષે કરવું. ઉપનયનસંસ્કાર થયાપછે બ્રહ્મ-
ચારીને મુંડનનો નિષેધ છે તેથી વધેલા વાઢ ઉતરાવવાને વાસ્તે જે વિધિ છે
તેને કેશાંતકર્મ કિંવા ગોદાનકર્મ શાસ્ત્રમાં કહેછે. બારવર્ષ સુધી જો વેદ બ્રહ્મ
ચર્ય પાઠે તો સોઢમે વર્ષે કેશાંતકર્મ કરવું. અને વીજા પક્ષમાં તો જે રીતે સં-
ભવ થાય તે પ્રમાણે સમજી લેવું. ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જાતના બ્રહ્મચારીયે તો
પોત પોતાના મુખ્ય ઉપનયનકાળથી વમણેવર્ષે એટલે બાવિસમે કિંવા ચોવીસમે
વર્ષે કરવું, એમ સમજવું. ૨૮

અવ. ઉપનયન સંસ્કાર કરવાના કાળનો છેલો અવધિ કહેછે. અને તે કાળ વહી
ગયા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાવિના રહેતો પતિત થાય, એમ કહેછે, બે વચન બહે;

આષોડશાદ્વાવિંશાશ્ચતુર્વિંશાચવત્સરાત્॥

બ્રહ્મક્ષત્રવિશાંકાલઔપનાયાનિકઃપરઃ ॥૨૯॥

અતઃૠર્ધ્વપતંત્યેતેસર્વધર્મૈર્બહિષ્કૃતાઃ॥

સાવિત્રીપતિતાગ્રાત્યાગ્રાત્યસ્તોમાદત્તેક્રતોઃ ॥૩૦॥

મૂલ. સોઢ બાવીસ અને ચોવીસ વર્ષ પર્યંત બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણના છોકરા-

ઓને જનોઈ દેવાનો પરમાવધિ કહ્યોછે. એ કાઠ વહી ગયા પછી ઉપનયન સંસ્કારવિના રહેલા તે લોકો સર્વ ધર્મથી બહિષ્કૃત એવા પતિત થાયછે, અને પતિત સાવિત્રીક અથવા વ્રાત્ય એવાં નામ તેમને મળેછે. પણ જો વ્રાત્યસ્તો મયજ્ઞ કરેનહી ત્યારે. ૩૦

ટીકા. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણના છોકરાઓને જનોઈ દેવાનો એટલે ઉપનયન સંસ્કારનો જે સોઢ ત્રાવીસ અને ચોવીસ વર્ષ સુધીનો પરમાવધિ કહ્યોછે, તે વી-તી ગયા પછી તે લોકો પતિત સર્વ ધર્મને વિષે અનધિકારી અને પતિત સા-વિત્રીક એટલે ગાયત્રી ઉપદેશ આપવાના કામમાં અયોગ્ય તથા વ્રાત્ય કહેત. સંસ્કારરહિત એવા થાયછે, વ્રાત્યસ્તોમ નામનો યજ્ઞ જો નહીં કરે ત્યારે પતિત બહિષ્કૃત इत्यादि दोषवाळा થાયછે. અને વ્રાત્યસ્તોમ યજ્ઞ કરે ત્યારે તો ઉપ-નયન સંસ્કારના અધિકારી થાય. ૨૯—૩૦

અવ. પેહેલા ત્રણ વર્ણ દ્વિજ કહેવાયછે એમ પૂર્વે કહ્યું તેનું કારણ કહેછે.

मानुर्यदग्रेजायंतेद्वितीयंमौजिवंधनात्॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेतेद्विजाःस्मृताः ॥३१॥

મૂલ. પ્રથમ એક જન્મ માતાના ગર્ભમાંથી તથા ઉપનયન સંસ્કાર થયાર્થી વીજું જન્મ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણના પુરુષનું થાયછે તે માટે તે લોક દ્વિજ કહે વાયછે. ૩૧

ટીકા.—મૂલ સરખી સ્પષ્ટછે

અવ. વેદાભ્યાસનું ફલ કહેછે.

यज्ञानांतपसांचैवशुभानांचैवकर्मणाम् ॥

वेदएवद्विजातीनानिःश्रेयसकरःपरः ॥३२॥

મૂલ. યજ્ઞ તપ તથા શુભકર્મ એમનું જે થકી જ્ઞાન થાયછે એવો તે વેદજ દિજ લો-કોને ઘણો શ્રેયસ્કરછે. ૩૨

ટીકા. શ્રૌત અને સ્માર્ત એવા યજ્ઞનુ કૃછ્ ચાંદ્રાયણ इत्यादि તપશ્ચર્યાનું તથા ઉપનયના

દિ સંસ્કાર વિગેરે જે શુભ કર્મછે તેમનું જ્ઞાન વેદ ગ્રંથથી થાયછે, તે માટે દ્વિજ લોકોને પરમ કલ્યાણ કારક એટલે મોક્ષ આપનારો વેદજ છે ત્રીજો કોઈ નથી. વેદજ એમ મુલમાં કહ્યુંછે તેથી વેદનો આધાર લઈને થયેલી સ્મૃતિઓ પણ તેથીજ સમજવી. ૩૨

અથ. અભ્યાસને સારુ વેદના અધ્યયનનું ફલ કહીને હવે કામ્યબ્રહ્મયજ્ઞકર્મમાં વેદના અધ્યયનનું ફલ કહેછે સાત વચનવડે.

મધુનાપાયસાચૈવસદેવાંસ્તર્પયેદ્વિજઃ॥

પિતૃન્મધુઘૃતાભ્યાંચઋચોધીતેહિયોન્વહમ્ ॥૩૩॥

મૂઝ. તે દ્વિજ પુરુષ મધ અને દૂધવડે દેવગણને તથા મધ અને ઘૃત વડે પિતૃગણને તૃપ્ત કરેછે, જે પ્રતિ દિવસે ઋચાઓનું અધ્યયન કરેછે. ૩૩

ટીકા. જે પુરુષ ઋચાઓનું અધ્યયન પ્રતિ દિવસે કરેછે, તે મધ અને દૂધવડે દેવગણની તથા મધ અને ઘીવડે પિતૃગણની તૃપ્તિ કરેછે. આ વચનમાં તથા આગળનાં વચનમાં ઋચા વિગેરેનું ગ્રહણ કીધુંછે તે યથા શક્તિ ભણાય તેટલા ઋગ્વેદ વિગેરેના મંત્ર ભણવા એ રીતે સાધારણ અધ્યયન સમજવા માટેછે. ૩૩

યજૂંપિશક્તિતોધીતેયોન્વહંસઘૃતામૃતૈઃ॥

પ્રીણાતિદેવાનાજ્યેનમધુનાચપિતૃંસ્તથા ॥૩૪॥

સતુસોમઘૃતૈર્દેવાંસ્તર્પયેદ્યોન્વહંપઠેત્ ॥

સામાનિતૃપ્તિકુર્યાંચ્છપિતૃણાંમધુસર્પિણા ॥૩૫॥

મેદસાતર્પયેદેવાનથર્વાગિરસઃપઠન્ ॥

પિતૃંશ્વમધુસર્પિભ્યામન્વહંશક્તિતોદ્વિજઃ ॥૩૬॥

વાકોવાક્યંપુરાણંચનારાશંસીશ્વગાથિકાઃ॥

इतिहासांस्तथाविद्याःशक्त्याधीतेहियोन्वहम् ॥૩૭॥

માંસક્ષીરૌદનમધુતર્પણસદિવૌકસામ્ ॥

કરોતિતૃપ્તિંકુર્યાદ્ધપિતૃણામધુઅર્પિણ ॥૩૮॥

મૂલ. જે યથા શક્તિ યજુર્વેદના મંત્રને અધ્યયન પ્રતિ દિવસે કરે તે ઘૃત અને અમૃત વડે દેવને તથા ઘૃત અને મધ વડે પિતૃગણને તૃપ્ત કરેછે. ૩૪ જેસામ વેદનું અધ્યયન કરેતે સોમ અને ઘીવડે દેવગણને તથા પિતૃગણને મધ અને ઘીવડે તૃપ્ત કરેછે. ૩૫

યથાશક્તિ અથર્વણવેદનું અધ્યયન જે કરેછે તે મેદવડે એટલે માંસ વિકારવડે દેવગણને તથા પિતૃગણને મધ અને ઘીવડે તૃપ્ત કરેછે. ૩૬ વાકોવાક્ય, અને પુરાણ તથા નારાશંસી ગાથા ઇતિહાસ તથા વિદ્યા, પ્રતિ દિવસે જે પુરુષ યથા શક્તિ ભણેછે ૩૭ તે પુરુષ માંસ દૂધભાત અને મધવડે દેવગણને તૃપ્ત કરેછે. તથા મધ અને ઘીવડે પિતૃગણને તૃપ્ત કરેછે. ૩૮

ટીકા. પ્રશ્નોત્તરના આકાર વાઙ્માંસ વેદ વાક્યને વાકો વાક્ય કહેછે. પુરાણ તે બ્રહ્મપુરાણ વિગેરે, તેમ મૂલ વચનમાંના “તથા” શબ્દર્થા મન્વાદિ સ્મૃતિયો પણ એ ઠેકાણે સમજવી, રુદ્ર દૈવતમંત્રને નારાશંસી કહેછે. યજ સંબંધી કથાને અને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓની કથાને ગાથા કહેછે. ઇતિહાસ એટલે મહાભારત વગેરે વિદ્યા તે વારુણી વિદ્યા પ્રાણવિદ્યા इत्याદિ એમનું જે પુરુષ યથા શક્તિ અધ્યયન પ્રતિ દિવસે બ્રહ્મયજ્ઞ કર્મમાં કરેછે, તે દેવગણને માંસ દૂધ ભાત અને મધવડે તથા પિતૃગણને મધ અને ઘીવડે તૃપ્ત કરેછે. ૩૮

તેતૃપ્તાસ્તર્પયત્યેનંસર્વકામ્પ્રફલૈઃશુભૈઃ ॥૩૯॥

મૂલ. તે તૃપ્ત થઈને સર્વ મનોરથના શુભ ફલ આપીને એને પણ તૃપ્ત કરેછે. ૩૯

ટીકા. તે દેવગણ તથા પિતૃગણ તૃપ્ત થયા સતા આ સ્વાધ્યાય ભણનાર દ્વિજ પુરુષને પણ ધારેલા મનોરથ પ્રમાણે સુંદર ફલ આપીને તૃપ્ત કરેછે. ૩૯

ભવ. વળી અધ્યયનની પ્રસંસા કરવા માટે કહેછે

યંયંક્રતુમધીતેચતસ્યતસ્યાપ્રુયાત્ફલં ॥

ત્રિવિત્તપૂર્ણપૃથિવીદાનસ્યફલમશ્રુતે ॥

તપસશ્ચપરસ્યેહનિત્યસ્વાધ્યાયવાનુદ્વિજઃ ॥૪૦॥

મૂઢ. જે જે યજ્ઞનું અધ્યયન કરે, તેનું તેનું ફલ મળે. તથા સઘડા વિત્તવડે પૂર્ણ કરેલી પૃથ્વીનું ત્રણવાર દાન કરવાનું તથા પરમ તપશ્ચર્યાનું ફલ નિત્યે વેદાધ્યયન કર્તા પુરુષને પ્રાપ્ત થાયછે. ૪૦

ટીકા. જે જે યજ્ઞ કર્મનું નિરૂપણ કરનાર મંત્ર કિંવા બ્રાહ્મણ ભાગવેદમાંછે તેમનું અધ્યયન પ્રતિ દિવસે જે કરેછે, તેને તે તે યજ્ઞકર્મ પ્રત્યક્ષ કીધાનું ફલ મળેછે. તથા સઘડી વસ્તુવડે ભરેલી ભૂમિનું દાન કીધાર્થી જે ફલ અને ચાંદ્રાયણ વ્રત વિગેરે તપશ્ચર્યાનું જે ફલ હોય, તે ફલ નિત્ય વેદાધ્યયન કરનાર પુરુષને મળેછે. નિત્ય એ વિશેષણ, વેદાધ્યયન કામ્ય કર્મછે, તો પણ એની નિત્ય કર્મમાં ગણનાછે એવી સમજણ આપવા સારૂ લખ્યુંછે. ૪૦

અર્થ. એ રીતે બ્રહ્મચારીના સાધારણ ધર્મ કર્યાને હવે, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના ધર્મમાં કાંઈ એક વિશેષછે તે કહેછે વેવચનવડે.

નૈષ્ઠિકોબ્રહ્મચારીતુવસેદાચાર્યસન્નિધૌ ॥

તદભાવેસ્યતનયેપહ્યાંવૈશ્વાનરેપિવા ॥૪૧॥

અનેનવિધિનાદેહંસાધયન્વાજિતેન્દ્રિયઃ॥

બ્રહ્મલોકમવાપ્નોતિનચેહજાયતેપુનઃ॥૪૨॥

इतिब्रह्मचारिप्रकरणम्

મૂઢ. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીયે તો આચાર્યના સંનિધિ વાસ કરવો. તે ન હોય તો તેના પુરુષની અથવા સ્ત્રીની તથા અગ્નિની પાસે નિવાસ કરીને રહેવું. ૪૧ આ વિધિવડે જિતેન્દ્રિય થઈને દેહનું સાધન જે કરેછે, તેને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય, અને આલોકમાં પુનર્જન્મ થાય નહીં. ૪૨ બ્રહ્મચારી પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. ॥છ॥

ટીકા. પૂર્વે કહ્યા તે બ્રહ્મચર્યવ્રતના નિયમ વિધિકરીને નિષ્ઠા એટલે મરણ સમય પર્યંત પોતાના દેહને ચલાવે, તે બ્રહ્મચારીને નૈષ્ઠિક કહેછે, તેણે જીવતા સુધી

પોતાના ગુરુની પાસે રહેવું. વેદ વિદ્યા મળી રહ્યા પછી સ્વતંત્ર થવું નહીં. ગુરુ નહોય ત્યારે તેના પુત્રની પાસે અને તે નહોય તો ગુરુ પત્નીની પાસે તથા તે પણ નહોય ત્યારે, અગ્નિની સેવામાં રહેવું. એવા વિધિથી ઇન્દ્રિયને જિતીને પોતાના દેહનું સાધન એટલે શરીરનો ક્ષય કરે, તેવા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાયછે. તથા આ કર્મભૂમિ ઉપર તેને અવતાર લેવો પડે નહીં.

૪૧-૪૨

હવે વિવાહ પ્રકરણનો આરંભ કરેછે.

અવ. જેને વિવાહ કરવો હોય તેને વિવાહ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થવા માટે સ્નાન સંસ્કાર કહેછે.

અથવિવાહપ્રકરણ

ગુરવેનુવરંદત્વાસ્નાયીતતદનુજ્ઞયા ॥

વેદં વ્રતાનિવાપારંનીત્વાહુભયમેવવા ॥૧॥

મૂલ. ગુરુને યથેષ્ટ દક્ષિણા આપીને તેની આજ્ઞા લઈને સ્નાન કરવું તે, વેદનો કિંવા વ્રતનો અથવા વેડનો પાર આપ્યા પછી કરવું. ૧॥

ટીકા. પૂર્વે કહેલા પ્રકારવડે મંત્ર બ્રાહ્મમળાત્મક વેદ મળવાનો કિંવા બ્રહ્મચારીના ધર્મમાં જે વ્રત નિયમ કહ્યાછે તેનો અથવા વેડનો પાર આપીને એટલે સમાપ્તિ કરીને ગુરુ જે માગે, તે દક્ષિણા યથાશક્તિ આપીને સ્નાન કરવું. અશક્ત હોય ત્યારે તો દક્ષિણા આપ્યા વિના પણ ગુરુની આજ્ઞા લઈને સ્નાન કરવું. આ સર્વ પક્ષની યોજના શક્તિકાલ દેશ ઇત્યાદિ ઉપરથી જાણી લેવી. ૧

અવ. સ્નાન સંસ્કાર થયાપછી શું કરવું તે કહેછે.

અવિભુતબ્રહ્મચર્યોલક્ષણ્યાંસ્ત્રિયમુદ્રહેત્

મૂલ. અસ્ખલિત બ્રહ્મચર્ય વ્રતવાળા પુરુષે લક્ષણવાળી સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવો.

ટીકા. જેના બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં કોઈ રીતની ભુલ નથી હેવા પુરુષે સારા લક્ષણવાળી સ્ત્રીની જોડે પરણવું. વાહ્ય તથા આમ્યંતર એવા બે પ્રકારનાં લક્ષણ હોયછે, તેમાં વાહ્ય લક્ષણ તો કન્યાના શરીર ઉપરની સુંવાટી ઘણી બારીક, કેશ શીળા

તેમ દાંત સરખા અને સૂક્ષ્મ ઇત્યાદિ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યાં છે. આખ્યંતર લક્ષણની પરીક્ષાનો વિધિ આશ્વલાયન ગૃહ્ય સૂત્રમાં કહ્યો છે. તે એવો કે, પહેલે દિવસે રાત્રિયે ગાયબાંધવાના સ્થાનની અગ્નિહોત્ર વેદીની, જૂવાલાનાની, *હૃદની, ચારીભોંપની, ચેતરની, ચકલાની, *તથા સ્મશાનની, મૃત્તિકા આળીને આઠ ગોળા કરવા. તે સઘડ્યા ઓઢાંચી સક્રિયે તેવા ચિન્હવાળા કરીને બીજે દિવસે કન્યા પાશંથી તેને ગમે તે એક ગોળાને સ્પર્શ કરાવવો. તેમાં પૂર્વે કહેલા અનુક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ ગોળાના સ્પર્શનું ફળ તે કન્યા પાન્ય સમૃદ્ધિવાળી થાય એવું સમજવું બીજાનું ગાય ભેશ ઇત્યાદિ પશુવાળી, ત્રીજાનું અગ્નિ હોત્રની સેવામાં તત્પર, ચોથાનું સારાસાર વિવેક વાળી પાંચમાનું રોગવાળી, છઠ્ઠાનું વાંછળી-સાતમાનું વ્યભિચારિણી, તથા આઠમાનું વિધવા થાય એવું ફળ જાણવું એમ આશ્વલાયને કહ્યું છે. સ્ત્રી એમ મૂલ્યમાં કહ્યું છે તે, કદાપિ હીજડાની જાતની નિકળે તે માટે સ્ત્રીના લક્ષણની પણ પરીક્ષા કરવા માટે છે.

અનન્યપૂર્વિકાંકાંતામસપિંડાંયવીયસીમ્ ॥૨॥

મૂલ. તે સ્ત્રી અનન્ય પૂર્વિકા રૂપવતી અસપિંડા અને નાની હોવી જોઈયે. ૨

ટીકા. અનન્ય પૂર્વિકા એટલે જે સ્ત્રીને વિવાહવડે કિંવા ઉપભોગવડે પૂર્વે અન્યપુરુષનો સંબંધ નહીં થયો હોય તે, રૂપવતી તે એવી કે, વિવાહ કરનાર પુરુષના મનને તથા નેત્રને આનંદ ઉપજાવનારી હોવી જોઈયે. કેમકે “જે સ્ત્રીને વિષે મનની તથા આંખની પ્રસન્નતા થાય તે સ્ત્રીને પરણ્યાથી કલ્યાણ થાય” એમ આપસ્તંબ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. આ વાત ન્યૂન કિંવા અધિક અંગ ઇત્યાદિજે બ્રાહ્મદોષ બીજી સ્મૃતિઓમાં કહ્યા છે, તેવા દોષ જેનામાં ન હોય તેને વાસ્તે છે. સ એટલે સમાન અર્થાત્ એક પિંડ કહેતાં દેહ જેનો હોય, તે સપિંડા અને તેવી નર્થી તે અસપિંડા કહેવાય છે. માણસનો પરસ્પર સાપિંડય સંબંધ હોય છે તે એકજ શરીરનો બેલો ચાલ્યાથી થાય છે. તે એ રીતે સમજવો કે, પિતાના શરીરનો અંશ પુત્રના શરીરમાં આવે છે તે માટે પિતાની જોડે પુત્રનો સાપિંડય સંબંધ થાય છે. એ પ્રમાણે

૧પિતામહ, ૨પ્રપિતામહ ઇત્યાદિની જોડે પળ તે સંબંધ થાયછે. કેમકે પિતાના શરીરમાં પિતામહના શરીરનો અંશ આવ્યોછે તેથી પુત્રનાં શરીરમાં પળ પિતામહ શરીરનો અંશ પિતાના દ્વારવડે આવેછે. એમજ માતાના શરીરનો અંશ પુત્રના શરીરમાં આવે છે મટ્ટે માતાની જોડે તથા ૩માતામહ વિગેરેની જોડે માતાના દ્વારથી સાપિંડ્ય સંબંધ થાયછે. તેમ માશી મામા ઇત્યાદિ જે માતૃકુલના માણસછે તેમની જોડે પળ માતૃદ્વારા એક શરીરાંશનો પ્રવેશ થવાથી તથા કાકા કોઈ ઇત્યાદિ પિતૃકુલના માણસ જોડે પળ પિતૃદ્વારા એક શરીરાંશનો પ્રવેશ થવાથી સાપિંડ્ય સંબંધ થયોછે. વરના જોડે મૂનો સાપિંડ્ય સંબંધ હોયછે તે પળ બેઝના શરીરને પુત્ર વિગેરે સંતાનનું એકશરીર ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા હોયછે તેથી માન્યોછે. એમજ દેરાળી જેઠાળીઓનો અન્યોન્ય સાપિંડ્ય સંબંધવાળું દિયર જેઠ જોડે ઉપર લખ્યાપ્રમાણે સાપિંડ્ય સંબંધ હોવાથી તે કિંચિત્નો પળ પરસ્પર સાપિંડ્ય સંબંધ મનાયછે. એ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં સાપિંડ્યશબ્દનો વ્યવહારછે, ત્યાં ત્યાં સઘળે સાક્ષાત્ અથવા પરંપરા સંબંધવડે એ, કશરીરાંશનું અનુસંધાન જાણી લેવું. હવે ઉપર લખ્યાપ્રમાણે સાપિંડ્ય સંબંધનો નિર્ણયછે, ત્યારે માતામહ, પ્રમાતામહ ઇત્યાદિ મરીજાય તોપણ દશ દિવસ સુધી સૂતક પાઠવું પડશે. કેમકે “માણસનું મરણ થાય ત્યારે તેના સાપિંડ લોકોએ દશદિવસ સૂતક પાઠવું એમ સ્મૃતિ વચનછે. એ રીતે કોઈ શંકા કરે તો” તેનું સમાધાન એજે “શાસ્ત્રોક્ત વિધિવડે દાન આપેલી કન્યાઓનું સૂતક દશ દિવસ સુધી બીજા લોકોએ (વરના ગોત્રવાળાએ) પાઠવું, ઇત્યાદિ વિશેષ નિર્ણય વાળું સ્મૃતિવચન જો કદાપિ નહીં હતે, ત્યારે તો ઉપરની શંકા થવાનો સંભવ જરો. તે માટે જે સાપિંડ માણસને વાસ્તે ૪વિશેષ નિર્ણય વાળું સ્મૃતિવચન નથી, તે માણસને વાસ્તે ઉપર લખેલું દશ દિવસ સુધી સૂતક પાઠવાનું સ્મૃતિવચન છે. એકશરીરાંશનો બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ થવાથી એકનો બીજા સાથે સાપિંડ્ય સંબંધ થાયછે એ પ્રમાણે અવશ્ય કહેવું જોઈએ. “આત્મા થકી આત્મા પેદા થાય છે,, એવું અને “પ્રજાની સાથે પોતે પળ જન્મ પામે છે,, એવું

૧ બાપનો બાપ, જેને દાદો કહેછે. ૨દાદાનો બાપ, જેને વડો દાદો કહેછે.

૩ માનો બાપ, જેને આજો (વડુવા) ૪ દશથી ઓછા “ત્રણ કિંવા દોઢ ઇત્યાદિ દિવસ સૂતક પાઠવું” એવા વિશેષ નિર્ણય વાળું.

શ્રુતિવચનમાં કહ્યું છે. તથા “તેજ આ આપણો દેહ પ્રજાસંતાનના સ્વરૂપ વડે ઉગ્ગર્ભિ જુદો જુદો પ્રત્યક્ષ જણાય છે, એવું આપસ્તંબનું વચન છે. તથા ગર્ભોપ નિષદ્માં કહ્યું છે કે “છ કોશ વડે (ગલ્ફ વડે) ઢંકાયેલું આ શરીર છે તે- માંના ત્રણ માતા થકી અને ત્રણ કોશપિતા થકી આવી મળ્યા છે. અસ્થિ, સ્નાયુ, અને મજ્જા પિતાથકી, તથા ત્વચા માંસ અને રુધિર માતાથકી,, इत्यादि, એ રીતે તે તે શ્રુતિસ્મૃતિયોના વચનમાં એક શરીરનો અંશ વીજા શરીરમાં આવે છે એમ પ્રતિપાદન કીધું છે. હવે સપિંડી કરળ શ્રાદ્ધમાંના પિંડની જોડે જેના જેના પિંડનું સંયોજન થાય છે, તે તે માણસનો અન્યોન્ય સાપિંડ્ય સંબંધ છે એવું કોઈ એકનું મત છે. પરંતુ તેમ માનિયે ત્યારે મા- તૃકુલની જોડે પુત્રનો તથા માઈ કાકા વિગેરેની જોડે માઈ ભત્રીજા વિગેરેનો સપિંડ સંબંધ ઠરશે નહીં. સપિંડ શબ્દ રૂઢ છે એમ માનિયે ત્યારે એ શબ્દમાંના “સ” પિંડ એવા અવયવ થકી કોઈ અર્થ જણાય છે તે છોડી દેવો પડે. જે શબ્દમાં અવયવર્થનું માન થતું નથી ત્યાંહાં વીજો ઉપાય નથી માટે રૂઢ શક્તિ માનવી પડે છે. તેવું અહીં નથી. માટે તે મત અયુક્ત છે. આ સપિંડ શબ્દ જ્યાં જ્યાં વપરાય છે. તે તે વિષયમાં સઘળે ઠેકાણે એનો અવયવર્થ મેઢવી જોવાની કોઈ વિશેષ જરૂર રાખવી નહીં કેમકે એને રૂઢ શબ્દ માન્યો છે. પરંપરા સંબંધ વડે એક શરીરના અંશનો વીજા શરીરમાં પ્રવેશ થવાર્થા સાપિંડ્ય સંબંધ માનવામાં અતિ પ્રસંગ થઈ જાય તેનું નિવારણ કરવાનો પ્રકાર આગલ કહીશું. નાની એટલે પળનાર વર કરતાં વયથી અને કદથી નાની હોવી જોઈયે. એવી કન્યા પોતપો- તાની શાંખાના ગૃહ્યસુત્રોક્ત વિધિથી પરણવી. ૨॥

અવ. કન્યાને વાસ્તે વઢી વિશેષ પ્રકાર કહે છે. અર્ધા વચન વડે.

अरोगिणीभ्रानृमतीमसमानार्धगोत्रजाम्॥

મૂલ. રોગરહિત અને માઈવાઢી તથા સમાન પ્રવરવાઢા અને સમાન ગોત્રવાઢા કુલમાં અવતરી નહોય એવી કન્યાની જોડે વિવાહ કરવો.

ટીકા. રોગરહિત એટલે જે રોગ ઉપર ઉપાય ઔષધ લાગૂ થતાં નથી એવા રોગવાઢી

નહી હોય તે. કન્યાનો વાપ પોતાની કન્યાને વેળાયે ૧ પુત્રિકા કરે, એવો સં-
 શય ન થવામાટે ભાઈવાળી એ વિશેષણ આપ્યું છે. તેથી એમ સમજાય છે કે કન્યા-
 દાન કરતી વખતે શરત કીધી નહોતીતોપણ પુત્રિકા થાય છે. ગોત્ર અને પ્ર-
 વર એ વેક જુદાં જુદાં નિષેધનાં કારણ છે, માટે સમાન પ્રવર વાળા તથા સમા-
 ન ગોત્રવાળા કુલમાં અવતરેલી કન્યાઓની જોડે પરણાય નહીં. કારણકે “અ-
 સમાન પ્રવર કુલની સાથે વિવાહ સંબંધ કરવો,, એવું ગૌતમ કહે છે, તથા “પ-
 નનાર પુરુષની માતાની સાથે જેનો સાપિંડય સંબંધ નથી, તથા પિતાના ગોત્ર
 વાળા કુલમાં જે અવતરી નથી તેવી કન્યા પરણવી,, એવું મનુ કહે છે. કેટલાક
 પ્રંથકારોનું તો માતામહ ગોત્રની કન્યા પણ પરણાય નહીં એવું મત છે. કારણ
 કે “મામાની માતામહગોત્રની તથા સમાન પ્રવર વાળા કુલમાંની કન્યાઓની
 સાથે વિવાહ સંબંધ કરીને સંસાર વ્યવહાર કરે તો તેણે ચાંદ્રાયણ પ્રાયાશ્વિત્ત
 કરવું” એમ સ્મૃતિ વચનમાં કહ્યું છે. મૂલ્લવચનમાં “અસપિંડા” એવું વિશેષણ લ-
 ય્યું છે તેથી, કોઈની અને માશીની કન્યાની જોડે વિવાહ કરવાનો નિષેધ સમ-
 જવો. “સમાનગોત્રવાળા કુલમાં અવતરી નહોય,, એમ કહ્યું તેથી, સાપિંડય સંબં-
 ધ તો નથી પણ ફક્ત સમાન ગોત્રવાળા કુલમાંની છે, એવીની સાથે પણ વિવાહ
 કરવાનો નિષેધ જાણવો. “સમાન પ્રવરવાળા કુલમાંની નહોય,, એમ કહ્યું છે તે
 થી અસપિંડા તથા અસમાન ગોત્રા એવાં પરંતુ સમાન પ્રવરવાળા કુલમાંની હો-
 ય તો પણ પરણાય નહીં એનો નિષેધ સમજવો. વળી સાપિંડય સંબંધવાળી કન્યા
 પરણાય નહીં એ નિષેધ સઘળા વર્ણના લોકોને સમાન છે. કેમકે અન્યોન્ય સા-
 પિંડય સંબંધ સર્વેમાં હોય છેજ. હવે ગોત્ર અને પ્રવર સમાન હોવાના કારણથી
 જે નિષેધ છે, તે તો ત્રણ વર્ણો માટેજ છે. યદ્યપિ ક્ષત્રિયના અને વૈશ્યના
 ગોત્ર પ્રવરનો નિયમ કોઈ ઠેકાણે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યો નથી, તથાપિ પુરો-
 હિતના જે ગોત્ર પ્રવર હોય તેજ તેમના જાણવાં. તે પ્રમાણે કલ્પ સૂત્રમાં યજ્ઞ

૧ ભાઈ વિનાની આ કન્યા અલંકાર સહિત તને હું આપું છું. પણ એને જે પુત્ર
 થશે તે પુત્ર મારો થશે એવી મારી શરત છે. એ રીતે શરતથી જેનું દાન થાય
 તે કન્યાને પુત્રિકા એમ કહે છે.

પ્રકરણના પ્રસંગે “યજ્ઞ માનના ગોત્ર પ્રવરવાળા બ્રાહ્મણોને ક્ષત્રિજ્ઞ વરવા એમ કહેાને “પુરોહિતના જે ગોત્ર પ્રવર હોય તેજ ગોત્ર પ્રવર રાજા તથા વૈશ્ય લોકોનાં જાણવાં,, એમ આશ્વલાયને કહ્યું છે. કદાપિ મૂલ ચૂક વિગરે કારણથી વિવાહસંસ્કાર થયો હોય, તો પણ સાપિંડ્ય સંબંધવાળી તથા સમાન ગોત્ર વાલા અને સમાન પ્રવર વાલા કુલમાંની કન્યાઓ શાસ્ત્ર મર્યાદા પ્રમાણે માર્યા (ધનિયાળી) થતીજ નથી. રોગ વિગરે દોષવાળી કન્યાઓ તો માર્યા થાય સ્વરી, પરંતુ તેવી કન્યા પરણ્યા પછી સંસાર વ્યવહારનું સુંદર સુખ ધનિયાળી થતી જેવું મળવું જોડ્યે, તેવું મળશે નહીં એવા વિરોધ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.

અવ. અસપિંડા એશબ્દના વ્યારવ્યાનમાં સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી એક શરીરના અંશનું બીજાના શરીરમાં અનુસંધાન થવાથી એકનો બીજાની જોડે સાપિંડ્ય સંબંધ થાય છે એમ કહ્યું પરંતુ આ અનાદિ સંસારમાં જન્મ પામેલા સર્વે માણસનો અન્યોન્ય તેવા સાપિંડ્ય સંબંધનો પ્રસંગ કોઈ પણ રીતે થઈ જશે, તે માટે અર્દા વચન વડે કહે છે.

પંચમાત્સપ્તમાદૂર્ધ્વમાતૃતઃપિતૃતસ્તથા॥ ૩॥

મૂલ. માતાથત્રી પાંચમી અને પિતાથત્રી સાતમી પેઢીની ઉપરાંત સાપિંડ્ય સંબંધ રહેતો નથી.

ટીકા. માતૃ કુલમાં પાંચમીથી અને પિતૃકુલમાં સાતમીથી આગળની પેઢીયે સાપિંડ્ય સંબંધ મટી જાય છે. તે માટે કેવલ અવયવર્થ ઉપરજ ધ્યાન રાખિયે તો સપિંડ અથવા અસપિંડ એવા સર્વે માણસને સપિંડ શબ્દ લાગૂ થાય, પરંતુ તેમ સમજવું નહીં. કેમકે આ મૂલ વચનમાં ઠરાવેલા નિયમ પ્રમાણેજ સપિંડ શબ્દ હાપરવામાં આવે છે. જેમ પંકજ શબ્દ કેવલ કમળનું ફૂલ કહેવું હોય આંહાંજ વપરાય છે. દેડકા વિગરે કહેવા હોય તો કાંઈ વપરાતો નથી. પંક કહેતા કાદવ તેમાંથી જે જન્મેલું તે પંકજ કહેવાય, એવો પંકજ શબ્દનો અવયવર્થ છે, તે તો દેડકા વિગરેને પણ લાગૂ થાય છે. હવે આ વચનપ્રમાણે પિતા, પિતામહ, ઇત્યાદિ છ પુરુષ અને પુત્ર, પૌત્ર, ઇત્યાદિ છ પુરુષ અને પોતે એવા

સાત પુરુષ અન્યોન્ય સાપિંડ હોય છે. વચમાંથી પ્રજાસંતતીનો વેલો કદાપિ જૂદો ચાલ્યો હોય ત્યારે જેનાથકી સંતાન ભેદ થાય તેને મૂઝ પુરુષની ઠે-કાળે લઈને સાત સુધી પેઢી ગણવી, એ રીતે સર્વવ્રયોજના કરી લેવી. હવે એ પ્રમાણે માતા થકી આરંભ કરીને, તેનો બાપ, તેનો બાપ ઇત્યાદિને ગણતાં જે પાંચમી પેઢી આવે, તે માતાથકી પાંચમી કહેવાય છે. એમજ પિતાથકી આરંભ કરીને, તેનો બાપ તેનો બાપ એરીતે ગણતાં જે સાતમી થાય, તે પિતાથકી સાતમી પેઢી કહેવાય છે. સારાંશ એકે બે બેહેનો કિંવા બેહેન भाई અથવા भाई ની દીકરી અને કાકો, એમના વંશમાંના વર કન્યાનો વિવાહ કરવો હોય ત્યા-હી સંતાન ભેદનું ઉદાહરણ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વસિષ્ઠ સ્મૃતિમાં જે કહ્યું છે કે “માતાથી પાંચમી અને પિતાથી સાતમી પેઢીની વર કન્યાનો વિવાહ થાય,, વળી જે પૈઢીનસિ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “માતૃ કુલમાંની ત્રીજી અને પિતૃ કુલ-માંની પાંચમી પેઢીની આગલના વર કન્યાનો વિવાહ થાય; તેતો ચાલતા મૂઝ વચન નમાં જે સંખ્યા કહી છે તે કરતાં ઓછી પેઢીમાં વિવાહ સંબંધ કરવાના નિષે-ધને વાસ્તે છે, પણ સાપિંડ્ય સંબંધવાળા સ્ત્રી પુરુષના વિવાહને વાસ્તે કાંઈ નથી, એરીતે સઘળી સ્મૃતિઓનો અવિરોધ છે. આ સાપિંડ્ય સંબંધનો વિચાર, એક જાતના માણસનો છે. જાતિભેદ થયો હોય તેને વાસ્તે તો બીજો પ્રકાર છે. જેમ શંખ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “એક પુરુષ થકી જૂદા જૂદા જાતની સ્ત્રીઓને વિષે ઉત્પન્ન થયેલી પુત્ર વિગરે સંતતીના શૌચાચાર જૂદા જૂદા હોય છે, અને તેમનો સાપિંડ્ય સંબંધ ત્રણ પેઢી સુધીજ મનાય છે. ૩॥

અવ. વ્યાંથી કન્યા લાવવી તે કહે છે.

दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणामहाकुलात्॥

स्फीतादपिनसंचारिरोगदोषसमन्वितात्॥४॥

મૂઝ. દશ પુરુષ વડે વિખ્યાત એવા શ્રોત્રિયના મહા કુલમાંથી કન્યા આળવી. સંચારી રોગ વડે અને દોષ વડે યુક્ત થયેલું મહા કુલ હોય તોપણ, તેમાંથી કન્યા આળવી નહીં.

ટીકા. પિતૃ કુલમાંના પિતા પિતામહ इत्यादि પાંચ તથા માતૃ કુલમાંના માતામહ પ્રમાતામહ इत्यादि પાંચ એવા દશ પુરુષ વડે જે કુલ વિખ્યાત હોય, એટલે તે પુરુષોના વિદ્યા પરાક્રમ इत्यादि ગુણના લોકમાં ઘણા થતાં હોય, અને તે શ્રોત્રિયનું એટલે શ્રુતાધ્યયન સંપન્ન એવા બ્રાહ્મણનું હોય, વળી તે પુત્ર પૌત્રાદિ સંતાતિ વડે દાસી દાસ પશુ ગ્રામ इत्यादि સંપત્તિ વડે મોટું નામાંકિત હોય, તેવા કુલમાંથી કન્યા આળવી. એ વાતનો અપવાદ આગલનાં અર્ધાં વચન વડે કહે છે કે, એકના બીજાને જે લાગુ થાય છે, તેવા રોગને સંચારી એવું વિશેષણ આપવામાં આવે છે. ૧ શુક્લના અને ૨ શોણિતના માર્ગ વડે કન્યા પુત્ર વિગેરે સંતાતિમાં સંચાર (પ્રવેશ) કરનારા કુષ્ટ ૩ અપસ્માર इत्यादि સંચારી રોગ વડે યુક્ત થયેલું, અર્થાત્ તેવા રોગવાળું, તથા જેને જાતકર્માદિ સંસ્કાર નહીં થયા હોય, કિંવા જેને કન્યા સંતાતિ થયા કરે પણ પુત્ર થાયજ નહીં, इत्यादि દોષ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યા છે તેવા દોષવાળું કુલ મોટા માતવરનું હોય તો પણ તે કુલમાંથી કન્યા આળવી નહીં. ૪

અવ. એ રીતે કન્યા લેવાનો નિયમ કહીને હવે વર કેવો જોડાયે તે નિયમ કહે છે.

एतैरेवगुणैर्युक्तःसवर्णःश्रोत्रियोवरः॥

यत्नात्परीक्षितःपुंस्त्वेयुवाधीमान्जनप्रियः॥૫॥

મૂલ. એજ ગુણવડે યુક્ત સમાન વર્ણનો અને શ્રોત્રિય તથા સારી પેઠે જેના પુરુષલ્લની પરીક્ષા કીધી હોય એવો તથા તરુણ બુદ્ધિમાન અને જનપ્રિય એવો વર હોવો જોડાયે. ૫

ટીકા. એજ ગુણવડે યુક્ત એટલે પૂર્વે કહ્યા છે તે તે ગુણવાળો, અને દોષ રહ્યાંત એવો વર હોવો જોડાયે. વળી તે વરમાં આટલા વિશેષ ગુણ જોવાના છે કે સમાનવર્ણનો એટલે જે વર્ણનો કન્યા હોય તેજ વર્ણનો જોડાયે. કદાપિ ઉંચ વર્ણનો વર કામ લાગે પરંતુ નીચ વર્ણનો તો નહીંજ. શ્રોત્રિય એટલે શ્રુતાધ્યયન સંપન્ન. વળી જેના પુરુષલ્લની પરીક્ષા સારી પેઠે કીધી હોય તેવો. પરીક્ષાનો ઉપાય નારદે ક-

૧ પુરુષવર્નું વીર્ય. ૨ સ્ત્રીનું વીર્ય. ૩ ફેફરાનો વ્યાધિ.

હો છે કે “જેનું વીર્ય પાળામાં તરે તથા મૂત્ર ચરકાટવાલું અને ફીણવાલું હોય
 એવા લક્ષણવડે પુરુષ અને એથી વિપરીત લક્ષણવડે નપુંસક જાણવો,, તેમણ એ-
 ટલે જવાનું જોડ્યે ઘરડો નહીં. બુદ્ધિમાનું એટલે વૈદિક અને લૌકિક વ્યવહારમાં
 ચતુર, વઢી જનપ્રિય એટલે અન્વહસ્થિયુક્ત મધુર ભાષણ ઇત્યાદિ સૈદ્ધગુણ વડે
 જેની ઉપર લોક પ્રીતિ રાખે એવો વર હોવો જોડ્યે. ૫

અવ. ઉપભોગને માટે પુત્ર સંતાનને માટે તથા શ્રૌતસ્માર્ત્ત ધર્મને માટે એ રીતે વ્રણ
 પ્રકારના વિવાહ છે. તેમાં પુત્રસંતાનને માટે જે વિવાહ કરવો તેના વે પ્રકાર,
 એક નિત્ય અને ત્રીજો કામ્ય. તેમાંનો જે નિત્ય વિવાહ છે તેને વાસ્તે “સમાન
 વર્ણનો શ્રોત્રિય,, ઇત્યાદિ ઉપર લખેલા મૂલ વચન વડે સ્વવર્ણની કન્યા પરણ-
 વી, એ પક્ષ મુખ્ય છે એમ વતાવ્યું. હવે કામ્ય તથા નિત્ય એવા વે પ્રકારના વિ-
 વાહ પુત્રસંતાનને માટે છે તે વિષયમાં ઉપયોગી ગૌણ પક્ષ કહેવો જોડ્યે, તે ક-
 હે છે.

યદુચ્યતે દ્વિજાતીનાં શુદ્રાદારોપસંગ્રહઃ॥

નૈતન્મમમતંયસ્માત્તત્રાત્માજાયતેસ્વયમ્॥૬॥

મૂલ. દ્વિજલોકોયે શુદ્રવર્ણની કન્યા પરણવી, એવું જે કેટલાએકનું કહેવું છે. તેમાં
 મારું મત નથી. કારણ કે તેના પેટે પોતે જન્મ લેછે.

ટીકા. “કામ સંભોગને સારૂજ વિવાહ કરવાને તયાર થયેલા પુરુષને વાસ્તે આ સ્ત્રીઓ
 અનુક્રમ પ્રમાણે ઉતરતી છે,, એમ મથાળે લખીને મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “બ્રા-
 હ્મણને ચારે વર્ણની કન્યાઓ ૧ વ્રણ વર્ણની તથા વૈશ્યને ૨ વે વર્ણની કન્યાઓ
 પરણાય,, આ વચન પ્રમાણે દ્વિજલોકોયે એટલે બ્રાહ્મણ કન્યા તથા વૈશ્ય લો-
 કોયે શુદ્રવર્ણની કન્યા પરણવી એમ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ, યાજ્ઞલ્ક્યયોગીશ્વર ક-
 હે છે કે તે વિચારમાં મારું મત નથી. કારણ એ કે તે શુદ્રજાતની સ્ત્રીને વિ-
 વે પળનાર દ્વિજમાણસ પોતે પ્રજાસંતાનના સ્વરૂપથી અવતાર લે છે. કેમ કે
 “ધર્ણિયાર્ણને “જાયા,, એમ કહે છે તેનું કારણ એ જે, ફરીથી પળનાર ધર્ણી

૧ કન્યા, વૈશ્ય, તથા શુદ્ર એ વ્રણવર્ણની. ૨ વૈશ્ય તથા શુદ્ર એ વે વર્ણની.

તેના પેટે જન્મ પામે છે,,અંશુ શ્રુતિવચન છે. આ મૂલ્યવચનમાં “તેના પેટે પોતે જન્મ લે છે,, અંશુ કારણ બતાવીને નિત્ય તથા કામ્ય એવા બેઉ પ્રકારના પુત્ર સંતાનને માટે શુદ્રકન્યાની જોડે વિવાહ કરવાનો નિષેધ યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિએ કહ્યો, તેથી તે બેઉ પ્રકારની પુત્રસંતતિ થીવી માટે બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ વર્ણની તથા ક્ષત્રિયને વૈશ્યવર્ણની કન્યા પરણાય, એવી યાજ્ઞવલ્ક્યની સંમતિ છે. ૬

અવ. હવે જે પુરુષને કામ સંભોગની માત્ર ઇચ્છા હોય,અથવા પુત્રવાન્ છે તોપણ ધની-યાણીનો નાશ થયા પછી આશ્રમાંતર લેવાનો અધિકાર ન હોવાથી કેવલ ગૃહ-સ્થાશ્રમ કરવાનીજ ઇચ્છા રાખતો હોય, તેને પરણવાનો અનુક્રમ કહે છે.

તિસ્તોવર્ણાનુપૃવ્યેણદ્વેતથૈકાયથાક્રમમ્ ॥

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાંભાર્યાસ્વાશૂદ્રજન્મનઃ ॥૭॥

મૂલ. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણના પુરુષે વર્ણની અનુક્રમથી વ્રણ વે અને એક સ્ત્રી પરણવી અને શુદ્રવર્ણના પુરુષે એક પોતાના જાતમાંનીજ સ્ત્રી પરણવી. ૭

ટીકા. વર્ણના અનુક્રમ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને વ્રણ ક્ષત્રિયને વે અને વૈશ્યને એક સ્ત્રી તથા શુદ્રને પણ એક પોતિકા વર્ણનીજ સ્ત્રી પરણાય. તેમાં બ્રાહ્મણ વિગેરે સર્વેને પોતિકા વર્ણની સ્ત્રી મૂલ્ય છે. કદાપિ સ્વવર્ણની મળતી ન હોય ત્યારે ઉતરતા ઉતરતા વર્ણની સ્ત્રી કરવી. એજ અનુક્રમ નિત્ય અથવા કામ્ય પુત્રોત્પત્તિના વિવાહ વિધિમાં જાણવો. એજ કારણ માટે શુદ્ર કન્યાને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રની આગલ જતાં પુત્રમાં ગણના જે કરી છે, અને તેને દાય વિભાગ મલ્લવાનું પણ જે કહ્યું છે, મુદ્દાવસિત વગેરે અનુલોમ સંકરજાતિ પ્રકરણ કહેલું છે તે કામ સંભોગની માત્ર ઇચ્છા રાખીને કિંવા ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ રહેવાની ઇચ્છા રાખીને કોડ પુરુષ શુદ્રકન્યાને પરણ્યો હોય અને કદાપિ પુત્ર થાય તો તેને વાસ્તે છે. ૭

અવ. હવે ચાર વચનવડે વિવાહના ભેદ કહે છે.

બ્રાહ્મોવિવાહઆહૂયદીયતેશત્યલકૃતાં ॥

તજ્જ:પુનાત્યુભયત:પુરુષાનેકવિંશતિમ્ ॥૮॥

મૂલ. વરને બોલાવીને યથાશક્તિ અલંકાર સહિત કન્યાનું દાન કરવું તે બ્રાહ્મવિવાહ કહેવાય છે. એવા વિવાહ વિધિથી પરણેલી સ્ત્રીને થયેલો પુત્ર ઉભયકુળના એકઠીશ પુરુષને પાવન કરે છે. ૮

ટીકા. તે બ્રાહ્મવિવાહ કહેવાય છે, કે, જે યિગ્રાહમાં પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા વરને બોલાવી આપીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પેહેરાવેલા વસ્ત્રાલંકાર સહિત કન્યાનું દાન વરના હાથમાં જલ્મુકીને કરવું. તે સ્ત્રીને વિષે અવતરેલો પુત્ર ઉભયકુળના એટલે પિતા પિતામહ इत्यादि દશ^૧ પૂર્વજ અને પુત્ર પૌત્ર इत्यादि દશ અવરજ^૨ તથા પોતે એકઠીસમો એ રીતે એકઠીસ પેઢીને પવિત્ર કરે. જો સારો સંદર્ભો નિવડે તો. ૮

यज्ञस्थऋत्विजेदैवआदायार्पस्तुगोद्वयं ॥

चतुर्दशप्रथमजःपुनात्युत्तरजस्तुषट् ॥૯॥

મૂલ. યજ્ઞમાંના ઋત્વિજને કન્યાદાન કરવું તે દૈવ તથા ગાયનું જોડું લઈને કન્યાદાન કરવું. તે આર્ષવિવાહ કહેવાય છે. દૈવ વિવાહનો પુત્ર ચતુર્દશ—પુરુષને તથા આર્ષવિવાહનો પુત્ર છ પુરુષને પવિત્ર કરે છે. ૯

ટીકા. ચાલતા યજ્ઞાનુષ્ઠાનમાં ઋત્વિજનું કર્મ કરે છે તેવા વિદ્વાન્ વરને જોડીને યથાશક્તિ અલંકાર સહિત કન્યાદાન કરવું તે દૈવ વિવાહ કહેવાય છે. ગાયનું જોડું એટલે ગાય અને વૃષભ લઈને કન્યા આપવી તેને આર્ષવિવાહ કહે છે. દૈવ વિવાહથી પરણેલી સ્ત્રીને થયેલો પુત્ર સાત પૂર્વજ અને સાત પરજ એવા ચતુર્દશ પુરુષને તથા આર્ષ વિવાહથી પરણેલી સ્ત્રીનો પુત્ર ત્રણ પૂર્વજ અને ત્રણ પરજ એવા છ પુરુષને પવિત્ર કરે છે. ૯

इत्युक्त्वाचरतांधर्मसहयादीयतेर्धिने ॥

सकायःपावयेत्तज्जःषट्षट्ठंश्यान्सहात्मना ॥૧૦॥

મૂલ. અર્થી વરને કન્યાદાન કર્તાયે તમે જે સજોડે ધર્મનું આચરણ કરજો એ રીતે

૧ ચઢતી પેઢીના. ૨ અતરતી પેઢીના

બોલી કરીને કન્યા દેવી તે પ્રાજાપત્ય વિવાહ કહેવાય છે. તે વિવાહનો પુત્ર છ પુ-
ર્વજ અને છ પરજ પુરુષને પોતાની સાથે પવિત્ર કરેછે. ૧૦

ટીકા. કન્યા માગવાને આવેલો એવા તરને દાન કરનાર પુરુષે તમે કેડ જણાયે સજો-
ડે ધર્મનું કાર્ય કરતાં રહેવું એ રીતે પ્રથમ બોલી કરીલકેને પછી કન્યાદાન ક-
રવું તે પ્રાજાપત્ય વિવાહ કહેવાય છે. તે વિવાહથી પરણેલી સ્ત્રીનો પુત્ર છ પૂર્વજ
અને છ પરજ તથા પોતે કન્યાદાન કરનાર એવા તેર પુરુષને પવિત્ર કરેછે. ૧૦

આસુરોદ્રવિનાદાનાદ્ગાંધર્વઃસમયાન્મિથઃ

રાક્ષસોયુદ્ધરણાત્પૈશાચઃકન્યકાચ્છલાન્ ॥૧૧॥

મૂલ. ધન લઈને જે કન્યા દેવી તે આસુર તથા પરસ્પર કેડના સંકેત વડે જે સંબંધ
થાય તે ગાંધર્વ વિવાહ કહેવાય છે. યુદ્ધ કરીને કન્યા હરણ કરવું તે રાક્ષસ અ-
ને છલ ભેદથી જે કન્યાનું હરણ કરવું તે પૈશાચ વિવાહ કહેવાય છે. ૧૧

ટીકા. વર પાસેથી ધન લઈને જે કન્યા દેવી તે આસુર વિવાહ તથા સ્ત્રી પુરુષની પર-
સ્પર પ્રીતિ બંધાઈને તે કેડ સંકેત કરીને એકઠા મળે તે ગાંધર્વ વિવાહ કહે-
વાય છે. યુદ્ધ કરીને બળાંકારથી કન્યાને લઈ જવું તે રાક્ષસ વિવાહ અને છલ-
ભેદથી નિદ્રામદ રૂપાદિ અવસ્થામાં પરાધીન થયેલી કન્યાને ચોરી જવું તે પૈ-
શાચ વિવાહ કહેવાય છે. ૧૧

અવ. સ્વવર્ણની અથવા પરવર્ણની કન્યાઓના વિવાહમાંનો જે વિશેષ પ્રકાર છે તે
કહે છે.

પાણિગ્રાહ્યઃસ્વર્ણાસુગૃહ્ણીયાશ્ચાન્નિયાયરં ॥

વૈશ્યાપ્રતોદમાદ્યાદ્દેનેત્વગ્રજન્મનઃ ॥૧૨॥

મૂલ. સ્વવર્ણની કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવું. ડુંચવર્ણના વરજોડે પરણતો હોય ત્યારે
શાન્નિયની કન્યાયે શર અને વૈશ્યની કન્યાયે પ્રતોદ શાલવો. ૧૨

ટીકા. પોતીકાવર્ણની કન્યાના વિવાહમાં સ્વગૃહ્યોક્ત વિધિથી પાણિ ગ્રહણ કરવું એટલે
કન્યાનો હાથ શાલવો. પોતા થકી ડુંચવર્ણના વરજોડે પળનારી શાન્નિયની ક-

ન્યાયે હાથમાં તીર અને વૈશ્યની કન્યાયે ચાવકો પકડવો. શુદ્રની કન્યા ડુંચ-વર્ણના વરજોડે પરણતી હોય તો તેણે વસ્ત્રના છેડા હાથમાં ફાલવો, જેમ મનુ કહે છે કે ડુંકૃષ્ટની જોડે પરણતી વેળાયે શુદ્રની કન્યાયે વસ્ત્રનો છેડો ફાલવો. ૧૨

અવ. કન્યાદાન કરનાર અધિકારીઓનો અનુક્રમ કહે છે.

પિતાપિતામહોભ્રાતાસકુલ્યોજનનીતથા ॥

કન્યાપ્રદઃપૂર્વનાશેપ્રકૃતિસ્થઃપરઃપરઃ॥૧૩॥

મૂલ. પિતા પિતામહ ભ્રાતા સકુલ્ય તથા જનની એઓમાં પૂર્વ પૂર્વનો નાશ થયો હોય તો આગલ આગલના માણસ સ્વસ્થ પ્રકૃતિવાળા હોય તો કન્યાદાન કરવામાં અધિકારી છે. ૧૩

ટીકા. પિતા, પિતામહ એટલે વાપનો વાપ. ભ્રાતા કહેતાં भाई. સકુલ્ય એટલે કન્યાના કુલમાંનો કોઈ પુરુષ. જનની કહેતાં માતા. એ સર્વે પિતા પિતામહ इत्यादि કહ્યા છે. તેઓમાંના પ્રથમ પ્રથમ માણસનો નાશ એટલે અભાવ હોય ત્યારે આગલ આગલ કહેલા માણસને કન્યાદાન કરવાનો અધિકાર છે. પણ તે લોકો સ્વસ્થ પ્રકૃતિવાળા એટલે ડુંકાદવાયુ વિગેરે દોષથી વગડેલી નથી એવી સારી પ્રકૃતિવાળા જો હોય તો તેમને અધિકાર છે. ૧૩

अप्रयच्छन्समाप्नोतिभ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥

गम्यंत्वभावेदानृणांकन्याकुर्यात्स्वयंवरम्॥૧૪॥

મૂલ. અધિકારી માણસ કન્યાદાન નહીં કરે તો તેને કન્યાના પ્રત્યેક ઋતુસમયે ભ્રૂણ હત્યાનું પાપ લાગે. કદાપિ કન્યાદાન કરનાર અધિકારી કોઈ પણ ન હોય ત્યારે કન્યાયે પોતેજ યોગ્ય વરજોડેને તેની જોડે સ્વયંવર વિધિથી પરણવું. ૧૪

ટીકા. અધિકારી છતાં કન્યાદાન કરતો નથી તે માણસને તે કન્યાના દરેક ઋતુ કાલમાં ગર્ભઘાતનું પાપ લાગે. આ વાત પૂર્વોક્ત લક્ષણ વાળો વર મળે છે, તો પણ જે અધિકારી માણસ કન્યાદાન કરે નહીં તેને વાસ્તે છે. દાન કરનાર કો-

इ पण अधिकारी नहीं तयारे तो पोतेज योग्य वर जोइने तेनी साथे कन्याथे स्वयंवर विधिथी विवाह करवो. १४

सकृत्प्रदीयते कन्याहरं स्तांचरि दंडभाक् ॥

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आग्रजेन् ॥ १५ ॥

મૂઝ. કન્યાનું દાન એકજ વાર થાય છે તે માટે તેને હરણ કરનાર ચોર પ્રમાણે દંડ ને પાત્ર થાય છે. દાન કરેલી પણ કન્યા પાછી લેવાય. જો કદાપિ પ્રથમ કરતાં શ્રેષ્ઠ વર મળી આવ્યો હોય તો. ૧૫

ટીકા. એક વારજ કન્યાનું દાન કરવું એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. તે માટે દાન ક્રિયા પછી કન્યા પાછી લેનાર માણસનો ચોર પ્રમાણે દંડ કરવો. એ રીતે સઘળે ઠેકાણે પ્રાપ્ત થાય તે વાસ્તે અપવાદ કહે છે. કદાપિ પહેલા વર કરતાં વિદ્યા કુલ શીલ इत्यादि ગુણ વડે શ્રેષ્ઠ એવો બીજો વર મળી આવ્યો હોય અથવા પે-હેલો વર પાત્રકી અથવા નઠારી ચાલવાલો થયો હોય ત્યારે તો આપેલી કન્યા પણ પાછી લેવાય.

આવાત સત્તપદીપર્યંત વિવાહ વિધિ થવાના પૂર્વેની છે એમ જાણવું. ૧૫॥

अनारव्यायदददोषं दंडय उत्तमसाहसम् ॥

अदुष्टांचत्यजन् दंडय दोषयस्तु मृषाशतम् ॥ १६ ॥

મૂઝ. દોષ કહીને પ્રસિદ્ધ કર્યાં વિના કન્યાદાન કરેતો તેને ઉત્તમ સહાસનો દંડ કરવો-દોષ રાહિત કન્યાની ઉપર મિથ્યા દોષ મુકીને જે તેનો ત્યાગ કરે તેને સો “ *પણ ” દંડ કરવો. ૧૬

ટીકા. પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે એવા રોગ વિગેરે દોષ કન્યામાં હોય, તે કહીને પ્રકટ કર્યાં વિના કોઈ વરને તે કન્યા પરણાવી દે, તો તે કન્યાદાન કરનાર પુરુષને ઉત્તમ સાહસમાં જે કહ્યો છે તે દંડ કરવો. ઉત્તમ સાહસનું લક્ષણ આગલ કહેશે. રોગ વિગેરે દોષ જેમાં કાંઈ નથી એવી નિર્દોષ કન્યાને પરણ્યા પછી પરિત્યા

ગ કરનાર પુરુષને પળ ઉત્તમ સાહસનોજ દંડ કરવો. વિવાહ સંસ્કાર થવાને પેહેલાંજ દ્વેષ ઈર્ષ્યા ઇત્યાદિ કારણથી આકન્યા દીર્ઘ રોગવાળી છે ઇત્યાદિ ભાષણ કરીને નહીં હોય તેવા મિથ્યા દોષનો આરોપ મુકીને કન્યાને દૂષણ લગાડે, તેને આગળ કહેવામાં આવશે તેના સો “પળ” નો દંડ કરવો. ૧૬

અવ. અન્ય પૂર્વિકા નહીં હોય તેવી કન્યા જોડે પરણવું એમ પૂર્વે કહ્યું, ત્યાંહાં અન્ય પૂર્વિકા કેવી હોય તે કહે છે.

અક્ષતાચક્ષતાચૈવપુનર્મૂઃસંસ્કૃતાપુનઃ॥

સ્વૈરિણીયાપતિંહિત્વાસવર્ણકામાતઃશ્રયેત્ ॥૧૭॥

મૂઢ. અક્ષતા અને ક્ષતા એવી બે પ્રકારની સ્ત્રીઓ ફરીથી બીજા વર જોડે પરણી હોય તો તે પુનર્મૂ કહેવાય છે. જે સ્ત્રી પોતાના વરને છોડીને કામવાસનાથી સ્વવર્ણના પર પુરુષનો આશ્રય કરે તે સ્વૈરિણી કહેવાય છે. ૧૭

ટીકા. અન્ય પૂર્વિકાના બે ભેદ છે એક પુનર્મૂ અને બીજી સ્વૈરિણી. તેમાં પુનર્મૂના પળ ક્ષતા અને અક્ષતા એવા બે ભેદ છે. તેમાં વિવાહ સંસ્કાર થવાની પૂર્વેજ પુરુષ સંયોગ થયાનું દુષણ જેને લાગ્યું હોય તે ક્ષતા, અને જે સ્ત્રીને પુરુષ સંયોગ તો થયો નથી પણ વિવાહ સંસ્કાર થયો એટલુંજ કેવલ દૂષણ લાગ્યું હોય, તે અક્ષતા કહેવાય છે જે સ્ત્રી કુશરી દશામાં જેની જોડે પરણી હતી તે ધણીનો પરિત્યાગ કરીને પોતાની જાતનાજ કોઈ પરપુરુષની જોડે નિકળી ગઈ હોય, તે સ્ત્રી સ્વૈરિણી કહેવાય છે. ૧૭

અવ. એમ સર્વ પ્રકારે અન્યપૂર્વિકા સ્ત્રીની જોડે સંબંધ કરવાનો નિષેધ પ્રાપ્ત થયો પરંતુ તેમાં કાંઈ વિશેષ વિચાર શ્રે વચન વડે કહે છે.

અપુત્રાંગુર્વનુજ્ઞાતોદેવરઃપુત્રકામ્યયા ॥

સર્પિડોવાસગોત્રોવાધૃતાભ્યક્તઋતાવિયાત્ ॥૧૮॥

આગર્ભસંભવાત્ગચ્છેત્પતિતસ્ત્વન્યથાભવેત્ ॥

અનેનવિધિનાજાતઃક્ષેત્રજોસ્યભવેત્સુતઃ ॥૧૯॥

मूल. वृद्ध लोकोनी आज्ञा थई होय तो दियेर किंवा सपिंड अथवा सगोत्र पुरुषे पोताना सर्वांगने घृतनो अभ्यंग करीने अपुत्रा स्त्रीनी पाशे ऋतु काळमां जे-
बुं १८ ए रीते गर्भ रहे त्याहा सुधीज जवुं. अन्य रीते जाय तो पतित थाय,
एवा विधिथी जे पुत्र थाय तेने क्षेत्रज कहेछे. १९

टीका. पिता विगरे वृद्ध लोकोनी आज्ञा थई होय तो दियेर एटले धर्णीनो कनिष्ठ
बंधु, किंवा पूर्वे कहेला लक्षणवाळो सपिंड पुरुष, अथवा सगोत्र पुरुष, एमांथी
पूर्व पूर्व पुरुषनो अभाव होय त्यारे आगळ आगळना पुरुषे पोताना सघळे डाले
घी चोपडोने अपुत्रा एटले जेने पुत्र लाभ थयो नथी एवी स्त्रीनी पाशे आगळ
कहीशू तेवा लक्षणवाळा ऋतु काळमां गमन करवुं. १८ ते गर्भ रहे त्यां सु-
धीज. त्यार पछी पण गमन करे, अथवा बीजी रीते गमन करेतो ते पुरुष प-
तित थाय ए प्रमाणे कहेला विधिथी जे पुत्र उत्पन्न थाय ते प्रथम भर्तानो
क्षेत्रज पुत्र थायछे. आ विचार वाग्दत्ता स्त्रीना विषयनोछे एम आचार्य कहेछे,
कारण के. “वाग्दान करीने निश्चय कीधा पछी जे कन्यानो वर मरण पाव्यो
होय, ते कन्यानी जोडे आ कहेला विधिथी तेना दियेरे परणवुं” एम मनुस्मृ-
तिमां कह्युंछे. १९

अव. व्यभिचारिणी स्त्रीने वास्ते कहेछे.

हताधिकारांमलिनांपिंडमात्रोपजीविम्॥

परिभूतामधःशय्यांवासयेठ्याभिचारिणीम्॥२०॥

मूल. व्यभिचारिणीना अधिकार छिनवी लेवा, मलिन राखवी, जीववा सारुं अन्न-
मात्र आपवुं, तिरस्कार करवो, अने भाँय उपर शयन करावुं एवी रीते रा-
खवी. २०

टीका. जे स्त्री व्यभिचार कर्म करे, तेना सघळा अधिकार छिनवी लेवा. घरमांभा-
माणसनुं भरणपोषण करवुं इत्यादि जे योग्य अधिकार स्त्रीयोना होयछे, ते स-
घळा व्यभिचारिणी स्त्रीना हातमां राखवा नही. तेने मलिन राखवी, अख चां-
दलाने वास्ते तथा पेहेरवाने वास्ते सारां स्वच्छ वस्त्र अलंकार आपवो नही.

પ્રાણ નિર્વાહ થવા સારુ અન્ન માત્ર જાવા માટે આપવું. તેનો ધિક્કાર સદાયે કરવો. ખોય ઉપર સુવા દેવું. આ પ્રકાર તેને વૈરાગ્ય થવા માટે છે, કાંઈ શુદ્ધ થવા માટે નથી. કેમકે “વ્યભિચાર કર્મમાં પુરુષને જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહ્યું છે. તેજ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્ત્રી પાસેથી પળ કરાવવું,” એ રીતે શુદ્ધ થવા માટે તો જુદુ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. ૨૦

અવ. સ્ત્રીના અલ્પ પ્રાયશ્ચિત્તને સારુ અર્થ વાદ કહે છે.

સોમઃશૌચંદતૌસ્ત્રીણાંગંધર્વશ્ચશુભાંગિરમ્ ॥

પાવકઃસર્વમેધ્યત્વમેધ્યાવૈયોષિતોદ્યતઃ॥૨૧॥

મૂલ. સ્ત્રીયોને ચંદ્રે શૌચ, ગંધર્વે સુંદર વચન; અને અગ્નિયે સર્વમેધ્યત્વ, આપ્યું છે, તે માટે સ્ત્રીયો પવિત્ર છે. ૨૧

ટીકા. વિવાહ થવાનાં પૂર્વે ચંદ્ર ગંધર્વ અને અગ્નિ એવા ત્રણ દેવોએ સ્ત્રીયોને ભોગવીને અનુક્રમ પ્રમાણે પવિત્રતા મધુરવાણી સઘળી રીતે શુદ્ધતા એવા ત્રણ પદાર્થ આપ્યા છે. તે માટે કોઈનો સ્પર્શ ક્રિયા આલિંગન થાય તો પણ સ્ત્રીનીજાત શુદ્ધ રહે છે એમ કહ્યું છે. ૨૧

અવ. ત્યારે તો સ્ત્રીને કાંઈ દોષ લાગે નહીં એવી શંકા થાય તે માટે કહે છે.

વ્યભિચારાદૃતૌશુદ્ધિર્ગર્ભત્યાગોવિધીયતે ॥

ગર્ભર્તૃવધાદૌચતથામહાતિપાતકે॥૨૨॥

મૂલ. વ્યભિચાર કર્મ થયું હોય તો સ્ત્રીની શુદ્ધતા ક્રતુ કાલ પ્રાપ્ત થવાથી થાય ગર્ભ રહો હોય તો તેનો પરિત્યાગ કરવો. તથા ગર્ભઘાત પતિવધ અને મહાપાતક વિગરે ક્રીધાં હોય તો પણ પરિત્યાગ કરવો. ૨૨

ટીકા. વ્યભિચાર કર્મ માનસિક થયું હોય એટલે પરપુરુષ જોડે ઉપભોગ કરવાનો મનમાં વિચાર થયો હોય તો તે પાપ થકી સ્ત્રીની શુદ્ધિ રજો દર્શન, સમયમાં થાય છે. કદાપિ શુદ્ધ થકી ગર્ભ રહો હોય તો તે સ્ત્રીનો પરિત્યાગ કરવો. કેમકે “બ્રાહ્મણ શત્રિય અને વૈશ્ય લોકોનો સ્ત્રીયો ગરબનો સંગ કરે અને ગરબના પેટનો

प्रजा तेमने थयी न होय त्यारे तो ते प्रायश्चित्त वडे तेओ शुद्ध थाय पण प्रजा थाय त्यारेतो शुद्ध थाय नहीं" एवं स्मृतिवचन छे. गर्भघात स्वामीनो वध ब्रह्मवध विगरे महा पातक तथा मूल वचनमां विगरे शब्द छे तेथी शिष्यनी साथे गमन इत्यादि पाप जे स्त्री करे तेनो पण परित्याग करवो. केमके "शिष्यनी जोडे अथवा गुरुनी जोडे गमन करे तथा पोताना धर्णानो वध करे तथा नीच जातना मोची विगरे लोको जोडे व्यभिचार करे ए चार प्रकारनी स्त्रियोनो परित्याग करवो" एम व्यास स्मृतिमां कह्यो छे. त्याग करवो ते एवो के उपभोगना तथा धर्मना काममां ते स्त्रीने लेवी नही. केमके "एक घरमां केद करिने तेबी स्त्रीने राखवी" एवो शास्त्रमां नियम कह्यो छे. २२

अथ. एक भार्या छतां बीजा परणवानां कारण कहे छे.

सुरापीव्याधिताधूर्तावंध्यार्थघ्नप्रियंवदा ॥

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेक्तव्यापुरुषद्वेषिणीतथा ॥२३॥

मूल. सुरापान करवा वाली व्याधिवाली धूर्ता वंध्या अर्थघ्नी अप्रियभाषिणी कन्याजननी तथा पुरुषद्वेषिणी एवी एवी स्त्री होय तो तेनी उपर बीजा स्त्री परणी लाववी. २३

टीका. मद्यपान करनारी स्त्री शूद्रजातनी परणाई होय ते पण आविषयमां समजवी कारण "जेनी स्त्री सुरापान करे तेनुं अरधुं शरीर पतित थाय छे" एरीते सुरापाननो निषेध सघली स्त्रियोने सरखो छे. व्याधिवाली एटले दीर्घरोगवाली धूर्ता एटले कह्या करतां उलटूं करनारी. अर्थघ्नी एटले धान्यवस्त्र इत्यादि पदार्थनो बगाड हमेशां करे ते. कठोर भाषण करवानी टेव जेने पडी होय ते अप्रियवादिनी. कन्या संततिज जेने थया करे ते कन्याजननी सदा सर्वकाळ पुरुषनुं अहित करती होय ते पुरुषद्वेषिणी. एवी एवी स्त्री होय त्यारे बीजा परणवी. २३

अधिविन्नानुभर्तव्यामहदेनोन्यथाभवेत् ॥

यत्रानुकूल्यंदंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्रवर्द्धते ॥२४॥

મૂલ. પેહેલી સ્ત્રીનું ભરણપોષણ કરવું. નહીં કરે તો મોટું પાપ લાગેછે. જે ઘરમાં સ્ત્રી પુરુષની પરસ્પર અનુકૂલતા છે. ત્યાંહાં ત્રિવર્ગની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૪

ટીકા. જેની ઉપર બીજી સ્ત્રી પરણી હોય તે સ્ત્રીનું દાનમાન સત્કારવડે પુર્વવત્ ભરણ-પોષણ કરવું. તેમ ન કરે તો મોટા પાપનો તથા આગલ્લ કહેશે તે દંડનો અધિકારી તે પુરુષ થાય છે. ભરણપોષણ કીધાથી પાપનો નાશ થાય છે. એટલુંજ નથી બીજો પણ ગુણ છે. કેમકે જ્યાંહાં બેઉ ધર્મી ધણિયાળીનાં પરસ્પર અનુકૂલતા એટલે સલા હોય, તે ઘરમાં ધર્મ અર્થ અને કામ એવા ત્રિવર્ગનો દિન-નપર દિન વધારો થતો જાય છે. ૨૪

અર્થ. ગાયઢીઓને શી રીતે વર્તવું જોડ્યે તે કહે છે.

મૃતેજીવતિવાપત્યોયાનાન્યમુપગચ્છતિ ॥

સેહકીર્તિમવાપ્રોતિમોદતેચોમયાસહ ॥૨૫॥

મૂલ. ધર્મીની હયાતીમાં તથા પાછલ્લથી પરપુરુષપાસે જે ગઈ નથી તે સ્ત્રી આલોકમાં સારી કીર્તિ મેલ્લવીને પરલોકમાં પાર્વતીની જોડે આનંદમાં રહે. ૨૫

ટીકા. પોતાનો ધર્મી જીવે છે, તે સમયમાં તથા તે મુવા પછી પોતાના ચંચલ સ્વભાવ વડે પરપુરુષની જોડે જે સ્ત્રીયે સમાગમ કીધો નથી, તે સ્ત્રી આલોકમાં ધર્મી સારી આવરુ મેલ્લવીને પતિવ્રતાધર્મ પાલવાના પુણ્યથી પરલોકમાં પાર્વતીની જોડે રહીને આનંદ કરે. ૨૫

અર્થ. વિના કારણ બીજી સ્ત્રી પરણી લાવે, તેને માટે કહે છે.

આજ્ઞાસંપાદિનીંદક્ષાંક્ષિસૂપ્રિયવાદિનીમ્ ॥

ત્યજન્દાપ્યસ્તૃતીયાંશમદ્રવ્યોભરણંસ્ત્રિયાઃ ॥૨૬॥

મૂલ. આજ્ઞામાં રહેનારી નિપુણતાવાળી પુત્રવતી તથા પ્રિયભાષણ કરનારી એવી સારી સ્ત્રી છતાં, તેની ઉપર બીજી પરણે, તે પુરુષપાસેથી તેના ધનનો તૃતીયાંશ પે-હેલી સ્ત્રીને અપાવવો. અને કદાપિ નિર્ધન હોય તો ભરણપોષણ કરાવવું. ૨૬

ટીકા. ધર્મીની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનારી નિપુણતાવાળી-સત્વરતાથી કામકાજ કરે એ

વી તથા પુત્રવાળી અને મધુરભાવણવાળી સ્ત્રી છતાં વીજી પરણે તો પ્રથમ સ્ત્રીને તેના ધર્મીપાસે ધનનો ત્રીજો ભાગ રાજાએ અપાવવો, કદાપિ તે ધર્મી નિર્ધન હોય, ત્યારે તો અન્નવસ્ત્ર વિગેરે અપાવવું. ૨૬

અવ. સ્ત્રીયોના ધર્મ કહે છે.

સ્ત્રીભિર્ભર્તૃવચઃકાર્યમેષધર્મઃપરઃસ્ત્રિયાઃ॥

આશુદ્ધેઃસંપ્રતીક્ષ્યોઽહિમહાપાતકદૂષિતઃ॥૨૭॥

મૂલ. સ્ત્રીઓએ ભર્તાનું વચન પાઠવું, એ તેમનો મુખ્ય ધર્મ છે. કદાપિ તે મહાપાતક-વડે દૂષિત થયો હોય ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થાય, ત્યાં સુધી વાટ જોવી. ૨૭

ટીકા. સ્ત્રીઓએ પોતાના સ્વામીનું વચન સદાય પાઠતાં રહેવું. કારણકે એજ તેમનો મુખ્ય ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે જેથી સ્વર્ગ સુખ વિગેરે ઉત્તમ ફલ મળવાનું સાધન છે. કદાપિ મહાપાતક વિગેરે દોષ તેણે કીધા હોય, ત્યારે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને તે શુદ્ધ થાય ત્યારે લગી વાટ જોતાં રહેવું. અર્થાત્ તેના સ્વાધીન થઈ રહેવું નહીં. શુદ્ધ થયા પછી તો તે ધર્મીની આજ્ઞામાં પૂર્વવત્ રહેવું. ૨૭

અવ. શાસ્ત્રોક્ત માર્ગવડે સ્ત્રી પરણવાનું ફલ કહેછે.

લોકાનંત્યંદિવઃપ્રાપ્તિઃપુત્રપૌત્રપ્રપૌત્રકૈઃ

યસ્માન્તસ્માત્સ્ત્રિયઃસેવ્યાઃકર્તવ્યાશ્ચસરક્ષિતાઃ ॥૨૮॥

મૂલ. પુત્ર પૌત્ર તથા પ્રપૌત્રવડે વંશવૃદ્ધિ અને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાયછે. તે માટે સ્ત્રીઓનો સમાગમ કરવો અને સંરક્ષણ પળ કરવું. ૨૮

ટીકા. વંશનો વિસ્તાર તથા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ એ બે સ્ત્રી પરણવાનાં ફલ છે; જે એમકે પુત્ર પૌત્ર તથા પ્રપૌત્ર इत्यादि સંતાતિનો વેલો વધવાથી સારી રીતે વંશનો વિસ્તાર થાય, વળી શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પરણેલી સ્ત્રી હોય તોજ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મનું આચરણ થાય, અને તે પુણ્ય થકી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. એવાં બે ફલ સ્ત્રી થકી પ્રાપ્ત થાયછે; માટે સ્ત્રીઓનો સમાગમ એટલે ઉપભોગ કરવો, તથા શુદ્ધ

પ્રજા થવાને વાસ્તે અને ધર્મને વાસ્તે તેમનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવું, “ધર્મ અને પ્રજા જે થકી પ્રાપ્ત થઈ છે, એવી સ્ત્રી હોય ત્યારે બોજી પરણવી નહીં” એમ કહેનાર આપસ્તંબ ઋષિયે પણ ધર્મની તથા પ્રજાના પ્રાપ્તિ એવાં બે પ્રયોજન સ્ત્રી સંપ્રહના કર્યાં છે. સંભોગ સુખની પ્રાપ્તિ. એતો લૌકિક ફલ છે કાંઈ શાસ્ત્રીય નથી. ૨૮

અથ. પુત્ર સંતાન થવા સારુ સ્ત્રીનો સમાગમ કરવો એમ કહ્યું તેમાં વિશેષ વિચાર કહે છે.

ષોડશર્નુર્નિશાસ્ત્રીણાંતસ્મિન્યુગ્માસુસંવિશેન્ ॥

બ્રહ્મચાર્યૈવર્વાણ્યાદ્યાશ્વતસ્તશ્વર્જયેન્ ॥૨૯॥

મૂઝ. સોઠ રાત્રિસુધી સ્ત્રીયોનો ઋતુકાલ તેમાંનો યુગ્મરાત્રિયોગ સ્ત્રીનો પાસે સૂવું. તેમાં પહેલી ચાર તથા પર્વ તિથિની રાત્રિ વર્જવી. એવા નિયમથી જે ચાલે તે બ્રહ્મચારીજ ગણવો. ૨૯

ટીકા. જે કાલમાં ગર્ભ ધારણ કરવાની યોગ્યતા સ્ત્રીયોને આવે છે. તેને ઋતુ કહે છે. તે જે દિવસે રજો દર્શન થાય ત્યાંહાંથી સોઠ રાત્રિસુધી હોય છે. તે ઋતુ સમયમાં યુગ્મરાત્રિઓમાં એટલે છઠ્ઠા આઠમી इत्यादि વેકોની રાત્રિઓમાં સ્ત્રીની પાસે પુત્ર સંતાન થવા સારુ સૂવું. રાત્રિ કહાં છે તેથી દિવસે નિષેધ સમજવો. રાત્રિઓમાં એવું બહુવચન છે તે વેકોની સઘલી રાત્રિઓને માટે છે. તેથી એક ઋતુના સમયમાં પણ જે નિષિદ્ધ નથી. તે સઘલી રાત્રિઓમાં સ્ત્રી સમાગમ કરવો. એવા નિયમ પ્રમાણે જે વર્તે તે પુરુષ બ્રહ્મચારીજ છે એમ સમજવું. તેથી શ્રાદ્ધ વિગેરે કર્મમાં જ્યાંહા બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલ્લવાનું કહ્યું છે, તે સમયે ઋતુકાલની, વગર નિષેધવાળી યુગ્મરાત્રિ હોય અને ગમન કરે તો પણ તે પુરુષને બ્રહ્મચર્યવ્રતભંગનો દોષ લાગતો નથી. ચાર પહેલી તથા પર્વ તિથિઓની રાત્રિ વર્જ્ય કરવી. કામમાં લેવી. નહીં. સંસ્કૃત ભાષામાં વેધો વધારે કહેવા હોય ત્યાંહાંજ બહુવચનનાં પ્રયોગ થાય એવો નિયમ છે, અને એ ઠેકાણે સંસ્કૃત મૂલવચનમાં “પર્વાણિ” એમ બહુવચન લખ્યું છે. હવે યદ્યપિ અમાવાસ્યા તથા પૂર્ણિમા એ બેજ અર્થ પર્વશબ્દના થાય છે તથાપિ બહુવચન મુક્યું છે તેથી અષ્ટમીનું અને ચતુર્દશીનું પણ એ ઠે-

કાળે ગ્રહણ કરવું જેમ મનુ કહેછે કે “અમાવાસ્યા અષ્ટમી પૂર્ણિમા તથા ચતુર્દશી એટલી તિથિઓમાં ઋતુ સમય હોય તોપણ ધાર્મિક દિવસ પુરુષે સ્ત્રી સંગ કરવો નહીં”. એટલા માટે અમાવાસ્યા વિગેરે ચાર તથા રજોદર્શનથી માંડીને ચાર એ પ્રમાણે આઠ રાત્રિઓ સ્ત્રી-સંબોગના કાર્યમાં છોડી દેવી. ૨૯

एवंगच्छन्स्त्रियंक्षामांमघांमूलंचवर्जयेत् ॥

सुस्थिंदौसकृत्पुत्रंलक्षण्यंजनयेत्पुमान् ॥૩૦॥

મૂલ એ રીતે કૃશાંગી સ્ત્રીની પાસે જનાર પુરુષે મઘા અને મૂલ એ બે નક્ષત્ર વર્જ્ય કરવાં અને શુભસ્થાનમાં ચંદ્ર પણ હોય તેવા સમયમાં એકવાર મમન કરવું એવા નિયમથી સારા લક્ષણવાળો પુરુષ પુત્ર થાય. ૩૦

એ રીતે પૂર્વોક્ત પ્રકાર વડે સ્ત્રી પાસે મમન કરવું, અને તે સ્ત્રી પૌતાના અંગમાં નું લોહી જરા ઓછું થવાથી કૃશાંગી પાતળી હોવી જોડાયે. ઋતુકાલમાં રજ-સ્વલને પાલવાના જે નિયમ કહ્યા છે. તે પાલવાથી સ્ત્રી જરા કૃશ (પાતળા) અંગવાળી થાય છે. અને કદાપિ તેવી ન થઈ હોય તો પુષ્ટ થવાના પદાર્થ ધી વિગેરે જેમાં નથી, તેવું સ્વરૂપ અન્ન યવડાવીને તે સ્ત્રીનું લોહી પુત્રસંતાન થવા-સારુ જરા ઓછું કરવું. કારણ કે “પુરુષનું વીર્ય (જેને શુક્ર કહે છે તે) વધારે ધ્યું હોય તો પુત્ર, અને સ્ત્રીનું વીર્ય (જેને શોણિત કહે છે તે) વધારે ધ્યું હોય તો કન્યા ઉત્પન્ન થાય,, એવું શાસ્ત્ર વચન છે. જ્યારે વૈકીની રાત્રિમાં પણ સ્ત્રીનું વીર્ય અધિક થયું હોય ત્યારે કન્યાજ ઉત્પન્ન થશે પણ તેની આકૃતિ પુરુષ જેવી થશે તેમ એકીની રાત્રિમાં પણ કદાપિ પુરુષનું વીર્ય અધિક થયું હોય ત્યારે પુત્રજ થશે; પણ તે કન્યાની આકૃતિવાળો થશે. કેમકે કાલે તે પ્રજાસંતતિ થવાનું કેવલ નિમિત્ત કારણ, અને સ્ત્રી પુરુષનું વીર્ય તો ૧. ઉપાદાન કારણ છે. નિમિત્ત કારણ કરતાં ઉપાદાન કારણનું બલ અધિક હોય છે. તે માટેજ સ્ત્રી કૃશ

*છુટું રહીને જે વસ્તુ જે કાર્ય થવાનું સાધન થાય છે, તે નિમિત્ત કારણ. જેમ કંઠી માદાલિયું રૂપાદિ ઘરેણા ઘડવાનું સાધન એરણ હથોડી વિગેરે

૧. કાર્ય વસ્તુના સ્વરૂપમાં જે મઠી જાય છે, તે ઉપાદાન કારણ. જેમ ઘરેણાના સ્વરૂપમાં મઠી જનારું સુન્નું ઘરેણાનું ઉપાદાન કારણ હોય છે.

અંગવાળી થાય તેવો પ્રયત્ન કરવો. મધ્યા અને મૂઢા એ બે નક્ષત્ર સ્ત્રી સંયોગના કાર્યમાં વર્જ્ય કરવાં. અગિયારમું વિગેરે જે શુભસ્થાન કહ્યાં છે ત્યાંહા ચંદ્ર હોય તેવા સમયમાં સ્ત્રીની પાશ્વે ગમન કરવું. મૂઢાવચનમાં “પણ” શબ્દ લખ્યો છે તેથી પુરુષ નક્ષત્ર, શુભયોગ લગ્ન इत्यादि પણ તે સમયે જોવાં. એક રાત્રિમાં એકવાર ગમન કરવું એમ કહ્યું તેથી બે ત્રણવાર ગમનનો નિષેધ સમજવો. પુરુષ પુત્ર થાય એટલે અકુંઠિત પરાક્રમવાળો પુત્ર થાય. ૩૦

અથ. એ રીતે ઋતુ કાલમાંનો નિયમ કહીને હવે ઋતુવિનાના સમયમાંનો નિયમ કહે છે

यथाकामीभवेद्वापिस्त्रीणांवरमनुस्मरन् ।।

स्वदारनिरतश्चैवस्त्रિયोरक्षयायतःस्मृताः ॥૩૧॥

મૂઢા. અથવા સ્ત્રિયોને વરદાન આપ્યું છે તેનું સ્મરણ કરીને સ્ત્રિયોની ઇચ્છા પ્રમાણે વરતવું. પોતાની સ્ત્રી જોડેજ પ્રીતિ કરવી. કેમકે સ્ત્રિયોનું સારી રીતે રક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે. ૩૧

“અથવા” એ શબ્દ જુદી તરેનો નિયમ બતાવવા સારુ છે, કાંઈ પૂર્વોક્ત નિયમનું નિવારણ કરવા માટે નથી. સ્ત્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે વરતવું અર્થાત્ તેના મનોરથનો ભંગ કરવો નહીં. સ્ત્રિયોને ઇંદ્રદેવે વરદાન આપ્યું છે તેનું સ્મરણ કરવું. તે એ કે સ્ત્રિયો ઇંદ્રદેવને કહેવા લાગી કે હમે વરદાન માગિયે છીયે. ઋતુ સમયમાં ભર્તાના સમાગમથી અમને પ્રજાનો લાભ, વઠ્ઠી જેવારે કામ વાસના થાય તેવારે અમને પુરુષસંગ કરવાની યોગ્યતા હજો, એ ભાષણ સાંભળીને ઇંદ્રદેવે તેવું વરદાન આપીને કહ્યું કે, તમારા મનોરથનો ભંગ જે પુરુષ કરશે તે પાપી થશે. એ પ્રમાણે વરદાન થયું છે તે માટે સ્ત્રિયો ઋતુ સમયમાં પુરુષનો સમાગમ કરીને પ્રજાનો લાભ મેળવે છે. અને પ્રસવ સમય થાય ત્યાંસુધી જ્યારે કામવ્યસના થાય ત્યારે પુરુષસંગ કરવાની યોગ્યતા તેમને હોય છે. વઠ્ઠી પુરુષ પોતાની સ્ત્રી જોડેજ પ્રીતિ કરવી અર્થાત્ પરસ્ત્રીનો સમાગમ કરવો નહીં, કેમકે તે વાતનું પ્રાયશ્ચિસ્ત ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. એ બેજ વાતનું લોક પ્રસિદ્ધ પ્રયોજન બતાવવા માટે મૂઢાવચનમાં “સ્ત્રીઓનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે”. એમ લખ્યું છે. તે રીતે

સંરક્ષણ તો પોતાની સ્ત્રી ઉપરજ પ્રીતી રાખીને તેના કામ મનોરથ પ્રમાણે કરે અને પરસ્ત્રીનો સંગ કરે નહીં ત્યારેજ થાય. એ ઠેકાણે કોઈ પ્રશ્ન કરેછે કે “ક્ર-તુસમયની યુગ્મરાત્રિઓમાં સ્ત્રીની પાસે સુવું” એ વાક્ય શું વિધિ, કિંવા નિયમ, અથવા પરિસંખ્યા, બતાવેછે. આ પ્રશ્નનું ઉત્તર કહેછે કે. એ કાંઈ વિધિવાક્ય ન-થી. કેમકે સ્ત્રીની પાસે સુવું તે પુરુષને પોતાના સ્વભાવથીજ પ્રાપ્ત થાયછે. તેમ પરિસંખ્યા વાક્ય પણ નથી. કેમકે પરિસંખ્યા માનિયે તો ત્રણ દોષ કબુલ કરવા પડે, માટે તે વાક્ય નિયમ બતાવનારું છે એમ ન્યાય જાણનારા લોકો કહેછે. હવે એઓનો શો ખેદછે તે કહિયે છીએ. અત્યંત અપ્રાપ્ત એવા અર્થની આજ્ઞા કરવાવાળું જે વાક્ય તે વિધિવાક્ય કહેવાયછે. જેમ “અગ્નિહોત્ર હોમવું.” “અષ્ટ-કાયજ કરવું.” इत्यादि અર્થવાળાં શ્રુતિવચન. એ ઉદાહરણમાં અગ્નિહોત્ર હો-મવું इत्यादि કર્મ અત્યંત અપ્રાપ્તછે. કેમકે એજ વાક્યવડે તે કર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. લોક વ્યવહારથી કાંઈ તે કર્મની સિદ્ધિ નથી. તેમ એ વાક્ય શિવાય બીજાં વેદ વાક્ય પણ તે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરતાં નથી. એક પક્ષપ્રાપ્ત થયેલા અર્થની પક્ષાંતરમાં પણ પ્રાપ્તિ કરી આપનારું જે વાક્ય, તેને નિયમ વાક્ય કહેછે. જેમ “સમાન સ્થલ ઉપર યજ કરવો” इत्यादि અર્થવાળું શ્રુતિવચન. આ વાક્યમાં યજ કરવાનું કહ્યું તે તો “દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાંયજેત્” એ બીજાં શ્રુતિ વાક્ય થકી પ્રાપ્ત થયું છેજ. તેમ સ્થલનો એ આધાર લિધા વિના યજ થઈ સકતો નથી, તે માટે સ્થલ ઉપર કરવો એ વાત પણ અર્થાત્ પ્રાપ્ત થઈ. પરંતુ સ્થલ સમાન તથા વિષમ એવા બે પ્રકારના હોયછે. તેમાં સમાન સ્થલ ઉપર યજ કરવાનું યજમાને ધાર્યું હોય, ત્યારે તો “સમાન સ્થલ ઉપર યજ કરવો” એ વાક્ય ઉદા-સીને એટલે તટસ્થ રહેછે. કેમકે પોતાને આજ્ઞા કરીને જે અર્થ કહેવો છે, તે એની મેઢેજ પ્રાપ્ત થયો. હવે કદાપિ વિષમ સ્થલ ઉપર યજ કરવાનું યજમાને ધાર્યું હોય, ત્યારે તો “સમાન સ્થલ ઉપર યજ કરવો” એ વાક્ય પોતાના અર્થ પ્રમાણે આજ્ઞા કરેછે. કેમકે તે વેળાયે તે વાક્યના અર્થની પ્રાપ્તિ યજમાનના ધા-ન્યા પ્રમાણે થતી નથી. શાસ્ત્રવચનમાં જેવું સ્થલ કહ્યું હોય તે સ્થલ વડેજ યજ-ની સિદ્ધિ થાય, અને જે સ્થલ વચનમાં કહ્યું નથી તેવું સ્થલ લે તો યજનું અ-

નુદ્ધાનિ યથાશાસ્ત્ર ધયું કહેવાય નહીં. તે માટે યજ્ઞકર્મમાં વિષમ સ્થલ નકામું એ વાત અર્થાત્ સિદ્ધ થાયછે. તેમજ “પૂર્વ દિશામળી મુલ્લ કરીને જમવું” એવા અર્થવાલું સ્મૃતિવચન પણ નિયમ વાક્યનું ઉદાહરણ છે. તેનું વ્યાખ્યાન ઉપર લખેલી રીત પ્રમાણે થઈ ચુક્યું. અનેક ઠેકાણે પ્રાપ્ત થાય (લાગુ પડે) તેવા એક અર્થનો બીજે ઠેકાણે નિષેધ થવાસારૂં તે અર્થનું પુનર્વચન (ફરીથી ભાષણ) ડ્યાંહાં કીધું હોય, તેને પરિસંખ્યા વાક્ય કહેછે. એનું ઉદાહરણ “ઈમામગૃભ્ણનરશના મૃતસ્યેત્યશ્વાભિધાનીમાદત્તે” આ શ્રુતિ વાક્ય છે. અર્થ. ઋતુ એટલે સત્યસ્વરૂપ યજ્ઞ, તેની આ રશના કહેતા દોરી જાલવી એ મંત્રવડે અશ્વાભિધાની લેવો. અશ્વમેધ યજ્ઞના અશ્વને (ઘોડાને) બાંધવાસારૂં કીધેલી દોરીનું અશ્વાભિધાની એવું નામ શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ છે. તે દોરી હાથમાં જાલવાનું કર્મ “ઈમામ ગૃભ્ણન્” इत्यादि મંત્રવડે કરાયછે. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં અશ્વનો તથા મર્દભ વિગેરે ઘણા બીજા પશુઓનો પણ ઉપયોગ થાય છે. ત્યાંહાં અશ્વને બાંધવાની દોરીને અશ્વાભિધાની તથા મર્દભ વિગેરેને બાંધવાની દોરીઓને મર્દભાભિધાની इत्यादि નામ તે પ્રકરણના શ્રુતિ વાક્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. હવે વિચાર કરી જોતાં અશ્વાભિધાનીનું તથા મર્દભાભિધાનીનું ગ્રહણ કરવામાં તે મંત્ર સરખો લાગૂ પડે. કેમકે તે બેઉ દોરી યજ્ઞનીજ છે. પરંતુ તે મંત્રમાં “અશ્વાભિધાની લેવો” એમ ફરીથી ભાષણ કીધું તે માટે અશ્વાભિધાનીના ગ્રહણમાંજ તે મંત્ર વાપરવો. મર્દભાભિધાનીના ગ્રહણમાં નહીં, એ રીતે પરિસંખ્યા થાયછે, તેમજ “પંચ પંચનસ્ત્રા ભક્ષ્યા” એ વાક્ય પણ પરિસંખ્યાનું ઉદાહરણ છે. પાંચ નલ્લવાળા પ્રાણીઓમાંના સસલું વિગેરે પાંચ-પ્રાણી ભક્ષ્ય છે એટલે તે પ્રાણીઓનું માંસ ભક્ષણ કરવામાં યોગ્ય છે, એવો અર્થ આ વચનનો છે. હવે માણસને પોતાની કુધા મટાડવા સારૂં અવશ્ય કાંઈ પણ જીવંત જોડીયે. કોઈ પ્રસંગે સસલા વિગેરેમાંના પ્રાણીનું કિંવા કુત્રા વિગેરે નિષિદ્ધ પ્રાણીનું ભક્ષણ પ્રાપ્ત થાય. એમ છતાં “સસલું વિગેરે પાંચ પ્રાણી ભક્ષ્ય છે” એવું જે પુનર્વચન (ફરીથી ભાષણ) કીધું, તે કુત્રા વિગેરે બીજા પ્રાણીના ભક્ષણનો નિષેધ કરવા સારૂં છે. એ રીતે ઉદાહરણ સાથે વિધિ નિયમ અને પરિસંખ્યા એ ત્રણોના ભેદ બતાવ્યા હવે “ઋતુકાલમાં સ્ત્રીનો પાસે સૂવું” એ વાક્યમાં શું

માનવું યોગ્ય છે. પરિસંખ્યા માનવી યોગ્ય છે એમ કેટલાક વિદ્વાનલોકો કહે છે; તે એ રીતે કે, પોતાની સ્ત્રી પાસે ઋતુકાલમાં જવું એ વાત સ્વાભાવિક ઇચ્છાથી-જ પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે વાતને સારૂ વિધિની (શાસ્ત્ર આજ્ઞાની) કોઈ જરૂર નથી. તેમ તે વાતનો નિયમ પૂર્ણ કરી શકાય નહીં. કેમકે મહ્યસ્મૃતિ સાથે વિરોધ થાય. ગૃહ્યસ્મૃતિ કરનારા આચાર્ય એમ લખે છે કે “સ્ત્રી પરણી લાવ્યા પછી ત્રણ કિંવા બાર રાત્રિસુધી અથવા એકવર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલવું” હવે બારરાત્રિ અથવા એકવર્ષ થવાની અગાઉ કદાપિ સ્ત્રીને ઋતુ સમય પ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે ઋતુકાલમાં સ્ત્રીની પાસે ગમન કરવું જોઈએ એવો નિયમ જાલ્લવા માટે ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલા બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ કરવો પડે. વળી જે વાત સર્વથા સ્પષ્ટ થઈ હોય તેને વાસ્તે નિયમ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ઋતુકાલમાં સ્ત્રીની પાસે જવું એ વાત સ્વાભાવિક ઇચ્છાથી જ પુરુષને પ્રાપ્ત થઈ છે તેને વાસ્તે શાસ્ત્રવચનવડે નિયમ કરવો વ્યર્થ છે. તેમ નિયમ માનવામાં અદૃષ્ટકલ્પનો (તે નિયમ પાલવાના પુણ્યની) પણ કલ્પના અધિક કરવી પડશે. વળી ઋતુકાલમાં ગમન કરવું જોઈએ એવો નિયમ શાસ્ત્રવચનવડે સિદ્ધ થાય ત્યારે, કોઈ પુરુષ પરદેશ જાય કિંવા વ્યાધિ વિગરેથી અશક્ત થાય અથવા સ્ત્રી સમાગમની ઇચ્છા જ રાખે નહીં, એવા એવા પુરુષથી જે વાત બની સકે નહીં તે કરવાની આજ્ઞા શાસ્ત્રવચનથી થઈ પડે. તથા તે વાક્ય નિયમ બતાવનારું છે એમ કહિયેલો બીજો પણ એકદોષ જેને વિધ્યનુવાદ વિરોધ કહે છે તે પ્રાપ્ત થાય. તે એ રીતે કે એક-વાર બોલેલો એકશબ્દ જે અર્થનો એકપક્ષે નિયમિત કરે છે, તે જ અર્થનો બીજા પક્ષમાં વિધાન કરે છે. એવા એવા દોષ નિયમ કલ્પના કરવામાં ઘણા આવે છે તે માટે ઋતુકાલમાં જ ગમન કરવું બીજા સમયમાં નહીં એ રીતે પરિસંખ્યા બતાવનારૂં તે વાક્ય છે એમ માનવું યોગ્ય છે. આ પરિસંખ્યાનો વિચાર ખારૂત્વિ વિશ્વરૂપ ઇત્યાદિ પંડિત માન્ય કરતા નથી. કેમકે તે વાક્ય નિયમ બતાવનારું છે

સિદ્ધ થયેલા કામનું જે કહેવું તેને અનુવાદ એવું નામ શાસ્ત્રમાં આપ્યું છે. જે કામ થયું નથી તે કરવાસારૂ આજ્ઞા કરવી તેને વિધાન કિંવા વિધિ એવું નામ આપ્યું છે.

એમ કહેવુંજ યુક્ત છે. કારણ તે વાક્ય એકપક્ષે પોતાના અર્થનું વિધાન કરી શકે
 એવો સંભવ છે. વઢી ગમન કરે નહીં તો દોષ પળ શાસ્ત્રવચનથી સંભળાય છે.
 તે પ્રમાણે પરાશર કહે છે “જે પુરુષ પોતાની સ્ત્રીની પાશે રહ્યો છે અને ઋતુકા-
 લમાં તેની પાશે ગમન કરે નહીં, તો તેને ધૂળ હચાડું (ગર્ભઘાતનું) ભારે પાપલા-
 ગે છે એમાં સંદેહ નથી” પૂર્વ પક્ષવાદીયે વિધ્યનુંવાદ વિરોધ જે બતાવ્યો તેનો
 અહીં સંભવ આવતો નથી. કેમકે સ્વાભાવિક પોતાની ઇચ્છાવડે જે પુરુષ ઋ-
 તુકાલમાં સ્ત્રીની પાશે જતો હોય, ત્યારે તો જે વાત કહેવાની તે એની મેઢેજ
 થાય છે માટે તે વાક્ય ઉદાસીન રહે છે કંઈ કહેતું નથી તેથી અનુવાદનો સંભવ
 રહ્યો નહીં. હવે કદાપિ ગમન કરતો નહોય તે પુરુષને તો તે વાક્ય પોતાના
 અર્થપ્રમાણે વિધિ એટલે આજ્ઞા કરે છે. કેમકે શાસ્ત્રવચન આજ્ઞાને અર્થજ હોય છે.
 જ્યાં મુખ્ય કહેલા વિધિને વાસ્તે જે વાતનો અનુવાદ કરાય છે તેજ વાત બીજાને
 વાસ્તે વિધિરૂપ વડે કહેવી પડે ત્યાં વિધ્યનુંવાદ દોષ હોય છે, જેમકે વાજપેયા-
 ધિકરણમાંનો પૂર્વપક્ષની રીતે “વાજપેયેનસ્વારાજ્ય કામો યજેત્” એ વાક્યના
 વિચારમાં લઘુનું છે કે સ્વર્ગ રાજ્યની જેને ઇચ્છા હોય તે પુરુષે વાજપેયવડે,
 (એટલે વાજપેયનામે કોઈ તહાનો એક અન્ન રસ છે તે વડે) યજ્ઞ કરવો એવો અર્થ
 કરે ત્યારે વાજપેયરૂપ હોમદ્રવ્ય કહેવા સારું યજ્ઞનો અનુવાદ કરવો પડે અને
 સ્વર્ગ રાજ્યરૂપી ઇષ્ટફલ પ્રાપ્ત થનાસારું સાધન યજ્ઞ છે એવો અર્થ કરીને તેજ
 યજ્ઞનો વિધિપળ આ વાક્યવડે કરવો પડે એવી રીતે વિધ્યનુંવાદ વિરોધ આવે છે.
 તેવું અહિં કાંઈ નથી. તે માટે આ વિષયમાં વિધ્યનુંવાદ વિરોધ કાંઈજ નથી. વઢી
 નિયમ માનવામાં અદૃષ્ટની કલ્પના કરવી પડશે એમ જે પૂર્વપક્ષવાદીયે કહ્યું તે
 તો પરિસંખ્યા માનવામાં પળ સમાન છે. કારણ ઋતુસમય વિના ગમન કરે
 તેને વાસ્તે દોષની કલ્પના તેને કરવી પડે. હવે પરદેશ ગયેલા કિંવા વ્યાધિ-
 ઘસ્ટ ઇત્યાદિ પુરુષથી બની સકે નહીં એવા કામની આજ્ઞા શાસ્ત્રવચનથી થઈ
 પડે એ રીતે જે કહ્યું તેપળ અહીં લાગૂ થાય નહીં. કેમકે જે પુરુષ સ્ત્રીની પાશે
 રહ્યો હોય અને શક્તિમાન હોય, એવા પુરુષને માટેજ તે નિયમનો શાસ્ત્રવચનવડે
 ઉપદેશ છે. સ્મૃતિવચનમાં પરાશરે “સ્ત્રીની પાશે રહ્યો હોય” એ પ્રમાણે તથા

બીજી સ્મૃતિમાં પણ “જે પુરુષ સ્વસ્થ (શક્તિમાન) હોય અને ઋતુસમયમાં સ્ત્રી-
 ની પાસે જાય નહીં, તેને ધૂળહત્યાનું પાપ લાગે” એ પ્રમાણે જે પુરુષ પરદેશ
 ગયો નથી અને આપણા ઘરમાં સ્વસ્થ શરીરવાળો છે તેને વાસ્તેજ વિશેષ વિચાર
 કીધો છે. વિના કારણ સ્ત્રી સમાગમની ઇચ્છાજ ન રાખવી એ વાતનો ગૃહસ્થા
 શ્રમ ધર્મથી ડલટી છે, કેમકે ઉપર લખેલા સ્મૃતિવચન પ્રમાણે દોષ લાગે તે
 માટે નિયમ પ્રમાણે વર્તવું જોઈયે. હવે જે ગૃહસ્થસ્મૃતિનો વિરોધ પૂર્વપક્ષવાદી લખે
 છે તેપણ આવતો નથી. કારણ કે જેમ શ્રાદ્ધાદિ દિવસને વિષે ઋતુમતી સ્ત્રીની
 પાસે જવાથી બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ થતો નથી એમ પૂર્વે પ્રતિપાદન કીધું છે. તેમજ
 વિવાહ થયા પછી એક વર્ષની અંદર સ્ત્રીને ઋતુપ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે તેની પાસે
 ગમન કરનાર પુરુષના બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ થતો નથી. તે માટે ચાલતા વા-
 ક્યમાં પારિસંખ્યા માનવી અયોગ્ય છે. પરિસંખ્યા માનવામાં સ્વાર્થનો ત્યાગ પર્ગર્થ-
 ની કલ્પના અને પાપનો બાધ એવા ત્રણ દોષનો અંગીકાર કરવો પડે છે. “પંચ
 પંચનલા ભક્ષ્યા” એ વાક્યની વ્યાખ્યા યદાપિ વેડ રીતે થઈ સકે. જેમ, સસલું
 વિગેરે પાંચ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ જે પક્ષપ્રાપ્ત થયું તેટલીજ વાતનો નિયમ કરવો,
 અથવા સસલું વિગેરે ગણાવેલા તથા કુત્રા વિગેરે વગર ગણાવેલા તે સર્વેનું ભક્ષણ
 પ્રસંગવશાત્ પ્રાપ્ત થયું તેમાં સસલું વિગેરે પાંચનું ભક્ષણ કરવું બીજાઓનું નહીં એ
 રીતે પરિસંખ્યા કરવી, એમ સંભવ છે; તોપણ તે વાક્યમાં નિયમપક્ષનું સ્થાપન
 કરીયે ત્યારે સસલા વિગેરેનું ભક્ષણ ન કરવાથી નિયમભંગ કીધાનો દોષ લાગૂ
 થાય, તથા શ્વાન વિગેરે નિષિદ્ધ પ્રાણીના ભક્ષણમાં કાંઈ દોષ લાગે નહીં, એ પ્ર-
 માણે અનર્થ થઈ જાય, અને શ્વાન વિગેરેના ભક્ષણનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેનારાં સ્મૃતિ-
 વચનોની સાથે વિરોધ થાય, તે માટે તે વચનનું વ્યાખ્યાન પરિસંખ્યાની રીતેજ
 કરવું જરૂર છે. એ રીતે “સાંજે અને સવારે ભોજન કરવાનું દિવલોકોને વેદમાં
 કહ્યું છે. વચમાં ત્રીજીવાર ભોજન કરવું નહીં” એ વચનનું વ્યાખ્યાન નિયમ
 પ્રમાણેજ કરવું, પરિસંખ્યાની રીતે નહીં, એ વાત પણ સિદ્ધ થઈ, હવે ચાલતું વાક્ય
 નિયમ બતાવનારું છે એમ સિદ્ધ થવાથી દરેક ઋતુકાલમાં સ્ત્રીની પાસે જવું એ વાત
 પણ જેજ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. કેમકે ગમન કરવાનું નિમિત્ત ઋતુકાલ ત્યારે

જ્યારે પ્રાપ્ત થાય તે તે સમયે ગમનની આવૃત્તિ કરવાનું ન્યાયવહેજ પ્રાપ્ત થાયછે. તથા “સ્ત્રીને કામવાસના જેવારે થાય ત્યારે તેની પાસે જવું” એ વાક્ય પળ બીજી રીતનો નિયમજ કહેછે. તેમ “ઋતુકાળમાં ગમન કરવું અથવા નિષિદ્ધ દિવસ છોડી દેઈને સર્વકાળ ગમન કરવું” એવાં જે ગૌતમસ્મૃતિમાં બે સૂત્ર લેખ્ય છે, તેપણ ઉપર લેખેલા બેઉ પ્રકારના નિયમ બતાવી આપેછે. એ પ્રમાણે આ વિષય વિચાર પ્રસંગ ઘણો ચાલ્યો તે હવે એટલોજ બસ છે. ૩૧

ભર્તૃભાતૃપિતૃજ્ઞાતિશ્વશ્રૂસ્વશુરદેવૈઃ ॥

વંધુભિશ્ચસ્ત્રિયઃપૂજ્યાભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ

॥૩૨॥

મૂઝ. ધર્મી તથા ભાઈ બાપકુટુંબમાંના માણસ તથા સાસુ સસરા તથા વાંધવ એ લોકોએ અન્ન વસ્ત્ર તથા આભૂષણ વિગેરેથી સ્ત્રીઓને માન આપતા રહેવું. ૩૨

ટીકા. સ્વામિ વિગેરે લોકોએ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને યથાશક્તિ વસ્ત્ર આભૂષણ ભોજન પુષ્પ ફળાદિવડે સારી રીતે માન સત્કાર આપતાં રહેવું. કારણ તેમ થવાથી સંતોષ પામેલી તે સ્ત્રીઓ ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગની વૃદ્ધિ કરેછે. ૩૨

અવ. સઘડાં ઘરસંબંધી કામકાજ જેને સોંપ્યાંછે, તે સ્ત્રીએ શીરિતે વરતવું, તે કહેછે.

સંયતોપસ્કરાદક્ષાદ્દષ્ટાવ્યયપરાહ્મુર્ચી ॥

કુર્યાચ્છૂશુરયોઃપાદવંદનંભર્તૃતત્પરા ॥૩૩॥

મૂઝ. ઘરમાંના સંસારોપયોગી પદાર્થ બરાબર સારી ગોઠવણથી રાખવા. ચતુરાઈથી હર્ષમાં રહેવું. વગર કામનો खરચ કરવો નહીં. સાસુ સસરાને પગે લાગવું. સ્વામીના આદીન રહેવું. ૩૩

ટીકા. ઘરમાંની કામની જનસો જે ઠેકાણે હોવી જોઈયે તે ઠેકાણે બરાબર તજવીજથી રાખવી. જેમકે, ચાલણી સામેલું સૂપડું ચાંડવાને ઠેકાણે, નિસા નિસાઓ વાટવાને ઠેકાણે ફળાદિ. ચતુરાઈથી એટલે સંસાર વ્યવહારની કુશલતા રાખીને નિરંતર પ્રસન્નમુખ કરીને હર્ષમાં રહેવું. નકામો खરચ કરવાની ચાલ છો-

હી દેવી. સાસૂજી સસરાજી તથા ઘરમાંના બીજા વૃદ્ધ માણસોને પગે નિલે લાગવું. તથા પોતાના ભત્તારને વશ થઈ રહેવું. ૩૩

અવ. સ્વામીની પાસે રહીને સ્ત્રીયે શરીરે વરતવું તે કહ્યું. હવે સ્વામી પરદેશ ગયો હોય ત્યારે શું કરવું તે કહેછે.

ક્રીડાશશરીરસંસ્કારસમાજોત્સવદર્શનમ્ ॥

હાસ્યપરગૃહેયાનંત્યજેત્રોષિતભર્તૃકા ॥૩૪॥

મૂલ. ક્રીડા, શરીર સંસ્કાર, સમાજનું તથા ઉત્સવનું દર્શન, હાસ્ય તથા પારકે ઘેર જવું, એટલી વાતો પ્રોષિતભર્તૃકા સ્ત્રીયે તજવી. ૩૪

ટીકા. જે સ્ત્રીના ભત્તાર પ્રવાસમાં ગયો હોય તે સ્ત્રીને પ્રોષિતભર્તૃકા એમ કહે છે. તેવી સ્ત્રીયે ક્રીડા એટલે દડી વિગેરેની રમત, સુગંધી તેલ વિગેરેનું મર્દમ કરીને નાવું, રૂપાદિ શરીરના સંસ્કાર, સમાજ એટલે જાત્રા વિગેરે કારણથી એકઠો થયેલો ઘણા લોકનો મેલો તેનું તથા વિવાહ વિગેરે ઉત્સવનું દર્શન કહેતાં જોવું, તથા હાસ્યવિનોદ અને નિઃશંક થઈને પારકા ઘરમાં જવું, એટલાં કામ કરવાં નહીં. ૩૪

રક્ષેત્કન્યાપિતાવિન્નાંપતિઃપુત્રાસ્ત્કવાર્દુકે ॥

અભાવેજ્ઞાતયસ્તેષાંસ્વાતંત્ર્યંક્વાચિત્ક્ષિયાઃ ॥૩૫॥

મૂલ. કન્યા અવસ્થામાં સ્ત્રીનું સંરક્ષણ પિતાયે કરવું. પરંપરા પછી પતિએ, વૃદ્ધ અવસ્થામાં પુત્રોએ અને તેમાંના કોઈ નહોય ત્યારે કુટુંબમાંના હરકોઈ માણસે સંરક્ષણ કરવું. સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા યોગ્ય નથી. ૩૫

ટીકા. પરંપરા પહેલાં કુવારીદશામાં કન્યાનું સંરક્ષણ પિતાયે કરવું. અર્થાત્ અઘટતું કામ કરવા દેવું નહીં. પરંપરા પછી પતિયે (ધર્મીયે) પોતાની સ્ત્રીને સંભાલવો. પતિ ન હોય ત્યારે છોકરાઓએ અને ઘડપણમાં પણ છોકરાઓએ બાયડી માણસનો સંભાલ રાખવો. કદાપિ એમાં કોઈ નહોય ત્યારે કુટુંબમાંના હરકોઈ પુરુષ અને તે પણ નહોય ત્યારે રાજાએ સ્ત્રીનું સંરક્ષણ કરવું. કેમકે 'પિતાના

તથા મર્તના કુલ્માનું કોઈ તેવું માણસ નહોય ત્યારે સ્ત્રીનું સંરક્ષણ રાજાએ કરવું" એમ સ્મૃતિવચન છે. તે માટે સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર થઈને રહેવું કદાપિ યોગ્ય નથી. ૩૫

પિતૃમાતૃસુતધાતૃશ્વશ્રૃશ્વશુરમાતુલૈઃ ॥

હીનાનસ્યાદ્દિનાભર્ત્રાગર્હણીયાન્યથાભવેત્ ॥૩૬॥

મૂઝ. વિધવા સ્ત્રીએ પિતા માતા પુત્ર ભાઈ સાસુ સસરો તથા મામા એઓને છોડીને એ કલાં રહેવું નહીં. તેમ કરેતો નિંદાને પાત્ર થાય. ૩૬

ટીકા. જેનો વર ગુજરી ગયો હોય તે વિધવા સ્ત્રીએ પોતાના માબાપ વિગરે જે સ્વરાં સંબંધી છે, તેમની જોડે એકઠાં રહેવું. કેમકે તેમને છોડીને એકલાં સ્વતંત્ર રહેતો, તે સ્ત્રી નિંદાને પાત્ર થાય. એટલે લોકમાં તે સ્ત્રીની નિંદા મરેલી ચર્ચા ચાલે. આ વાત વરની પાછળ વિધવાધર્મ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળીને રહેનારી સ્ત્રીને વાસ્તે કહીછે. કારણ કે “સ્વામી મરણ પામ્યા પછી નારીએ બ્રહ્મચર્યવ્રત થી રહેવું અથવા સર્તી થવું” એવા બે પક્ષ વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહ્યા છે. તેમાં ધર્મીની જોડે ચિતામાં બઝી મરવું તેને સર્તી થવું એમ કહેછે, તે પક્ષ ઘણો કલ્યાણ કારક છે. જેમ વ્યાસ કહેછે કે, “કપોત પક્ષીનું (સુશુભરનું) પરસ્પર પ્રેમ મરેલું ઘણું સુંદર એકજોડું હતું. તેમાંનો કપોતપક્ષી દૈવયોગે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની સ્ત્રી મહાપતિવ્રતા કપોતિકા હતી તેણે વનમાં બઝતા દાવાનળ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીધો. તે સમયે સારા વસ્ત્ર આભુષણ વડે સુશોભિત એવો પોતાનો ભર્તાર તેને મળ્યો. ત્યાર પછી તે કપોતપક્ષી પોતાની વહૂની સાથે સ્વર્ગલોકમાં ગયો અને ત્યાંહા તે સત્કર્મના પ્રભાવથી સારો આદર સન્માન પામીને સ્ત્રીની જોડે આનંદમાં રહ્યો,, એ રીતે કપોતિકાનું આરવ્યાન કહીને સર્તી થવાનું મહાત્મ્ય વ્યાસે બતાવ્યું. તથા શંખ અને અંગિરા ઋષિએ કહ્યું છે કે “મનુષ્યના દેહ ઉપર સાઢાત્રણ કરોડ રૂંવા હોય છે તેટલા કાઢસુધી સ્વર્ગ લોકમાં તે સ્ત્રીનો વાસ થાય, જે સ્ત્રી પોતાના ભર્તારની પાછળ અનુગમન (સર્તી થવાનું કામ) કરે.” એમ કહીને તે વેડ સ્ત્રી પુરુષનો વિયોગ કદાપિ થાય નહીં એમ લખ્યું છે. “સાપ

પકડનાર વાદી જે રીતે સાંપને રાફડામાંથી ડાંચે સ્વેચ્છી લેછે, તે પ્રમાણે સતી થયેલી સ્ત્રી પોતાના ભર્તારને સ્વર્ગમાં લયી જાય, અને તેની સાથે આનંદમાં રહે. અને ત્યાંહા અપ્સરાઓ તેની સ્તુતી કરે. એવી રીતે જે સતી સ્ત્રી પોતાના ધર્મી જોડે ચઢદ ઇંદ્ર થઈ જાય ત્યાંહા સુધી સ્વર્ગલોકમાં કાઢા કરે. તેમ કદાપિ બ્રહ્મહત્યા કિંવા મિત્રહત્યા જેણે કીધી હોય, અથવા જે કૃતઘ્ન હોય, તેવા પુરુષનો પણ સતી થયેલી સ્ત્રી ઉદ્ધાર કરે છે. પતિની સાથે જે સ્ત્રી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે, તેની સ્વર્ગલોકમાં અરૂંધતી સમાન પૂજા થાય. પતિનું મરણ થયા પછી અગ્નિમાં પોતાના શરીરનો દાહ સ્ત્રી માણસે જ્યાં લગી કીધો નથી ત્યાંહા સુધી તે નારીનો સ્ત્રીના અવતાર થકી છુટકો થતો નથી." વળી હારીત પણ કહે છે કે "માતાપિતાનું અને જ્યાંહાં દીધી છે તે ધર્મીનું એવાં ત્રણ કુળનો ઉદ્ધાર તે સ્ત્રી કરે છે કે, જે પોતાના પતિની પાછળ અનુગમન કરે, તેમ પતિને દુઃખ થાય તો પોતે દુઃખી, સુખેશ્વાય તો સુખી, કદાપિ તે પરદેશ ગયો હોય ત્યારે પોતે મલિન રહીને શરીર શુષ્ક કરે, અને પતિનું મરણ થાય ત્યારે પોતે મૈત્રી જાય, તે સ્ત્રી પતિવ્રતા કહેવાય છે., આ સતી થવાનો ધર્મ સઘળા વર્ણની સ્ત્રીઓને સમાન છે, પણ ગર્ભવાળી તથા ધાવણા છોકરાવાળી જે નથી તેને વાસ્તે છે. કેમકે સ્મૃતિવચનમાં "જે સ્ત્રી પોતાના ભર્તારની પાછળ અનુગમન કરે છે" એમ સાધારણ રીતે સઘળી સ્ત્રી માત્રનું ગ્રહણ કીધું છે. હવે બ્રાહ્મણ વર્ણની સ્ત્રીને અનુગમન કરવાનો નિષેધ બતાવનારાં કેટલાંક વચન છે "મરણ પામેલા પતિની પાછળ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ અનુગમન કરવું નહીં એમ બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા છે. અને બીજા વર્ણની સ્ત્રીઓને તો અનુગમન કરવું એ મોટું તપ છે. પરંતુ બ્રાહ્મણવર્ણની સ્ત્રી પતિની પાછળ જીવતી રહે તો તેનું હિત કરે અને મરી જાય તો તેને આ ત્મઘાતનો દોષ લાગે. તે માટે બ્રાહ્મણ જાતની સ્ત્રી મરણ પામેલા પતિની પાછળ અનુગમન કરે તો તેને તથા તેના વરને સ્વર્ગવાસ થવાનો નહીં, કેમકે આ ત્મહત્યાનું પાપ તે સ્ત્રીને લાગ્યું છે." આ સર્વે વચન તો જુદી ચિંતા કરીને તેમાં સતી થવાનો નિષેધ કરવા સારુ છે. કેમકે "જુદી ચિંતા કરીને અનુગમન કરવાનું બ્રાહ્મણવર્ણની સ્ત્રીને અયોગ્ય છે., એ રીતે સ્મૃતિવચનમાં બ્રાહ્મણની વાસ્તે વિશેષ વિચાર લેવાયો છે. આ વચન ઉપરથી કાશ્મિર વિગેરે જાતની સ્ત્રી-

ઓયે જુદો ચિતામાં અનુગમન કરવું, એવી શાસ્ત્ર આજ્ઞા માલમપડી આવે છે. હવે આ વિષયમાં કેટલાક કહેછે કે આત્મહત્યા કરવાનો નિષેધ જેવો પુરુષને તેવો સ્ત્રીને પણ લાગુ થાયછે, તેમ છતાં અનુગમન કરવાની આજ્ઞા શાસ્ત્રમાં જે આપી છે, તે સ્વર્ગવાસ થવાનો મૈનૌરથ ઘણો વધી જવાથી જે સ્ત્રી આત્મહત્યા નિષેધ કરનાર શાસ્ત્રવચનનું ઉલ્લંઘન કરતી હોય, તે સ્ત્રીને અનુગમન વિધિથી વઢી મરવાનો ઉપદેશ કરવા સારું છે. જેમ ઈશ્યેનયાગ કરવાની આજ્ઞા શાસ્ત્રમાં આપીછે, તે વચન એ કે “શત્રુવધની જે હચ્છા રાખતો હોય, તેણે ઈશ્યેનયાગનો પ્રયોગ કરવો” એ વચન કોઈ પુરુષ અત્યંત ક્રોધના જોરમાં મન પોતાના સ્વાર્ધન રહેતું નથી તેથી વગર વિચારે માણસને મારી નાંખવા તયાર થાય અને “પ્રાણિવધ કરવો નહીં” इत्यादि નિષેધ શાસ્ત્રને માને નહી, તેવા પુરુષને ઈશ્યેનયાગનામે મારણ પ્રયોગનો ઉપદેશ શાસ્ત્રમાં કીધોછે. તેને જ સતી થવાનો પણ ઉપદેશ છે. એ રીતે કેટલાકનું ભાષણ છે તે યોગ્ય નથી. કારણ અનુગમન કર્મની જોડે ઈશ્યેનયાગનો દાખલો સરખાવી એતાં લાગૂ થતો નથી. જુવો, શત્રુવધ થવાને વાસ્તે ઈશ્યેનયાગ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યુંછે. તેથી ઈશ્યેનયાગનું પ્રાણિ હત્યા એજ મુખ્ય ફલ છે, તે નિંદા યોગ્ય છે, માટે નિંદિત ફલ ઉત્પન્ન કરી આપનારો ઈશ્યેનયાગનો વિધિ પણ નિંદિત છે. તે પ્રમાણે અનુગમન કરવાનો વિધિ નિંદિત કહેવાય નહી. કારણ કે અનુગમન કર્મનું મુખ્ય ફલ વર્ગ પ્રાપ્તિ છે; કાંઈ આત્મહત્યા નથી. જેમ અમિષ્ટોમ યજ્ઞમાં પશુવધ કરવો પડેછે, તે કીધા વિના યજ્ઞકર્મની સિદ્ધિ થતિ નથી. તેમ આત્મવધ કીધા વિના અનુગમન કર્મની પણ સિદ્ધિ થતી નથી. તે માટે યજ્ઞકર્મનું મુખ્ય ફલ જે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ, તેને વાસ્તેજ શાસ્ત્રવચનવડે પશુવધ કરવાની શાસ્ત્રઆજ્ઞા હોવાથી “પ્રાણિવધ કરવો નહીં” इत्यादि નિષેધ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ અમિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ કર્મમાં જેમ નથી તેમ અનુગમન કર્મમાં પણ આત્મવધ દોષ લાગૂ થતો નથી. કેમકે અનુગમન કર્મ કરવાની પણ શાસ્ત્રવચનવડેજ આજ્ઞા થઈછે. તે માટે ઈશ્યેનયાગનું દૃષ્ટાંત ચાલતા વિષયમાં વરાવર લાગ્યું નહી. §“આયુષ્ય પૂરું થયા પહેલાં સ્વર્ગના અભિલા-

૧ વેદમાં કહેલો મરણ પ્રયોગ.

§હવે કોઈનું મત એવું છે કે મરણ થવાને વાસ્તે સાધનરૂપી જે ધ્યાપાર તેને હિંસા

ધથી પણ પ્રાણત્યાગ કરશે નહીં" એ શ્રુતિ વાક્યની જોડે વિરોધ થાય, માટે અનુગમન કરવાની વાત અયોગ્ય છે, એ રીતે કોઈનું જે ભાષણ છે તે બરાબર નથી. કારણ કે જે માણસ મોક્ષને ચાહતું હોય તેણે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિની લાલચથી પ્રાણત્યાગ કરીને આયુષ્ય खरची માણવું નહીં. કેમકે વાકી રહેલા આયુષ્યમાં નિત્યનૈમિત્તિક સત્કર્મના આચરણવડે અંતઃકરણના મેલ ધોવાઈ ગયા પછી શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલા આત્મજ્ઞાનવડે અક્ષયપર-માનંદ રૂપી મોક્ષ મળવાનો સંભવ છે. તે માટે અનિચ્છ અને અત્પ એવા સ્વર્ગ સુ-ખના અભિલાષથી આયુષ્ય खरची નહીં, એ પ્રમાણે ઉપર લખેલા શ્રુતિવાક્યનું તાત્પર્ય છે. ત્યારે હવે મોક્ષની ઇચ્છા ન રાખીને જે સ્ત્રી સ્વર્ગ સુખને જ ચાહતી હોય તે સ્ત્રીને જેમ બીજાં કામ્ય કર્મ તેમજ અનુગમન કરવાનું પણ યોગ્ય છે. એ પ્ર-માણે આ વિષય નિર્દોષ છે. ૩૬

પતિપ્રિયહિતેયુક્તાસ્વાચારાવિજિતેન્દ્રિયા ॥

સેહકીર્તિમવાપ્રોતિપ્રેત્યચાનુત્તમાંગતિ ॥૩૭॥

મૂઝ. જે સ્ત્રી પતિનું પ્રિય અને હિત કરવામાં તત્પર રહે સદાચાર પાળે તથા ઇન્દ્રિયને

કહે છે. ઇન્દ્રિયયાગ પણ શત્રુનું મરણ થવાને વાસ્તે સાધન છે માટે તે હિંસાજ છે. ઇષ્ટફલ વતાવનારા અધિકાર વાક્યમાંના સાધનોને વિષે મનુષ્યની સ્વેચ્છા-ધીજ પ્રવૃત્તિ થવાનો સંભવ છે માટે તે ઠેકાણે શાસ્ત્ર વચનનું તાત્પર્ય આજ્ઞા કરવામાં હોતું નથી. ઇન્દ્રિયયાગ છે તે તો શત્રુનો વધ થવાસાર કરવાનો છે માટે સ્વેચ્છાથીજ તે કરાય છે તેથી તે સ્વરૂપવડેજ નિષિદ્ધ છે. એ મત પ્રમાણે પણ અનુગમન શાસ્ત્રવડે સ્વર્ગનું સાધન મરણ છે એમ વતાવ્યું. તેથી મરણ થવાને વિષે યદ્યપી સ્વેચ્છાથીજ પ્રવૃત્તિ થવાનો સંભવ છે તોપણ એવા મરણને વાસ્તે શા-સ્ત્રોક્ત અગ્નિપ્રવેશ વગેરે ક્રિયાને વિષે તો શાસ્ત્રના વચન ઉપરથીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે અહિં નિષેધ શાસ્ત્રનો અવકાશ રહેતો નથી. જેમકે “વાયવ્યંશ્વેત માલમેત પ્રીતિકામઃ” એ વાક્યવડે જ્ઞેશ્વેતાલમન વિધિ કહેલો છે તે પ્રમાણે તે માટે અ-નુગમન વિધિને ઇન્દ્રિયયાગનું દૃષ્ટાંત મળતું આવતું નથી.

જિતે, તેને આ લોકમાં સારી કીર્તિ તથા પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ મળેછે. ૩૭

ટીકા. પ્રિય એટલે મનને ગમતી એવી નિર્દોષ વાત, અને હિત એટલે જે કર્મનો પરિણામ કલ્યાણ કારક હોય તે. સદાચાર એટલે રૂઢી ચાલ. તે એવી કે “વગર કહે ઘરમાંથી બાહાર જવું નહીં. તેમ ઉત્તરીય વસ્ત્ર ઓઢ્યા વિના પળ બાહાર નિસરવું નહીં. ઉતાવળી ચાલે ચાલવું નહીં. વેપારી સંન્યાસી વૃદ્ધ તથા વૈદ્ય એ શિવાયના પરપુરુષ સાથે ભાષણ કરવું નહીં. નાભિ એટલે શરીરનો મધ્યભાગ લોકોને દેખાડવો નહીં. પગની ઘુંટીસુધી વસ્ત્ર પહેરવું. છાતી ડાઘી કાઢીને બતાવવી નહીં. મુઠ્ઠા ઉઘાડું રાખીને હસવું નહીં. વરની સાથે તથા તેના સંબંધી લોકો સાથે દ્વેષભાવ કરવો નહીં. વેશ્યા, ધૂર્ત, (લોકને ઠગનારી) વ્યભિચારિણી, આર્યા, (પહસ્થાશ્રમ ધર્મમાં નથી એવી વેરાગણ વિગેરે સ્ત્રી) નાટક વિગેરે તમાશા કરનારી, જાદુ ટોળાવાળી તથા દુષ્ટસ્વભાવવાળી, એવી સ્ત્રીઓની પાસે ઉભાં રહેવું નહીં. કેમકે તેઓની સેવત થવાથી સારી ચાલમાં બગાડ પેશે છે.”

એ રીતે શંખસ્મૃતિમાં સ્ત્રીના આચાર લખ્યા છે, તથા આચાર પાઠે. તથા ઇન્દ્રિયને જિતે એટલે આંખ કાન નાક જીભ અને ત્વચા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, તથા વાણી હાથ પગ તથા બે પ્રકારના ગુદસ્થાન એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, તથા એ સર્વેનું અધ્યક્ષ મન એવી અગીયાર ઇન્દ્રિયોને વશ કરી લે અર્થાત્ કુમારો જવાદે નહીં, તે સ્ત્રીને આ લોકમાં સારી કીર્તિનો અને પરલોકમાં ઉત્તમગતિનો લાભ થાયછે. આ લેખેના સઘળા સ્ત્રીધર્મ વિવાહસંસ્કાર તથા પછી સ્ત્રીઓને પાઠવા જોગછે એમ જાણવું. કારણ કે જેમ પુરુષને ઉપનયન સંસ્કારની પેઠેલાં યથેષ્ટ આચરણ યથેષ્ટ ભાષણ અને યથેષ્ટ ભક્ષણની છૂટ શાસ્ત્રમાં આપીછે, તેમજ સ્ત્રીઓને પણ ઉપનયન સંસ્કારની જગે વિવાહ સંસ્કાર શાસ્ત્રમાં કહ્યોછે. ૩૭

અર્થ. જે પુરુષને અનેક સ્ત્રીઓ હોય તેને વાસ્તે કહેછે.

સત્યામન્યાસવર્ણાયૌધર્મકાર્યનકારયેન્ ॥

સવર્ણાસુવિધૌધર્મેઙ્યેષ્ટયાનવિનેતરા ॥૩૮॥

મૂઝ. સ્વવર્ણની સ્ત્રી હોય ત્યારે પરવર્ણની સ્ત્રીને હાથે ધર્મકૃત્ય કરાવવું નહીં. સ્વવર્ણની

અનેક હોય તો મોટી સ્ત્રીને હાથે કરાવવું બીજીને હાથે નહીં. ૩૮

ટીકા. સ્વર્ણની એટલે પોતાની જાતની સ્ત્રી હોય તો પરજાતની સ્ત્રીને હાથે ધર્મકર્મના નજ કરાવવું. અને પોતાની જાતની ઘણી પરણેલી સ્ત્રીઓ હોય ત્યારે ધર્મકર્મના અનુષ્ઠાનમાં સૌથી મોટી સ્ત્રીને પહેલું મુકીને બીજી વચલી અથવા નાની સ્ત્રીને ધર્માનુષ્ઠાન કરવામાં નીમવી નહીં. ૩૮

અર્થ. જેનો સ્વામી મરણ પામ્યોછે, તે સ્ત્રીને કરવાનો વિધિ કહીને હવે જે પુરુષની સ્ત્રી મરણ પામી તેણે શું કરવું તે કહેછે.

દાહયિત્વાગ્નિહોત્રેણાશ્રિયંવ્રતવર્તીપતિઃ ॥

આહરેદ્વિધિવદારાનગ્નીંશ્ચૈવાવિલંબયન્ ॥૩૯॥

મૂઝ. વ્રતાવાળી સ્ત્રીને કાઢ થાય ત્યારે તેનો દાહ અગ્નિહોત્રવડે કરીને પતિયે સ્ત્રીનું તથા અગ્નિહોત્રનું યજ્ઞ વિલંબ ન લગાડતાં કરવું. ૩૯

ટીકા. પૂર્વોક્ત સારા આચાર પાળેલી સ્ત્રીનો દેહ પડે ત્યારે અગ્નિહોત્રના અગ્નિવડે અને કદાપિ તે ન હોય તો સ્માર્ત અગ્નિવડે તેની દાહ સંસ્કાર વિગરે ક્રિયા કરી રહ્યા પછી પુત્રસંતાન ન હોય કેવા યજ્ઞાદિ કર્મ નહીં કીધાં હોય, અથવા વાન પ્રસ્થ કિંવા સંન્યાસ આશ્રમ કરવાને અધિકારી ન હોય અથવા બીજી સ્ત્રી નહોય તો પુરુષે કરીથી પરણવું તથા વિધિવત્ અગ્નિહોત્ર લેવું. એ કામમાં વિલંબ કરવો નહીં. કેમકે “દ્વિજપુરુષે એક દિવસપણ આશ્રમધર્મ વિના રહેવું નહીં” એવું સ્મૃતિવચન છે. અગ્નિહોત્ર લેતી વેળાએ જે સ્ત્રીની સહાયતા લઈને શ્રૌતામિનું આધાન કરીને પુરુષે સહાધિકાર આપ્યો હોય, તે સ્ત્રીને બાસ્તે આ ઉપર લખેલી વાત છે. “પ્રથમ સ્ત્રી જીવતી છે અને કદાપિ બીજી સ્ત્રી મરણ પામે ત્યારે તેનો દાહ સંસ્કાર જે પુરુષ શ્રૌતામિનવડે કરે તેને સુરાપાન સમાન પાપ લાગે” એવું સ્મૃતિ વચન છે તથા “બીજી સ્ત્રીનું મરણ થવાથી જે પુરુષ અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરે તે બ્રહ્મઘાતક જાણવો તેમજ પ્રમાદવડે અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરે. તેપણ તેજોજ જાણવો” એવું સ્મૃતિવચન છે, તે બેઉ વચન જે સ્ત્રીને શ્રૌતામિના આધાન વિષે સહાધિકાર નથી તે સ્ત્રીને સારું છે. એમ સમજવું. ૩૯ વિશાહ પ્રકરણ

સમાપ્ત થયું. હવે વર્ણ જાતિ વિવેક પ્રકરણ.

અથ, બ્રાહ્મણને ચારવર્ણની ક્ષત્રિયને ત્રણવર્ણની વૈશ્ય ને બે વર્ણની અને શૂદ્રને એક શૂદ્ર વર્ણની સ્ત્રી પરણાય એમ કહીને તે તે સ્ત્રીઓને વિષે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા એમ કહ્યું હવે કેવી જાતની સ્ત્રીના પેટે કેવી જાતના પુરુષ થકી કેવી જાતના પુત્ર થાયછે તે વાત કહેછે.

દ્વાતિવિવાહપ્રકરણં અથવર્ણજાતિવિવેકપ્રકરણમ્

સવર્ણેભ્યઃ સવર્ણામુજાયંતે હિ સજાતયઃ ॥

અનિશ્ચેષુ વિવાહેષુ પુત્રાઃ સંતાનવર્તુનાઃ ॥૧॥

મૂલ. સવર્ણ પુરુષ થકી સવર્ણ સ્ત્રીઓને વિષે જે પ્રજા થાય તે સજાતીય થાયછે. પ્ર-
શસ્ત્ર વિવાહ સંબંધ થયાપછી જે પુત્ર થાયછે તે વંશવૃદ્ધિ કરનારા હોયછે. ૧
ટીકા. જે જાતની સ્ત્રી હોય તે જ જાતના પુરુષને સવર્ણ પુરુષ કહેછે. તેમ પુરુષની
જે જાત હોય તે જાતની સ્ત્રીને સવર્ણ સ્ત્રી કહેછે. બ્રાહ્મણાદિ જાતના પુરુષથી
કી બ્રાહ્મણાદિ જાતની સ્ત્રીઓને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર સજાતીય એટલે મા-
બાપની જે જાત હોય તે જાતના થાયછે. “આ સઘળો વિચાર પરણેલી સ્ત્રીઓને
લઈને કહ્યોછે” એમ લખાને ચાલતા પ્રકરણની સમાપ્તિ કરશે, માટે સવર્ણ
સ્ત્રીઓ પણ પરણેલી હોવી જોઈયે. અને કન્યાદાન કરનારા યોગ્ય બ્રાહ્મણાદિ
પુરુષથી બ્રાહ્મણાદિ વરને તે કન્યા પ્રાપ્ત થવી જોઈયે. તાત્પર્ય એજે શાસ્ત્રોક્ત
વિધિવડે પરણેલી સ્ત્રીને વિષે તેના વરથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર સવર્ણ થાય છે.
કુંડ ગોલક કાનીન સહોદજ ઇત્યાદિ પુત્રને સવર્ણપુત્ર હોતું નથી. તેમને બ્રા-
હ્મણાદિ ચાર વર્ણથી તથા અનુલોમ અને પ્રતિલોમજાતિ આગળ કહેવામાં
આવશે. તે થકી જુદી જાતના ગણ્યા છે. સર્વ માણસને સાધારણ એવા જે અ-
હિંસા સત્ય વચન ઇત્યાદિ ધર્મ છે, તે પાલવાનો માત્ર એમને અધિકાર છે. કે-
મકે “વ્યભિચાર કર્મથી પેદા થયેલા સર્વ માણસોયે શુદ્રસરખો ધર્મ પાલવો”
એમ સ્મૃતિવચન છે. કોઈ શંકા કરે કે જ્યારે કુંડ અને ગોલક બ્રાહ્મણમાં ગો-
ણાય નહીં ત્યારે શ્રાદ્ધ કર્મમાં એમને નિમંત્રણ વિગેરેનો નિષેધ શાસ્ત્રમાં કહ્યોછે,

તે અસંગત થશે. વઢી એ વાત ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે. કેમકે એક જાતિવાળા છો પુરુષ થકી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા પણ તેજ જાતની થાય છે. જેમ ગાયને વિષે ગોધા થકી ગાય ગોધા તથા ઘોડાથકી ઘોડીને વિષે ઘોડા ઘોડી ઉત્પન્ન થાય છે. તે માટે બ્રાહ્મણથકી બ્રાહ્મણીને વિષે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર અબ્રાહ્મણ થાય એ વાતનો ન્યાય વિરુદ્ધ લાગે છે. તેમ આગળ જતાં કાનીન પૌનર્ભવ इत्यादिનો અનુક્રમ બતાવેને લક્ષ્યે કે “જે સજાતીય પુત્ર છે તેમને માટે આ વિધિ મે કહ્યો છે” તે વચનસાથે પણ વિરોધ થશે. આ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે એ વિચાર સારો નથી. બ્રાહ્મણથકી બ્રાહ્મણીને પેટે પેદા થાય તે બ્રાહ્મણ એવી ધ્રાતિ કોઈને થઈ જાય, તે મટાડવાસારૂ શ્રાદ્ધમાં કુંડ ગોલકને જમાડવાનો નિષેધ શાસ્ત્રમાં કીધો છે. જેમ અત્યંત અયોગ્ય જે પતિત માણસ તેને પણ શ્રાદ્ધમાં જમાડવાનો નિષેધ લખ્યો છે. વઢી ન્યાય વિરોધ જે બતાવ્યો તે પણ આવતો નથી. કેમકે જ્યાં જાતિ પરીક્ષા કરવાનાં ચિન્હ પ્રત્યક્ષ નજરે પડતાં હોય ત્યાં તો તમારા કહેવા પ્રમાણે સરખું છે. પરંતુ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય इत्यादि જાતિની પરીક્ષા કાંઈ પ્રત્યક્ષ ચિન્હ ઉપરથી થતી નથી, કેવલ શાસ્ત્રમાં જે લક્ષણ કહ્યાં છે તેથી જ થાય છે. માટે જે પ્રમાણે શાસ્ત્રવચનમાં લખ્યું હોય તેમજ તેવાત સમજવી જોઈયે. જેમ બ્રાહ્મણજાતિ સરખી છે, તેના કુંડીને વસિષ્ઠ અત્રિ ગૌતમ इत्यादि स्मृतिवचनથી ગોત્ર મનાય છે, તેમજ મનુષ્ય જાતિ સરખી છે તો પણ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય इत्यादि જાતિને માટે શાસ્ત્રમાં જે લક્ષણ કહ્યું હોય તેથી જ તેનો નિર્ણય થાય વીજી રીતે નહીં. માતા પિતાની જે બ્રાહ્મણત્વાદિ જાતિ છે તેનું પણ એજ લક્ષણ છે. સંસાર પ્રવાહ અનાદિ ચાલ્યો આવે છે તેથી આ વિચારમાં અનવસ્થા દોષનાં પ્રસંગ કહેવાય નહીં. કાનીન પૌનર્ભવ इत्यादिને ગણાવેને “જે સજાતીય પુત્ર છે તેમને માટે આ વિધિ મે કહ્યો છે” એવું જે આગળ વચન લક્ષ્યે, તેનો પૂર્વે લખેલી વાતનો ફરીથી અનુવાદ કરવા સારૂ લખ્યું છે, માટે તે વચનનું વ્યાખ્યાન આગળ જતાં યથા સંભવ કરીશું. ક્ષેત્રજ પુત્રનો માતાની જાતનો થાય છે. કેમકે શાસ્ત્રમાં નિયોગ વિધિ કરવાનું કહ્યું છે અને તેથી શિષ્ટાચાર પણ છે જેમ ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડુ અને વિદુર એ ક્ષેત્રજ પુત્રો પોતપોતાની માતાની જાતના માન્યા છે. પ્રસંગથી કિસ્કા ઘણો વધી જાય માટે એટલો બસ છે.

પ્રશસ્ત વિવાહ એટલે બ્રાહ્માદિ વિવાહ જે લોકમાં અને શાસ્ત્રમાં અનિર્દિત કહેવાયછે તેવા વિવાહ સંબધવાળા સ્ત્રી પુરુષયકી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર વૈશની વૃદ્ધિ કરનારા થાયછે. કેમકે નીરોગી દીર્ઘ આયુષ્યવાળા અને ધર્મ બુદ્ધિવાળા તે હોયછે. ૧

અવ૦ ચાર પ્રકારના વર્ણ કહીને હવે અનુલોમ જાતિના ભેદ કહે છે.

વિપ્રાન્મૂર્દાવસિક્તોહિક્ષત્રિયાયાંવિશઃસ્ત્રિયામ્ ॥

અંબષ્ટઃશૂન્યાનિષાદોજાતઃપારશવોપિવા ॥૨॥

મૂલ૦ બ્રાહ્મણ થકી ક્ષત્રિયાને વિષે મૂર્દા વસિક્ત, વૈશ્યાને વિષે આંબષ્ટ તથા શૂદ્રાને નિષાદ ક્રિયા પારશવ પેદા થાય છે. ૨

ટીકા. પરણેલી ક્ષત્રિય કન્યાને વિષે બ્રાહ્મણ થકી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે મૂર્દા વસિક્ત જાતિના કહેવાય છે. પરણેલી વૈશ્ય કન્યાને વિષે અંબષ્ટ તથા પરણેલી શૂદ્રકન્યાને વિષે નિષાદ જાતિના પુત્ર થાયછે. માછલાં મારીને જીવિકા ચલાવનારી પણ એક નિષાદ નામની જાતિપ્રતિલોમ સંકર થઈ, તે નિષાદ આ નથી એમ સમજાવવા સારુ બીજું નામ પારશવ એવું અહીં લેખ્યું છે. “બ્રાહ્મણ થકી” એ પદનો સઘળાં વાક્યમાં સંબંધ સમજવો હવે “બ્રાહ્મણ થકી ક્ષત્રિય કન્યાને વિષે જે પુત્ર થાય તે ક્ષત્રિય જ થાય ક્ષત્રિય થકી વૈશ્ય કન્યાને વિષે વૈશ્ય તથા વૈશ્ય થકી શૂદ્રકન્યાને વિષે શૂદ્ર અવતરેછે” એવું શંકામૂર્તિનું વચન છે તે તો ક્ષત્રિય વિગેરેનો ધર્મ તેવા લોકોએ પાલવો એવી સમજૂતી આપવા માટે છે. કાંઈ મૂર્દા વસિક્ત અંબષ્ટ इत्यादि જાતિની નિવૃત્તિ કરીને ક્ષત્રિય વૈશ્ય इत्यादि જાતિ ઠરાવવા માટે નથી. એટલાજ માટે મૂર્દા વસિક્ત વિગેરેને ઉપનયનાદિસંસ્કાર કરવા તે ક્ષત્રિય વિગેરેને વાસ્તે દંડ ભજિને યજ્ઞોપવીત इत्यादि જે પ્રકારના કહ્યા છે તે પ્રમાણે કરવા. ઉપનયનની પૂર્વે યથેષ્ટ આચરણ યથેષ્ટ ભાષણ યથેષ્ટ ભક્ષણ તો એઓને પણ પર્વત જાણવું ૨

વૈશ્યાશૂન્યોસ્ત્કરાજન્યાન્માહિણ્યોઘૌસુતૌસ્મૃતૌ ॥

વૈશ્યાત્તુકરણઃશૂન્યાંવિન્નાસ્વેષવિધિઃસ્મૃતઃ ॥૩॥

મૂલ. ક્ષત્રિય થકી વૈશ્યાને તથા શૂદ્રાને વિષે ઘાય તે માહિણ્ય તથા ઘાય કહેવાય છે.

વૈશ્ય થકી શૂદ્રાને વિષે તો કરણ નામનો પુત્ર થાય છે આ સઘળો વિચાર પરણેલી સ્ત્રીઓને લઈને કહ્યો છે ૩

ટીકા. ક્ષત્રિય પુરુષ થકી પરણેલી વૈશ્ય કન્યાને વિષે તથા પરણેલી શૂદ્ર કન્યાને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર અનુક્રમ વડે મ્માહિષ્ય તથા ઉગ્ર જાતીના થાય છે. પરણેલી શૂદ્ર કન્યાને વિષે વૈશ્ય થકી જે પુત્ર થાય તે કરણ નામે જાતિનો થાય છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય इत्यादि वर्णનો તથા મૂર્ધ્ના વસિક્ત અંબષ્ટ इत्यादि अनुलोम જાતિનો આ સઘળો વિચાર પરણેલી સ્ત્રીઓને લઈને કહ્યો છે એમ જાણવું. મૂર્ધ્ના વસિક્ત, અંબષ્ટ; નિષાદ માહિષ્ય, ઉગ્ર, તથા કરણ, એ છ અનુલોમ જાતિના પુત્ર જાણવા. ૩

અર્થ. પ્રતિ લોમ જાતિના ભેદ કહે છે-

ब्राह्मण्यां क्षત્રीयात्सૂतोवैश्याद्वैदेहिकस्तथा॥

शूद्राज्जातस्त्वंચાંડાલઃસર્વધર્મબ્રહ્મિષ્કૃતઃ ॥૪॥

મૂઢ. બ્રાહ્મણીને વિષે ક્ષત્રિય થકી સૂત, વૈશ્ય થકી વૈદોહિક તથા શૂદ્ર થકી ચાંડાલ તે સર્વ ધર્મથી બ્રહ્મિષ્કૃત એવો થાય છે, ૪

ટીકા. બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીને વિષે ક્ષત્રિય વૈશ્ય અં. શૂદ્ર પુરુષ થકી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર અનુક્રમ પ્રમાણે સૂત, વૈદોહિક અને ચાંડાલ જાતિના થાય છે. તેમાં ચાંડાલ તો સર્વ ધર્મમાંથી બાહાર કાઢ્યો છે. ૪

ક્ષત્રિયામાગધંવૈશ્યાચ્શૂદ્રાક્ષત્તારમેવચ ॥

શૂદ્રાદાપોગવૈશ્યાજનયામાસવૈસુતમ્ ॥૫॥

મૂઢ. ક્ષત્રિયા વૈશ્ય થકી માગધ જાતિનો અને શૂદ્ર થકી ક્ષત્તા જાતિનો તથા વૈશ્યા શૂદ્ર થકી આપોગવ જાતિના પુત્ર પેદા કરે છે. ૫

ટીકા. ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રી વૈશ્ય પુરુષ થકી માગધ જાતિના પુત્ર પેદા કરે છે. તથા તેજ સ્ત્રી શૂદ્ર પુરુષ થકી ક્ષત્તા જાતિના પુત્ર પેદા કરે છે. તેમ વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રી શૂદ્ર પુરુષ થકી આપોગવ જાતિનો પુત્ર પેદા કરે છે. સૂત, વૈદોહિક

ચાંદાલ, માગધ, કત્તા અને આપોગવ, એવી છ પ્રતિલોમ જાતિઓ છે. એઓ ની આર્જીવીકા ચલાવવાની વૃત્તિ ઔશનસ અને માનવ સ્મૃતિમાં કહી છે તે જોઈ લેવી. ૧

અવ. છ પ્રકારના અનુલોમ અને છ પ્રકારના પ્રતિલોમ એ સઘળા સંકર જાતિના ભેદ છે. કેમકે જુદી જુદી જાતના સ્ત્રી પુરુષ શેઠમેઠ થઈને જે પ્રજા થઈ હોય તે સંકર જાતિની કહેવાય છે. તે સંકર જાતિનો પણ સંકર થઈને જુદી જાત પેદા થાય છે તે કહે છે.

માહિષ્યેયકરણ્યાંતુરથકારઃપ્રજાયતે ॥

અસત્સંતસ્ત્કવિજ્ઞેયાઃપ્રતિલોમાનુલોમજાઃ ॥૬॥

મૂલ. માહિષ્ય થકી કરણીને વિષે જે પેદા થાય તે રથકાર જાતિનો થાય છે. પ્રતિ લોમ જાતિ અસત્ અને અનુલોમ જાતિ સત્ એમ જાણવું ૬

ટીકા. ક્ષત્રિય પુરુષથકી વૈશ્યજાતની સ્ત્રીને જન્મ થાય તે માહિષ્ય તથા વૈશ્યથકી શૂદ્ર જાતની સ્ત્રીને વિષે પેદા થયેલી કન્યા કરણી કહેવાય છે. તે કરણીને વિષે માહિષ્ય જાતિના પુરુષથકી થયેલો પુત્ર રથકાર જાતિનો થાય છે. તેના ઉપનયન વિગેરે સંસ્કાર કરવા એમ શાસ્ત્રવચન છે. જેમ શંખ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ બેનો જે અનુલોમસંકર તેમાંથી રથકારજાતિ પેદા થઈ છે. તેને જ દાન તથા ઉપનયન સંસ્કારની યોગ્યતા છે. અને +અશ્વ પ્રતિષ્ઠા *રથસૂત્ર તથા ૧વાસ્તુ વિદ્યા ભળવાનો અધિકાર છે. અને તે વિદ્યા થકી પોતાની આર્જીવિકા તેણે ચલાવવી.” એજ રીતે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય થકી પેદા થયેલા મૂર્ધા વસિક અને માહિષ્ય એ બેઉ થકી પણ જે અનુલોમસંકર થાય તેપણ જુદી જાતિ ઉપનયન સંસ્કારને યોગ્ય એવી હોય છે. તે બેઉ દ્વિજમાં ગ-

+અશ્વ પ્રતિષ્ઠા એટલે ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ જાતિ ઘોડાઓની હોય છે, તેની પરીક્ષા તથા સારી કેઢવણી આપીને ઘોડા તયાર કરવા, તેવી વિદ્યા. *રથ સૂત્ર એટલે રથ ચલાવવાની વિદ્યા. ૧વાસ્તુ વિદ્યા એટલે ઘર વિગેરે ઇમારત બાંધવાની વિદ્યા.

ળાયછે. હવે તેઓની સંજ્ઞા તો બીજી સ્મૃતિઓમાં લેખેલી છે તે જોઈ લેવી. સં-
કરમાંથી જુદી જુદી સંકર જાતિ પેદા થાયછે એ બતાવવા સારુજ અહીં રથ-
કાર જાતિ કહીછે. સંકરજાતીના ભેદ વિચારીએ તો અનંત થાય તેથી કહી
શકાય નહીં. તે માટે આ વિચારમાં સારાંશ એટલોજ કહેવાનો છે કે પ્રતિલોમ
સંકરની પ્રજા અસત્ એટલે અયોગ્ય નઠારી અને અનુલોમ સંકરની પ્રજા સત્
એટલે સારી યોગ્ય એમ જાણવું. ૬

અવ. સર્વળ પુરુષથી સર્વળ સ્ત્રીઓને વિષે જે પ્રજા થાય તે સજાતીય થાયછે इत्यादि
વાક્યવડે પ્રજાને બ્રાહ્મણત્વ ક્ષત્રિયત્વ इत्यादि વર્ણની પ્રાપ્તિ થવાનું એક કારણ
કહીને હવે બીજું કારણ કહેછે.

जात्युत्कर्षोऽयुगेज्ञेयः सप्तमेऽपंचमेऽपि वा ॥

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् । ७॥

મૂલ. જાતિનો ઉત્કર્ષ સાતમી અને પાંચમી પળ પેઢીએ જાણવો. કર્મનો વ્યત્યય થયો
હોય ચારે સમતા થાયછે.

ટીકા. મુદ્દાવસિક્ત અંબષ્ટ इत्यादि જાતિઓ જે રીતે, તેમનો ઉત્કર્ષ એટલે બ્રાહ્મણાદિ
વર્ણમાં દાસ્ય લ થવાની યોગ્યતા, સાતમી અને પાંચમી પેઢીએ તથા મૂલવચનમાં-
ના “પળ” શબ્દવડે છઠ્ઠી પેઢીએ પળ આવે છે, એમ જાણવું. આ વ્રણ્યો પક્ષની
વ્યવસ્થા એવી કે, બ્રાહ્મણથી શૂદ્રજાતિ સ્ત્રીને વિષે ઉપર જ થયેલી કન્યા નિ-
ષાદજાતિની થાય છે, તે કન્યા બ્રાહ્મણ સાથે પરણી હોય ને જેને જે કન્યા થઈ-
ય તે પળ બ્રાહ્મણજોડે પરણે અને કન્યા થાય, એ રીતે છઠ્ઠી પેઢીની કન્યાને વિષે
અવતરેલો સાતમી પેઢીએ જે પુત્ર તે બ્રાહ્મણવર્ણનો થઈ રહે. બ્રાહ્મણથી વૈશ્યવ-
ર્ણની સ્ત્રીને વિષે પેદા થયેલી કન્યા અંબષ્ટજાતિની હોય છે, તે કન્યાની પળ
ઉપર લેખેલી રીત પ્રમાણે પાંચમી પેઢીની કન્યા છઠ્ઠી પેઢીએ બ્રાહ્મણવર્ણનો પુત્ર
પેદા કરે. મુદ્દાવસિક્તજાતિની કન્યાના વંશમાં પળ ઉપર લેખેલી રીત પ્રમાણે
ચોથી પેઢીની કન્યાને વિષે અવતરેલો પાંચમી પેઢીએ જે પુત્ર તે પળ બ્રાહ્મણવર્ણ
નો થાય છે. એમ ઉચ્ચજાતિની તથા માહિષ્યજાતિની કન્યા ક્ષત્રિય સાથે પરણી

હોય, તેનો ઉપર લહેલા ક્રમપ્રમાણે છઠ્ઠી તથા પાંચમી પેઢીએ જે પુત્ર અવતરે-
 તે ક્ષત્રિયવર્ણનો થાય. તથા કરણજાતિની સ્ત્રી વૈશ્યજોડે પરણી હોય, તેની ચો-
 થી પેઢીની કન્યાને વિષે અવતરેલો પાંચમી પેઢીએ જે પુત્ર તે વૈશ્યવર્ણનો થાય.
 એ રીતે રાજા ઉદાહરણની કલ્પનાપણ કરી લેવી. હવે કર્મનો વ્યસ્ય એટ-
 લે વૃત્તિનો કે ધંધાનો ફેરફાર; જેમ પોતાની વૃત્તિવડે નિર્વાહ ન થતો હોય તો
 બ્રાહ્મણલોકોએ ક્ષત્રિયની વૃત્તિવડે આજીવિકા ચલાવવી, એવી ધર્મશાસ્ત્રમાં ગૌણ-
 પક્ષ કહ્યો છે. તેમ કરીને પણ નિર્વાહ નહીં થાય તો વૈશ્યવૃત્તિવડે જીવવું, તેથી
 પણ નિર્વાહ નહીં થાય ત્યારે શૂદ્રવૃત્તિવડે જીવવું. એમ ક્ષત્રિયલોકોએ પણ સ્વવૃ-
 ત્તિવડે જીવન નહીં થતું હોય તો વૈશ્યવૃત્તિવડે કિંવા શૂદ્રવૃત્તિવડે, તેમ વૈશ્યલો-
 કોએ પણ શૂદ્રવૃત્તિવડે આપત્કાલમાં આજીવિકા ચલાવવી. એ પ્રમાણે કર્મનો વ્ય-
 સ્ય (ધંધાનો ફેરફાર) કોઈપણ હોય, અને આપત્કાલ વહી ગયા પછી પણ તે વૃ-
 ત્તિનો ત્યાગ કરે નહીં, ત્યારે જે જે વર્ણની વૃત્તિવડે નિર્વાહ કરનારા લોકોને સા-
 તમી છઠ્ઠી અથવા પાંચમી પેઢીએ તે તે વર્ણની સમતા આવે છે. જેમકે બ્રાહ્મણ-
 વર્ણના પુરુષે સંકટ સમયમાં શૂદ્રના ધંધાવડે સંસાર નિર્વાહ ચલાવ્યો હોય, તે-
 નો પુત્ર પણ તેજ ધંધો કરવા લાગે એ રીતે પેઢી દરપેઢી શૂદ્રવૃત્તિ પકડી રહે
 તો સાતમો પુરુષ શૂદ્રવર્ણનો થઈ જાય. એમ વૈશ્યવૃત્તિવડે છઠ્ઠો પુરુષ વૈશ્યવર્ણનો
 તથા શૂદ્રવૃત્તિવડે પાંચમી પેઢીનો પુરુષ શૂદ્રવર્ણનો થઈ રહે.

અવ. બ્રાહ્મણાદિવર્ણના સંકર થઈને અનુલોમજાતિ તથા પ્રતિલોમજાતિ એવાં બે મુખ્ય
 ભેદ વર્ણસંકરમાંના દેખડાવીને સંકરજાતિમાંથી જુદા સંકરજાતિ નિપજે છે
 એમ સ્પષ્ટકારજાતિનું ઉદાહરણવડે બતાવ્યું. હવે વર્ણ અને સંકરજાતિ એમનો પ-
 રસ્પર સંકર થઈને કેટલીકજાતિ પેદા થાય છે તે બતાવવા માટે કહે છે.

મૂલ. નીચલક્રિયા ઉચ્ચપૂર્વવત્ હોય છે. ૭

ટીકા. સંકરજાતિને નીચલ ક્રિયા ઉચ્ચ પૂર્વવત્ એટલે પ્રતિલોમ સંકરજાતિને ની-
 ચપણું તથા અનુલોમ સંકરજાતિને ઉચ્ચપણું હોય છે. જેમકે મુદ્દાવસિકજાતિ-
 ની સ્ત્રીને વિષે ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રવર્ણના પુરુષ થકી થયેલા તથા અંબઘટજાતિ-
 ની સ્ત્રીને વિષે વૈશ્ય અને શૂદ્રવર્ણના પુરુષ થકી થયેલા તથા નિષાદજાતિની

સ્ત્રીને વિષે શૂદ્રવર્ણના પુરુષ થકી થયેલા જે પુત્ર તે પ્રતિલોમજાતિના નીચ કહેવાય છે. તેમ મૂર્દાવસિત્ત અંબઘ અને નિષાદજાતિની સ્ત્રીઓને વિષે બ્રાહ્મણવર્ણના પુરુષ થકી ઉત્પન્ન થયેલા તથા માહિષ્ય અને ઝગ્રજાતિની સ્ત્રીઓને વિષે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયવર્ણના પુરુષ થકી ઉત્પન્ન થયેલા તથા કરણજાતિની સ્ત્રીને વિષે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યવર્ણના પુરુષ થકી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર ઉચ્ચ અનુલોમજાતિના કહેવાય છે. એ રીતે ળીજા ઉદાહરણની કલ્પના પળ કરવી. વઢી આ નીચપણું તથા ઉચ્ચપણું પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે અસત્ તથા સત્ છે એટલે પ્રતિલોમજાતિમાંના માણસ અસત્ કહેતાં અયોગ્ય તથા અનુલોમજાતિમાંના માણસ સત્ કહેતાં સારાં યોગ્ય છે એમ જાણવું. ૭॥ વર્ણજાતિ વિવેક પ્રકરણ સમાપ્ત થયું.

હવે ગૃહ્ય પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

અથ. શ્રૌત અને સ્માર્ત એવાં બે પ્રકારનાં કર્મ અગ્નિવડે સાધ્ય થાય છે એમ વતાવવા, માટે ક્રિયા અગ્નિ ઉપર ક્રિયુ કર્મ કરવું તે કહે છે-

કર્મસ્માર્તૈવિવાહાગ્નૌકુર્વીતપ્રત્યહૃત્ત્રી ॥

દાયકાલાહતંવાપિશ્રૌતંવૈતાનિકાગ્નિષુ ॥૧॥

મૂળ. ગૃહસ્થે પ્રતિદિવસે સ્માર્ત કર્મ વિવાહાગ્નિને વિષે કરવું. અથ. દાયકાલ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પળ જે અગ્નિ સિદ્ધ કન્યો હોય તેને વિષે કરવું. તથા શ્રૌતકર્મ વૈતાનિક અગ્નિને વિષે કરવું.

ટીકા. ગૃહસ્થાશ્રમવાળા પુરુષે સ્માર્તકર્મ એટલે સ્મૃતિમાં જે વૈશ્વદેવ વિગરે કહ્યું છે તે કર્મ તથા જે પ્રતિદિવસે રસોડાં રાંધવાનું લૌકિક કર્મ છે તે વિવાહાગ્નિને વિષે કરવું. વિવાહ સંસ્કારની વચ્ચે જે અગ્નિમાં હોમ કરવો પડે છે તેને વિવાહાગ્નિ કહે છે. તે નિરંતર સિદ્ધ રાખવો અને તેમાં તે તે કર્મ કરવાં. અથવા તે અગ્નિ જાળવી રાખ્યો ન હોય તો જે વારે ધન વિભાગ કરી લેવાનો સમય આવે ત્યારે સ્વતંત્ર થયેલા પુરુષે વૈશ્યના ઘરમાંથી આગ્નિને શાસ્ત્રોક્તવિધિવડે સંસ્કાર કરાવે

સિદ્ધ કરેલા અગ્નિને વિષે પૂર્વોક્ત કર્મ કરવાં. મૂળવચનમાં “પણ” શબ્દ છે તેથી મુખ્ય ઘરધર્મીનું મરણ થયા પછી જે પુરુષ તે ઘરમાં સપત્નિક રહ્યો હોય તેણે સંસ્કૃત અગ્નિ સિદ્ધ કરવો અને આપણું સ્માર્ત્ત કર્મ તે અગ્નિમાં કરવું. એમ જાણવું. એ પ્રમાણે સ્માર્ત્તાગ્નિ સિદ્ધ કરવાના કાઠ ત્રણ કદ્યા છે. તે વહી જાય તો પણ જેણે સ્માર્ત્તાગ્નિ સિદ્ધ કરીધો ન હોય, તે માણસ પ્રાયશ્ચિત્તયોગ્ય થાય છે. શ્રુત્યુક્ત જે અગ્નિહોત્રાદિ શ્રૌતકર્મ તે તો આહવનીય, ગાર્હપત્ય, ઇત્યાદિ નામ વાળા જે વૈતાનિક અગ્નિ તેમને વિષે કરવું. ૧

અર્થ. ગૃહસ્થના ધર્મ કહે છે.

શરીરચિંતાનિર્વર્ત્યકૃતશૌચવિધિર્દિજઃ ॥

પ્રાતઃસંધ્યામુપાસીતદંતધાવનપૂર્વકમ્ ॥૨॥

મૂળ. શરીરકાર્ય કરી રહ્યા પછી શૌચવિધિ કરીને દંતધાવન કરવું. ત્યાર પછી દિવસ પુરુષે પ્રાતઃસંધ્યાનું ઉપાસન કરવું. ૨

ટીકા. શરીરનું આવશ્યક કાર્ય તે મૂળમૂત્ર ત્યાગ કરવાનો પ્રકાર, પૂર્વોક્ત વિધિથી પ્રથમ કરી રહ્યા પછી તે મલ અને ગંધ બિલકુલ જતો રહે તેવી રીતે શરીરના અવયવ ધોઈને સ્વચ્છ કરવા માટે પૂર્વશૌચ વિધિ કહ્યો છે તે પ્રમાણે કરીને ત્યારપછી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણના પુરુષોએ દંતધાવન એટલે દાતણ કરવું. તદનંતર પ્રાતઃસંધ્યા કરવી. દંતધાવનનો વિધિ બીજી સ્મૃતિઓમાં કહ્યો છે કે “કાંઠાવાળા જાડની અથવા જેમાંથી દૂધસરસો ચીક નિકળે તેવા જાડની નાની આંગળી પ્રમાણે જાડી અને ચાર આંગળ લાવી સોટી લેવી, તેનો અગ્રભાગ કચરીને કુચાવાળો કરવો. તેવું દાંતણ લેવું. તથા જાંભ ઉપરનો મલ ઉતારવાસારૂં ચીરી પણ લેવી.” આ સ્મૃતિવચનમાં જાડની સોટીએ દાતણ કરવાનું કહ્યું તેથી તૃણ પથ્થર તથા આંગળી વિગરેથી દંતધાવન કરવાનો નિષેધ છે એમ જાણવું. ચાસર પીપલો ઇત્યાદિ વૃક્ષની સોટીનું દાતણ લેવું નહીં. એવો નિષેધ બીજી સ્મૃતિમાં લખ્યો છે તે જોવો. “આયુર્વલ્લેયશોવર્ચ પ્રજા પશુ વસૂનિચ બ્રહ્મ પ્રજાંચ મેધાંચ લક્ષ્મો દોહિવનરપતે, ” ઇ-

સાદિ દંતધાવન કરતી વેળાંયે મળવાનો મંત્ર છે, તેનો અર્થ એ જે, આયુષ્ય બલ-
કીર્તિ કાંતિ પ્રજાસંતતિ પશુ તથા ધન વેદવિદ્યા જ્ઞાન તથા બુદ્ધિ, હેવન-
સ્પતિ તૂં અમને આપજે. સંધ્યાવંદન કરવાનું બ્રહ્મચારી પ્રકરણમાં પણ પૂર્વે ક-
હ્યું છે તે અહીં ફરીથી કહેવાનું પ્રયોજન એજે પ્રથમ દંતધાવન અને પછી સં-
ધ્યાવંદન એ રીતે સમજુતી આપવી. બ્રહ્મચારીને તો દંતધાવન કરવાનો નિષે-
ધજ છે. ૨

હુત્વાગ્નીન્સૂર્યદેવત્યોન્જપેન્મંત્રાન્સમાહિતઃ

વેદાર્થાનધિગચ્છેચ્છાસ્ત્રાણિવિવિધાનિચ ॥૩॥

મૂલ. અગ્નિઓમાં હોમ કરીને સ્વસ્થચિત્તવડે સૂર્યદેવતાના મંત્રનો જપ કરવો. વેદાર્થ
પણ સમજવા અને નાનાપ્રકારના શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવું. ૩

ટીકા. પ્રાતઃસંધ્યોપાસન કરી રહ્યા પછી આહવનીય વિગેરે શ્રૌતાગ્નિ છે તેમાં યથાવિધિ
હોમ કરીને કિંવા સ્માર્તાગ્નિમાં હોમ કરીને ત્યારપછી સૂર્યદેવતાની સ્તુતિવાળા જે
“ઉદુયં જાતવેદસમ્” ઇત્યાદિ મંત્ર છે તેમનો જપ સ્વસ્થચિત્ત રાખીને કરવો.
ત્યારપછી નિરુક્ત વ્યાકરણ ઇત્યાદિ ગ્રંથનો અભ્યાસ લઈને વેદના અર્થ સમજવા.
મૂલવચનમાં “પણ” શબ્દ છે તેથી તે વાતના અભ્યાસ રાખવો. તથા ધર્મ, ધન,
આરોગ્ય, ઇત્યાદિ સદ્વિચારોનું પ્રતિપાદન કરનારાં મંત્રોમાંના વિગેરે નાનાવિધ શા-
સ્ત્ર છે તેમનું જ્ઞાન મેળવવાનો અભ્યાસ પણ કરવો. ૩

ઉપેયાદીશ્વરંચૈવયોગક્ષેમાર્થસિદ્ધયે ॥

સ્નાત્વાદેવાન્પિતૃશ્ચૈવતર્પયેદર્ચયેત્તથા ॥૪॥

મૂલ. યોગક્ષેમનો નિર્વાહ થવાસારૂ સમર્થલોકો પાશે જતાં રહેવું. તદનંતર સ્નાન ક-
રીને દેવગણ તથા પિતૃગણનું પણ તર્પણ અને અર્ચન કરવું. ૪

ટીકા. અલબ્ધનો જે લાભ તે યોગ અને મળેલાનું જે સંરક્ષણ તે ક્ષેમ કહેવાયછે. તે
યોગક્ષેમનો સારી રીતે નિર્વાહ થવાસારૂ સમર્થલોકો પાશે એટલે રાજ્યાભિષેકાદિ
ગુણવાળા રાજાઓ અથવા બીજા શ્રીમંતલોકો હોય તેમની પાશે જતાં રહેવું. એ

કહેવાથી તે લોકોની સેવા ચાકરી કરવી નહીં એનો નિષેધ बतावेछे. કેમકે વે-
તન (પગાર) લઈને ધણીની આજ્ઞામાં રહેવું તે કર્મને સેવા કહેછે, અને સેવા
કર્મને શ્રવૃત્તિ (કુત્રાનો ધંધો) એવું નામ પાડીને શાસ્ત્રમાં તે કર્મ કરવાનો નિ-
ષેધ કહ્યોછે. મધ્યાહ્નસમયે નદી વિગરેમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સ્નાન કરીઆવ્યા
પછી પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલા દેવગણનું અને પિતૃગણનું વઢી મૂલવચનમાના
“પણ” શબ્દથી ઋધિગણનું દેવતીર્થ વિગેરે પૂર્વે લખ્યાંછે તે વડે તર્પણ કરવું.
પછી ગંધપુષ્પ અક્ષત ઇત્યાદિ ઉપચારવડે તે તે દેવતાના નામમંત્રથી શાસ્ત્રોક્ત
વિધિ પ્રમાણે આરાધાન કરવું. ૪

વેદાથર્વપુરાણાનિસેતિહાસાનિશક્તિઃ

જપયજ્ઞપ્રસિદ્ધયર્થવિદ્યાંચાધ્યાત્મિકીંજપેન્ ॥૫॥

મૂલ. વેદ અથર્વણ પુરાણ ઇતિહાસ તથા અધ્યાત્મવિદ્યા એમનો જપ યથાશક્તિ કરવો;
કે જેથી જપયજ્ઞની સિદ્ધિ થાય. ૫

ટીકા. ઋગ્વેદ વગેરે ત્રણ વેદ અને જોથી અથર્વણવેદ તથા પુરાણ ઇતિહાસ ઇત્યાદિ
સમસ્તનો અથવા થોડાનાનો અને અધ્યાત્મવિદ્યાનો જપ એટલે અર્થાનુ સંધાન
પૂર્વક પાઠ વની સકે એટલો યથાવિધિ કરવો. તેથી બ્રહ્મયજ્ઞની સિદ્ધિ થાયછે. ૫

બલિકર્મસ્વધાહોમસ્વાધ્યાયાતિથિસત્ક્રિયા

ભૂતપિત્રમરબ્રહ્મમનુષ્યાણામહામસ્વાઃ ॥૬॥

મૂલ. બલિકર્મ સ્વધાકર્મ હોમ સ્વાધ્યાય તથા અતિથિસત્કાર એ પાંચને ભૂત, પિતૃ,
દેવ, બ્રહ્મ, તથા મનુષ્ય, એમના મહાયજ્ઞ કહેછે. ૬

ટીકા. ભૂમિ ઉપર બલિદાન કરવાનું જે કર્મ તે ભૂતયજ્ઞ, સ્વધાકર્મ એટલે પિતૃગ-
ણને અર્થે જે અન્નઉદક આપવું તે કર્મ પિતૃયજ્ઞ, હોમ કરવાનું જે કર્મ તે દેવયજ્ઞ
સ્વાધ્યાય એટલે વેદ વિગેરે પવિત્ર ગ્રંથનું જે પઠન કરવું તે કર્મ બ્રહ્મયજ્ઞ, અને
અતિથિનો જે આદર સત્કાર કરવો તે મનુષ્ય યજ્ઞ, એ પાંચ મહાયજ્ઞ પ્રતિદિ-
વસે કરવા. કેમકે એમની ગણના નિત્યકર્મમાં કીધીછે. સ્મૃતિવચનમાં એમનું

કઠ લક્ષ્યુંછે, તેતો આ પાંચમહાયજ્ઞ ગૃહસ્થને પવિત્ર કરનારા છે એટલુંજ કહેવા માટે છે, કાંઈ કામ્યકર્મ છે એમ કહેવા માટે નથી. ૬

દેવેભ્યસ્તુહુતાદન્નાચ્છેષાદૂત્તવલિહરેત્ ॥

અન્નંભૂમૈશ્વચાંડાલવાયસેભ્યશ્વનિક્ષિપેત્ ॥૭॥

- મૂલ.** દેવગણને અર્થે હોમ કરીરદ્વાપછી શેષ રહેલા અન્નવડે બલિહરણ કરવું. વઠ્ઠી શ્વાન ચાંડાલ તથા કાગડાઓને વાસ્તે પણ ભૂમિ ઉપર અન્ન નાખવું. ૭
- ટીકા.** ગૃહ્યસૂત્રોત્ર વિધિથી વૈશ્વદેવ હોમ કરીરદ્વાપછી બાકી વધેલા અન્નવડે ભૂતગણને વાસ્તે બલિદાન કરવું. “અન્નવડે” એમ કહ્યુંછે તેથી વગર રાંધેલા ધાન્યનો આ કર્મમાં નિષેધ સમજવો. બલિહરણ થયાપછી ભૂમિઉપર યથાશક્તિ કુત્રાંચાંડાલ તથા કાગડાઓને વાસ્તે નાખવું. મૂલવચનમાંના “પણ” એ શબ્દથી પાપરોગી તથા પતિતને માટે પણ અન્ન નાખવું. જેમ મનુ કહેછે કે “કુત્રા પતિત ચાંડાલ પાપરોગી કાગડ, તથા કોડા વિગેરે જીવ જંતુ, એમને વાસ્તે ભૂમિ ઉપર હલ્લે રહીને અન્ન મહેલવું. આ કર્મ સાંજે અને સવારે એમ બે વખતે કરવું જોઈયે. કેમકે “સિદ્ધ કીધેલા અન્નનો હો પાયકાલે તથા પ્રાતઃકાલે કરવો” એવું આશ્વલાયન સ્મૃતિવચન છે. એ ઠેકાણે કહીલાક કહેછે કે કર્તા પુરુષને અર્થે તથા અન્નને સંસ્કાર થવાસારૂ વૈશ્વદેવ કર્મ કહ્યુંછે. ઉપર લખેલા આશ્વલાયન સ્મૃતિવચન ઉપરથી અન્ન સંસ્કારને માટે વૈશ્વદેવ કર્મછે એવું માલમ પડેછે. તથા “આ પાંચમહાયજ્ઞ પ્રતિદિવસે કરવા” એ વચનથી વૈશ્વદેવ હોમને નિત્ય કર્મમાં ગણ્યો તે માટે પુરુષને અર્થે પણ તે કર્મ છે એમ જણાય છે. એ રીતે કેટલાકનું કહેવું છે તે કાંઈ યુક્ત નથી. કેમકે પુરુષ સંસ્કારને અર્થે વૈશ્વદેવ કર્મ છે એમ માનિયે તો અન્ન સંસ્કારને અર્થેછે એમ કહી સકાય નહિ તે એ રીતે કે જે પક્ષે વૈશ્વદેવ કર્મને દ્રવ્યસંસ્કાર કર્મત્વ માનિયે ત્યારે તે કર્મને અર્ચાર્થતા આવે, અને જે પક્ષે પુરુષાર્થત્વ માનિયે ત્યારે અન્નને વૈશ્વદેવ કર્માર્થતા આવે, એમ પરસ્પર વિરોધ થાયછે. માટે પુરુષસંસ્કારને અર્થેજ વૈશ્વદેવ કર્મ છે એમ માનવું યોગ્ય છે. કાળ “મહાયજ્ઞવડે તથા અન્યજ્ઞવડે આ દેહને બ્રાહ્મ-

ળપણું થાય છે" એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે તથા તે કર્મ પુરુષસંસ્કારને અર્થે છે એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. તથા "વૈશ્વદેવ કર્મ થઈ રહ્યા પછી કદાપિ બીજો અતિથિ (સંન્યાસી વિગરે જમનાર) આવે તો તેને યથાશક્તિ અન્ન આપવું પણ ફરીથી બલિદાન કરવું નહીં" એમ મનુએ કહ્યું છે, તે ઉપરથી પણ વૈશ્વદેવ કર્મ પુરુષ સંસ્કારને અર્થે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેજ કારણથી દરેક રસોઈના સાથે વૈશ્વદેવ કર્મ કરવું પડતું નથી. દિવસમાં બે ચારવાર પણ રસોઈ કરવાનો પ્રસંગ તો કદાપિ આવે જાય. તે માટે "સાયંકાલે તથા પ્રાતઃકાલે વૈશ્વદેવ કર્મ કરવું" એમ આશ્વલાસન વચન છે તે વૈશ્વદેવ કર્મનો ઉત્પત્તિ વિધિ અને વ્રયોગ વિધિ બતાવી આપે છે. તથા "પંચમહાયજ્ઞ પ્રતિદિવસે કરવા" એ સ્મૃતિવચન તો અધિકાર વિધિ બતાવી આપે છે. એ પ્રમાણે આ સઘળો વિચાર નિર્દોષ છે. ૭

અન્નભૂપિતૃમનુષ્યેભ્યોદેયમપ્યન્વહંજલમ્ ॥

સ્વાધ્યાયશ્ચાન્યહંકાર્યોનપચેદન્નમાત્મ ને ॥૮॥

મૂલ. પિતૃગણને તથા મનુષ્યને નિત્યે અન્ન અને જલ આપવું. નિત્યે સ્વાધ્યાય ભળતાં રહેવું. કેવલ આપણા જ વાસ્તે અન્ન રાંધવું નહીં. ૮

ટીકા. પિતૃગણને એટલે પિતૃ, પિતામહ, ઇત્યાદિ આપણા સંબંધી માણસ પરલોક ગયા તેઓને તથા મનુષ્યને દરરોજ યથાશક્તિ અન્ન આપવું. અન્ન નહોય તો કંઈ દમૂલ કિંવા બેલ અને તે પણ નહોય તો જલ આપવું. તેમ ભણેલું ભૂલી જવાય નહીં તેટલું દરરોજ સ્વાધ્યાય એટલે વેદાદિ ગ્રંથ ભળતાં રહેવું. કેવલ પોતાને જાણીસારું જ ઘરમાં અન્ન રાંધવું નહીં. અન્ન શબ્દવડે જાવાના સર્વે પદાર્થ સમજવા. કેવલ પોતાને વાસ્તે તો ન રાંધવું ત્યારે શીરિતે કરવું. દેવતાદિને વાસ્તે નૈવેદ્ય વૈશ્વદેવ ઇત્યાદિ કર્મ થવા સારું રસોઈ કરવી. ૮

બાલસ્વવાસિનીવૃદ્ધગર્ભિણ્યાતુરકન્યાક્રાઃ ॥

સંભોજ્યાતિથિશૃત્યાંશ્વંદપત્યોઃશોષભોજનમ્ ॥૯॥

મૂલ. બાલક. સ્વવાસિની, વૃદ્ધજન, ગર્ભિણી, આતુર, કન્યા, અતિથિ. તથા સેવકલો-

ક એમને જમાડીને શેષ વધેલું અન્ન મુખ્ય સ્ત્રી પુરુષે જમવું. ૯

ટીકા. પરણાવેલી કન્યા પોતાના વાપને ઘેર રહે ત્યારે તેને સ્વવાસિની કહેછે. ખાતુર
 એટલે રોગપીડિત, અતિથિ એટલે પરોળા વાકી રહેલા શબ્દના અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. ૯

અપોશાનેનોપરિષ્ઠાદધસ્તાદશ્રતાતથા ॥

અનગ્નમમૃતંચૈવકાર્યમન્નંદ્વિજન્મના ॥૧૦॥

મૂલ. જમનાર દ્વિજ પુરુષે જમતા પેહેલા અને જમ્યા પછી અપોશાન કર્મ વડે અ-
 નને અનગ્ન તથા અમૃત કરવું. ૧૦

ટીકા. અપોશાન કર્મ એટલે મંત્ર વડે જલનું આચમન, તે કર્મ જમવાના આરંભે
 તથા સમાપ્તિયે કરવાથી ભક્ષણ કરેલા અન્નની તલ્લે અને ઉપર જલનો પડદો
 આવે અને તેમ યવાથી જમેલું અન્ન અનગ્ન કહેતાં ઢાંકેલું તથા અમૃત જેવું ધાય
 મૂલ વચનમાં “દ્વિજ પુરુષે” એમ લખ્યું તેથી ઉપનયન સસ્કાર થયા પછી
 સર્વ આશ્રમ વાળા લોકોના આ વાત સરખી લાગૂ ધાય છે. ૧૦

અતિથિત્વેનવર્ણનાંદેયંશત્ત્યારુપ્વર્વશઃ॥

અપ્રણોદ્યોતિથિઃસાયમપિવાગ્ભૂતૃદેકૈઃ ॥૧૧॥

મૂલ. અનેક અતિથિ આવ્યાં હોય તો વર્ણના અનુક્રમ પ્રમાણે સર્વને અન્ન યથા શક્તિ
 આપવું. કદાપિ સાયંકાલે પણ આવેલો અતિથિ પાછો ટલ્લો નહીં. સાયં
 ભાષણ, સ્થલ, તૃણ, જલ વડે તેની વરદાસ કરવી. ૧૧

ટીકા. વૈશ્વદેવ કરી રહ્યા પછી બ્રાહ્મણ વિગરે અતિથિ (પરોળા) અને એકદમ
 ખાવી ચઢ્યા હોય તો પ્રથમ બ્રાહ્મણ વર્ણના અતિથિને, ત્યાર પછી ક્ષત્રિય વર્ણના
 અતિથિને એ રીતે સર્વને અન્ન યથાશક્તિ આપવું. કદાપિ સાંજની વચ્ચે પણ
 અતિથિ આવે તો તેને કાઢી મુકવો નહીં. જેમ મનુષ્યે કહ્યું છે કે “તૃણ ભૂમિ
 અને ઉદક તથા ચોથું મધુર ભાષણ એટલી વસ્તુની તો સત્પુરુષના ઘરમાં
 કદાપિ છોટાં હોતીજ નથી” જો કદાપિ તે વચ્ચે, ધરમાં ભક્ષ્ય અન્ન હોય
 નહીં તો સાયં ભિષ્ટ ભાષણ, મૂકામને વાસ્તે સ્થલ (જમ્યા), તથા ઘાસ પાણી

વિગેરે આર્પાને તે માણસનો આદર સત્કાર કરવો. ૧૧

સત્કૃત્યભિક્ષવેભિક્ષાદાતવ્યાસુવતાયચ ॥

ભોજયેચાગતાન્કાલેસર્વિસંબંધિબાંધવાન્ ॥૧૨॥

મૂલ. સંન્યાસીને તથા બ્રાહ્મચારીને આદર સન્માન સાથે ભિક્ષા આપવી. વઢી ભોજન સમયે મિત્ર, સંબંધિ, તથા બાંધવ આવ્યા હોય તો તેમને જમાડવા. ૧૨

ટીકા. હાથમાં પ્રથમ જલ આર્પાને સ્વાસ્તિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરાવીને સંન્યાસીને તથા, બ્રાહ્મચારીને ભિક્ષા આપવી. ભિક્ષાનું પ્રમાણ એક ગ્રાસ (કોઢિયો) જેવડું કહ્યું છે. મોરના ઇડાં જેવડો એક ગ્રાસ ગણાય છે. શાતાત પસ્મૃતિમાં ગ્રાસ માત્ર અન્નને ભિક્ષા નામ આપ્યું છે. તેથી ચોગળા અન્નને પુષ્કલ, તેથી ચોગળાને હંત, અને તેથી ત્રણ ગળા અન્નને અગ્ર એવાં નામ શાસ્ત્રમાં આપ્યાં છે. વઢી ભોજન કરતી વેળાએ મિત્ર, સંબંધિ તથા બાંધવ આવી પોંચ્યા હોય તો તેમને પણ જમાડવા. મિત્ર એટલે સ્નેહી, વધી એટલે જેઓના ઘેર આપણી કન્યા દીધી હોય તથા જેઓની કન્યા આપણા ઘેર આપી હોય તે; બાંધવ એટલે માતાની તરફના અને પિતાની તરફના સગાવાલ્હા. ૧૨

મહોક્ષવામહાહવાશ્રોત્રિયાયોપકલ્પયેત્ ॥

સત્કિરત્વાસનંસ્વાદુભોજનંસૂનૃતંવચઃ ॥૧૩॥

મૂલ. શ્રિત્રિય બ્રાહ્મણ આપણા ઘેર આવ્યા હોય તો મહાન્ વઢીવડું અથવા મહાન્ અન્ન તેમની આગળ ખેટ કરવો. સ્પષ્ટી સત્કારથી આસન, મિષ્ટાન્ન અને મધુર ભાષણ કરવું. ૧૩

ટીકા. મોહોટો સારો ભાર વહેવાના કામમાં સમર્થ હોય તેવો વઢદ કિંવા મોહોટો વક્રો, (જેનું લક્ષણ પૂર્વે કહ્યું છે તેવા) શ્રીત્રિય બ્રાહ્મણને ખેટ કરવો. તમારે કાસ્તે આ અમે રાહી મુક્યા છે એમ કહીને તે પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણની પ્રસન્નતા યવા સારુ આ પ્રકાર કરવાનો છે. આપી દેવા કિંવા વધ કરવા સારુ નથી. જેમ આ સર્વસ્વ તમારુ છે એમ બતાવવા માટેજ આ વિધિ કહ્યો છે. કેમકે

પ્રત્યેક શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણને વાસ્તે જુદા જુદા વલ્લદનો સંભવ સઘળા ગ્રહસ્થોને ઘેર હોય નહીં. યદ્યપિ મહાન્ સંભાવિત પુરુષ આપણા ઘેર પધારયા હોય ત્યારે તેમની મધુપર્ક પુજા કરવી અને મધુપર્કવિધિમાં પશુનો વધ કરવો એમ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. તથાપિ “જે કર્મ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનું સાધન નથી અને લોકમાં તો નઢાહું મનાય છે તેવું કર્મ કંદાપિ ધર્મની વાવતનું હોય તો પણ કરવું નહીં” એ રીતે સ્મૃતિ વચનથી તે વાતનો નિષેધ કીધો છે. તે માટે સત્પુરુષનો આદર સત્કાર માત્ર કરવો. તેનો પ્રકાર એવો કે, આગત સ્વાગત કરવું બેસવાને આસન માંડવું, હાથ પગ ધોવા સારૂ પાણી આપવું, આચમનને વાસ્તે સ્વચ્છ મધર જલ આપવું. તે આસન ઉપર બેઠા પછી આપણે બેસવું, ભાવતા ખોજન આપવાં, અને ભલે મહારાજ આપ પધારયા આજ હમે ધન્ય યયા ઇત્યાદિં મધુર વચન વોલવાં. હવે જે શ્રોત્રિય નથી તેને વાસ્તે “પાણીનો લોટો બેસવાને આસન” ઇત્યાદિ પ્રકાર ગૌતમ સ્મૃતિમાં કહ્યાં છે તે જાણવા. ૧૩

પ્રતિસંવત્સરંત્વચ્ચા. ગતકાચાર્યપાર્થિવાઃ॥

પ્રિયોવિવાહ્યશ્વતથાયજ્ઞેપ્રત્યર્ચિજઃપુનઃ ॥૧૪॥

મૂઢ. સ્નાતક આચાર્ય, પાર્થિવ, પ્રિય, તથા જાતા પળ એઓનો મધુપર્ક પુજા પ્રતિ વર્ષે કરવી. તથા ઋત્વિજની પ્રત્યેક યજ્ઞમાં કરવી. ૧૪

ટીકા. વિદ્યા સ્નાતક, વ્રત સ્નાતક અને ઉભય સ્નાતક, એકાદ્ય પ્રકારના સ્નાતક હોય છે તેમાં વેદાભ્યાસ પુરો કરીને બ્રહ્મચારીનાં સઘળાં વ્રતની ક્રિયા પુરી યયા વિનાજેણે ઈક્ષમાવર્તન સંસ્કારનું સ્નાન કીધું હોય તે વિદ્યાસ્નાતક કહેવાયછે બ્રહ્મચારીનાં સઘળાં વ્રતો સંપૂર્ણ થયાં પળ વેદાભ્યાસ સંપૂર્ણ થયાં વિના જેણે સ્નાન કીધું હોય તે વ્રતસ્નાતક, તથા જે પુરુષે બેઝ કર્મ સંપૂર્ણ કરી રહ્યા પછી સમાવર્તન સંસ્કારમાંનું સ્નાન કીધું હોય તે વિદ્યાવ્રતસ્નાતક કિંવા ઉભયસ્નાતક કહેવાય છે આચાર્યનું લક્ષણ પૂર્વે કહ્યું છે પાર્થિવ એટલે પૃથ્વીપતિ રાજા, તેનું લક્ષણ આગલ કહેવામાં આવશે પ્રિય કહેતાં મિત્ર, જામાતા—જમાયી, મૂઢમાંના “પળ શબ્દવડે સસરો, કાકો, મામા ઇત્યાદિ

§બ્રહ્મચર્યાશ્રમની સમાપ્તિ કરવા સારૂ જે સંસ્કાર છે તે.

સમજવા, તેમને વાસ્તે, આશ્વલાયન સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. એવા સ્નાતક વિગરે પુરુ-
ષોની વર્ષમાં એકવાર મધુપર્ક પૂજા કરવી તેમ પૂર્વે જેમનું લક્ષણ કહ્યું છે તે
ક્ષત્રિવજનો તો એક વર્ષમાં પણ દરેકે યજ્ઞસમારંભના પ્રસંગથી મધુપર્ક પૂ-
જા કરવી. ૧૪

અધ્વનીનો ઽતિથિર્જેયઃશ્રોત્રિયોવેદપારગઃ ॥

માન્યાવેતૌગૃહસ્થસ્યબ્રહ્મલોકમભીપ્સતઃ ॥૧૫॥

મૂળ. માર્ગસ્થ જે હોય તે અતિથિ આણવો. તેમાં પણ શ્રોત્રિય અને વેદપારગ એ બે
તો બ્રહ્મલોકેચ્છુ ગૃહસ્થને માન્ય છે. ૧૫

ટીકા. પ્રવાસ કરવા નિકળેલા વટેમાર્ગને અતિથિ કહે છે, તેમાં શ્રોત્રિય એટલે
શ્રુતાધ્યયનસંપન્ન અને વેદપારગ એટલે હરેક વેદની સંપૂર્ણ એક શાસ્ત્રાનું પા-
રાયણ કરી સકે, એવા બે પ્રકારના બ્રાહ્મણઅતિથિને તો જે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મલોક
પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખે તેણે યજ્ઞંજ સન્મ. આપવું જોડયે. ૧૫

પરપાકરૂચિર્નસ્યાદિદિશામંત્રણાદતે ॥

વાક્પાણિપાદચાત્યંવર્જયેચ્છાતિભોજનમ્ ॥૧૬॥

મૂળ. ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષે પરાન્નની ઇચ્છા રાખાવી નહીં, પણ અનિર્ધનું આમંત્રણ હો
વા વીના, એવા વાણીનું હસ્તનું તથા પગનું પણ ચાંચલ્ય તજવું. ૧૬

ટીકા. જેના પરનું ભોજન શાસ્ત્રમાં નિંદિત કહ્યું નથી તેણે કદાપિ આદર ભાવથી
આમંત્રણ કીધું હોય તો જમવા જવું. પણ તે શિવાય પરાન્નની એટલે પારકે ઘેર
જમવાની ઇચ્છા ગૃહસ્થ પુરુષે રાખવા નહીં. અશ્લીલ કહેતા નઠારું તથા અસત્ય
ભાષણ એ વાણીનું ચાંચલ્ય, ભોય ઉપર હાથ વડે વગાડવું इत्यादि (લોટા ચા-
ઢા એ હસ્તનું ચાંચલ્ય, તથા ઓઢંગવું, કદકારા મારવા, એ પગનું ચાંચલ્ય, વઢી
મૂઠમાં “પણ” શબ્દ છે તેથી આંહ્ય વિગરનું ચાંચલ્ય પણ તજવું. એટલે કરવું
નહીં. જેમ ગૌતમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “શિશ્ર ઉદર હસ્ત પદ નેત્ર અનેવા-
ણી એમનું ચાંચલ્ય (લોટા ચાઢા) કરિયે નહીં” તેમ પેટ તળાય ત્યાં સુધી

અતિ ભોજન પળ કરવું નહીં. કેમકે આ સઘળી વાતો રોગાદિ પીડા પેદા થવાનાં કારણ છે. ૧૧

અતિથિશ્રોત્રિયંતૃપ્તમાસીમાંતમનુવ્રજેન્ ॥

અહઃશેષંસહાસીતશિષ્ટૈરિષ્ટૈશ્વંધુભિઃ ॥૧૭॥

મૂઝ. તૃપ્ત થયેલા શ્રોત્રિય અતિથિન શીમ સુધી વળાવવા જવું. શિષ્ટ ઇષ્ટ અને બંધુ જનની સાથે શેષ દિવસનું નિર્ગમન કરવું. ૧૭

ટીકા. પૂર્વે કહેલા શ્રોત્રિય અને વેદપારંગત એવા અતિથિ ભોજન કરીને તૃપ્ત થયા પછી ગામની શીમ લગી તેમને વળાવવા માટે જવું ત્યાર પછી ઘેર આવીને, ઇતિહાસ પુરાણના જ્ઞાતા એવા શિષ્ટ લોક, કાવ્ય કથા કહેવામાં ચતુર એવા ઇષ્ટ લોક, અને સમાયાનુસારી ભાષણને વિષે કુશલ એવા બંધુ જનની સાથે વાત્તા પ્રસંગ તથા હાસ્ય વિનોદ કરીને બાકી રહેલા દિવસનું નિર્ગમન કરવું. ૧૭

ઉપાસ્યપશ્ચિમાંસંધ્યાંહુત્વાર્નીસ્તાનુપાસ્યચ ॥

ભૂત્યૈઃપરિવૃતોભુત્કાનાતિતૃપ્ત્યાથસંવિશેન્ ॥૧૮॥

મૂઝ. સાયંસંધ્યાવંદન કરીને અગ્નિને હોમ આપીને તેમનું ઉપાસન કરી રહ્યા પછી સ્વજનની જોડે સ્વલ્પ ભોજન પળ કરીને પછી સૂવું.

ટીકા. પ્રથમ કહ્યો છે તે વિધિથી સાયંકાલે સંધ્યાવંદન કરવું ત્યારપછી અગ્નિને હોમ આપીને તેનું ઉપાસ્ય કરવું. ત્યારપછી પૂર્વોક્ત સ્વવાસિનો વિગેરે ઘરમાંના સર્વ માણસની જોડે અલ્પ ભોજન કરવું. દાઢીને જમવું નહીં. મૂઝમો “પળ” શબ્દ લખ્યો છે તેથી તે દિવસે જે લાભ અને સ્વચ્છ થયો હોય તેનો મેઢકાટીને સ્વસ્થ ચિત્ત થઈને સૂવું. ૧૮

બ્રાહ્મોમુહૂર્તેઉત્પાયાચિંતયેદાત્મનોહિતમૂ ॥

ધર્માર્થકામાન્સ્વેકાલેયથાશક્તિનહાપયેન્ ॥૧૯॥

મૂઝ. બ્રાહ્મમુહૂર્તની વેળાએ ઉઠીને પોતાના હિતનો વિચાર કરવો. તે તે સમયમાં ધ-

મં અર્થ અને કામની હાનિ થવા દેવી નહીં. ૧૯

ટીકા. પાછલી ચારઘડી રાત બાકી રહે તે સમયને બ્રાહ્મમૂર્ત્ત કહે છે, તે વેળાએ ઝઠીને પૂર્વે ધયેલાં, તથા આગલ કરવાનાં કામમાં આપણું હિત કરનાર એવા વિચાર તથા વેદના અર્થમાં જે જે સદેહ પડતા હોય તે વિષેના વિચાર પણ કરવા. કેમકે તે વખતે ચિત્તને કોઈ તરેની વ્યાકુલતા હોતી નથી, તે માટે જો રી વાતનું ભાન થવાની યોગ્યતા હોય છે. ચારપછી યથાયોગ્ય તે તે સમયમાં ધર્મની, અર્થની, તથા કામની હાની થવા દેવી નહીં. અર્થાત્ તેમનો પરિચાગ કરવો નહીં, બની સકે તે પ્રમાણે સાચવતાં રહેવું. કારણ, એ ત્રણ પુરુષાર્થમાં ગણાય છે. જેમ ગૌતમ કહે છે કે “પૂર્વાન્હ, મધ્યાન્હ, તથા અપરાન્હ એ ત્રણ સમયને ધર્મ અર્થ તથા કામ એ ત્રણવડે સફલ કરવા. વ્યર્થ જવા દેવા નહીં. તેમાં ધર્મ તો મુખ્ય પુરુષાર્થ છે.” અહીં ધર્મ વિગેરે ત્રણોનું આચરણ યદ્યપી સામાન રીતે કરવાનું કહ્યું તથાપિ જે રીતે ધર્મ વિરોધ ન થાય તે રીતે અર્થનું તથા કામનું આચરણ કરવું. કેમકે એ વેડનું મૂલ્ય કારણ ધર્મ છે. એ પ્રમાણે દરરોજ કરવું. ૧૯

વિદ્યાકર્મવયોવંધુવિત્તૈર્માન્યાયથાક્રમમ્॥

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्द्धके मानमर्हति ॥ २० ॥

મૂળ. વિદ્યા, કર્મ, વય, વંધુ અને વિત્ત એ વડે અનુક્રમ પ્રમાણે પુરુષ માન્ય થાય છે.

એજ પુણ્યલ્લ હોવાથી શૂદ્ર પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં માનને પાત્ર થાય છે. ૨૦

ટીકા. વિદ્યા પૂર્વે ગણાવી છે તે. કર્મ કહેતાં શ્રૌતસ્માર્ત્ત સત્કર્મ, વય એટલે પોતાની મોટી ઉમર કિંવા સિત્તેરથી વધારે વર્ષની ઉમર, વંધુ એટલે સ્વજન સમૃદ્ધિ અર્થાત્ મોટું કુટુંબ, વિત્ત એટલે જાહાગિરી ગામ વિગેરે તથા મણિસુવર્ણ વિગેરે સ્થાવર જંગમ મિલકત, એ વસ્તુ જેની પાસે હોય તે માણસ અનુક્રમ પ્રમાણે માન્ય એટલે માન આપવા યોગ્ય એવો થાય છે. તે એવી રીતે કે બગર ભણેલા કરતાં ભણેલા વિદ્વાનને અધિક માન મળે, તે વિદ્વાનોમાં મોટી ઉમરવાળાને વિશેષ તેમાં પણ મોટા કુટુંબવાળાને અધિક અને તે કરતાં પણ દોલતવાળાને વિશેષ

માન મળે છે. વિદ્યા, કર્મ, વય, બંધુ અને વિન એ સમસ્ત ક્રિતા એમાના થોડા ઘણા પદાર્થોવડે સંપન્ન થયેલો શૂદ્ર પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં એટલે એંશીવર્ષથી વધારે વયમાં માન આપવાને યોગ્ય થાય છે. ગૌતમ પણ કહે છે કે “એંશીવર્ષથી ઉપ રાંત શૂદ્ર પણ માન યોગ્ય છે. *૨૪

વૃદ્ધભારિનૃપસ્નાતસ્ત્રીરોગિવરચક્રિણામ્: ॥

પંથાદેયોનૃપસ્તેષાંમાન્યઃસ્નાતશ્ચભૂપતેઃ ॥૨૧॥

-મૂળ. વૃદ્ધ, ભારવાહક, નરપતિ, સ્નાતક, સ્ત્રી, રોગી, વર, તથા શકટારૂઢ, પણ એટલાઓને માર્ગ આપવો. એ સર્વે કરતાં નરપતિને વિશેષ માન આપવું. અને નરપતિયે પણ સ્નાતકને વિશેષ માન આપવું. ૨૧

ટીકા. વૃદ્ધ કહેતાં ઘરડું માણસ, ભારવાહક—વહિવો, નરપતિ—રાજા, ક્ષત્રિયવંશમાં પેદા થયેલા પુરુષમાત્રને નરપતિ શબ્દવડે સમજશો નહીં. સ્નાતક એટલે વિદ્યાસ્નાતક, વ્રતસ્નાતક, અને ઉભયસ્નાતક, એવા ત્રણ પ્રકારના પૂર્વે કહ્યા તે, સ્ત્રી, રોગી, વ્યાધિવાળો, વર, એટલે પરણવા માટે જાતો હોય તે, શકટારૂઢ એટલે ગાડીમાં બેશીને જતો હોય તે, સૂઝમાંના “પણ” શબ્દવડે મત્ત ઉન્મત્ત ઇત્યાદિ સમજવા. કારણ “બાલ, વૃદ્ધ, ૧મત્ત, ૨ઉન્મત્ત, અપંગ, ભારવાહક, સ્ત્રી, સ્નાતક, તથા સંન્યાસી એઓને માર્ગ આપવો,, એમ શંખસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. એમાંનો કોઈ પણ રસ્તામાં સામો મળે તો આપણે એકવાજુ પડીને તેને રસ્તો આપવો. તેમ જ રાજાએ પણ સ્નાતકને માર્ગ આપવો. અહીં સ્નાતક એટલે લખ્યો છે તે સર્વ વર્ણના સ્નાતકને માટે છે, કેવલ બ્રાહ્મણને માટેજ નથી. કારણ કે બ્રાહ્મણ તો સદાએ માન્ય છે. જેમ શંખસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “બ્રાહ્મણને સડે પહેલું માન આપવું. કોઈ કહે છે કે રાજાને; (માન આપવું) પણ તે મત અમને ઇષ્ટ નથી, શા માટે કે બ્રાહ્મણ ગુરુ અને ઝ્યેષ્ઠ છે, તેથી તે રાજા કરતાં પણ વિશેષ છે. તે માટે તેને માર્ગ આપવો જોડાયે” હવે વૃદ્ધ વિગેરે પરસ્પર માર્ગમાં સામાસામી આવી મળે તો વિશેષવૃદ્ધ હોય તેમ વિશેષ વિદ્યા ગુણવાન્ હોય તેને ન્યૂન અધિકારવાળાએ માર્ગ આપવો એમ જોડે લેવું, ૨૧

इव्याध्यनदानानिवैश्यस्यक्षत्रियस्यच॥

प्रतिग्रहोधिकोविप्रेयाजनाध्यापनेतथा ॥२२॥

મૂળ. યજ્ઞ અધ્યયન તથા દાન એ ત્રણ કર્મ વૈશ્યને અને ક્ષત્રિયને પણ કર્તવ્ય છે. બ્રાહ્મણને તો પ્રતિગ્રહ, યાજન, અધ્યાપન, ઇત્યાદિ બીજાં પણ અધિક છે. ૨૨

ટીકા. વૈશ્યને અને ક્ષત્રિયને તથા મૂળવચનમાંના “પણ” શબ્દથી બ્રાહ્મણને તથા દ્વિ-જમાંના અનુલોમ જાતિવાળાઓને યજ્ઞયાગ કરવા, વેદાદિ વિદ્યા ભણવી, તથા દાન આપવું, એ ત્રણ કર્મ કરવાનો અધિકાર સાધારણ રીતે સમાન છે. બ્રાહ્મણને તો એથી પણ અધિક બીજાં કર્મ કરવાનો અધિકાર છે. તે એ કે પ્રતિગ્રહ—દાન લેવું, યાજન—યજ્ઞાદિ કર્મ કરાવવાં, અધ્યાપન—વિદ્યા ભણાવવી ઇત્યાદિ. મૂળમાં “ઇત્યાદિ” શબ્દ છે તેથી બીજી સ્મૃતિઓમાં જે કહ્યાં છે તે કર્મનો પણ અહીં સંગ્રહ સમજવો. જેમ ગૌતમે કહ્યું છે કે “લેતી વળજવેપાર બ્યાજવટાતર ઇત્યાદિ” ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને બ્રાહ્મણની પ્રેરણા થકી અધ્યાપન કર્મને વિષે અધિકાર છે, પરંતુ કેવળ પોતાની ઇચ્છાથી નહીં. કારણ કે “આપત્ કાલમાં ઇતરવર્ણ પાસેથી બ્રાહ્મણોયે વિદ્યા ભણવી, તેવા ગુરુની સેવા કરવી, અને તેની પાછળ ચાલવું. પરંતુ ભળી રહ્યાપછી તો બ્રાહ્મણજ ગુરુ થાય.” એમ ગૌતમસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. યજન, યાજન, અધ્યયન, અધ્યાપન, દાન, અને પ્રતિગ્રહ, એટલાં પ્રવૃત્તિ કર્મ બ્રાહ્મણને વગર આપત્સમયમાંનાં છે; તેમાં યજન, અધ્યયન, અને દાન, એ ત્રણ કર્મ ધર્મને અર્થે તથા યાજન, અધ્યાપન, અને પ્રતિગ્રહ એ ત્રણ કર્મ આર્જીવિકાવૃત્તિને અર્થે છે. કેમકે “છકર્મમાંનાં ત્રણ કર્મ જન જીવિકા ચાલવા માટે છે. તે એ કે યાજન અધ્યાપન, તથા શુદ્ધ પુરુષધર્મી દાનનો પ્રતિગ્રહ” એમ મનુષ્યે કહ્યું છે. તે માટે યજ્ઞ, વિગેરે અવશ્ય કરવાં જોઈયે તેમ પ્રતિગ્રહાદિ કર્મની આવશ્યકતા નથી. ગૌતમે કહ્યું છે કે “દ્વિજલોકોનાં અધ્યયન યજ્ઞ અને દાન, એ ત્રણ કર્મ છે. અને બ્રાહ્મણનાં અધ્યાપન યાજન તથા પ્રતિગ્રહ એ ત્રણ વધારે છે. પણ પૂર્વેનાં જે ત્રણ કહ્યાં તે અવશ્ય કરવાં જોઈયે એવાં છે. ૨૨

(८२)

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ॥

कुसीदं रुषिवाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥२३॥

मूळ. प्रजापालन करवुं ए क्षत्रियनुं मुख्य कर्म; व्याजवटतर, वणज वेपार तथा ढोर पाळवां ए वैश्यनुं कहुंछे. २३

टीका. प्रजापालन करवुं ए क्षत्रियनुं प्रधान कर्मछे. केमके धर्म, कामोपभोग, तथा आजीवीका, ए त्रण्योने अर्थे ते कर्म उपयोगी थायछे. वणज वेपार इत्यादि कर्म वैश्यनुं मुख्य छे. मनुस्मृतिमां लखुं छे के "शस्त्रास्त्रधारण करवानुं अर्थात् लढाई विगरे बाहादुरीनुं कर्म क्षत्रियनुं तथा वणज वेपार, पशुपालन, अर्थात् खेतीवाडी ए कर्म वैश्यनुं परंतु उपजीविका चलाववाने अर्थे ते कर्मछे. धर्मने अर्थे तो दान करवुं, वेदादिविद्या भणवां, यज्ञयाग करवा, ए त्रण कर्म कहुं छे. ' २३

शूद्रस्य द्विजशूद्रपातया जीवनवणिक् भवेत् ॥

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवे द्विजातिहितमाचरन् ॥२४॥

मूळ. द्विज लोकोनी सेवा करवी ए कर्म शूद्रनुं छे. कदापि तेथी जीवन नहीं थाय तो वैश्यनो धंधो करवो. अथवा नाना विध शिल्पक्रियावडे जीववु. अने द्विज लोकोनुं हित करतां रहेवुं. २४

टीका. धर्मने वास्ते तथा उपजीवनने वास्ते शूद्रनुं प्रधान (मुख्य) कर्म एज के द्विजलोकोनी एटले ब्राह्मण क्षत्रिय तथा वैश्य ए त्रण वर्णनी सेवा चाकरी करवी. तेमां पण ब्राह्मणनी सेवा ए तो परमधर्मछे. केमके "विप्रसेवा ए शूद्रनुं भेष्ट कर्म कहुं छे "एम मनुये लखुं छे. द्विज लोकोनी सेवार्थी आजीवीका चाली सकतो न होय त्यारे वैश्य वृत्तिवडे जीववुं. अथवा नानाप्रकारना शिल्प कर्मना धंधावडे जीववु. पण ब्राह्मणादि वर्णनुं हित करतां रहेवुं. तात्पर्यार्थ एके जे कर्म कीधार्थी पोते द्विज लोकोनी सेवामां अयोग्य थाय नहीं तेवां घंधा करवा. ते देवळ स्मृतिमां कहुं छे "शूद्रनो धर्म ए जे द्विज लोको-

ની સેવા ચાકરી કરવી, પાપથી દૂર રહેવું, કુટુંબનું પોષણ કરવું, સેતીવાડીનો, ઢોર પાલવાનો, વળજ વેપારનો, ચિતારાનો, નાચવાનો, ગાવાનો, તથા વાજિત્ર વીળા ઢોલ મૃદંગ વિગેરે વાજાં વગાડવાનો ધંધો કરવો इत्यादि. ૨૪

भार्यारतिःशुचिर्भृत्यभर्ताश्राद्धक्रियारतः ॥

नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापयेत् ॥२५॥

મૂઢ. ભાર્યાને વિષેજ પ્રીતિ રાખવી; શુદ્ધ રહેવું. પોષ્ય વર્ગનું ભરણ પોષણ કરવું. શ્રાદ્ધ તથા ક્રિયાઓ કરતાં રહેવું. નમસ્કાર મંત્રવડે પંચમહાયજ્ઞ નિત્યે કરવા. ૨૫

ટીકા. પોતાની પરણેલી સ્ત્રીને વિષેજ પ્રીતિ રાખવી. અર્થાત્ વેશ્યા કિંવા પરસ્ત્રીની જોડે પ્રીતિ કરવી નહીં. શુદ્ધ રહેવું, તે એવું કે બાહ્ય અને આખ્યંતર શુદ્ધિ કરીને શરીર અને અંતઃકરણ પવિત્ર રાખવું. સ્ત્રી પુત્ર વિગેરે જે માણસનું અવશ્ય પોષણ કરવું ઘટે, તે પોષ્ય વર્ગનું ભરણ પોષણ કરવું. નિત્ય નૈમિત્તિક તથા કામ્ય એવા પ્રકારનાં સઘઘ્ઠાં શ્રાદ્ધ, તથા વીજાં પણ આપણે ઘટે તેવી વ્રતદાન વિગેરે ક્રિયા કરવી. તથા પૂર્વે કહ્યાંછે તે પંચમહાયજ્ઞ નમસ્કારમંત્રવડે નિત્યે કરવા. છોડી દેવા નહીં. “દેવતાભ્યઃ પિતૃભ્યશ્ચ મહાયોગિભ્ય એવચ. નમઃ સ્વાહાયૈ સ્વધાયૈ નિત્ય મેવ નમો નમઃ” એ વાક્યને કેટલાક લોકો નમસ્કારમંત્ર કહેછે. વીજા તો “નમઃ” એ શબ્દનેજ નમસ્કારમંત્ર કહેછે, પંચમહાયજ્ઞમાનો વૈશ્વદેવયજ્ઞ લૌકિકઅગ્નિઉપર શૂદ્ર લોકોયે કરવો વૈવાહિકઅગ્નિઉપર કરવો નહીં. એમ આચાર્ય કહેછે. ૨૫

અવત. હવે સર્વે લોકોના સાધારણ ધર્મ કહેછે.

अहिंसासत्यमस्तेयंशौचमिन्द्रियनिग्रहः॥

दानंदमोदयाक्षांतिःसर्वेषांधर्मसाधनम् ॥२६॥

મૂઢ. અહિંસા સત્ય, અસ્તેય, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, દાન, દમ, દયા, ક્ષમા, એટલી વાતો સર્વ લોકોને ધર્મ થવાનાં સાધન છે. ૨૬

ટીકા. પ્રાણિમાત્રને દુઃખ દેવું નહીં તે અહિંસા, સ્વહું બોલવું તે સત્ય, જે આપણને આ-

પેલૂં નથી તે ન લેઈ લેવું તે અસ્તેય, અંદરથી અને બાહારથી નિર્મલ રહેવું તે શૌચ, અર્ચ્ય કાન નાક જાંઘ અને ત્વચા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વાણી હાથ પગ અને બે ગુહ્યસ્થાન એવા પાંચ કર્મેન્દ્રિય એ દશ ઇન્દ્રિયને વિષય લંપટ થવા દેયે નહીં, અર્થાત્ વશ કરી રાખીયે તે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દુર્બલ પ્રાણીઓને અન્ન જલ આપીને તેમનું દુઃખ દૂર કરવું તે દાન, અંતઃકરણને સ્વાધીન રાખવું તે દમ, સંકટમાં પડેલા પ્રાણીનું રક્ષણ કરવું તે દયા, તથા બગાડ થયો હોય તોપણ મનમાં ક્રોધ વિગેરે વિકાર થાય નહીં તે ક્ષમા કહેવાય છે. એટલી વાતો બ્રાહ્મણથી તે ચાંદાલસુધી સઘળા લોકોને ધર્મ થવાના ઉપાય છે. ૨૬

વયોબુધ્યર્થવાગ્વેષશ્રુતાભિજનકર્મણામ્॥

આચરેત્સદશીવૃત્તિમજિહ્વામશઠાંતથા ॥૨૭॥

મૂલ. વય બુદ્ધિ ધન વાણી, વેષ, શ્રુત, કુલ, અને કર્મ એમને જેવી ઘટે, તથા જે કુટિલતા અને શઠતા ભરેલી ન હોય તેવી વૃત્તિ રાખવી. ૨૭

ટીકા. વય એટલે બાલ્ય તારુણ્ય વૃદ્ધત્વ ઇત્યાદિ અવસ્થા, બુદ્ધિ એટલે લૌકિક અને વૈદિક વ્યવહારમાં જે સ્વાભાવિક વલણ, ધન એટલે સ્થાવર જંગમ મિલકત, વાણી—ભાષા વેષ—પોશાક, શ્રુત—વેદશાસ્ત્રાદિકનો અભ્યાસ, કુલવંશ, તથા કર્મ એટલે આજીવિકાને માટે ધંધો, એ સઘળાઓને જેવી ઘટે અર્થાત્ યોગ્ય હોય, અને તેમાં કોઈ તરેથી વક્તા અને ઠગાઈ અદેલ્તાઈ ન રહી હોય, તેવી વૃત્તિ એટલે ચાલ પકડવી. ૨૭

અર્થ. એ રીતે અનુક્રમથી સ્માર્ત કર્મ કહીને હવે શ્રૌત કર્મ અનુક્રમવડે કહે છે.

ત્રૈવાર્ષિકાધિકાન્નોયઃસતુસોમંપિબોદ્વિજઃ

પ્રાક્સૌમિકીઃક્રિયાઃકુર્યાન્નસ્યાન્નૃવાર્ષિકંભવેન્ ॥૨૮॥

મૂલ. વ્રણ કિંવા વધારેવર્ષ સુધી ચાલે એટલો. અન્નસંગ્રહ જેની પાશે હોય તે દિવસ ગૃહસ્થે સોમપાન કરવું. જેની પાશે એક વર્ષસુધી પોષે એટલો અન્ન સંગ્રહ છે,

તેણે સોમયાગના પૂર્વેની ક્રિયા કરવી. ૨૮

ટીકા. ત્રણ અથવા તેથી વધારે વર્ષસુધી પોતાનો નિર્વાહ ધાય તેટલા અન્નનો અર્થાત્ તેટલું અન્ન खरीद, કરવા જેટલો ધનસંચય જેની પાશે હોય તેણે સોમયાગ કરવો; તેથી થોડા ધનવાળાએ તો કરવો નહીં. કેમકે “કહ્યું છે તેથી થોડું ધન છતાં સોમયાગ કરે તો તે પુરુષને સોમયાગનું ફળ મળે નહીં” એવું સ્મૃતિવચન છે. આ સ્મૃતિવચનનો અભિપ્રાય કામ્યયજ્ઞનો નિષેધ કરવામાં છે જે યજ્ઞ નિત્ય છે તેના નિષેધમાં કાંઈ તાત્પર્ય નથી; કારણ તે તો અવશ્ય કરવા જોઈએ. એક વર્ષસુધી પોંચે એટલું અન્ન જેની પાશે હોય તેણે સોમયાગના પૂર્વેની ક્રિયા, અગ્નિહોત્ર, દર્શપૌર્ણમાસેષ્ટિ, ચાતુર્માસ્યયજ્ઞ, પશુયજ્ઞ, ઇત્યાદિ જે કામ્ય ક્રિયાઓ અને એમની ૧૧વિકૃતિરૂપ જે ક્રિયાઓ છે તે કરવી. ૨૮

અર્થ. એ રીતે કામ્ય એવાં શ્રૌત કર્મ કહીને હવે જે નિત્ય શ્રૌત કર્મ છે તે કહેછે.

પ્રાતિસંવત્સરંસોમઃપશુઃપ્રત્યયનંતથા ॥

કર્તવ્યાગ્રયણેષ્ટિશ્ચચાતુર્માસ્યાનિચૈવહિ ॥૨૯॥

મૂલ. દરવર્ષે એક સોમયાગ તથા દર અયનમાં એકવાર પશુયાગ કરવો. એ પ્રમાણે આગ્રયણેષ્ટિ તથા ચાતુર્માસ્યયજ્ઞ પળ કરવા. ૨૯

ટીકા. વર્ષે વર્ષે એકવાર સોમયાગ તથા ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન એ બેઉ અયનમાં પશુયાગ કરવો, અથવા વર્ષમાં એકવાર પળ કરવો કેમકે “વર્ષે વર્ષે એકવાર પશુયાગ કરવો અથવા છછમહિને,, એમ સ્મૃતિવચનમાં કહ્યું છે. નવું ધાન્ય પેદા થાય સારે આગ્રયણેષ્ટિ કરવી, તેમ દરવર્ષે ચાતુર્માસ્યયજ્ઞ પળ કરવા. ૨૯

एषामसंभवे कुर्यादेष्वैश्वानरीद्विजः ॥

हीनकल्पंकुर्वीतसतिद्रव्यफलप्रदम् ॥૩૦॥

મૂલ. એમનો સંભવ નહીં થાય સારે દ્વિજપુરુષે વૈશ્વાનરોષ્ટિ કરવી. ધન છતાં ગૌણપક્ષથી કર્મ કરવાં નહીં, અને કામ્ય કર્મ પળ કરવું નહીં. ૩૦

૧૯ યજ્ઞના ભેદ મિત્રવિદાદિ ઇષ્ટિ ઇત્યાદિ.

ટીકા. નિચ સોમયાગ વિગરે જે પૂર્વે શ્રૌત યજ્ઞ કહ્યા છે, તે કદાપિ અડચણથી બની સકે નહીં ત્યારે વૈશ્વાનરીશ્ઠિ કરવી. વળી શાસ્ત્રમાં જે ગૌણપક્ષ કહ્યો છે તે પ્રમાણે યજ્ઞાદિકર્મ ધન છતાં કરવાં નહીં. અને જે કામ્ય કર્મ છે તે તો ગૌણ પક્ષવડે કદાપિ કરવાં નહીં. ૩૦

ચાંડાલોજાયતેયજ્ઞકરણાચ્છૂદ્રભિક્ષિતાન્ ॥

યજ્ઞાર્થલબ્ધમદદદ્વાસઃકાકોપિવાભવેત્ ॥૩૧॥

મૂઝ. શૂદ્રભિક્ષિત ધનવડે યજ્ઞ કીધાર્થી ચાંડાલ થાય છે. યજ્ઞ કરવા માટે મેઢવેલું ધન સ્વરચે નહીં તો ભાસ અથવા કાક થાય. ૩૧

ટીકા. યજ્ઞ કરવાસારૂ શૂદ્રપાસેથી ભિક્ષામાગીને જે ધન મેઢવે તે પુરુષને વીજા ભવમાં ચાંડાલજાતિનો અવતાર આવે. તેમ યજ્ઞકર્મ કરવામાટે મેઢવેલું ધન યજ્ઞ ક્રિયામાં સઘટું વાવરે નહીં તો તે પુરુષ સોવર્ષ સુધી ભાસપક્ષી અથવા કાગડો પક્ષી થાય. જેમ મનુષ્યે કહ્યું છે કે “યજ્ઞ કરવાસારૂ ભિક્ષાવૃત્તિથી ધન મેઢવીને જે પુરુષ યજ્ઞમાં તે ધન સગલું સ્વરચે નહીં, તે પુરુષ ભાસનો કિંવા કાકનો અવતાર સોવર્ષસુધી ભોગવે ” ભાસ એટલે શાકુંતનામનો પક્ષી કાક એટલે કાગડો. ૩૧

કુસૂલકુંભીધાન્યોવાઞ્યાહિકોશ્વસ્તનોપિવા ॥

જીવેદ્વાપિશિલોચ્છેનેશ્રેયાનેષાંપરઃપરઃ ॥૩૨॥

इतिगृहस्थप्रकरणम् ॥ ४ ॥

મૂઝ. કુસૂલધાન્ય, કુંભીધાન્ય, ઞ્યાહિક અથવા અશ્વસ્તન એવા ચાર પ્રકારના ગૃહસ્થ હોય છે. તે શિલોચ્છ વૃત્તિ વડે જીવે છે. એઓમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે ૩૨

ટીકા. કુસૂલ કહેતાં કોઠી અને કુંભી એટલે માટલી તે ભરાયી રહે એટલા ધાન્યનો સંગ્રહ જે કરે તે કુસૂલધાન્ય અને કુંભીધાન્ય અનુક્રમથી કહેવાય. તેમાં પોતાના કુટુંબનું બાર દિવસ સુધી પોષણ થઈ સકે તેટલા ધાન્યનોજ સંગ્રહ જે

કરે તેને કુસૂલધાન્ય કહે છે. અને છ દિવસસુધા ચાલે તેટલા ધાન્યનો સંગ્રહ જે કરે છે, તેને કુંભીધાન્ય કહે છે- ત્રણ દિવસ પર્યંત ચાલે તેટલા ધાન્યનો સંગ્રહ જે કરે, તેને ત્ર્યાહિક, અને આજનો દિવસ ચાલે એટલાજ ધાન્યનો સંગ્રહ કરે, આવતીકાલે શૂં કરી શૂં સ્તે ચિંતા જે કરતો નથી તેને અશ્વસ્તનિક કહે છે. ધાન્ય સંગ્રહ કરવાનો ઉપાય કહે છે, કે તે ચારે પ્રકારના ગૃહસ્થો યે શિલોચ્છવૃત્તિવડે પોતાની આજીવિકા કરવો. ડાંગર વિગેરે ધાન્ય પોતાના ચેતરમથી ઘેર લઈ જતી વખતે ધર્ણિયે નાંખી દીધેલાં માંજર કંપસાં વિગેરે પડી રહેલાં હોય, તે લઈ આવવું, તેને શિલ કહે છે. પડી રહેલા છૂટા છૂટા એક એક દાણા વીળી લેવા, તેને ડંચ્છ કહે છે. એ બેજ ઉપાયવડે કુસૂલધાન્ય કુંભીધાન્ય ઇત્યાદિ ચારે પ્રકારના ગૃહસ્થોયે જીવવું. એ ચારે પ્રકારના બ્રાહ્મણગૃહસ્થોમાં પૂર્વે પૂર્વે કરતાં આગળ આગળનો શ્રેષ્ઠ મનાય છે. હવે આ ચાલતું પ્રકારણ યદ્યપિ દ્વિજનું (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્યનું) છે, તો પણ આ મૂળ વચન કેવળ બ્રાહ્મણગૃહસ્થનાજ ભેદ વતાવવાને સારુ યોગ્ય છે. કેમકે વિદ્યા શાંતિ ઇત્યાદિ ગુણનો યોગ બ્રાહ્મણમાંજ હોય તેમ મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે “ જેથી પ્રાણીમાત્રનો દ્રોહ (નુકસાન) ન થાય, અને કદાપિ થાય તો ઘણો ઓછો થાય, તેવી વૃત્તિના આશ્રયવડે બ્રાહ્મણે જીવવું. જો આપત્તેકાળ નહીં હોય તો ” એ વચનથી બ્રાહ્મણનું નામ લઈને કુસૂલધાન્ય, કુંભીધાન્ય ઇત્યાદિ પ્રકાર કહ્યા છે. આ પ્રકાર જે અત્યંત નિયમથી રહેનાર યાયાવર નામના જે બ્રાહ્મણગૃહસ્થ તેમને માટે કહ્યા છે. કાંઈ સર્વે બ્રાહ્મણને વાસ્તે કૈશ્યા છે એવો અભિપ્રાય આ મૂળ વચનનો નથી. તેમ હોય તો “ત્રણ કિંવા વધારે વર્ષસુધા ચાલે એટલો અન્નસંગ્રહ હોય, તે દ્વિજગૃહસ્થે સોમ પાન કરવું ” એવું મૂળ વચન પૂર્વે લખ્યું છે તેની જોડે વિરોધ થાય. તેમ તે તે સ્મૃતિ વચનોમાં ગૃહસ્થના બે ભેદ કહ્યા છે. જેમ દેવળ કહે છે કે “ ગૃહસ્થ બે પ્રકારના હોય છે. એક યાયાવર અને બીજો શાલીન. તેમાં યાયાવર શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે. કેમકે યજ્ઞયાગ કરવા, વિદ્યા ભણાવવી, દાન લેવું, દાય વિભાગ લેવો, એવી રીતે ધનનો સંચય તે કરતો નથી. છ પ્રકારના ધંધા કહ્યા છે તે સગળા કરે,

તથા ચાકર નફર રાखे, ઢોર પાઢે, ઘર જાગોરી ગામ ધન ધાન્ય વિગરે સ્થા-
 વર જંગમ મિલકત વાલો હોય, અને લોકની રીત ઢાત પ્રમાણે ચાલે તેને
 શાલીન કહે છે” તે શાલીન ગૃહસ્થના પળ ચાર મેદ છે. યજ્ઞયાગ કરાવવાનો
 વિદ્યા મળાવવાનો દાન લેવાનો, લેખીવાડીનો, વળજવેપારનો, ઢોર પાઢવાનો,
 ઇવા છ પ્રકારના ધંધા વડે જીવે તે ઇક, તથા યજ્ઞ કરાવવાનો વિદ્યા મળા-
 વવાનો અને દાન લેવાનો ઇવા ત્રણ ધંધા વડે જીવિકા ચલાવે તે ત્રીજો, તથા
 યજ્ઞ કરવાનો અને વિદ્યા મળાવવાનો ઇવે ધંધા વડે ઉપજીવન કરે તે ત્રીજો, તથા
 કેવલ વિદ્યા મળાવવાના ધંધા વડેજ પોતાની આર્જીવિકા ચલાવે તે ચોથો
 જેમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “ઇક છ ધંધા વાઢો, ત્રીજો ત્રણ ધંધા વાઢો ત્રી-
 જો વે ધંધા વાઢો ચોથો તો કેવલ ત્રણ વડેજ ઇટલે વેદ શાસ્ત્ર મળાવવાના
 ધંધા વડેજ જીવે છે” વઢી આ યાજ્ઞવલ્કાની સ્મૃતિમાં પળ “ત્રાહ્મણને પ્રતિયહ
 યાજન અધ્યાપન ઇત્યાદિ કર્મ (ધંધા) અધિક કહ્યાં છે” ઇ રીતે પૂર્વે કહેલા
 વચન વડે શાલીન ગૃહસ્થની વૃત્તિઓ વતાવી છે. અને “તે શિલોચ્છ વૃત્તિ વડે
 જીવે છે” ઇવું ચાલતાં મૂલ વચનમાં લખ્યું છે તેથી યાયાવર ગૃહસ્થની પળ વૃત્તિ
 વતાવી છે ૩૨ ગૃહસ્થ પ્રકરણ સામાપ્ત થયું. હવે સ્નાતક પ્રકરણનો આરંમ થાય છે.

અવ. ઇ પ્રમાણે ગૃહસ્થનાં શ્રૌત સ્માર્ત્ત કર્મ કહીને હવે સમાવર્ત્તન સંસ્કારમાંનો સ્નાન
 વિધિ યથા વિધિ થયાથી ત્રાહ્મણ સ્નાતક કહેવાય છે. તે સ્નાતક ત્રાહ્મણને
 અવશ્ય કરવાં ઘટે ઇવો સ્નાતક વ્રત છે, તેમાં કેટલાંક વિધિરૂપ (કરવાનાં)
 કેટલાંક નિષેધરૂપ (ન કરવાનાં કામ) અને કેટલાંક માનસિક સંકલ્પરૂપ
 છે. તે કહે છે.

નસ્વાધ્યાયવિરોધ્યર્થમીહેતનયતસ્તતઃ ॥

‘નવિરુદ્ધપ્રસંગેનસંતોષીચમ્ભવેત્સદા ॥૧॥

મૂલ. જે સ્વાધ્યાય વિરોધી હોય તેવા ઉપાયથી અને જ્યાં ત્યાંથી, વઢી વિરુદ્ધ પ્રસંગવડે
 ધન મેલ્લવવાની ઇચ્છા કરવી નહી. સદા સંતોષી થવું. ॥૧॥

ટીકા. ત્રાહ્મણને ધન મેલ્લવવાના ઉપાય દાન લેવું ઇત્યાદિ વતાવ્યા, તેમાં વિશેષ વિ-

નાર કહે છે કે, જે ઉપાય વેદશાસ્ત્રના અધ્યયનને અડચણ પોષાડે એ રીતે સ્વાધ્યાયની સાથે વિરોધી હોય, અને શાસ્ત્રમાં જેનો નિષેધ કહ્યો નથી તો પણ તેવા ઉપાયથી ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરવી નહીં. વળી જ્યાં જ્યાં એટલે જે રીત શિષ્ટાચારમાં પ્રસિદ્ધ નથી તેવા રીતે, તથા વિરુદ્ધ એટલે અનધિકારી માણસને યજ્ઞયાગ વિગેરે કર્મ કરાવવાં, અને પ્રસંગ એટલે નાચવાનો ગાવાનો રૂઝિદિ ધંધો એવા ઉપાયવડે પણ ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરવી નહીં. કદાપિ ધનનો લાભ નહીં થાય તો પણ સંતોષ વૃત્તિથી રહેવું અને પોતાના નિયમ ધર્મ સારી રીતે જાળવવા. કેમકે “પરમ સંતોષનો આધાર પકડીને સુખની ઇચ્છા” હોય તો પણ પોતાના નિયમથી રહેવું ” એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ૧

અર્થ. ત્યારે કોનીપાસેથી દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી તે કહે છે.

રાજાંતેવાસિયાજ્યેભ્યઃસીદન્નિચ્છેદુનંદુધા ॥

દંભિહૈતુકપાશંડિવકવૃત્તીશ્વવર્જયેત્ ॥૨॥

મૂલ. ક્ષુધાર્થી પીડિત થયેલાયે રાજા, શિષ્ય, અને યજમાન પાસેથી ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરવી. દાંભિક, હૈતુક, પાશંડી, તથા વકવૃત્તિ એટલાઓને છોડી દેવા. ૨

ટીકા. ભૂલે પીડા પામતો હોય એવા સ્નાતક બ્રાહ્મણે જેનો વૃત્તાંત જાણેલો છે, તેવા રાજાપાસેથી, તથા જેનું લક્ષણ આગળ કહીશું તેવા શિષ્યપાસેથી, તથા જે શાસ્ત્રપ્રમાણે અધિકારી છે તેવા યજમાનપાસેથી ધન લેવું. “ક્ષુધાર્થી પીડિત” એવું વિશેષણ આવ્યું છે તેથી જે પુરુષને દાયવિભાગ વિગેરે કારણવડે પોતાના કુટુંબનું પોષણ થવા જેટલું ધન મળ્યું હોય, તેણે કાંઈ પણ ધન લોભ કરવો નહીં, એમ માલમ પડે છે. દાંભિક હૈતુક વિગેરે લોકોને શાસ્ત્રીય કિંવા લૌકિક એવાં સઘળાં કાર્યમાં છોડી દેવા. અર્થાત્ તેઓની જોડે કામ પાડવું નહીં. તથા કુકર્મ કરવાવાળા, ત્રિડાલવ્રતવાળા, અને શઠ માણસ જોડે પણ કાંઈ સંબંધ કરવો નહીં. જેમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “પાશંડી, કુકર્મી, ત્રિડાલવ્રતધારી, શઠ, હૈતુક, અને વકવૃત્તિ, એવા માણસને સારા

ભાષણવડે પણ માન આવવું નહીં. ” લોકોનું મનોરંજન થવા માટેજ ધર્મને અનુષ્ઠાન જે કરે તે દાંભિક, યુક્તિના બલ્લવડે સઘળા વિષયમાં સંદેહ કરી દેનાર જે હોય તે હૈતુક, વેદવ્રય જાણનારા વૃદ્ધલોકોએ જે પંથનો અંગીકાર કરીધો નથી તેવા પંથથી વરતનાર લોકો પાણ્ડી, બગલાના જેવા ઉપરથી જ્ઞાત અને અંદરથી ઘાતકી વૃત્તિ જેની હોય તે બકવૃત્તિ, કહેવાયછે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યુંછે કે “નીચી નજરે જુવે ઉપકારજાણે નહીં, પોતાનો મતલબ કરી લેવામાં તત્પર ધૂર્ત, અને ઉપરથી જુઠી નમ્રતા બતાવે તેને બકવૃત્તિ કહેવો.” એ રીતે બલાડા જેવાં જેનો સ્વભાવ હોય તેને બિલાડ વ્રતધારી કહેછે. “જે ધર્મનો કેવલ ઢોંગ બતાવે અને સર્વકાલ લોભિયો, કપટી, ઘાતક તથા લોકોને ઠગે અને સર્વેનો તિરસ્કાર કરે એવા માણસને વૈડાલવ્રતિક કહેવો.” એમ મનુએ પણ કહ્યુંછે. ધૂર્ત એટલે સઘળા વિચારમાં વાંકો. એ પાણ્ડિ કુકર્મીં ઇત્યાદિ લોકો જોડે સંસર્ગ કરવાનો વિષેધ કહ્યોછે તેથી, પોતે તેવા થવું નહીં. એ તો સ્પષ્ટ માલમ પડેછે. ૨

શુક્લાંબરધરોનીચકેશશ્મશ્રુનરવઃશુચિઃ ॥

નભાર્યાદર્શનેઽશ્રીયાન્નૈકવાસાનસંસ્થિતઃ ॥૩॥

મૂલ. ધોળાં વસ્ત્ર પહેરવાં. કેશ શ્મશ્રુ અને નર, થોડા રાખવા, શુદ્ધ રહેવું, ભાર્યાનું દર્શન કરતાં કરતાં જમવું નહીં તેમ એક વસ્ત્રથી અને ઊઠી ઉભાં થઈને જમવું નહીં. ૩

ટીકા. ધોયેલાં સફેત ડાઢી વસ્ત્ર (લુગડાં) પહેરવાં. કેશ એટલે માથાના વાલ, શ્મશ્રુ એટલે દાઢી મુછના વાલ અને નર, એ થોડા રાખવા, એટલે વરણશીને માટે ગમે તેવી રીતે વાલ રાખવા નહીં. શુદ્ધ એટલે બાહારથી અને અભ્યંતરથી વચ્છ નિર્મલ રહેવું. જેના અંતઃકરણમાં દુષ્ટવાસના ઉપજે નહીં, સદૈવ સુવાસનાજ હોય તે અભ્યંતરથી શુદ્ધ જાણવો. સ્નાન સુગંધ ચંદન પુષ્પમાલા વિગરેથી નિર્મલ સુગંધિ એવા દેહવાળો રહે, તે બાહારથી શુદ્ધ. જેમ ગૌતમે કહ્યુંછે. કે “સ્નાતક ગૃહસ્થે નિચે પવિત્ર અને સુગંધિ રહેવું, તથા સ્નાન કરતાં રહેવું.” આ વચનમાં સુગંધિ રહેવાનું કહ્યુંછે તેથી નિર્ગંધ પુષ્પનું ધારણ કરવું નહીં એવો નિષેધ, અ-

ર્થાત્ સમજાયછે. તેમ યોખિલે કહ્યું છે કે “ સુવર્ણની અથવા મોતી વિગેરે સ્વે-
રની માઢા શિકવ બોજી માઢાઓ સુગંધ રહિત હોય તો તે પેહેરવી નહીં.” એ
પ્રમાણે સર્વકાઢ સ્નગ્તક પુરુષે ચાલતાં સુધી રહેવું. કેમકે “ છતે પૈશે જુનાં
મેલા વસ્ત્ર પહેરવાં નહીં ” એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યુંછે. આપણી ખાર્યાને (ધણિયા-
ળીને) સામી બેસાડી તેનું મુખ જોતાં જોતાં. ખોજન કરવું નહીં, તેમ કીધાથી
પ્રજાસંતાન નિર્બલ થાયછે એવું ખય મનમાં રાખવું. તેમજ શ્રુતિવચનછે કે “ સ્ત્રી-
ની કને જમવું નહીં. કેમકે પ્રજા નિર્બલ થાયછે.” એ વચનથી સ્ત્રીની જોડે
એક પાત્રમાં જમવાનો નિષેધ અર્થાત્ સિદ્ધ થાયછે. એક વસ્ત્રથી જમવું નહીં એ-
ટલે પહેરેલા કેવલ એક વસ્ત્રસાથેજ ખોજન કરવું નહીં. ઉત્તરીય વસ્ત્ર પળ જ-
મતી વસ્ત્રતે ઓઢીને બેશવું. વઢી ઉઠી ઉખાં રહીને અથવા સુતાં સુતાં જમવું નહીં. ૩

નસંશયંપ્રપદ્યેતનાકસ્માદપ્રિયંવદેત્ ॥

નાહિતંનાનૃતંચૈવનસ્તેનઃસ્યાન્નવાર્દુષી ॥૪॥

મૂઢ. સંશય ખરેલું કામ કરવું નહીં. તેમ અકસ્માત્, અપ્રિય ખાષળ કરવું નહીં. તથા
અહિત અને અનૃત ખાષળ પળ કરવું નહીં. ચોરી કરવી નહીં. વ્યાજવડે જીવ-
વું નહીં. ૪

ટીકા. સંશય ખરેલું એટલેજે કામ કરવા માંડ્યા પછી આપળા પ્રાળને મોટું સંકટ આવી
પડશે, એવા સંદેહવાળું, જેમ વાઘ કિંવા ચોરનું ખય અતિશય જે દેશમાં છે, તે
દેશમાં પ્રવેશ કરવો, એવું કામ; અકસ્માત્—વિના કારણ કરવું નહીં. અપ્રિય
એટલે કઠોર, તે એવું કે, જેથી મ્મને સંતાપ થાય, તેવું વાક્ય બોલવું નહીં. તેમ
અહિત એટલે ઘોટા પરિણામવાળું તથા અનૃત એટલે અસય એવું પ્રિય ખાષળ
પળ કરવું નહીં. મૂઢવચનમાંના “ પળ ” શબ્દથી ડોંગાઈ ખરેલું તથા ખૂંડા શ-
બ્દવાળું ખાષળ કરવું નહિ હાસ્યવિનોદ શિવાયના જે ખાષળ પ્રસંગ છે તે ઠે-
કાળે આ ઉપર લખેલો નિષેધ જાળવો. કેમકે “ મનમાં કુટિલતા નહીં રા-
સતાં ગુરુની જોડે પળ હાસ્યવિનોદ કરવો ” એમ સ્મૃતિવચન છે. પારકાની
જનસ તે ધળીયે આપી દીધા વિના ઉઠાવી લેવી, તે ચોરી કરવી નહીં. તેમ

જેવા વ્યાજનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે તેવા વ્યાજના ધંધાવડે જીવિકા કરવી નહીં. ૪

દાક્ષાયણીબ્રહ્મસૂત્રીવેણુમાન્સકમંડલુઃ ॥

કુર્યાત્પ્રદક્ષિણંદેવમૃદ્નોવિપ્રવનસ્પતીન્ ॥૫॥

મૂઝ. સુવર્ણ, યજ્ઞોપવીત, વેણુદંડ, અને કમંડલુ, એટલી જનસ પાસે રાખવી. દેવ, મૃત્તિકા, ગાય, બ્રાહ્મણ, અને વનસ્પતિ એમની પ્રદક્ષિણા કરવી. ૫

ટાકા. સુવર્ણની હરેક વસ્તુ, યજ્ઞોપવીત—જનોઈ, વેણુદંડ કહેતાં લાકડી, અને જ઼઼નો કમંડલુ એ વસ્તુ હમેશ પાસે રાખવી. યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાનું પૂર્વે બ્રહ્મચારિપ્રકરણમાં કહ્યું છતાં ફરીથી અહીંયાં કહે છે તે બે યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાનો સમજૂતી આપવા સારુ છે. જેમ વસિષ્ઠે કહ્યું છે કે “સ્નાતક પુરુષને અંતરીય (પહેરેવાનું) અને ઉત્તરીય (ઓઢવાનું) એવાં બે વસ્ત્ર, તથા બે યજ્ઞોપવીત વઢી લાકડી અને જ઼઼ બરેલો કમંડલુ હોય છે.” આ મૂલવચનમાં સુવર્ણ રાખવાનું સાધારણરીતે કહ્યું છે તો પણ કાનમાં કુંડલ પહેરી રાખવાં. કેમકે “વાંસની લાકડી, જ઼઼વા઼ો કમંડલુ, યજ્ઞોપવીત, વેદ, તથા શોભિતાં સુંનાના કુંડલ, ધારણ કરવાં;” એમ મનુસમૃતિમાં કહ્યું છે. દેવ એટલે મૂર્તિ, મૃત્તિકા ખોદી કાઢેલી હોય તે, ગાય બ્રાહ્મણ તથા વનસ્પતિ કહેતાં વડ પિંપ઼ો ઇત્યાદિ જ઼઼ાડ એમની પ્રદક્ષિણા કરવી, એટલે માર્ગમાં આવ્યાં હોય તો આપણા જમણા હાથમળી કરીને જવું. એમ ધો઼ંડી વિગેરે ને પણ જમણાંવાજૂ તરફ કરીને હોંડવું “મૃત્તિકા ગાય દેવમૂર્તિ બ્રાહ્મણ ઘૃત (ઘી) મધ ધો઼ંડી તથા પ્રહ્યાત વૃક્ષ એમની પ્રદક્ષિણા કરવી.” એમ ઋનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે.

નતુમેહૈન્નદીઞાયાવર્ત્મગોષ્ટાંબુભસ્મસુઃ ॥

નપ્રત્યગ્ન્યર્કગોસોમસંધ્યાંબુ઼્છીદ્વિજન્મનઃ ॥૬॥

મૂઝ. નદો છાયા માર્ગ ગોસ્થાન જ઼઼ અને ભસ્મ એમાં મ઼઼મૂત્ર કરવું નહીં. તેમ અગ્નિ, સૂર્ય, ગાય, ચંદ્ર, સંધ્યા, જ઼઼, ળી તથા દ્વિજ એમની સામા બેશીને મ઼઼મૂત્ર કરિયે નહીં. ૬

ટીકા. નદી વિગરેમાં મઢમૂત્રનો ત્યાગ કરવો નહી. તેમ સમજાન વિગરે સ્થાનમાં પળ કરિયે નહી. જેમ શંખ કહે છે કે “છાળવાઢી તથા લેડેલી વાવેલી તથા લી-
લું ઘાસ ડ્યાંહાં ડ્યું હોય તેવી જમીન તથા જેમાં ચિતા કરેલી હોય તેવી જ-
મીન તથા સ્મજાનની, માર્ગની, લંઢીની, પર્વતની તથા નદીના ખાઢાની એવી
એવી ભૂમિ ડપર મઢમૂત્ર કરિયે નહી. તે ભોમ ડપર ભૂતનો વાસ હોય છે. મા-
ટે.” તેમ અમિ સૂર્ય ઇત્યાદિના સામા વેશીને પળ તે કામ કરિયે નહી. તથા
અમના મળી જોડીને પળ મઢમૂત્ર કરવા નહી. તે પ્રમાણે ગૌતમે કહ્યું છે
“વાયુ, અમિ, વિમ, સૂર્ય, જલ, દેવમૂર્તિ તથા ગાયની તરફ જોડીને મઢમૂત્રને ડ્યાગ
કરિયે નહી. તથા દેવતાની આગલ પગ લાંવા કરી વેસવું નહી.” ડપર લલેલી
જગ્યા છોડી દર્ડીને વીજી જગ્યા ડપર ઘાસ પાથરીને મઢમૂત્ર કરવા. જેમ વ-
સિષ્ટ કહે છે કે “માયે લૂગડું વીટીને ઘાસવડે ભૂમિ ઢાંકીને મઢમૂત્ર કરવા. ૬

નેક્ષેતાર્કનનગ્નાંસ્ત્રીનચસંસૃષ્ટમૈથુનામ્ ॥

નચમૂત્રંપુરીષંચનાશુચીરાહુતારકાઃ ॥૭॥

મૂલ. સૂર્યમળી જોવું નહી. તથા નમ સ્ત્રીની તરફ અને મોગવેલી સ્ત્રીની તરફ જોવું
નહી. તથા મઢમૂત્ર તરફ જોવું નહી. અપવિત્ર તારાજોવી નહી.

ટીકા. સૂર્યમળી તથા અપવિત્ર સ્થિતિમાં રાહુ તથા તારાઓને જોવા નહિ. અમ સાધા-
રણ રીતે યદાપિ કહ્યું છે તથાપિ ડદયની, અસ્તની તથા ગ્રહણની વેલાયે સૂ-
ર્યમંડલ જોવું નહી. તથા જલમાં પડેલુ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ અને મધ્યાન્હ સમયનું
સૂર્યમંડલ જોવું નહી, અ રીતે નિષેધ છે; કાંડ સર્વદા સૂર્યદર્શન કરવું નહી,
અમ નથી. જેમ મનુ કહે છે કે “ડગતો આયમતો ગ્રહણ સમયે ઘેરાયલો ત-
થા જલમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો અને આકાશના મધ્યમાગમાં આવેલો સૂર્ય જો-
વો નહી.” ડપભોગ શિવાય વીજી વેલ્લામાં નાગી સ્ત્રીની તરફ જોવું નહી. આ-
શ્વલાયનગૃહ્યસૂત્રમાં પળ અમજ કહ્યું છે. ડપભોગ યર્ડ રહ્યા પછી તે મોગવેલી
સ્ત્રી નમ ન હોય તો પળ તેની તરફ જોવું નહી. મૂલવચનમાંના “પળ” શબ્દ
વડે મોજન કરતી હોય કિંવા વીજી કેટલાંક કામ કરતી હોય તે બારે પ્રળ

છીની તરફ જોવું નહીં. તેમજ મનુ કહે છે કે “જે પોતાના કલ્પાણની ઇચ્છા કરતો હોય તે પુરુષે છીની જોડે જમવું નહીં. તથા જમતી હોય, છીકતી હોય, નગાસૂં છાતી હોય કિંવા સુલમાં નિરાંતે બેઠી હોય, અથવા આંલ આંજતી હોય કિંવા સુગંધિતૈલ વિગરેથી અંગને મર્દન કરતી હોય તેવી છીની તરફ તથા છાતી વિગરે અવયવ ડાઘાડા પડ્યા હોય કિંવા જળતી હોય, તે સમયે છીની તરફ જોવું નહીં. તેમ મૂળમૂત્ર તરફ જોવું નહીં. વઢી પોતે અપવિત્ર દશામાં હો-
 રૂપે તે સમયે રાહનું તથા તારાઓનું દર્શન કરવું નહીં. મૂળવચનમાં “પળ” શ-
 બ્દ લખ્યો છે તેથી જઘમાં પડેલું પોતાનું પ્રતિબિંબ પળ જોવું નહીં. એ પ્રમાણે
 બીજી સ્મૃતિમાં પણ જઘમાં પડેલા પ્રતિબિંબનું દર્શન કરવાનો નિષેધ કહ્યો છે. ૫

અયમેવઞ્જૈત્યેવંસર્વમંત્રમુદીરયન્ ॥

વર્ષત્યપ્રાવૃતોગચ્છેત્સ્વપેત્યત્યક્શિરાનચ ॥૮॥

મૂળ. મેઘ વરસતો હોય ત્યારે “અયમે વઞ્જ” એ મંત્ર સઘડો ભળવો. વરસતે
 વરસાદે ઓઢ્યા વિના હીંડવું નહીં. તેમ પશ્ચિમદિશાએ મસ્તક કરીને સુવું
 નહીં. ૮

ટીકા. વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે “અયમે વઞ્જઃ પાપ્માન મપ હંતુ” એ મંત્રનું ઉચ્ચા-
 રણ કરવું. છતર વિગરે કાંઈ પણ ઓઢ્યા વિના માર્ગે હીંડવું નહીં. વરસાદમાં
 દોઢવું નહીં એમ બીજી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. પશ્ચિમ દિશા તરફ માથું કરીને સુવું
 નહીં. મૂળ વચનમાં “પળ” શબ્દ વડે “નાગા યદ્દને સુવું નહીં સુનાઘરમાં
 એકલા સુવું નહીં.” એ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિમાં નિષેધ કહ્યો છે તે પણ જાણવો. ૮

છીવનાસૃક્શકૃન્મૂત્રરેતાંસ્યપ્સુનનિક્ષિપેત્ ॥

પાદૌપ્રતાપયેન્નાગ્નૌનચૈનમાભિલંઘયેત્ ॥૯॥

મૂળ. છીવન રક્ત મૂળમૂત્ર તથા રેત જઘમાં નાંખીએ નહીં. અગ્નિ ઉપર પગ તપા-
 વીએ નહીં. અને તેને ઓઢંગીએ નહીં. ૯

ટીકા. મોઢામાંથી અને નાકમાંથી જે બલગમ નિકળે છે તે છીવન, રક્ત એટલે લોહી,

મૂઝ મૂઝ પ્રસિદ્ધ છે, રેત એટલે જેને શુક્ર કિંવા ધાતુ કહે છે તે. એટલી વસ્તુ જ઼઼઼માં નાંખવી નહીં. તેમ જ઼઼માં પગ પછાડવા નહીં. એમ ખાતના ડા઼઼ા વિગરેમાં પગ પગ પૂછાડવા નહીં. જેમ શંખ કહે છે કે “ ડાંગર વિગરેના છાલાં, કૅશ, અડાયાના છાણાં, રાંખ, હાઢકું, લીંટ વિગરે વઢ ગમ, નલ, તથા સ્ત્રીના વાઢ, જ઼઼માં નાંખીએ નહીં. તથા પગ વઢે કિંવા હાથ વઢે જ઼઼નું તાઢન કરીએ નહીં” દેવતા ઉપર પગ તપાવવા નહીં. તેમ અગ્નિનુ (દેવતાનું) ઉલંઘન કરવું નહીં. મૂઝ વચનમાંના “પગ” શબ્દથી લીંટ વિગરે અપવિત્ર વસ્તુ અગ્નિમાં નાંખવી નહીં. અને મૂઝ વઢે અગ્નિને ફુંકવો પગ નહીં. જેમ મનૂ કહે છે કે “મૂઝ વઢે અગ્નિ ધમવો નહીં. નાગી સ્ત્રી જોવી નહીં. અપવિત્ર વસ્તુ અગ્નિમાં નાંખવી નહીં. અગ્નિ ઉપર પગ તપાવવા નહીં. નીચે ભોંય તઢીયે અગ્નિને મૂકવો નહીં. અને ઓઢંગવો પગ નહીં. તથા તેની ઉપર પગ દેવો નહીં તથા જોથી પ્રાણને સંકટ પીઢા ઉપજે તેવાં કર્મ કરવાં નહીં.”૯

जलंपित्रेन्नांजलिनानशयानंप्रबोधयेत् ॥

नाक्षैःक्रीडेन्नधर्मेनैव्याधितैर्वानसंविशेत् ॥१०॥

મૂઝ. અંજ઼િ વઢે જલ પીવું નહીં. સુતાને જાગતો કરવો નહીં. પાસા વઢે રમવું નહીં, તેમ ધર્મ વિરોધિ રમત પગ કરવી નહીં. વ્યાધિયસ્તની જોડે સુવું નહીં. ૧૦

ટીકા. અંજ઼િ વઢે એટલે હાથના ધોવા વઢે પાણી પીવું નહીં જ઼઼ જેવી પીવાની સઘઢી વસ્તુ અંજ઼ી વઢે પીવી નહીં એમ સમજવા સારૂ મૂઝ વચનમાં જ઼઼ શબ્દ ઢાપ-રચો છે. આપણા કરતાં જે વિદ્યાદિ વઢે અધિક હોય તેવા ઉંઘેલા માણસને જોગાડવો નહીં. કેમકે “શ્રેષ્ઠ પુરુષને જોગાડીયે નહીં” એ પ્રમાણે વીર્જી સ્મૃતિ-માં વિશેષ કહ્યો છે, પાસા વગેરેથી રમત કરીયે નહીં, તેમ જેમાં ધર્મનાશ થાય તેવા પશુલંઘનાદિ (શરત વિગરેના) કામની રમત પગ કરીયે નહીં. ડ્વારાદિ રોગવાઢા માણસની જોડે એક બિછાના ઉપર સુવું નહીં. ૧૦

विरुद्धं वर्जयेत्कर्मप्रेतधूमनदितरम् ॥

કેશભસ્મનુષાંગારકપાલેષુચસંસ્થિતિમ્ ॥૧૧॥

મૂઢ. વિરુદ્ધ કર્મ, પ્રેતધૂમ, અને નદીતરણ વર્જવું. કેશ ભસ્મ, છાલાં, કોયલા અને ઠિકરાં ઉપર બેસવું નહીં. ૧૧

ટીકા. દેશને, યામને તથા કુઝાચારને જે કર્મ વિરોધિ હોય તેવા વિરુદ્ધ કર્મનો પરિત્યાગ કરવો. પ્રેતધૂમ એટલે બઢતા શબનો ધુવાંડો વર્જ્ય કરવો. અથાત્ આપણા અંગના ઉપર તે ધુવાંડો લેવો નહીં. હાથ વડે નદી પાર તરી જવાનું કામ કરવું નહીં. કેશ, રાજ્ય વિગેરે ઉપર વેશવું નહીં, મૂલમાંના “પણ” શબ્દર્થા હાડકાં વિગેરે અપવિત્ર વસ્તુ ડ્યાં હોય ત્યાં પણ બેસવું નહીં. ૧૧

નાચક્ષીતધયંતીંગાનાદારેણવિશેત્કચિત્ ॥

નરાજઃપ્રતિગૃહીયાલુબ્ધસ્યોચ્છાસ્ત્રવર્તિનઃ ॥૧૨॥

મૂઢ. ગાય પાન કરતી હોય તો કહીં દેવું નહીં. દ્વાર વિના કોઈ સ્થલમાં પેસવું નહીં. લોભિયો અને શાસ્ત્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તેવા રાજા પાસેથી દાન લેવું નહીં. ૧૨

ટીકા. પારકાનું દુધ વિગેરે ગાય પીતી હોય તો તે વાત કોઈને કહેવી નહીં. અને પોતે હાંકી દેવી પણ નહીં. સર્વે લોકોને વાસ્તે પ્રસિદ્ધ જવા આવવાને સારું જે દ્વાર (વારણુ) હોય તે વિના વીજુ છોડું વિગેરે પાડીને હરેક નગર ગામ કિંવા ઘર વિગેરેમાં પેશવું નહીં. લોભિયો એટલે કંજુસ અને શાસ્ત્ર મર્યાદાથી ઉલટું ચાલનાર રાજા પાસેથી દાન લેવું નહીં. ૧૨

પ્રતિગ્રહેસૂનિચક્રિધ્વજિવેશ્યાનરાધિપાઃ ॥

દુષ્ટાદશગુણંપૂર્વાત્પૂર્વાદિતેયથાક્રમમ્ ॥૧૩॥

મૂઢ. જીવિ હત્યા કરનાર જાટકી, ઘાળી ફેરવનાર ઘાંચી તથા દારૂ વેચનાર કલાલ તથા વેશ્યા અને રાજા એટલાઓએ આપેલું દાન લેવામાં યથાનુક્રમે દશદશ ગણો દોષ છે. ૧૩

ટીકા જાટકી વિગેરે પાંચ પ્રકારના જે પુરુષ કહ્યા તેઓએ આપેલ દાન લેવાનો દોષ એકેક કરતાં અનુક્રમ પ્રમાણે દશ દશ ગણો ચઢતો છે.

અથ. હવે અધ્યયન કરવાના ધર્મ કહે છે.

અધ્યાયાનામુપાકર્મશ્રાવણ્યાંશ્રવણેનવા ॥

હસ્તેનૌષધિભાવેવાપંચમ્યાંશ્રાવણસ્યતુ ॥૧૪॥

મૂલ. અધ્યાયોનું ઉપાકર્મ શ્રાવણીપૂર્ણિમાએ શ્રવણનક્ષત્રને દિવસે અથવા હસ્તન-
ક્ષત્રયુક્ત શ્રાવણ માસની પંચમેને દિવસે ઓપધાની ઉત્પત્તિ થઈ હોય સારે
કરવું. ૧૪

ટીકા. જેનું અધ્યયન કરાય તેને અધ્યાય કહે છે તેવા અધ્યાયોનું એટલે વેદ ગ્રંથોનું
ઉપાકર્મ એટલે ભગવાનો પ્રારંભ સારીપેટે ધાન્ય ડગે સારે તો શ્રાવણમાસમાં,
પૂર્ણિમાને દિવસે અથવા શ્રવણનક્ષત્રજે દિવસે હોય તે દિવસે કિંવા હસ્તન-
ક્ષત્રવાળી પંચમીને દિવસે પોતપોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે ક-
રવો. કદાપિ શ્રાવણમાસમાં ધાન્યની ઉત્પત્તિ ન થઈ હોય સારે ભાદ્રપદ માસમાં
શ્રવણ નક્ષત્ર ઉપર કરવો. સાર પછી સાડાચાર મહિના સુધી વેદાધ્યયન ક-
રવું. જેમ મનુ કહે છે કે “શ્રાવણી અથવા ભાદ્રપદી પૂર્ણિમાને દિવસે યથા વિધિ
ઉપાકર્મ કરીને બ્રાહ્મણે સાડાચાર માસ પર્યંત વેદ ભળવા.” ૧૪

પૌષમાસસ્યરોહિણ્યામષ્ટકાયામથાપિવા ॥

જલ્લાંતેઽંદસાંકુર્યાદુત્સર્ગવિધિવદ્વાહિઃ ॥૧૫॥

મૂલ. પોષમાસમાં રોહિણી નક્ષત્રને દિવસે કિંવા અષ્ટકાને દિવસે જલ્લાં પાસે ગા-
મની બાહાર વેદનો ઉત્સર્ગ યથાવિધિ કરવો. ૧૫

ટીકા. પોષમાસમાં જે દિવસે રોહિણી નક્ષત્ર હોય તે દિવસે કિંવા અષ્ટકાને દિવસે
એટલે વ્યવક્ષમાંની અષ્ટમીને દિવસે ગૃહ્ય સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિધિથી વેદનો
ઉત્સર્ગ કરવો. જો કદાપિ ભાદ્રપદ માસમાં ઉપાકર્મ કીધું હોય સારે માઘ
શુક્લ પ્રતિપદને દિવસે ઉત્સર્ગ કરવો. જેમ મનુ કહેછે કે “ પોષમાંસમાં વે-
દનો ઉત્સર્ગ ગામની બાહાર જાની પુરુષે કરવો. અથવા માઘ શુક્લપ્રતિ પદને
દિવસે પૂર્વાર્ણમાં કરવો. ” એરીતે ઉત્સર્ગનવિધિ કીધાપછી દોઢ દિવસ કિંવા
એક દિવસ અનધ્યાય પાળીને શુક્લ પક્ષમાં વેદ ભળવા અને કૃષ્ણ પક્ષમાં વેદાંગ‡

મળવા. એ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિમાં પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ૧૫

અવ. જે સમયમાં મળવું નહીં તે સમયને અનધ્યાય કહે છે તે સર્વે અનધ્યાય આઠ શ્લોક વડે કહે છે.

ત્ર્યહંપ્રેતેષ્વનધ્યાયઃશિષ્યત્વિગુરુવંધુષુ ॥

उपाकर्माणिचोत्सर्गस्वशाखाश्रोत्रियेमृते ॥૧૬॥

મૂઝ. શિષ્ય ઋત્વિક્ ગુરુ તથા વંધુ મરણ પામ્યો હોય તો ત્રણ દિવસ અનધ્યાય કરવો. વળી ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્ગ કીધા પછી તથા સ્વશાખાધ્યાયી મરણ પામ્યો હોય તો પણ ત્રણ દિવસ અનધ્યાય પાઢવો. ૧૬

ટીકા. શાસ્ત્રોક્ત માર્ગથી અધ્યયન કરનાર પુરુષે પોતાનો શિષ્ય ઋત્વિક્ ગુરુ કિંવા વંધુ મરીગયો હોય તો ત્રણ દિવસ સુધી અનધ્યાય કરવો એટલે મળવું નહીં. તેમ ઉપાકર્મ અને “ઉત્સર્ગ કીધા પછી ત્રણ દિવસ અનધ્યાય પાઢવો. તેમાં “ઉત્સર્ગ કીધા પછી દોઢ દિવસ અથવા એક દિવસ અનધ્યાય કરવો.” એવા બે પક્ષ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યા છે તેમની જોડે આ યાજ્ઞવલ્ક્યોક્ત પક્ષનો પણ વિકલ્પ સમજવો. સ્વશાખાધ્યાયી એટલે જે શાખાના આપણે છૈયે તે વેદશાખા સારી પેઠે જે મળ્યો હોય તે વિદ્વાન્ મરણ પામે ત્યારે ત્રણ દિવસ અનધ્યાય કરવો. ૧૬

संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोलकानिपातने ॥

समाप्यवेदं दुनिशमारण्यकमधीत्य च ॥૧૭॥

મૂઝ. સંધ્યા સમયે મેઘગર્જના થતી હોય ત્યારે તથા નિર્ઘાત ભૂકંપ, ઝલ્કાપાત, તથા વેદસમાપ્તિ અને આરણ્યક ગ્રંથનું અધ્યયન એટલા નિમિત્તમાં એક અહોરાત્ર અનધ્યાય કરવો.

ટીકા. સંધ્યા કાળે મેઘની ગર્જના થતી હોય ત્યારે તથા નિર્ઘાત એટલે આકાશમાં મોટો મયંકર ઉત્પાત શબ્દ, તથા ધરણીકંપ થાય અને વીજળી પડે ત્યારે તથા વેદના મંત્રભાગની કિંવા બ્રાહ્મણભાગની સમાપ્તિ થઈ હોય ત્યારે તથા આરણ્યક ગ્રંથનું અધ્યયન ક્ષિપું હોય ત્યારે એક અહોરાત્ર અનધ્યાય પાઢવો. ૧૭

પંચદશ્યાંચતુર્દશ્યામષ્ટમ્યાંરાહુસૂતકે ॥

ઋતુસંધિષુભુત્કાવાશ્રાદિકંપ્રતિગૃહ્યચ ॥૧૮॥

- મૂઢ. પંચદશી, ચતુર્દશી અષ્ટમી, અને પ્રાતિપદા તથા રાહુસૂતકને દિવસે તથા શ્રાદ્ધ ભોજન કિંવા શ્રાદ્ધ દ્રવ્યનો પ્રતિગ્રહ જે દિવસે કર્યો હોય તે દિવસે. ૧૮
- ટીકા. પંચદશી એટલે પૂર્ણિમાં અને અમાવાસ્યા, ચતુર્દશી અને પ્રતિપદા એટલી તિથિઓમાં એક અહોરાત્ર પર્યંત અનધ્યાય. રાહુસૂતક એટલે ચંદ્રનું કિંવા સૂર્યનું ગ્રહણ જે દિવસે હોય તે દિવસે પણ અહોરાત્ર અનધ્યાય. “રાજાનું અથવા રાહુનું સૂતક આવે ત્યારે ત્રણ દિવસ વેદ ભળવા નહીં” એવું જે સ્મૃતિવચન છે તે તો યસ્તાસ્તવાઢ્યા ગ્રહણને વાસ્તે છે. શ્રાદ્ધમાં ભોજન કિંવા દક્ષિણા સીધું વિગેરેનું દાન લીધું હોય તો એક આખો દિવસ અનધ્યાય પાઢવો. આ વાત એકોદ્વિષ્ટ વિનાના બીજા શ્રાદ્ધને વાસ્તે લખો છે. એકોદ્વિષ્ટ શ્રાદ્ધમાંતો ત્રણ દિવસ અનધ્યાય કરવો. “ કેમકે એકોદ્વિષ્ટ શ્રાદ્ધ સંવંધી અન્ન દક્ષિણા વિગેરેનો પ્રતિગ્રહ કીધો હોય તો વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે ત્રણ દિવસ વેદ ભળવા નહીં” એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ૧૮

પશુમંડૂકનકુલશ્વાહિમાર્જારમૂષકૈઃ

કૃતેતરેત્વહોરાત્રંશક્રપાતતેથોચ્છ્રયે ॥૧૯॥

- મૂઢ. પશુ. મંડૂક; નકુલ, શ્વાન, સર્પ, માર્જાર, મૂષક, એ પ્રાણી વચ્ચે થઈને ગયા હોય તે દિવસે તથા ઇંદ્રધ્વજ ચઢાવ્ધાનો કિંવા ઉતારવાનો જે દિવસ હોય તે દિવસે અહોરાત્ર અનધ્યાય કરવો. ૧૯
- ટીકા. ભળનાર સાથીના વચમાં થઈને ઢોર, ઢેઢકો, નોઢિયો, કુત્રો, સાપ, બલાઢી, ડંદર એમાંનો કોઈ પ્રાણી ગયો હોય તથા જે દિવસે ઇંદ્રધ્વજ ચઢાવે તથા ઉતારે તે દિવસે અહોરાત્ર અનધ્યાય કરવો. સત્તરમાં એકના મૂઢવચનથી અહોરાત્ર અનધ્યાયનું પ્રકરણ ચાલું થયું છતાં આ મૂઢવચનમાં ફરીથી અહોરાત્રપદ લખ્યું છે, તે સંધ્યાકાઢે મેઘ ગાજે ત્યારે મૂકંપ અને ઉલ્કાપાત એટલા કારણથી જે

અહોરાત્ર અનધ્યાય કરવાનું કહ્યું છે ત્યાં આકાલિક અનધ્યાય કરવો એવી સ-
મજણ આપવાસારૂં કીધું છે. કેમકે “સંધ્યા ગર્જિત, ભૂકંપ, રાહુદર્શન તથા
ઉલ્કાપાત થયેથી આકાલિક અનધ્યાય કરવો.” એમ ગૌતમ સ્મૃતિમાં કહ્યું
છે. આજે જે સમયે સંધ્યાગર્જિત વિગેરે નિમિત્ત થયું હોય ત્યાંથી માંડીને બીજે
દિવસે તે સમય થતા સુધી અનધ્યાય કીધો હોય તેવા અનધ્યાયને આકાલિક
એવું વિશેષણ સંસ્કૃત ભાષામાં આપેછે. સાયંકાલની સંધ્યા સમયે જો મેઘગર્જના
થાય તો તે રાત્રિયે માત્ર અનધ્યાય કરવો. કેમકે “સાયંસંધ્યા ગર્જિત થાય તો
રાત્રિયે અને પ્રાતઃસંધ્યા ગર્જિત થયું હોય તો અહોરાત્ર અનધ્યાય કરવો” એમ
હારીત સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. હવે “કુત્રો નોલિયો સાપ દેડકો તથા બલાહી એમાં-
નો કોઈ પ્રાણી મળનારની વચમાં રહિને ગયો હોય તો ત્રણ દિવસ ઉપવાસ
કરવો અને તે સ્થલ થકી બીજા સ્થલમાં જવું” એવું જે ગૌતમે કહ્યું છે, તે તો
પ્રથમ અધ્યયનનો આરંભ કરતી વેળાએ તેવું થયું હોય તેને વાસ્તે છે. ૧૯

શ્વક્રોષ્ટુગર્દભોલૂકસામવાણાર્તનિસ્વને ॥

અમેધ્યશવશૂદ્રાંત્યશ્મશાનપતિતાંતિકે ॥૨૦॥

મૂઝ. કુત્રો, શિયાળ, ગધેડું, ઘુડ, સામ, વાંસ તથા આર્ત એમનો ધ્વનિ થતો હોય,
તથા અપવિત્ર વસ્તુ શવ શૂદ્ર અંત્યજ અને સ્મશાન, એટલાઓની કને હોડિયે તે-
ટલી વાર અનધ્યાય પાલવો. ૨૦

ટીકા. કુત્રું શિયાળ વિગેરેનો શબ્દ તથા સામવેદનો ધ્વનિ તથા છિદ્રવાળા વાંસમાં વા
મરાયાથી જે થાય છે તે ધ્વનિ તથા આતુર એટલે દુઃખી પ્રાણીનો રોદનશબ્દ
થયા કરે તેટલી વાર અનધ્યાય કરવો. એમ વીણા વિગેરેના શબ્દવિષે પણ જા
ણવું. કેમકે “વેણું (વાંસળી) વીણા મૃદંગ મેરો (નોત્રત) એમનો ધ્વનિ તથા ગા-
ડીનો ઘડઘડનાદ તથા દુઃખી પ્રાણીનો શબ્દ સંભળાતો હોય ત્યાંહ સુધી અ-
નધ્યાય કરવો” એમ ગૌતમે કહ્યું છે. તથા અપવિત્ર વસ્તુની સમીપમાં પણ તેટલી
વેળા અનધ્યાય કરવો. ૨૦

દેશેશુચાવાત્માનિચવિદ્યુસ્તનિતસંપ્લવે ॥

મુત્કાર્દ્રપાણિરંભેંતરર્દુરાત્રેતિમાસ્તે ॥૨૧॥

મૂલ. દેશ અથવા દેહ અપવિત્ર હોય ત્યાં સુધી તથા વિજઙ્ઘિના ચઢકારા તથા મેઘના ધમકારા થતા હોય ત્યાં સુધી જમીને મલ્લન દીધા પછી હાથ ખીના હોય ત્યાં સુધી તથા જઙ્ઘમાં રહિયે ત્યાં સુધી તથા અર્દ્ર રાત્રીનો સમય હોય ત્યાં સુધી તથા તો-ફાની વા વાતો હોય ત્યાં સુધી અનધ્યાય કરવો. ૨૧

ટીકા. દેશ અપવિત્ર હોય કિંવા આપણું શરીર અપવિત્ર હોય તથા વારે વારે વિજઙ્ઘિના ચઢકારા થતા હોય, અને વરસાદ ગાજતો હોય इत्यादि નિમિત્ત થયાં હોય ત્યારે તેટલી વાર અનધ્યાય કરવો. ૨૧

પાંસુપ્રવર્ષેદિગ્દાહેસંધ્યાનીહારમીતિષુ ॥

ધાવતઃપૂતિગંધેચશિષ્ટેચગૃહમાગતે ॥૨૨॥

મૂલ. પાંસુવૃષ્ટિ કિંવા દિગ્દાહ થાય ત્યારે તથા સંધ્યાકાળે તથા ધુંવાર વરસતી હોય ત્યારે તથા મયની વેળાયે દોઢવાના પ્રસંગમાં તથા દુર્ગંધ આવતો હોય ત્યારે તથા આપણે ઘેર શિષ્ટાગમન થયું હોય ત્યારે તેટલીવાર અનધ્યાય કરવો. ૨૨

ટીકા. પાંસુવૃષ્ટિ એટલે ચારો પાસથી ઘણીજ ધૂળ ઉડે એવો ઉત્પાત થતો હોય તથા દિગ્દાહ એટલે ચારે તરફ દિશાઓમાં બઢતાં બઢેછે એવું જણાતું હોય ત્યારે સંધ્યાકાલની વેળાયે તથા ધુંવાર વરસતી હોય ત્યારે તથા ચોરસંવંધિ કિંવા રાજ સંવંધિ ખય થયું હોય તથા ઉતાવળે દોઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તથા દુર્ગંધ નઠારો ગંધ કિંવા ભગવિગેરેનો ગંધ આવતો હોય ત્યારે તથા શિષ્ટ એટલે સારા વિદ્યાસદ્ગુણવાળો અને સદાચારસંપન્ન બ્રાહ્મણ આપણે ઘેર આવ્યો હોય ત્યારે તે રજા આપે ત્યાં સુધી અનધ્યાય કરવો ૨૨.

સ્વરોષ્ટ્રયાનહસ્ત્યશ્વનૌવૃક્ષોરિણરોહણે ॥

સપત્તિશદનધ્યાયનેતાંસ્તાત્કાલિકાન્વિદુઃ ॥૨૩॥

મૂલ. ગર્ધભ, ઝંટ, વાહન, હાથી, ઘોડો, નૌકા, છાહ તથા ઇરણ એમની ઉપર બેઠા

હોડ્યે તેટલીવાર અનધ્યાય કરવો. આ સાડત્રીસ અનધ્યાયને તાત્કાલિક કહે છે ૨૩

ટીકા. વાહન—રથ વિગેરે, ઇરણ એટલે જેમાં કાંઈ ધાન્ય વિગેરે પાકે નહીં તેવી સ્થળ જમીન અથવા નિર્જલ ભૂમિ. એ ગંધેડું ઝંટ ઇત્યાદિ ઉપર બેઠા હોડ્યે તેટલીવાર અનધ્યાય કરવો. આ સાડત્રીસ અનધ્યાય તાત્કાલિક એટલે જ્યાં સુધી તે તે નિમિત્ત રહ્યું હોય ત્યાં સુધી પાઠવાના છે એમ અનધ્યાય વિધિના જ્ઞાતા ઋષિ લોકો કહે છે. આ લેખથી બીજી સ્મૃતિઓમાં કહેલા અનધ્યાયોનો પણ સંગ્રહ કરવો એવો યાજ્ઞવલ્ક્યનો આશય જણાય છે. મનુષ્યે કહ્યું છે કે “સુતા રહીને જાંઘ ઉપર પગ ચઢાવીને તથા આડા પડીને મળવું નહીં તથા માંસનું અને સૂતકાના અન્નનું ભોજન કરીને પણ અધ્યાયન કરવું નહીં” ઇત્યાદિ, ૨૩

અર્થ. એ રીતે અનધ્યાયનું નિરૂપણ કરીને ચાલતા પ્રકરણની સમાપ્તિ પર્યંત સ્નાતક વ્રત કહેવાના છે તે કહે છે.

દેવત્વિક્ સ્નાતકાચાર્યરાજાંછાયાંપરસ્ત્રિયાઃ ॥

નાક્રમેદ્રક્તવિષ્મૂત્રષ્ટિવનોદ્વર્તનાદિચ ॥૨૪॥

મૂલ. દેવ ઋત્વિક્ સ્નાતક આચાર્ય રાજા અને પરસ્ત્રી, એમની છાયાનું તથા સ્થિર મૂલમૂત્ર ઇવન ઉદ્વર્તન ઇત્યાદિનું આક્રમણ કરવું નહીં. ૨૪

ટીકા. દેવની પ્રતિમા, ઋત્વિક્, સ્નાતક, આચાર્ય, રાજા અને પરસ્ત્રી એઓની પડછાયા ઉપર વૃદ્ધિપૂર્વક પગ દેવો અથવા ઓઢંગીજવું નહીં. જેમ મનુ કહે છે કે “દેવતા ગુરુ રાજા સ્નાતક આચાર્ય વધુ તથા દીક્ષિત એમની છાયાનું આક્રમણ જાણી જોઈને કરવું નહીં.” જેના શરીરનો રંગ નોઢિયાના જેવો હોય તેવો હરેક પ્રાણી ગાય કિંવા બીજી જાતનો હોય તે વધુ શબ્દવડે સમજવો. સ્થિર એટલે લોહી ઇવન કહેતાં મોઢામાંથી અને નાકમાંથી બલગમ નિકળે છે તે, ઉદ્વર્તન કહેતાં અંગને મર્દન કરેલો પદાર્થ, ઇત્યાદિ વસ્તુનું આક્રમણ કરવું નહીં, એટલે તેમની ઉપર પગ દેવો નહીં કિંવા તેમને ઓઢંગવું નહીં. મૂલમાં “આદિ” શબ્દ છે તેથી સ્નાનોદક વિગેરેનું અહીં ગ્રહણ કરવું. બીજી સ્મૃતિમાં ક-

હું છે કે“શરીરને મર્દન કરેલી વસ્તુ તથા સ્નાન કરવામાં વાપરેલું પાણી તથા મઝમૂત્ર લોહી કલગમ તથા ઓઠી નાંખેલું, એવા પદાર્થ ઉપર જાળતાં પગ દેવો નહીં.” ૨૪

વિપ્રાહિક્ષત્રિયાત્માનોનાવજ્ઞેયાઃકદાચન ॥

આમૃત્યોઃશ્રિયમાકાંક્ષન્નકંચિન્મર્મણિસ્પૃશેત્ ॥૨૫॥

મૂલ. બ્રાહ્મણ, સાપ, રાજા, તથા આત્માએમની અવજ્ઞા કદાપિ કરવી નહીં. લક્ષ્મીની ઇચ્છા મરતા લગી રાખવી. કોઈનું મર્મ પ્રકાશ કરવું નહીં. ૨૫

ટીકા. બ્રહ્મણ સારો વિદ્વાન્ જને બહુશ્રુત કહે છે તે, તથા સાપ અને રાજા એમની અવજ્ઞા કહેતાં તિરસ્કાર કરીએ નહીં. તથા આત્માની એટલે પોતાની પણ અવજ્ઞા કરવી નહીં. જીવિયે ત્યાંસુધી ધન મેલવવાની ડમેદ રાખવી. કોઈનું મર્મ એટલે દુરાચરણ વિગરે છિદ્ર ઉઘાડું કરવું નહીં. ૨૫

દુરાદૂર્ચ્છિષ્ટવિષ્મૂત્રપાદાંભાંસિસમુત્સૃજેત્ ॥

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતંસમ્યક્નિત્યમાચારમાચરેત્ ૨૬॥

મૂલ. ડૂર્ચ્છિષ્ટ, વિષ્ટા, મૂત્ર, તથા પગ ધોવાનું પાણી દૂર નાંખવું. શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહેલા આચાર નિત્યે પાઠવા. ૨૬

ટીકા. જમી રહ્યા પછી છાંડેલું રત્ન હોય ઇત્યાદિ ડૂર્ચ્છિષ્ટ વસ્તુ તથા મઝમૂત્ર અને પગ ધોવામાં વાપરેલું પાણી ઘર પાસેથી દૂર નાંખવું. શ્રુતિમાં અને સ્મૃતિમાં કહેલા આચાર દરરોજ સારી રીતે પાઠવા. ૨૬

ગોબ્રાહ્મણાનલાન્નાનિનોચ્છિષ્ટેનપદાસ્પૃશેત્ ॥

નનિંદાતાડનેકુર્યાત્પુત્રંશિષ્યંચતાડયેત્ ॥૨૭॥

મૂલ. ગાય બ્રાહ્મણ અમિ તથા અન્ન એમને અપવિત્ર દશામાં અને પગવડે સ્પર્શ કરીએ નહીં. તથા નિંદા અને તાડન કરીએ નહીં. શિષ્યનું તથા પુત્રનું તાડન પણ કરવું. ૨૭

टीका. गायने ब्राह्मणने अपिने तथा अन्नने एटले धान्य विगरे खावाना पदार्थने ते-
मांथी पण रांधेलापदार्थने विशेषे करीने, अशुद्ध माणसे अडकवुं नही. पगवडे
तो शुद्ध होय तोपण अडकवुं नही. जो कदापि अजाणतां अडके तो मनुना
कहेवा प्रमाणे करवुं. ते एवुं के "आ गाय ब्राह्मण विगरेने अपवित्र दशमां
स्पर्श करनाराए जळवडे आचमन करीने प्राणने शुद्ध करवा. तथा सघळा अं-
गने जल स्पर्श करवो, अने हाथेलीवडे नाभिने (दुंटीने) स्पर्श करवो." को-
इनी निंदा करवी नही. तथा ताडन एटले मारवानुं पण कोइने करवुं नही.
आ वात जे आपणे अपकार (घात) करतो नथी तेने माटे छे कारणके "जे
ब्राह्मण आपणी जोडे लढतो न होय तेना अंगमांथी जे लोही काढे ते अज्ञा-
नी पुरुषने सूवा पछी पण घणुं दुःख थशे" एम शास्त्रमांकहुं छे पुत्रने तथा
शिष्यने तो सारी शिखामण देवा सारु कोइ समे मार देवो. मूळमां "पण" शब्द
छे तेथी दास विगरेने पण समये मारवा. परंतुं दोरी विगरेथी मस्तक किना
बीजां अंग उपरज मारवुं. केमके "शिष्य विगरेने शिक्षा करवी ते शक्तिप्र-
माणे तेमनो जीव बचावीने झीणी दोरी किंवा सोटी वडे करवी. लाकडां विगरे
हथियार वडे घणुं दुःख थाय तेम मारे तो तेनी शिक्षा राजाये करवी" एम
गौतम स्मृतिमां लख्यु छे. "शरीरना पृष्ठभाग उपर (पीठ उपर) मारवुं,
परंतुं मस्तक उपर कदापि मारवुं नही" एम मनुये कहुं छे. २७

कर्मणामनसावाचायत्नादुर्मसमाचरेन् ॥

अस्वर्ग्यलोकविद्विष्टधर्ममप्याचरेन्नतु ॥२८॥

मूळ. कर्म वडे मन वडे तथा वाणी वडे प्रयत्न करीने धर्म करवो. धर्मशास्त्रमां कहुं
होय तोपण जो ते कर्म लोक विरुद्ध होय तो करवुं नही. केमके ते अस्वर्ग्य कर्म
छे. २८

टीका. कर्म वडे एटले शरीर वडे यथाशक्ति धर्म करतां रहेवुं. अने तेज धर्मनुं मन
वडे ध्यान करवुं तथा वाणी वडे भाषण करवुं. धर्मशास्त्रमां कोई एकाद कर्म
करवानुं कहुं होय तोपण लोकमां ते कर्म निंदित गणातुं होय जेमके मधुपर्कमां
गोवध इत्यादि तेवुं कर्म करवुं नही. केमके ते कर्म कांइ सोमयागमांना पशुवध

જેવું સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું સાધન થતું નથી. ૨૮

માતૃપિતૃતિથિશ્રાતૃજામિસંબંધિમાતુલૈઃ ॥

વૃદ્ધબાલાતુરાર્ચાર્યવૈદ્યસાંશ્રિતબાંધવૈઃ ॥૨૯॥

ઋત્વિક્યુરોહિતાપત્યભાર્યાદાસસનાભિભિઃ ॥

વિવાદંવર્જાયિત્વાતુસર્વાલોકાઙ્ગયેદ્ગૃહી ॥૩૦॥

મૂલ. માતા પિતા અતિથિ માઈ સુવાસિની સંબંધિ માતુલ વૃદ્ધ બાલક આતુર આચાર્ય વૈદ્ય આશ્રિત અને બાંધવ. ૨૯ ઋત્વિક્ પુરોહિત પ્રજા સ્ત્રી દાસ અને સહોદર બંધુ, એઓની સાથે કલહ કરવો નહીં. એ પ્રમાણે વર્તી સર્વ લોકને જિતવા. ૨૯

ટીકા. માતા પિતા અતિથિ—પ્રવાસી, માઈ—સાવકો, પણ સુવાસિની એટલે સોભાગ્ય-વતી સ્ત્રી, જમાઈ, વેવાઈ વિગેરે સંબંધી, માતુલ કહેતાં માનો માઈ, વૃદ્ધ એટલે સિ-ન્નર વર્ષ કરતાં અધિક વયનો ઘરડો, બાલક એટલે સોઢ વર્ષથી ઓછી ઉમરનો આતુર કહેતાં રોગી, આચાર્ય કહેતાં ગાયત્રી ઉપદેશ કરનાર, વૈદ્ય એટલે વિદ્યાવાન કિંવા ઔષધ જાણનાર, આશ્રિત કહેતાં આપણા આશ્રયથી જે જીવે તે, બાંધવ એટલે બાપના અને માની તરફનાં સગાં, પ્રજા—પુત્રાદિ, દાસ—ગુલામ, સહોદરબંધુ—સગો માઈ, આ સર્વે માતા પિતા વગેરે કહેલાં માણસ જોડે કલહ—વઢવાડ કદાપિ કરીયે નહીં; એમ ટંટાનો પરિચાગ કરીને સર્વ લોકને એટલે બ્રહ્મલોક વિગેરે લોકને જીતવા એટલે પ્રાપ્ત કરી લેવા. ૩૦

પંચપિંડાનનુદૃત્યનસ્નાયાત્પરવારિણિ ॥

સ્નાયાન્નદીદેવસ્વાતહૃદપ્રસ્થવણેષુચ ૩૧

મૂલ. પાંચ ગોળા બાહાર કાઢી નાંખ્યા વિના બીજાના જલાશયમાં નાહાવું નહીં. નદીમાં દેવસ્વાતમાં હૃદમાં અને પ્રસ્થવણમાં તો નાહાવું. ૩૧

ટીકા. સર્વલોકને વાસ્તે બીજાંયે બંધાવી મુકેલાં તઢાવ વિગેરે જલાશયમાં સ્નાન કરવું હોય તો માટોડીના પાંચ ગોળા પાણીમાંથી બાહાર કાઢીનાંખીને નાહાવું. તે વિના નાહાવું નહીં, આ લેખ ઉપરથી પોતે બંધાવેલા જલાશયમાં માટીના ગોળા

કાઢી નાંચ્યા વિના પળ નાહાવાની આજ્ઞા જણાય છે. નદી વિગેરેમાં કેમ કરવું તે કહે છે. સ્વતઃકિંવા બીજાની જોડે જે સમુદ્રમાં જઈ મળે છે, તેવા પ્રવાહી જલને નદી કહે છે, દેવે યોદ્ધાં મેલેલાં પુરુષ તથિ વિગેરે જલાશયને દેવલાત કહે છે. નદી વિગેરેના પ્રવાહમાં જે ઠેકાણે ઘણું ડુંડુ અથાક પાણી હોય તે સ્થાનને હ્રદ કહે છે. પર્વત વિગેરે ઉંચા પ્રદેશમાંથી જે સ્ત્રણ નિકળે છે તેને પ્રસ્રવણ કહે છે. આ નદી વિગેરે જલાશયમાં માટીના ગોળા કાઢ્યા વિનાજ સ્નાન કરવું. આ વિચાર નિચ સ્નાનને માટે છે. કેમકે “સંભવ છતાં નદીમાં દેવલાતમાં તલાવમાં સરોવરમાં હ્રદમાં અથવા પ્રસ્રવણમાં નિચે સ્નાન કરવું” એમ નારદસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. જો કદાપિ કાંઈ કારણથી અપવિત્ર થયેલાને શુદ્ધ થવા માટે સ્નાન કરવું હોય ત્યારે તો પારકા જલાશયમાં યથા સંભવ પાંચ માટીના ગોળા કાઢ્યા વિના પળ નાહાવાનો નિષેધ નથી. ૩૧

પરશ્યાસનોદ્યાનગૃહ્યાનાનિવર્જયેત્

અદત્તાન્યગ્નિહીનસ્યનાન્નમદ્યાદનાપાદિ ૩૨

મૂલ. શ્યા આસન ઉદ્યાન ગૃહ અને વાહન, ઇટલી પારકી વસ્તુ ધણીયે આપ્યા વિના વાપરવી નહીં. આપ્તકાલ વિના અગ્નિ હીનનું અન્ન લેવું નહીં. ૩૧

ટીકા. શ્યા કહેતાં તબાઈ ગોદડાં વિગેરે, આસન કહેતાં વેસવાના પદાર્થ પાટલો વાજટ વિગેરે, ઉદ્યાન—આંવા વાડી, વિગેરે ગૃહ ઘર, વાહન—ગાડી ઘોડા વિગેરે આ સઘળી પારકી વસ્તુ ધણીની આજ્ઞા વિના આપણે સ્વતંત્ર થઈને વાપરવી નહીં. હવે જે પદાર્થ અભક્ષ્ય ઇટલે ભક્ષણ યોગ્ય નથી તે કહે છે. અગ્નિહીન માણસનું અન્ન લેવું નહીં; ઇટલે તે અભક્ષ્ય છે. જે માણસને શ્રીતામિનું તથા સ્માર્તામિનું આધાન કરવાનો અધિકાર શાસ્ત્રમાં કહ્યો નથી તે અગ્નિહીન કહેવાય. અર્થાત્ શૂદ્ર અને પ્રતિલોભ સંકર જાતિના માણસ અગ્નિહીન. અથવા અધિકાર છતાં જે પુરુષ અગ્નિ રહિત રહે છે તે અગ્નિહીન કહેવાય. તેવા પુરુષનું અન્ન સંકટ સમય વિના જમવું નહીં. તેમ દાન કરીને આપેલું અન્ન લેવું પણ નહીં. કેમકે “લોકમાં જેઓની સારી પ્રશંસા થતી હોય અને સ્વધર્મનું આચરણ કરીએ જે માણસ શુદ્ધ જાતના હોય, તેઓનું અન્ન ત્રાહણે જમવું અને

દાન પળ લેવું" એમ ગૌતમસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ૩૨

કદર્યંબદ્ધંચૌરાણાંક્લીવરંગાવતારિણામ્ વૈનાભિશસ્તવાંધુષ્યગણિકામ્ગણદીક્ષિણામ્ ૩૩

મૂલ્ય, કદર્યનું બદ્ધનું ચોરનું, ક્લીબનું રંગાવતારીનું, વૈણનું અભિશસ્તનું વાર્ધુષિકનું ગ-
ણિકાનું તથા ગણદીક્ષિતનું. ૩૩

ટીકા. કદર્ય એટલે લોભિયો, જે ધણી પોતાના જીવને ધર્મકાર્યને બાયડીછોકરાં-
ઓને તથા માવાપને અને કુટુંબમાંના માણસને ધનલોભવડે ઘણું દુઃખ દેતેને
કદર્ય કહે છે. બદ્ધ એટલે પગમાં બેડી પેહેરાવીને બંદીખાને નાખેલો, કિંવા ન-
જર કેદમાં રાખેલો, વાઘણનું સુવર્ણવિના બીજું પરધન ચોરીને લઈ જનાર તે
ચોર, ક્લીવ કહેતાં નપુંસક, રંગાવતારી એટલે રમત કરનારા નટવા ચારણ મલ
હ્યાદિ, વૈણ કહેતાં વાંસને તોડીને અથવા કાપીને આજીવિકા કરનાર લોકો,
અભિશસ્ત કહેતાં જેની ઉપર મહાપાતકનો અપવાદ આવ્યો હોય તે, વાર્ધુષિક
એટલે શાસ્ત્રમાં જેની ના કહીએ તેવા વ્યાજનો ધંધો કરે તે, ગણિકા—વેશ્યા,
ગણદીક્ષિત એટલે ઘણા લોકનો અથવા ન્યાતનો ગોર, એઓનું અન્ન ભાવું
નહી. ૩૩

ચિકિત્સકાતુરક્રુદ્ધપુંશ્વલીમત્તવિદ્વિષામ્ ક્રૂરોયપતિતગ્રાત્યદાંભિકોચ્છિષ્ટભોજિનાં ૩૪

મૂલ્ય. વૈદાનું આતુરનું ક્રોધનું વ્યભિચારિણીનું મત્તનું શત્રુનું ક્રૂરનું ઉગ્રનું પાતિતનું ગ્રા-
ત્યનું દાંભિકનું ઉચ્છિષ્ટભોજીનું. ૩૪

ટીકા. વૈદ્ય કહેતાં વૈદાનાં ધંધા વડે જીવીકા ચલાવે તે, આતુર કહેતાં મહારોગવા-
ળો, ફેફસું વિગેરે વાયુનો વ્યાધિ, પથરીનો વ્યાધિ કોદ' પ્રમેહ, ઉદરવ્યાધિ,
ભગંદર, મૂઝવ્યાધિ, અને સંગ્રહણી એટલા આઠ મહારોગ કહ્યા છે. ક્રોધિ એ-
ટલે કોપવાળો, વ્યભિચારિણી એટલે જારકર્મ કરનારી. મત્ત એટલે નિદાનો કિંવા
ધન વિગેરેનો ઘણો ગર્વ જેને ચડ્યો હોય તે. શત્રુ—દેષી, ક્રૂર કહેતાં અભ્યંતરમાં

ઘળો ક્રોધી, ડગ્ર એટલે શરીરની તથા બાળીની ક્રિયાર્થી લોકોના મનને ત્રાસ પમાડનારો, પતિત કહેતાં બ્રહ્મહત્યા વિગેરે મહાપાતક કરનાર માણસ, વ્રાત્ય કહેતાં ઉપનયન સંસ્કારરહિત, દાંભિક એટલે ઢોંગી, ડચ્છિટ મોજી એટલે લોકોનું છાડેલું અન્ન જાનારો, એટલાં બોનું અન્ન જમવું નહીં. ૩૪

અવીરાસ્ત્રીસ્વર્ણકારસ્ત્રીજિતગ્રામયાજિનામ્ ॥

શસ્ત્રવિક્રયકર્મારતંતુવાયશ્વવૃત્તિનામ્ ॥૩૫॥

મૂલ. અવીરાસ્ત્રીનું સોનીનું સ્ત્રીજિતનું ગામોટનું શસ્ત્રવિક્રયનું કર્મારનું સોડનું તથા શ્વવૃત્તિનું. ૩૫

ટીકા. અવીરા એટલે વીરપુરુષ વિનાની અર્થાત્ પોતાની મર્જી માફક સ્વતંત્રતાચ્છા રહેલી સ્ત્રી, બીજા કેટલાક કહેછે કે જે સ્ત્રી કુકર્મ કરતી નથી તોપણ પતિ કિંવા પુત્ર વિગેરે પુરુષ વિનાની હોય તે સ્ત્રી અવીરા કહેવાય છે. શસ્ત્રવેચીને આજીવિકા ચલાવનાર, સ્ત્રીજિત એટલે ધણિયાર્ણને વશ થયેલો પુરુષ, કર્માર કહેતાં લોહાર સુથાર વિગેરે કારીગર લોક, શ્વવૃત્તિ એટલે કુવાવડે જે પોતાની આજીવિકા ચલાવતો હોય તે, એમનું અન્ન જમવું નહીં. ૩૫

નૃશંસરાજરજકૃતઘ્રવધજીવિનામ્ ॥

ચૈલધાવસુરાજીવિસહોપપતિવેશ્મનામ્ ॥૩૬॥

મૂલ. નિર્દયનું રાજાનું રંગરેજનું કૃતઘ્રનું વધજીવિનું ધોબીનું કલાલનું તથા પોતાની સ્ત્રીના જારપુરુષની સાથે એક ઘરમાં જે રહ્યો છે તેનું. ૩૬

ટીકા. જેના હૃદયમાં દયા નથી તે નિર્દય, રાજા એટલે ભૂપતિ અને જોડે પુસનારો પુરોહિત પણ સમજવો, કેમકે શંખસ્મૃતિમાં રાજાનું અને પુરોહિતનું અન્નવડ્ય કરવાનું કહ્યું છે. કાંધેલા ઉપકારના વડલે જે માણસ અપકાર (ઘાત) કરે તે કૃતઘ્ર, જીવહત્યા કરવાના ધંધાવડે જીવે તે વધજીવી, કલાલ એટલે પીવાનો દારૂ વેચનાર, એ લોકોનું અન્ન જમવું નહીં. ૩૬

પિશુનાનૃતિનોશ્વૈવતથાચાક્રિકબંદિનામ્ ॥

एषामन्नंनभोक्तव्यंसोमविक्रयिणस्तथा ॥३७॥

મૂઝ પિશુનનું અનૃતિનું ચાક્રિકનું બંદિજનનું તથા સોમવિક્રયીનું, અન્ન જમવું નહીં. ૩૭
ટીકા. પારકાના દોષ પ્રસિદ્ધ કહીદે તેવા ચાક્રિકાને પિશુન કહેછે. અનૃતિ એટલે અસત્યવાદિ, તેલ કાઢવાની ઘાળીનું ચક્ર જે ફેરવે છે તેને ચાક્રિક કહેછે. કેટલાક તો વળકરને ચાક્રિક કહેછે, કારણ 'અભિશસ્ત પતિત ચાક્રિક અને તૈલક' એ સ્મૃતિવચનમાં તેલી કરતાં ચાક્રિક જુદો પાડીને કહ્યોછે. બંદિજન એટલે સ્તુતિ કરનાર માટ વિગેરે લોકો. સોમવર્ણને જે વેચે છે તે સોમવિક્રયી, એઓનું અન્ન જમવું નહીં. આ કહેલા કદર્ય વદ્ધ ઇત્યાદિ સર્વે લોકો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કિર્વા વૈશ્યની જાતના હોય તોપણ તેમનું અન્ન જમવું નહીં કારણ કે લોભિયો સ્વભાવ બંદીવાને પડનું ઇત્યાદિ દોષવડે તે લોકો દુષ્ટ એટલે નીચ વર્ગમાંના ગણાયથી તેમનું અન્ન ખાવાનો નિષેધ કન્યો છે. બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણ શિવાયના જે શૂદ્રાદિલોકો છે તેમનું અન્ન તો શાસ્ત્ર પ્રમાણે ખાવાનો સંભવ નથી. અને જે વાતનો સંભવ હોય તેનોજ નિષેધ હોય છે. ૩૭

અવ. અભિહીન માણસનું અન્ન સંકટ સમય વિના ખાતું નાહિ. એ રીતે પ્રથમ કહ્યું છે, તે વચનથી શૂદ્રનું અન્ન જમવાનો નિષેધ કહ્યો, તેમાં કેટલાકનું અન્ન સ્વભાવે જ શાસ્ત્રાજ્ઞા કહી બતાવે છે.

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ॥

भोज्यान्नानापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥३८॥

इति स्न० પ્ર० અથ મ૦ પ્ર०

મૂઝ શૂદ્રમાં દાસ, ગોપાલ, કુલમિત્ર, અર્ધસીરી, નાપિત તથા આત્મ નિવેદી પણ, એમનું અન્ન ભોજન કરવામાં યોગ્ય છે. ૩૮

ટીકા. દાસ એટલે ગુલામ વિગેરે, ગોપાલ કહેતાં ગાયો પાલકોને દુધ દહીં વેચીને આજીવિકા ચલાવનાર કુલમિત્ર એટલે આપણા બાપદાદાથી જેની સાથે મિત્રતા ચાલી આવી હોય તે, અર્ધસીરી, એટલે અર્ધભાગના ગણોત્તર જે આપણો જમીન લેડતો હોય તે, નાપિત એટલે ઘર કામની તપાસ કરવા માટે રાખેલો

તથા હજામ, જેણે કાયા વાચા મનવહે હું તમારો છું એમ કહીને આપણો આત્મા અર્પણ કીધો હોય તે આત્માનિવેદી કહેવાયછે. એટલાઓનું અન્ન મક્ષણ કરવામાં યોગ્ય છે. મૂલ્લવચનમાંના “પણ” શબ્દવહે કુંભારને પણ દાસ વિગેરેમાં સમજવો. કેમકે “ગોપાલ નાપિત કુંભકાર કુલમિત્ર અર્દસેરી તથા આત્માનિવેદી એમનું અન્ન મક્ષ્ય છે” એમ બીજી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ૩૮॥ સ્નાતક ધર્મનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું હવે મક્ષ્યા મક્ષ્ય પ્રકરણનો આરંભ થયોછે. ૩૮

અવ. જેથી વેદશાસ્ત્રના અધ્યયનમાં અડચણ આવે તેવા ધંધાથી ધન મેલ્લવવાની ઇછા કરિયે નહીં, એ વચનથી માંડીને અહીં સુધી સ્નાતકના વ્રત નિયમ કહીને હવે દિવજ લોકોના ધર્મ કહેછે.

અનર્ચિતં વૃથા માંસં કેશકીટસમન્વિતમ્ ॥

શુક્તં પર્યુષિતોઽચ્છિષ્ટં સ્વસ્પૃષ્ણપાતિતેક્ષિતમ્ ॥૧॥

ઉદક્યાસ્પૃષ્ટસઘુષ્ટપર્યાયાન્નં ચ વર્જયેત્ ॥

ગોઘ્રાતં શકુનોઽચ્છિષ્ટં પદાસ્પૃષ્ટં ચ કામતઃ ॥૨॥

મૂળ. અનર્ચિત અન્ન, વૃથામાંસ કેશ કીટવાલું શુક, પર્યુષિત, અચ્છિષ્ટ, અસ્પૃષ્ટ પતિતાવલોકિત ૧ રજસ્વલાસ્પૃષ્ટ સંઘુષ્ટ પર્યાયાન્ન ગવાઘ્રાત શકુનોઽચ્છિષ્ટ તથા બુદ્ધિ પૂર્વક પાદસ્પૃષ્ટ એવું અન્ન વર્જ્ય કરવું. ૨

ટીકા. આદર સત્કાર કરવા યોગ્ય માણસને અનાદરથી જે અન્ન આપ્યું હોય તે અન્ન અનર્ચિત કહેવાય છે. આગલ કહેવામાં આવશે તેવા પ્રાણસંકટ વિગેરે કારણ વિના કેવલ પોતાને વાસ્તેજ રાંધેલું હોય અને દેવાદિની પૂજા નૈવેદ્ય વિગેરેનું શેષ ન હોય તેવા માંસને વૃથામાંસ કહેછે. કેશ તથા કીટ એટલે ઇચ્છેલ વિગેરે જીવ જિમાં પડ્યા હોય તેવું કેશ કીટવાલું અન્ન, શુક એટલે જે સ્વાભાવિક ખાટું નથી તોપણ ઘણો કાલ વહી ગયાથી કિંવા બીજા પદાર્થનાં મેલ્લવણથી ખાટું થઈ જાય તે, પરંતુ દહીં વિગેરે પદાર્થને કાંઈ શુક્તપદ લાગતું નથી. “કેમકે પાપીનું અન્ન ખાવું નહીં, તેમ જે અન્ન બે બાર રાંધ્યું હોય તે ખાવું નહીં તથા રાગ લાઠવતક, દીંદી, તથા ગરુના અને જવના લોટનો પદાર્થ, તે શિવાય શુક્ત

અન્ન અને પર્યુષિત અન્ન ખાવું નહીં” એમ શંખ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે પિપેર તથા સૂઠ
 એ બે જનસની સાથે ઝકાઢેલી મગની કાંજી ટાંકવડે ગઢી કરેલી હોય તેને
 રાગ ટાંકવ કહે છે.) પર્યુષિત એટલે એક રાતનું વાશી થયલું, ઝાચ્છિષ્ટ ક-
 હેતાં જમીને છાંહેલું, શ્વસ્પૃષ્ટ એટલે કુત્રાયે અમઢાવેલું, પાતિતાવલોકિત એટલે
 પતિત વિગેરે નઠારા માણસે જોયેલું. ૧॥ તથા રજસ્વલા સ્ત્રીનું અઢકેલું અન્ન,
 મૂલ્લ વચનમાંના રજસ્વલા શબ્દ વડે ચાંડાલ વિગેરે પળ સમજવા, કેમકે “ અ-
 મેધ્ય, (અપવિત્ર) પતિત, ચાંડાલ, પુલ્કસ, રજસ્વલા, કુનચી, અને કુષ્ટરોગી,
 ‘એમનો સ્પર્શ જેને થયો હોય તે અન્ન વર્જ્ય કરવું’” એમ શંખ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. કોઈ
 જમનાર છે એવો ભાઈ, એમ મોટે સાદે બોલાવીને જે અન્ન આપ્યું હોય તેને
 સંયુષ્ટ કહે છે. હરેકનું અન્ન કોઈ બીજાએ પ્રસિદ્ધ થઈને આપ્યું હોય તેને પર્યા-
 યાન્ન કહે છે. જેમ કહ્યું છે કે “ બ્રાહ્મણનું અન્ન શૂદ્ર આપતો હોય અથવા શૂદ્રનું
 અન્ન બ્રાહ્મણ આપતો હોય તો તે અન્ન જમવું નહીં, કદાપિ જમે તો એક ચાં-
 દ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે ” હવે મૂલ્લમાં “ પર્યાચાંત ” એવો પાઠ હોય ત્યારે તો
 એવો અર્થ સમજવો કે જમી રહ્યા પછી મછન દર્શાને તુરત આચમન કરવું
 ત્યાર પછી કાંઈ (તાવૂલાદિ) ખાવું હોય તો ખવાય, એવી શાસ્ત્ર મર્યાદા છે
 તે માટે જમી ઝઠયા પછી આચનમ કરવાની પેહેલાં જે કાંઈ ખાવું તેને પર્યા-
 ચાંત કહે છે. પાર્શ્વ ચાંત એવો પાઠ હોય ત્યારે તો એક પંક્તિમાં પાશે બેઠેલો
 બ્રાહ્મણ છેલું આચમન કરી બેશે ત્યારે પાશેના બેસનારે જમવું નહીં, એવો અર્થ
 સમજવો. ગવાધાત એટલે ગાયે સુંગેલું, શકુનોચ્છિષ્ટ એટલે કાગઢા વિગેરે
 પક્ષિઓએ ખાધેલું, તથા જે અન્નને જાણી જોઈ પગ અઢકાડયો હોય તેવા અ-
 ન્નને પાદ સ્પૃષ્ટ કહે છે. એ સર્વે અન્ન વર્જ્ય કરવાં એટલે ખાવાં નહીં. ૨
 અવ. વાશી થયલું અન્ન ખાવું નહીં એવો નિષેધ કહ્યો તેનો અપવાદ કહે છે.

અન્નપર્યુષિતંભોજ્યસ્નેહાન્તંચિરસંસ્થિતમ્ ॥

અસ્નેહાઅપિગોધૂમયવગોરસવિક્રિયાઃ ॥૩॥

મૂલ્લ. સ્નેહ યુક્ત અન્ન ચિરકાલ વાશી રહ્યું હોય તો પણ ખાવું. સ્નેહ રહિત હોય તો

પણ મહુના યવના તથા દુધ વિગેરે ગોરસના પદાર્થ વાંશી થયેલા પણ ખાવા. ૩
 ટીકા. સ્નેહ યુક્ત એટલે ઘી વિગેરે ચિકટ પદાર્થથી મિશ્રિત કરેલા કિંવા ત-
 ઢેલા પદાર્થ વહુ દિવસના વાંશી થયા હોય તો પણ ખાવા. તેમ મહુ જવ
 વિગેરે ધાન્યના માંડા સાતવો વિગેરે પદાર્થ તથા દુધ વિગેરેના મલાઈ માવો
 વિગેરે પદાર્થ યદ્યપિ સ્નેહ રહિત એટલે ઉપરથી તેમાં ઘી નાખ્યું નથી અને
 વાંશી હોય તો પણ ખાવા. પરંતુ ટાટા અથવા ચોરા નહીં થયા હોય તો કેમકે
 “અપૂય (માલપૂડા) ધાણી લોટ માત્ર તથા તેલે તઢેલું અને વાસુદી દુધપાક
 તથા શાક એ પદાર્થ વાંશી થઈને ટાટાસ ઉપર આવ્યા હોય ત્યારે વર્જ્ય કરવા
 અથાત્ ખાવામાં લેવા નહીં.” એમ વસિષ્ઠ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ૩

સંધિન્યનિર્દશાવત્સાગોપયઃપરિવર્જયેન્ ॥

ઔષ્ઠમેકશપંચૈર્ણમારણ્યકમથાવિકમ્ ॥૪॥

મૂળ. સંધિની અનિર્દશા અને અવત્સા ગાયનું દૂધ વર્જ્ય છે. તથા ઝંટડી એકઘરી
 વાળા જાનવરનું સ્ત્રીનું આરણ્યકનું તથા ઘેટીનું દૂધ પણ વર્જ્ય છે. ૪

ટીકા. આખલાએ પકડેલી ગાયને સંધિની કહે છે. કારણ ત્રિકાંડી કોશમાં લખ્યું
 છે કે “વાંઙ્ગીને વશા અને આખલાએ પકડેલીને સંધિની એવું નામ છે. તથા
 જે ગાય એકજ વેળા દોઢા દે વેડ વેળાએ નહીં તે ગાયને અને બીજું વાછરડું
 ધવડારીને જે દોહી લેવા દે તે ગાયને પણ સંધિની એમ કહે છે. વાયાપછી દશ
 દિવસ નથી થયા ત્યાંહા સુધી તે ગાય અનિર્દશા કહેવાય છે. જેનું વાછરડું મરી
 ગયું હોય તે અવત્સા, એવી ગાયોનું દૂધ ખાવું નહીં. મૂલવચનમાં સંધિની લખી
 તેથી સંધિની અને યમલ પ્રસૂ પણ સમજા લેવી. જેમ ગૌતમ કહે છે કે “સ્પં-
 દિની યમલપ્રસૂ અને સંધિની ગાયનું દૂધ ખાવું નહીં.” જેના આંચઢમાંથી દૂધ
 ઝરી જાય તે સંધિની અને જેણે બે વાછડાનું જોઢવું જળ્યું હોય તે યમલપ્રસૂ
 કહેવાય છે. એ પ્રમાણે મેંશનું તથા વકરીનું પણ દૂધ દશ દિવસ માંહેનું વર્જ્ય
 છે. કેમકે “ગાય મેંશ અને વકરી અનિર્દશા હોય ત્યાંહાં લગી તેમનું દૂધ ખાવું
 નહીં” એમ વસિષ્ઠ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. દૂધ લખ્યું તેથી દહી વિગેરેનો પણ નિષેધ

સમજતો. માંસાનો નિષેધ કરેલો હોય ત્યાંહાં માંસના બનેલા પદાર્થનો નિષેધ નહીં હોય એમ સમજવું કાંઈ યોગ્ય નથી. પરંતુ જ્યાંહાં વિકારનો નિષેધ કીધો હોય ત્યાંહાં પ્રકૃતિનો નિષેધ થતો નથી. એવાત તો યોગ્ય છે. દૂધનો નિષેધ છે તેથી કાંઈ છાણ મૂતર લેવાનો નિષેધ થાય નહીં. એક સ્ત્રીવાળા પશુ ઘોડી ગધેડી વિગેરે જાનવરનું તથા સ્ત્રીનું એટલે કે આંચઢવાળી બકરી વિના સઘડ્યાં જાતની સ્ત્રીનું દૂધ ભક્ષણમાં લેવું નહીં. “બકરી વિના સઘડ્યાં દિસ્તની સ્ત્રીનું દૂધ અભક્ષ્ય છે” એમ શંખ સ્મૃતિમાં કહ્યુંછે. આરણ્યક અરણ્યમાં થયેલા મેંશ વિનાના રાની ઢોર તેમનું પણ દૂધ ખાવું નહીં. કેમકે “મહિષી શિવાય બીજારાની ઢોરનું દૂધ અભક્ષ્ય છે” એવાં સ્મૃતિવચન છે. તથા ઘેટીનું દૂધ પણ વર્જ્ય છે. ડંટડી વિગેરેના સઘડ્યા વિકાર એટલે છાણ મૂતર વિગેરે પણ વર્જ્ય છે એમ સમજવું. કારણ “ઘેટીના ડંટડીના તથા એક સ્ત્રીવાળા પશુના વિકાર સર્વદા વર્જ્ય છે” એમ ગૌતમ કહેછે. ૪

देवतार्थहविःशिशुंलोहितान्मन्त्रश्चनांस्तथा ॥

अनुपाकृतमांसानिविड्जानिकवकानिच ॥५॥

- મૂલ. દેવાન્ન હવિર્દ્રવ્ય શિયુ તથા વૃક્ષનો લાલ રસ તથા છેદ કરીને નિપજાવેલા રસ યજ્ઞ વિનાનું માંસ તથા નઠારા ખાતરથી નિપજેલી વસ્તુ અને કવક. ૫
- ટીકા. દેવાન્ન એટલે દેવને અર્થે બલિદાન નૈવેશ કરવા રાખેલું હવન કરવા માટે સિદ્ધ કરેલું અન્ન હવિર્દ્રવ્ય કહેવાયછે. તે હોમ થવાની પેહેલાં ખાવુંનહીં. શિયુ એટલે સરગવો, જાડમથી નિકળેલો લાલ રંગનો ચીકળો રસ લાલ ગુંદર લાલ રંગાદિ, તથા જાડને છેદ કરીને નિપજાવેલા લાલ રંગના રસ, આ સર્વે પદાર્થ અભક્ષ્ય છે. જેમ મનુષ્યે કહ્યું છે કે “જાડના લાલ ચીકળા રસ તથા છેદ કરીને કાઢેલા રસ અભક્ષ્ય છે.” હવે લાલરંગનો રસ એમ કહ્યું તેથી હિંગકપૂર રંગાદિનો નિષેધ નથી. યજ્ઞક્રિયા વિના મારેલા પશૂનું માંસ અભક્ષ્ય છે. નઠારું ખાતર વિષ્ટા વિગેરેનું તેમાંથી નિપજેલા અથવા બહિર્દેશાયે જવાની જગ્યામાં ડગેલા તાંદળજાની ખાજી વિગેરે પદાર્થ તથા કવક એટલે ચોમાસામાં છત્ર સરખી આકૃતિના અંકુર ડગેછે તે પણ અભક્ષ્ય છે. ૬

કવ્યાદપક્ષિદાત્યૂહશુકપ્રતુદાટીટ્ટિમાન્ ॥

સારસૈકશફાન્હંસાન્સર્વીશ્વગ્રામવાસિનઃ ॥૬॥

મૂઝ. કવ્યભક્ષકપક્ષી, તથા ચાતક, શુક, પ્રતુદ, ટિટ્ટિમ, અને સારસ તથા એક
 ખરીવાળાપશુ તથા હંસપક્ષી અને સર્વ ગ્રામવાસી પક્ષી. ૬

ટીકા. કાચુ માંસ ખાનારા ગોધ વિગેરે પક્ષી, તથા ચાતક, એટલે પર્પર્યો શુક—
 પોપટ પ્રતુદ એટલે ચાંચવડે જીવને મારી ખાનારા શિંચાળા વિગેરે પક્ષી ત-
 થા જેનું બોલવું ટિટ્ટિમ એવા શબ્દ સરખું સંભળાય છે તેને ટિટ્ટિમ પક્ષી કહે છે.
 સારસ પક્ષી નદી વિગેરે જલાશયની પાસે રહેનારો લાંબો પગનો અને ઝંઝી ઢો-
 કનો હોય છે. એક ખરીવાળા પશુ ઘોડા વિગેરે, તથા હંસ પક્ષી પ્રસિદ્ધ છે. ગ્રા-
 મવાસી પક્ષી ખુબતર વિગેરે એ સર્વે અભક્ષ્ય છે. ૬

કોયટિપ્લવચક્રાબ્હલાકાબકવિષ્કિરાન્ ॥

વૃથાકૃસરસંયાવપાયસાપૂપશક્તુલીઃ ॥૭॥

મૂઝ. કોયટિક, પ્લવ, ચક્રવાક બલાકા, બગલું તથા વિષ્કિર અભક્ષ્ય છે. તથા વૃથા
 કૃસર સંયાવ, પાયસ, ડૂપ અને શક્તુલી અભક્ષ્ય છે. ૭

ટીકા. કોયટિક—કૌંચપક્ષી, પ્લવ—જલકુકડી, ચક્રવાક કહેતા ચકવા ચકવાનું
 જોડું ઘણુજ નદીને તીરે રહે છે, બગલી અને બગલાં પ્રસિદ્ધ છે. જે પક્ષી
 નજીક વડે ખોત્રીને ખાય છે તેવા ચકોર વિગેરે પક્ષીને વિષ્કિર સમજવા કેમકે
 લાંબો, મોર એ પક્ષી ભક્ષ્ય કહેલા છે તેમજ ગ્રામ કુકુટ પણ વિષ્કિર પક્ષીમાં ગણવા
 નહીં કારણકે ગ્રામવાસી પક્ષીમાં તેનો નિષેધ થઈ ચુક્યો છે એટલા પક્ષી ભક્ષણના
 કામમાં વર્જ્ય છે. દેવતાઓને માટે નૈવેદ્ય કેવા બલિદાન કરવાના વિચારે જાવાય રાં
 ધેલા કૃસર વિગેરે પદાર્થ અભક્ષ્ય છે. તલ અને મગવડે મિશ્રિત કરેલો એક
 તરેનો ખાત થાય છે તેને કૃસર કહે છે, સંયાવ એટલે દુધ ગોઠ અથવા જાંઘ
 અને ઘીમાં શેકેલો શિરો, એને સંસ્કૃતમાં ઝકરિક એમ પણ કહે છે પાયસ—
 એટલે દુધપાક અપૂર એટલે માલપુડા, શક્તુલી કહેતાં જલેલી, એવા પક્ષાન્
 દેવકાર્ય વિના કથા કીધા હોય તે અભક્ષ્ય છે. કેવલ પોતાને વાસ્તેજ અન્ન રાંધ

નહી એમ પૂર્વે લખ્યું છે. તેથી વૃથા કૂસર સંચાવ રૂપાદિ પદાર્થ લાવાનો નિ-
ષેધ યદ્યપિ થયો. તથાપિ આ વચનમાં તે પદાર્થ અભક્ષ્ય છે એમ કહ્યું તે સાધા-
રણ અન્ન કરતાં સારાં સારાં પક્ષાન્ન પોતાને વાસ્તેજ બનાવીને લાવાનું મોટું
પ્રાયાશ્વિત જળાવવા સારું કહ્યું છે. ૭

કલવિકંસકાકોલંકુરંરંજુદાલકં ॥

જાલપાદાન્સ્વંજરીટાનજ્ઞાતાંશ્વમૃગદ્વિજાન્ ॥૮॥

મૂઝ. કલવિકંસ કાકોલ કુરર વૃક્ષકુકૂટ, જાલપાદ, સ્વંજરીટ તથા જે પશુ અને પક્ષી
અવિજ્ઞાત હોય તે સર્વે અભક્ષ્ય છે. ૮

ટીકા. ગામમાં રહેનારા ચંકલાઓને કલવિકંસ કહેછે. ગામવાસી પક્ષી અભક્ષ્ય એમ પ્રથમ
કહ્યું તેથી કલવિકંસ અભક્ષ્ય છે એવું ત સિદ્ધ થઈછે તે થાપિ ફરીથી અભક્ષ્ય કહે-
વાનો આશય એ જે—રાત્રી તથા ગામઠી એવા બેઝતરેના ચંકલા અભક્ષ્ય છે. એક
જાતના કાગડાને કાકોલ કહેછે. કુરર—ટીટોડી, વૃક્ષ કુકુટ—કુકુડાના
આકારવાળો એક જાતનો પક્ષી, જાલપાદ—જાલ જેવા જેના પગ હોયછે તે
જાતનો હંસ પક્ષી, જાઝ જેવા પગ નથી હોતા એવા પગ હંસપક્ષી થાયછે તે
માટે પુનરુક્તિ કીધીછે. સ્વંજરીટ—સ્વંજનપક્ષી જેને દેશભાષામાં ધોવેળ કહે
છે. જે પશુ તથા પક્ષીઓ જાતથી જાણેલા નહીં હોય તે અવિજ્ઞાત કહેવાય છે.
આ કલવિકંસ વિગેરે પ્રાણી ભક્ષણના કાર્યમાં વર્જ્ય કરવા. ૮

ચાષાંશ્વરક્તપાદાંશ્વસૌનવલૂરમેવચ ॥

મત્સ્યાંશ્વકામતોજગ્વાસૌપવાસરુયહંવસેત્ ॥૯॥

મૂઝ. ચાષ તથા રક્તપાદ પક્ષી સૌન તથા વલૂર માંસ, અને મત્સ્ય પગ અભક્ષ્ય છે. એ
સર્વેનું ભક્ષણ જાણતાં કીધું હોય તો ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરીને રહેવું. ૯

ટીકા. ચાષપક્ષી લીલારંગવાળી પાંચનો હોય છે. રક્તપાદ કહેતાં રાતાપગવાળા પક્ષી
કાદંબ વિગેરે, તથા સૌન કહેતાં લાટકીનાં ઘરનું માંસ, પ્રાણિવધ કરવાના
સ્થાનને સૂના અને લાંઘાનાં માંસને સૌન એવું નામ શાસ્ત્રમાં આપ્યું છે. વલૂર ક-

હેતાં શુશ્કમાંસ, મત્સ્ય કહેતાં માછલાં એ ચાષ વિગેરે પ્રાણી અભ્યક્ષ્ય છે. મૂઝ-
માંના “પળ” શબ્દવડે નાલિકા શળ કુસુંબ વિગેરે પળ અભ્યક્ષ્ય જાણવા. કહ્યું
છે કે “નાલિકા શળ છત્રાક કુંસંભ તુંબડું મુંડ કુંભીફલ કંદુક વંતાક અને
કોવિદાર એટલા પદાર્થ ભક્ષણ કરવા નહી” તથા “અકાલે ઝગેલાં ફૂલ અને
‘ફલ વઢી જે કાંડ વિકારવાળો પદાર્થ હોય તે પ્રયત્નથી વર્જ્ય કરવો” તથા “વડ
પિપરડી પીપલો કોઠું અને કદંબ તથા બીજોરાનું ફલ અભ્યક્ષ્ય છે” इत्यादि
સ્મૃતિવચનમાં કહ્યું છે. સંધિની ગાયનું દૂધથી માંડીને કહેલા આ સઘળા પદાર્થ
ભક્ષણ કરવા નહી, કદાપિ જાણીજાંઈને खाय तो त्रण दिवससुधी उपवास क-
रीने રહેવું. અજાણતાં खाय तो एक दिवस उपवास करवो એમ મનુસંમૃતિથી
સમજાય છે. હવે શંખસ્મૃતિમાં જે કહ્યું છે કે “બગલાં કાબેર હંસ જલ્લકુકડી
ચક્રવાક કારંડવ તથા માણસના ઘરમાં માલિયું કરી રહેલાં ચક્રલાં કપોત તથા
ખૂતર, તથા ધોલો પોપટ મેનાં સારસ ટિટ્થિમ ઘૂડ કંક રક્તપાદ ચાષ કાગડો
કોયેલ શાહતલી કુકડો અને લીલો પક્ષિ खायामां आवे तो बार दिवस
लगी कांड़ खावुं नही फलत् गोमूत्रमां उकाळेली जवनी कांजी पीने रहेवुं” તે
તો બહુવાર ભક્ષણનો અભ્યાસ થયો હોય કેવા ગણાવેલા સઘળા પ્રાણીઓનું ભ-
ક્ષણ બુદ્ધિપૂર્વક કરીધું હોય ત્યારે જાણવું. ૯

पलांडुंविड्वराहंचछत्राकंग्रामकुकुटम् ॥

लशुनंगंजनंचैवजग्ध्वाचांद्रायणंचरेत् ॥१०॥

મૂઝ. પલાંડુ વિડવરાહ છત્રાક ગ્રામકુકુટ લશુન અને ગંજન લાધામાં આવે તો ચાં-
દ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ૧૦ •

ટીકા. પલાંડુ—કાંદો, વિડવરાહ—ગામમાંનું મુંડ, છત્રાક કહેતાં ચાતુર્માસ્યમાં છત્ર
જેવાં અંકુર ઝગે છે તે, ગ્રામકુકુટ—પાલેલા મરઘડાં, લસણ તથા ગંજન એ

નાલિકા—લાંબી નઢી જેવાં પંડોળાં થાય છે તે. શળ તો પ્રસિદ્ધ છે. છ-
ત્રાક—ચોમાસામાં છત્રના આકારવાળા અંકુર ઝગે છે તે. કુંસંભ કહેતાં જેનો રાતો
રંગ પાઘડીને દે છે. કુંભીફલ કોહલું, કંદુક—દહી જેવું ફલ જેને ટિંકસહું કહે છે.
વંતાક પ્રસિદ્ધ છે. કોવિદાર—પપૈયો.

ટલે લસણના આકારવાળો રાતા રંગનો ક્રીળો કાંદો થાય છે તે, એ છે પ-
દાર્ય જાળી જોડીને એકવાર खाधा હોય તો આગળ કહેવામાં આવશે તેવું ચાં-
દ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે. ગ્રામકુકુટ અને છત્રાક એ બે વસ્તુનો નિષેધ પ્ર-
થમ કહ્યો છે તાપણ અહિં ફરીથી તેમને વાસ્તે લખ્યું તે પલાંડું વિગેરેના
પ્રાયશ્ચિત્ત જેવું એમનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ બતાવવા સારું છે. બુદ્ધિપૂર્વક ઘણા
દિવસ સુધી આ છ વસ્તુ खाधाમાં આવી હોય ત્યારે તો “છત્રાક વિઢવરાહ લ-
શુન ગ્રામકુકુટ પલાંડું અને ગંજન એ છ વસ્તુ જાળી જોડીને સ્નાન દ્વિજ મા-
ણસ પતિત થાય છે” એ પ્રમાણે મનુષ્યે કહ્યું તે જાણવું. વગર જાણે અભ્યાસ થયો
હોય ત્યારે તો “એ છ વસ્તુ અજાણતાં खाधी હોય તો સાંતળનકૃષ્ઠ નામનું
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું” એમ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે તે કિંવા એક ચાંદ્રાયણ પ્રાય-
શ્ચિત્ત જાણવું. અથવા વાર દિવસ દૂધ પાનિ રહેવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત શંખ સ્મૃતિમાં
કહ્યું છે તે જાણવું. ૧૦

भक्ष्याःपंचनखाःसेधागोधाकच्छपशल्लकाः ॥

शशश्चमत्स्येष्वपिहिसिंहतुंडकरोहिताः ॥

तथापाठीनराजीवाःसशल्लकाश्चद्विजातिभिः ॥११॥

મૂઝ. પાંચ નખવાળા પ્રાણીમાંથી શ્વાવિધ, ગોધા કચ્છપ શલ્લક તથા સસલું પણ
તેમ માછલાની જાતમાંથી સિંહતુંડ રોહિત પાઠીન રાજીવ તથા સશલ્ક એટલા
પ્રાણી દ્વિજ લોકોને ભક્ષ્ય છે. ૧૧

ટીકા. શ્વાવિધ કહેતાં શાહુડી નામનું જનાવર, ગોધા—પાટલાગો, કચ્છપ—કા-
ચિત્રો, શલ્લક કહેતાં જેના શરીરમાંથી શીસોઝિયાની સળીઓ નિકળે છે તે
પ્રાણી સસલું પ્રસિદ્ધ છે. એ પાંચ જાતના પ્રાણી ભક્ષણ કરવામાં લેવાય. મૂઝ-
માંના “પણ” શબ્દવડે ખડ્ગ નામનો પશુ સમજવો. તેમ ગૌતમ સ્મૃતિમાં કહ્યું
છે કે “શશ શલ્લક શ્વાવિધ ગોધા ખડ્ગ અને કચ્છપ એટલા ભક્ષણને માટે
યોગ્ય છે.” જેના હાડકાનાં ખડ્ગ પાત્ર થાય છે તે જનાવરને ખડ્ગ કહે છે.
મનુષ્યે પણ કહ્યું છે કે “શ્વાવિધ શલ્લક ગોધા ખડ્ગ કચ્છપ અને સસલું એ-

ટલા પ્રાણી પાંચ નવવાળા જીવ મધ્યે ભક્ષ્ય છે. તથા એક તરફ દાંતવાળા જનાવરમાં ઝંટ શિવાય સર્વે પ્રાણી ભક્ષ્ય છે.” હવે જે વસિષ્ઠે કહ્યું છે કે “ઘડ્ગ ભક્ષ્ય છે એ વાતમાં વિવાદ ચાલે છે” તે તો શ્રાદ્ધ વિના વીજા ભોજનને વાસ્તે વિવાદ છે. કારણ “શ્રાદ્ધ કર્મમાં ઘડ્ગનું માંસ આપ્યું હોય તો પિતૃ લોકની અંક્ષય તૃપ્તિ થાય છે” એમ શ્રુતિવચનનો દાખલો છે. તેમ માછલાની જાતમાંથી સિંહતુંડ વિગેરે જાતના મત્સ્ય ભક્ષ્ય છે, જેનું મુખ સિંહના જેવું હોય તે સિંહતુંડ, લાલરંગનો મત્સ્ય રોહિત, જેના શરીર ઉપર ચંદ્ર જેવા ચલ્લકતાં વીંચાં હોય તે મત્સ્ય પાઠીન, કમળ સરખો જેનો રંગ હોય છે તે મત્સ્ય રાજીવ, તથા જેના અંગમાં છીપ જેવાં ચલ્લકતાં ટપકાં હોય છે તે મત્સ્ય સશલ્ક કહેવાય છે. એ સિંહતુંડ વિગેરે જાતના માછલાં કેટલી એક ક્રિયામાંજ ભક્ષણ કરવાં, સર્વકાળે નહીં. કેમકે “પાઠીન રોહિત રાજીવ સિંહતુંડ તથા સશલ્ક એ મત્સ્યનું ભક્ષણ શ્રાદ્ધ ક્રિયામાં ક્રિવા દેવ કાર્યમાંજ સર્વથા કરવું” એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. મૂઝમાં દ્વિજલોકોને ભક્ષ્ય છે એમ કહ્યું તેથી ભક્ષ્યા ભક્ષ્યનો વિચાર શૂદ્રને વાસ્તે નથી એમ સમજવું. ૧૧

અર્થ. ચાલતા પ્રકરણના આરંભથી તે અહીં સુધી દ્વિજ લોકોના ધર્મ કહીને હવે ચારે વર્ણના ધર્મ કહે છે.

અતઃશ્રુણુધ્વંમાંસસ્યવિધિભક્ષણવર્જને ॥૧૨॥

મૂઝ. અવાર પછી માંસના ભક્ષણનો તથા પરિત્યાગનો વિધિ સાંભળો. ૧૨

ટીકા. પ્રોક્ષિત વિગેરે જે માંસ છે, તેના ભક્ષણનો વિધિ તથા તે શિવાય વીજા જે નિષિદ્ધ માંસ છે, તેના પરિત્યાગનો વિધિ કહું છું. હે સોમશ્રવા આદિ ક્ષાત્રિ-લોકો તમે સાંભળો. ૧૨

અર્થ. પ્રથમથી ભક્ષણનો વિધિ કહે છે.

પ્રાણાત્યયેતથાશ્રાદ્ધેપ્રોક્ષિતંદ્વિજકામ્યયા ॥

દેવાન્પિતૃન્સમભ્યર્ચ્યસ્વાદન્માંસંન્દોષમાક્ ॥૧૩॥

મૂઝ. પ્રાણ સંકટના પ્રસંગમાં તથા શ્રાદ્ધ ભોજનમાં માંસનું ભક્ષણ કરવું. વળી પ્રો-

ક્ષિત માંસ તથા બ્રાહ્મણ ભોજનને સારુ અથવા દેવ પિતૃ કાર્યને સારુ સિદ્ધ કરેલું માંસ દેવ પિતર ઇત્યાદિની પૂજા થયા પછી શેષ (બાકી) રહ્યું હોય તે ભક્ષણ કરે તો દોષ લાગે નહીં. ૧૩

ટીકા. પ્રાણ સંકટનો પ્રસંગ તે એવો કે કોઈ સમયમાં સમૂહમાં અન્ન નહીં મળતું હોય, તથા જે વ્યાધિ ઉપર માંસ ન લાયક હોય તો પ્રાણનો નાશ થાય તેવો વ્યાધિ થયો હોય એવા પ્રાણસંકટની વેળાએ માંસ ભક્ષણ અવશ્ય કરવું. કેમકે સર્વ પ્રકારે આત્માનું સંરક્ષણ કરવું એ રીતે શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા લખી છે, તથા “આયુષ્ય પૂર્ણ થવાની પેઠેલાં સ્વર્ગના અભિલાષથી પણ માણસે મરી જવું નહીં” એ રીતે શ્રુતિવચનમાં જીવવાનો સંભવ છતાં જાણી જોઈને મરી જવાનો નિષેધ કહ્યો છે. અને શ્રાદ્ધ ભોજનમાં નિમંત્રિત બ્રાહ્મણને પણ માંસ ભક્ષણ અવશ્ય કરવું; કેમકે નહીં કરે તો દોષ લાગે છે એમ શ્રુતિ વચનમાં કહ્યું છે, તેમ “યથા વિધિ શ્રાદ્ધમાં નિમંત્રણ કરેલા પુરુષ માંસ ભક્ષણ કરે નહીં તો તે પુરુષને મુવા પછી પશુના એકવીસ અવતાર ભોગવવા પડે” એવું મનુ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. સોમયજ્ઞ વિગેરે યજ્ઞ કર્મમાં પશુને પ્રોક્ષણ નામનો શ્રૌતસંસ્કાર કરીએ છે તે પશુનું માંસ હોમ કરી રહ્યા પછી શેષ રાખેલું હોય છે, તે પ્રોક્ષિત માંસ કહેવાય છે, તેનું પણ અવશ્ય ભક્ષણ કરવું; કારણ કે મહી કરે તો યાગની સિદ્ધિ થાય નહીં. બ્રાહ્મણ ભોજનને સારુ તથા દેવતા પિતર એમનું આરાધન કરવા સારુ જે રાંધ્યું છે તે માંસ વડે દેવ બ્રાહ્મણ ઇત્યાદિની તૃપ્તિ કરીને બાકી વધેલું જમે તો દોષ લાગે નહીં. એમજ કુટુંબ પોષણને વાસ્તે પકવેલું હોય તે માંસ લાવાનો પણ દોષ નથી. કેમકે બ્રાહ્મણ લોકોએ યજ્ઞયાગ કરવા માટે સારા પશુ પક્ષિઓનો વધ કરવો, તથા વેળાએ કુટુંબ નિર્વાહને માટે પણ કરવો, પૂર્વે અગસ્ય ઋષીએ તેમ કીધું હતું એ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિમાં લખ્યું છે. દોષ લાગે નહીં એમ લખ્યું છે તેથી બ્રાહ્મણ ભોજન દેવ પિતૃ પૂજન ઇત્યાદિ કાર્ય કરીને શેષ વધેલું માંસ લાવાની રજા છે એટલું જ સમજવું પરંતુ પ્રોક્ષિત ઇત્યાદિ માંસનું ભક્ષણ જેમ અવશ્ય કરવું જોઈએ, તેમ સમજવું નહીં. એ પ્રમાણે હરણ સસલું ઇત્યાદિ પ્રાણીનું માંસ વર્જ્ય નથી તો પણ પ્રાણસંકટ વિગેરે કારણ વિના ભક્ષણ કરવું નહીં એમ આ વચનથી સમજાવ્યું છે,

તેથી શૂદ્રને પણ માંસના સઘળા વિધિ અને નિષેધ પાલવાનો અધિકાર મળ્યો
પડે છે. ૧૩

અર્થ. હવે પ્રોક્ષિત વિગેરે પવિત્ર માંસ શિવાયનું વૃથા માંસ શબ્દવડે કહેલું માંસ લાવાનો
નિષેધ છતાં ભક્ષણ કરે તો તેનો નિંદાને વાસ્તે અર્થવાદ કહે છે.

વસેત્સનરકેઘોરેદિનાનિપશુરોમભિઃ

સંમિતાનિદુરાચારોયોહંત્યવિધિનાપશૂન્ ॥૧૪॥

મૂઝ. જે માણસ વિધિ વિના પશુના ઘાતક થાય તે દુરાચારીનો પશુના રોમ જેટલા
દિન સુધી ઘોર નરકમાં વાસ થાય. ૧૪

ટીકા. દેવતા પિતર ઇત્યાદિના કર્મને વાસ્તે શાસ્ત્રમાં પશુવધ કરવાનો વિધિ કહ્યો છે,
તે શિવાય વીજા કામને સારુ પશુનો વધ જે માણસ કરે, તે દુરાચારી પાપી
માણસનો પશુના નિમાળા જેટલા દિવસ સુધી ઘોર નરકમાં વાસ થાય. આ મૂ-
ઝવચનમ. ઘાતક શબ્દ છે તેથી આઠ પ્રકારના ઘાતક સમજવા. જેમ મનુ
કહે છે કે ^૧અનુમંતા ^૨નિહંતા ^૩વિશસિતા ^૪ક્રયકારી ^૫વિક્રયકારી ^૬સં-
સ્કર્તા ^૭ઉપહર્તા તથા ^૮લાદક એ સર્વે ઘાતક કહેવાય છે. ૧૪

અર્થ. હવે પરિણાગનો વિધિ કહે છે.

સર્વાન્કામાનવાપ્રોતિહયમેધફલંતથા ॥

ગૃહેપિનિવસન્વિપ્રોમુનિર્માસવિવર્જનાત્ ॥૧૫॥

મૂઝ. તેના સર્વે કામ પારપડે તથા અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ તેને મળે. જેણે માંસને પરિ-
ણાગ કર્યો છે. વળી તે ઘરમાં રહ્યો છે તોપણ તે વિપ્રમુનિ સરલો જાણવો. ૧૫

૧જેની આજ્ઞા થયા વિના મારી શકાય નહીં તે અનુમંતા ૨શસ્ત્રાદિવડે મારે
તે નિહંતા ૩છરી કાતર વિગેરેથી શરીરના અંગ જુદા પાડે તે વિશસિતા ૪માંસ લ-
રીદ કરનાર તે ક્રયકારી. ૫વેચનાર તે વિક્રયકારી. ૬રાધનાર તે સંસ્કર્તા. ૭પરિણેનાર
ઉપહર્તા. ૮લાનાર તે લાદક. ॥

ટીકા. પ્રોક્ષિત વિગેરે જે અવશ્ય ભક્ષણ કરવાનું કશું તે શિવાય બીજું માંસ હું સ્પર્શું નહીં એ રીતે સંકલ્પ સાચા મનથી કરીને તે પ્રમાણે નિયમ પાળે, તેનાં સઘડાં ધારેલાં કામ નિર્વિઘ્નથી પાર પડે છે. કેમકે તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે જેમ મનુ કહે છે કે તે પુરુષ જે ધારે અને કરવા માંડે તથા જેની પ્રીતિ રાખે તે, તે વસ્તુ નિર્વિઘ્નથી તેને મળે છે, જે પુરુષ કોઈની પળ હિંસા કરતો નથી. માંસ પરિત્યાગનું આ ફલ તો ગૌણ છે, મુખ્ય તો અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફલ તેને મળે એ છે, આ પળ એક વર્ષના સંકલ્પનું ફલ છે. કેમકે વર્ષે વર્ષ જે કોઈ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે તથા જે કોઈ માંસનો પરિત્યાગ કરે, તે બેઉનું પુણ્યફલ સમાન છે એમ મનુ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. વળી માંસનો પરિત્યાગ કરીને ઘરમાં રહ્યો છે તો પળ તે બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણમાંનો કોઈ પળ પુરુષ વેદાભ્યાસી મુનિ લોકના જેવો માન આપવા યોગ્ય થાય છે; આ વિચાર કાંઈ નિવિદ્ધ માંસના પરિત્યાગને માટે કિંવા અવશ્ય ભક્ષણ કરવું જોઈયે તેવા પ્રોક્ષિતાદિ માંસના પરિત્યાગને માટે નથી. પરંતુ એ બેઉ શિવાયનું જે અતિથિ બ્રાહ્મણ દેવ ઇત્યાદિને વાસ્તે રંધાવેલા માનું બાકી રહેલું માંસ ભક્ષણ કરવાની શાસ્ત્રમાં રજા આપી છે, તેવા માંસના પરિત્યાગને માટે એ વિચાર છે. ૧૫

હતિભક્ષ્યાભક્ષ્યપ્રકરણં અથદ્રવ્યશુદ્ધિ ૦

ભક્ષ્યાભક્ષ્ય પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. દ્રવ્ય શુદ્ધિ પ્રકરણનો આરંભ.

અર્થ. હવે દ્રવ્યની શુદ્ધિ કહે છે.

સૌવર્ણરાજતાઞ્જાનામૂર્ધ્વપાત્રગ્રહાશ્મનામ્ ॥

શાકરચ્જુમૂલફલવાસોવિદલચર્મણામ્ ॥

પાત્રાણાંચમસાનાંચવારિણાશુદ્ધિરિષ્યતે ॥૧॥

મૂલ. સુવર્ણનાં અને રૂપાનાં પાત્ર, જલોત્પન્ન વસ્તુ, ઊર્ધ્વપાત્ર, ગ્રહ, પાષાણ, શાક, રચ્જુ, મૂલ, ફલ, વસ્ત્ર, વિદલ, ચર્મ પાત્ર તથા ચમસ, એટલા પદાર્થની શુદ્ધિ જલ વડે થાય છે. ૧

ટીકા. હેમનાં તથા રૂપાનાં વાસણ, જલોત્પન્ન વસ્તુ તે મોર્તી શંખ છોપ ઇત્યાદિ, ઊ-

ર્થ પાત્ર તે યજ્ઞ કર્મમાં વપરાય છે. ઝલૂલ (લાલણી) વિગેરે, ગ્રહ એટલે ઘો-
ઢશીકથાં ઇત્યાદિ નામનાં પાત્ર સોમયાગમાં સોમ રસ ભરવા સારૂ લાકડાના
પ્યાલા જેવાં હોય છે, પાષાણ એટલે નિસા ઓરશિયો ઇત્યાદિ, શાક કહેતાં મે-
થી વિગેરેનાં ખાજી, રજુ કહેતાં શણ વિગેરેની દોરી, મૂઝ કહેતાં આદુ હ-
લદર ઇત્યાદિ, ફલ તે આંત્રા વિગેરેનાં, વસ્ત્ર કહેતાં લુગડાં, વિદલ એટલે વાંસ-
ની શીલી વડે બનાવેલી ટોપલી છાવડી ઇત્યાદિ, ચર્મ તે વકરા વિગેરેનું, પાત્ર
એટલે યજ્ઞકર્મમાં ઉપયોગી એવાં પ્રોક્ષણી પાત્ર વિગેરે, તથા ચમસ એટલે સોમ-
યાગમાં સોમરસ ભરવાનાં પાત્ર હોતું ચમસ ઇત્યાદિ નામનાં હોય છે તે એટલા
પદાર્થને કશાનો લેપ લાગ્યો ન હોય, પણ ડાઘિછાંડનો સ્પર્શ માત્ર થયો હોય
ત્યારે એઓની શુદ્ધિ પાળીવડે ધોવાથી થાય છે. ૧

ચરુસ્તુકસ્તુવસસ્નેહપાત્રાણ્યુષ્ણેનવારિણા ॥૨॥

મૂઝ. ચરુ, સુક્, સુવ, તથા ચીકણા થયેલાં પાત્ર, એમની શુદ્ધિ ઝાળ જલ વડે. ૨
ટીકા. ચરુ કહેતાં ચોખાં વિગેરે રાંધવાનો તપેલી સુક્ અને સુવ તો અગ્નિમાં આહુતિ
હોમવા સારું યજ્ઞપાત્ર હોય છે તે પ્રસિદ્ધ છે, તથા ઘી વિગેરે ચિકટ વસ્તુથી
ચીકણાં થયેલાં પાત્ર તે પ્રાશિત્ર હરણ ઇત્યાદિ નામનાં યજ્ઞ પાત્ર હોય છે, એ
પદાર્થ નિર્લેપ (નિર્મલ). હોય તો ઝાળ પાળી વડે ધોવાથી શુદ્ધ થાય છે. કેમકે
“સુવર્ણનાં પાત્ર નિર્લેપ છે તો કેવલ જલ વડે શુદ્ધ થાય છે, તેમજ મોતી શં-
ખ છીપ વિગેરે જલોત્પન્ન વસ્તુ તથા પાષાણની અને રૂપાની વસ્તુ, કોઈ પદાર્થ
માં જડીને વેસાડેલી હોય નહીં, તો તેની જલ વડે શુદ્ધિ થાય છે એમ મનુ
સ્મૃતિમાં કહ્યું છે, ઉપર લખેલા પદાર્થ મલિન થયા હોય ત્યારે તો, “સુવર્ણ
વિગેરે ધાતુનાં પાત્રની મળીની તથા પાષાણના પદાર્થની શુદ્ધિ રાત્ર મટોડી
તથા જલ વડે થાય એ રીતે જાની લોકે કહ્યું છે” એમ મનુ સ્મૃતિમાં લખ્યું છે જોડ
“લેવું. એ ઠેકાણે રાત્ર તથા મટોડીનો વિકલ્પ સમજવો. કેમકે તે વેડનું કાર્ય
એકજ છે. અજવાલવા સારૂ રાત્ર કિંવા મટોડી લીધી હોય તોપણ તે વેડની
સાથે ધોવાને માટે જલ તો લેવું જ જોઈયે. કાગડા વિગેરેના મોઢાથી અશુદ્ધ
થાય ત્યારે તો “કાકમુલ વડે છાવાયેલા પાત્રને સારી પેઠે ઘસી નાલવું, અને
કુત્રા વિગેરેનો મુલેથી અપવિત્ર થયેલું પાત્ર તેવુંને તેવું જ વાપરવું નહી” એમ શા-

स्त्रमां कष्टं छे ते जाई लेवुं भा वात बलाडी शिवायना जनावरने वास्ते लखी छे केमके, माजौर, कडछी तथा वायु एटला सदाय पवित्र छे. एम स्मृति बचन छे. ३

स्वयशूर्पाजिनधान्यानामुसलोत्खलानसाम् ॥

મૂલ. સ્પય, શૂર્પ, અજિન, ધાન્ય, મુસલુ, ઝૂલૂલ, અને શકટ, દમની શુદ્ધિ પણ ઉ-
પણ જલ્લવડેજ.

टीका. स्वय एटले यज्ञकर्ममां तरवारनी आकृतिवाळुं काठनुं शस्त्र होय छे ते शूर्प
कहेतां सूपडुं, अजिन कहेतां मृगविगरे पशुनुं चर्म, आ वचनमां फरीथी अजिन
लख्युं छे ते यज्ञकर्ममां अजिनने वास्ते. उलूखल कहेतां खाळणी, शकट क-
हेतां गाडुं, बाकीना पदार्थ प्रसिद्ध छे. ए वस्तुओनी पण उन्हा पाणीवडे शु-
द्धि थायछे.

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससम् ॥३॥

मूळ. समूह करीने मुक्तेला धान्य वस्त्र विगरे ब्रह्म पदार्थनी शुद्धिने वास्ते प्रोक्षण कर्तव्ये. ३

ટોકા. મોહોટો ઢગલો વાઢીને મુકેલા ધાન્ય વસ્ત્ર ઇત્યાદિ ઘણા પદાર્થ હોય, તેમની શુદ્ધિને વાસ્તે પ્રોક્ષણ, એટલે રથેલીમાં પાણી લઈને છાંટવાનું કહ્યું છે. ઘણા તે એવા કે છોવાયલા કરતાં વગર છોવાયલા પદાર્થ ઘણા હોવા જોઈએ એમ સમજવું. સારાંશ એ કે ધાન્ય વસ્ત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થના ઢગલામાંથી થોડાકને છાંટલ વિગેરેનો સ્પર્શ થયો હોય પણ ઘણાને નહીં, ત્યારે જેટલા સ્પર્શવાળા પદાર્થ થયા, તેમની તો પૂર્વેક તેતેજ શુદ્ધિ અને બાકીના ઘણા પદાર્થની પ્રોક્ષણવડે શુદ્ધિ થાયછે. એ પ્રમાણે બીજી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે “વસ્ત્ર ઇત્યાદિના ઢગલામધ્યે થોડાક ભાગને દુષ્ટ સ્પર્શ થયો હોય ત્યારે તેટલોજ ભાગ કાઢી નાશીને બીકાના સઘળાનું પ્રોક્ષણ કરવું” હવે કદાપિ ઘણા ભાગને સ્પર્શ થયો હોય અને થોડાકનેજ નહીં થયો હોય ત્યારે તો સઘળાને ધોવા જોઈએ. જેમ મનૂ કેહે છે કે, “ધાન્ય વસ્ત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થ વહુ હોય તો તેમની જલવડે પ્રોક્ષણ કરવાથી અને થોડા હોય તો પાણી વડે ધોવાથી શુદ્ધિ થાય.

છે"છોવાયલા અને વગર છોવાયલા સમાન બરોબર હોય ત્યારે તો જઙ્ગલ પ્રોક્ષ-
ણજ કરવું. કેમકે ઉપર લખેલા મનુ વચનમાં ઘણા પદાર્થની શુદ્ધિને માટે
પ્રોક્ષણ કહ્યું તેથીજ થોડાની શુદ્ધિને માટે પાણીનું ધોવાનું અર્થાત્ સમજાવું
છતાં ફરીથી થોડાને વાસ્તે ધોવાનું જે કહ્યું છે તે બરોબર સમાન હોય તેમની
શુદ્ધિને માટે ધોવાની મનાયો કરવા માટે કહ્યું છે. આટલા આમડછેટવાળા
છે અને આટલા નથી એ રીતે જુદા પાડીને નિશ્ચય જ્યાંહા થતો નહીં હોય,
ત્યાં બધું ધોઈ નાખવું પડે. કેમકે એક પક્ષે જે દોષ આવે તેનું પણ નિવારણ
કરવું જોઈયે. જે ગાંસડી અનેક માણસ વિના ઉપાડી સકાય નહીં, તેમાંના
તો અમઢાયલા અને વગર અમઢાયલા સઘળા પદાર્થનું પ્રોક્ષણજ કરવું એમ
નિબંધકારો કહે છે. ૩

અવ. અશુદ્ધ વસ્તુનો લેપ લાગ્યો નથી પણ કેવલ સ્પર્શ માત્ર થયો હોય તેવા પદાર્થ-
ની શુદ્ધિ કહીને હવે અશુદ્ધ વસ્તુનો લેપ જેને થયો હોય તેવા પદાર્થની શુદ્ધિ
કહે છે.

તક્ષણદાસ્તૃંગાસ્ત્યાંગોવાલૈઃફલસંભવામ્ ॥

માર્જનંયજ્ઞપાત્રાણાંપાણિનાયજ્ઞકર્મણિ ॥૪॥

મૂલ. કાષ્ઠ શૃંગ અને અસ્થિના પદાર્થની શુદ્ધિ છોલવાથી ફલ પાત્રની શુદ્ધિ ગાયના
કેશવડે ઘસવાથી તથા યજ્ઞકર્મમાં યજ્ઞપાત્રની શુદ્ધિ હાથવડે માર્જન કીધાથી
થાય છે. ૪

ટીકા. કાષ્ઠ—લાકડું, શૃંગ—ઘેટા પાડા. વિંગેરેનાં શિંગડાં, અસ્થિ—હાથો ખૂંડ
વિંગેરેનાં હાડકાં, એવડે બનાવેલા પદાર્થ વડી "અસ્થિ" શબ્દથી દાંતન. પદાર્થ
પણ લેવા. એ સર્વે પદાર્થો ઉચ્છિષ્ટ ચિક્રટ વિંગેરેથી ચીરડાયા હોય ત્યારે "જ્યાં-
હાંસુધી અપવિત્ર વસ્તુનો લેપ અને ગંધ ગયો નથી ત્યાંહાંસુધી મટોડાં ચોઢીને
ધોયા કરવું એ રીતે સર્વ દ્રવ્યની શુદ્ધિ થાય" એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે
કીધાથી પણ અપવિત્ર લેપ અને ગંધ જાય નહીં તો તે તે પદાર્થનો તેટલો ભાગ
છોલી નાંખવાથી તે શુદ્ધ થાયછે. તમડં બીલં નામ્પિલ વિંગેરેનાં બનાવેલાં વા-

સળને ફલ પાત્ર કહેછે. તે પાત્રની શુદ્ધિ ગાયના કેશવડે ઘસીને પોશથી થાય છે. ચાલતા યજ્ઞકર્મમાં વાપરવા યોગ્ય છુકૂ છુવ હ્યાદિ યજ્ઞપાત્રની શુદ્ધિ જમળા હાથમાં શાલેલા દર્ભવડે કિંવા દશાપવિત્રવડે (રુમાલવડે) યથાશક્તિ લૂછીને માર્જન કીધાથી થાયછે. ઐતૈયજ્ઞમાંનો આ દાઢલો સુવર્ણ (સોનું) વિગેરે ધાતુનાં વીજાં પણ વાસળ સારી પેઠે અજવાલેલાં ચોખાં હોય, ચારેજ સ્માર્ત કર્મમાં અથવા લોકિક કર્મમાં વાપરવાં એમ વગાવવા સારૂ છે, અને યજ્ઞપાત્ર તો અજવાલી ચોખાં કીધાં હોય તોપણ સંસ્કાર થવા સારૂ દશાપત્ર વિગેરેથી તેમનું શોધન કરવું, એટલો પ્રકાર વિશેષ છે. ૪

અર્થ. હવે મલિન થઈ ગયેલી કેટલીક વસ્તુનો મેલ કાઢી નાંખે એવાં કારણ કહેછે.

સોપૈરુદકગોમૂત્રૈઃશુદ્ધચત્યાવિકકૌશિકમ્ ॥

સશ્રીફલૈરંશુપટ્તંસારિષ્ટૈઃકુતપંતથા ॥૫॥

મૂઢ. ડગર મૃત્તિકા સહિત જલ ગોમૂત્રવડે ડર્ળાં વચ્ચ અને કૌશિક વચ્ચ, તથા શ્રી-ફલ સહિત જલ ગોમૂત્રવડે અંશુક, પટ્ટ તથા અરીઠાં સાથે જલ ગોમૂત્રવડે કુતપ વચ્ચ શુદ્ધ થાયછે. ૫

ટીકા. ચારી મટાંડીથી ચોળીને ગોમૂત્રવડે કિંવા જલવડે જેવો મેલ હોય, તે પ્રમાણે ધોવાથી ડર્ળાં વચ્ચ અને કૌશિક વચ્ચ શુદ્ધ થાયછે. વકરાનાં કેશનાં બનેલા કામળા ધાવલી વિગેરેને ડર્ળાં વચ્ચ અને રેશમી કપ્પડને કૌશિક વચ્ચ કહેછે. શ્રીફલ—વિલું, તેની વાટેલી શીળાં ભૂકી સાથે ગોમૂત્ર અને જલવડે ધોવાથી અંશુક પટ્ટ એટલે વલ્કલના (કોઈ એક જાતના શાકના) તંતુવડે વળેલું વચ્ચ શુદ્ધ થાયછે. અરીઠાના ફાંણ સાથે ગોમૂત્ર જલવડે ધોવાથી કુતપ વચ્ચ શુદ્ધ થાયછે. પર્વતમાંના ઘેટા વિગેરેના રુંવાટાનાં ડનથી બનેલાં બનાથ શાલ વિગેરે વચ્ચને કુતપ કહેછે. આ લખ્યા પ્રમાણે ધોવાનો વિચાર ડાહ્યિષ્ટ ચિક્રુણા પ-દાર્થવડે વચ્ચ ચરડાયાં હોય ચારે જાણવો. અને જરા થોડું લાગ્યું હોય ચારે તો પ્રોક્ષણ વિગેરેથી શુદ્ધિ કરવી. ધોઈ નાંખવાની જરૂર નથી. કેમકે જે રીતે વસ્તુને નુકસાન નહીં લાગે તેવી રીતે સઘડાની શુદ્ધિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યુંછે.

તેમ દેવલ સ્મૃતિમાં “ઝર્ણવસ્ત્ર રેશમી વસ્ત્ર તથા કુતુપવસ્ત્ર (વનાત શાલ વિગેરે) પદ્મ વસ્ત્ર (સેલાં દુપટ્ટા વિગેરે) ક્ષૌમ વસ્ત્ર તથા દુકૂલ વસ્ત્ર (ઉંચી જાતના ધોતી જોડા વિગેરે) એવાં વસ્ત્રની શુદ્ધિ અલ્પ ક્રિયાવડે થાયછે, જઠના છાંટા નાંખવા તડકામાં તાપ દેવો” इत्यादि कहीने कहुंछे के “उपर लखेली ते ते वस्तुने अपवित्रनो योग थाय तो शोधन करवासारु निमेलो पदार्थ होय तेवडे तथा धान्यना लोटवडे अने खारनी मेळवणीवालाफळना (लीवूं विगरेना) रस-वडे ते ते वस्तुनी शुद्धि करवी.” ક્ષૌમવસ્ત્ર જેવીજ શર્ણીયાના વસ્ત્રની પણ શુદ્ધિ જાણવી. કેમકે તે વેડુ લુગડાનું મૂળ કારણ (સૂત્ર) સરખું હોયછે. તે વચનમાં ઝર્ણવસ્ત્ર વિગેરેનું ગ્રહણ કીધું છે તેથી ઝનની બનાવેલી તઢાઈ જેને વૂર્ણાસ કહેછે તે પણ સમજવાં. હવે અપવિત્રનો સંબંધ ઘળો અલ્પ થાય ત્યારે તો ધોવાની વાત કરવી નહીંજ. કેમકે “અપવિત્રનો લેપ વલગ્યા વિના અંખડછેટ થાય તો, તઢાઈ ગોદડાં ઝશીકાં અને ફુલવડે રંગેલાં વસ્ત્ર તડકામાં જરા સુકવીને વારે વારે હાથવડે લૂછવા, ત્યારપછી પાણીના છાંટાં નાંખીને કામમાં વાપરવાં, અને ઉપર લખેલાં વસ્ત્ર ઘણાં મેલાં થયાં હોય તો, યથાવોગ્ય ઉપાયવડે ધોઈને શુદ્ધ કરવાં” એમ દેવલ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ફુલવડે રંગેલાં તે કંકુ, કુસુંકો વિગેરેથી રંગેલાં. ફુલવડે રંગેલાં વસ્ત્ર અહીં લીધાંછે, તે જે વસ્ત્રનો રંગ ધોયાથી જાય તેવાં હલદર વિગેરેથી રંગેલાં પણ સમજવાં, પણ મર્જાટ વિગેરેના પાકા રંગવાળાં નહીં કેમકે. તે વસ્ત્ર ધોવું સ્વમે એવાં હોયછે. શંસ પળ કહે છે કે “રંગેલા પદાર્થની પ્રોક્ષણવડે શુદ્ધિ થાય છે. ૫.

सगौरसर्षपैःक्षौमंपुनःपाकान्महीमयम् ॥

कारुहस्तःशुचिःपण्यंभैक्ष्यंयोषिन्मुखंतथा ॥६॥

મૂળ. ગૌરસર્પવસહિત જઠગોમૂત્ર વડે ક્ષૌમવસ્ત્ર અને પુનઃ પાક કાંધાથી મૃત્યાત્ર. (શુદ્ધ થાય છે.) કારીગરનો હાથ વેચવાની વસ્તુ ભિક્ષાજ અને સ્ત્રી મુખ પાવેત્ર છે. ૬ ટીકા. ધોળા સરસવના ચૂર્ણ સાથે જઠ ગોમૂત્રવડે ધોયાથી ક્ષૌમ વસ્ત્ર શુદ્ધ થાય છે. *

૧. એનું વ્યાખ્યાન આગળના વચનમાં છે.

જતસો નામના જાડના તૂલને કુમા કહે છે. તેના સુતરથી વળેલુ વસ્ત્ર ધોમ કહેવાય છે. ઘડા વિગેરે મટોડીનાં વાસણ ભટ્ટીમાં ઘાલીને ફરી તાપ દેવાથી શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધિ કરવાનો આ પ્રકાર અચ્છિષ્ટ થી વિગેરેથી ચરકાયલાને વાસ્તે સમજવો કેમકે “ મણ, મૂત્ર, વિષ્ટા, લીટ વિગેરે બલગમ, પશુ, આંસુ, તથા લોહી, વડે ચરકાયલું ઠીકરાનું વાસણ ફરીથી ભટ્ટીમાં ઘાત્યું હોય તો પણ શુદ્ધ થાય નહીં ” એમ સ્મૃતિ વચન છે. ચાંડાલ (ભંગીયા) વિગેરેની અમઢછેટ થઈ હોય ત્યારે તો નાંજીજ દેવા. જેમ પરાશરે કહ્યું છે કે “ચાંડાલાદિથી અમઢાયલું ધાન્ય અને વસ્ત્ર ધોયાથી શુદ્ધ થાય, પણ ઠીકરાનું વાસણ તો નાંજીજ દેવું.” રંગરેજ ધોતી કંદોઈ વિગેરે કારીગરનો હાથ પવિત્ર—શુદ્ધ હોય છે. અર્થાત્ તે હાથ વડે થવાના કામમાં કદાપિ સૂતક વિગેરેનો સંભવ થાય તો પણ તેને શુદ્ધ ગણવો, તેમ બીજી સ્મૃતિનું પણ વચન છે કે “કારીગર, સુધાર લોહાર વિગેરે શિલ્પી લોકો તથા વૈદ દાસી દાસ રાજા અને રાજકીય પુરુષ એમને સૂતક વિગેરે આવે તો એ સર્વે તેજ વેળાએ શુદ્ધ થાય છે.” વેચવાનો એટલે બજારમાં કે વ્યારમાં વેચવા સારુ રાખેલા જવ ડાંગર વિગેરે માલનીવસ્તુ ઘણા ચરીદદાર લોકોના હાથ વડે ચોળાય તો પણ અશુદ્ધ થાય નહિ વેપારી લોકોને સૂતક હોય તે કારણથી પણ વેચવાનો માલ અશુદ્ધ થાય નહીં. ભિક્ષાન્ન—ઘેરે ઘેરથી બ્રહ્મચારીએ માર્ગે આળેલી ભિક્ષાનું અન્ન કદાપિ ભિક્ષા આપનારો ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ હાથ પગ ધોઈ પવિત્ર થયા વિના આપ્યું હોય તેથી તથા અપવિત્ર રસ્તા ઉપર ચાલવાથી અશુદ્ધ થાય નહીં. વઢી સ્ત્રીનું મુલ સંભોગની વસ્તે પવિત્ર. કેમકે “રતિ ક્રીડાના પ્રસંગમાં સ્ત્રી પવિત્ર” એમ સ્મૃતિ વચન છે. ૬

અવ. હવે ભૂમિની શુદ્ધિ કહે છે. ૭

ભૂશુદ્ધિર્માર્જનાદાહાત્કાલાદ્રોક્તમણાત્તથા ॥

સેકાદુલ્લેખનાલ્લેપાદ્દ્રહ્મમાર્જનલેપનાત્ ॥૭॥

મૂલ. ભૂમિની શુદ્ધિ માર્જનથી દાહથી કાઢથી ગાયના ફરવાથી છંટકાવથી ઉલેસ થી અને લેપથી ઘરની માર્જનથી અને લેપનથી. ૭

ટીકા. સાવળી વડે કચરો વાઢી કાઢવો તેવા માર્જનથી, ઘાસ લાકડા વિગેરે ઉપર

પાયરીને બાલ્યાથી, જેટલા કાલ વડે નઠારો લેપ થયેલો સમૂહગો જતો રહે નેટલો કાલ બહો ગયાર્થી ગાયેના પગ વડે ઘસાયાર્થી, ગોમૂત્ર દૂધ ગાયનું છાણ અને જલ વડે છંટકાવ કરીયાર્થી ઉલ્લેખન એટલે હલ્લવડે લેહવું અથવા સ્વરપીવડે છોલવું કિંવા કોદાલીવડે લોદવું તેથી તથા છાણ વિગેરેવડે લિપવાથી એવી છુટી છુટી એક એક ક્રિયા કરવાથી કિંવા માર્જન વિગેરે સમસ્ત ક્રિયા કરવાથી અશુદ્ધ દુષ્ટ તથા મલિન હોય તે ભૂમિ શુદ્ધ થાયછે. તે પ્રમાણે દેવલ ઋષિ કહે છે કે “જે જમ્યા ઉપર સ્ત્રી પ્રસૂત થાય માણસ મરી જાય કિંવા વઢ્યું હોય વઢી જે જમ્યા ઉપર ચાંડાલ વિગેરેનો વાસ થયો હોય અગર વિષ્ટા પડેલી હોય એવી રીતે ઘણી નઠારી થયેલી ભૂમિ અશુદ્ધ કહેવાય. કુત્રા ખૂંડ ગધેડાં તથા ઝંટ વિગેરેનો સંપર્ક (વેઠક) થયાર્થી ભૂમિ દોષવાળી (દુષ્ટ) થાય છે. કોયલા છાલાં નિમાલ્યા રાગ્ય રૂપાદિવડે ભૂમિ મલિન થાયછે.” જેની શુદ્ધિ કરવી છે તે ભૂમિના અશુદ્ધ, દુષ્ટ તથા મલિન એવા ત્રણ ભેદ મનમાં રાખીને શુદ્ધિના પ્રકાર બતાવેછે કે “પાંચ પ્રકાર અથવા ચાર પ્રકારવડે અશુદ્ધ થયેલી પણ ભૂમિ શુદ્ધ થાય છે, દોષવાળી ત્રણ કિંવા બે પ્રકારવડે અને મલિન થયેલી ભૂમિ એક પ્રકારવડે” (શુદ્ધ થાયછે.) જે ઠેકાણે માણસ વઢેલું હોય, જે ઠેકાણે ચાંડાલ લોકો રહ્યા હોય તે બેઝ ભૂમિની પાંચ પ્રકારવડે દાહ, કાલ, ગાયનું ફરવું, છંટકાવ, અને ઉલ્લેખન વડે શુદ્ધિ (થાય છે) જે ઠેકાણે માણસનું જન્મ કિંવા મરણ થાય તથા જે ઠેકાણે વિષ્ટા વિગેરે હમેશાં પડી રહેતાં હોય તે ભૂમિની દાહ વિનાના ચાર પ્રકાર વડે શુદ્ધિ. કુત્રાં ખૂંડ ગધેડાંઓયે ઘણા કાલ સુધી ડ્યાં નિવાસ કરીયો હોય તેવી (ભૂમિ) ગાયના ફરવાથી છંટકાવથી અને ઉલ્લેખન એવા ત્રણ પ્રકારથી (શુદ્ધિ થાય છે.) ઝંટ ગામઠી કુકડાં રૂપાદિયે ઘણા કાલ સુધી નિવાસ કરેલી (ભૂમિ) ની છંટકાવ અને ઉલ્લેખન એવા બે પ્રકાર વડે શુદ્ધિ (થાય છે.) કોયલા છાલાં રૂપાદિ મેલા પદાર્થ ધણા કાલ સુધી ડ્યાંહા રહેલા હોય તે ભૂમિની ઉલ્લેખન વડે શુદ્ધિ માર્જન અને લેપન (લીપવું) એ બે તો સઘળા પ્રકારની જોડેબેઢા કરાય છે. એ પ્રમાણે માર્જન તથા લેપન વડે ઘર શુદ્ધ થાય, ઘરને જુદું પાડીને કણું

છે તે દરરોજ માર્જન અને લેપન કરવાનું કેહેવા માટે. ૭

ગોધાતેન્નેતથાકેશમક્ષિકાકીટદૂષિતે ॥

સલિલંભસ્મમૃદ્ધાપિપ્રક્ષેપવ્યંધિશુદ્ધયે ॥૮॥

મૂલ. ગાયોયે સુંગેલું તથા કેશ મક્ષિકા અને કીટ વડે દૂષિત એવા અન્ન ઉપર જલ ભસ્મ અને મૃત્તિકા શુદ્ધ થવા સારુ નાંખવી. ૮

ટીકા. ગાયના નિઃશ્વાસ વેડ તથા કેશ મક્ષિકા (માર્ચી) અને કીડી વિગેરે જીવજંતુ વડે દૂષિત એટલે બગડેલું અન્ન કહંતો ખાવાના પદાર્થ માત્ર ઉપર યથા સંભવ જલ ભસ્મ કિંવા મૃત્તિકા શુદ્ધ થવા સારુ નાંખવી. કેશ કદ્યા છે તેથી સ્ત્રીના બારીક રૂવાં પણ સમજવાં ગૌતમક્રુષિયે જેમ કહ્યું છે કે “કેશ અને કીટ (કીડી વિગેરે) વડે બગડેલું ખાવું નહીજ” તે તો કેશ કીડી વિગેરેની જોડે રંધાયેલા અન્નને વાસ્તે છે. ૮

ત્રપુસીસકતામ્રાણાંક્ષારામ્લાદકવારિભિઃ ॥

‘ભસ્માદિઃકાંસ્યલોહાનાંશુદ્ધિઃશ્લવોદ્રવસ્યતુ ॥૯॥

મૂલ. જસત, સીસું, અને તાંબુ એમની શુદ્ધિ સ્વાર તથા સ્વટાઈવાળા જલ્લવડે તથા સ્વ-છ જલ્લવડે ધાયછે. કાંસાની અને લોહાની રાખ પાણીવડે, દ્રવ પદાર્થની પ્લા-વવડે. ૯

ટીકા. જસત વિગેરે પ્રસિદ્ધ છે, તેમની શુદ્ધિ સ્વાર (સંચોરો વિગેરે) કિંવા સ્વટાઈવાળા જલ્લવડે તથા નિર્મલ જલ્લવડે; જેવો બગાડ થયો હોય તે ઉપર નજર રાખીને સમસ્ત ઉપાયવડે કિંવા એક એક છુટા ઉપાયવડે શુદ્ધિ કરવી. કાંસાની તથા લોહાની શુદ્ધિ રાખ પાણીવડે. (એટલે રાખવડે અજવાળી પાણીવડે ધોયાથી.) તાંબુ કહ્યું છે, તેથી પીતલ અને કરૂંદાનું ગ્રહણ ધાય. કેમકે તેમનું આદિકારણ એક છે. તાંબુ વિગેરેને સ્વટાઈવાળા જલ વિગેરેથી શુદ્ધિ કહોછે તે (શુદ્ધિ અવશ્ય કરવી એવો) નિયમ બતાવવા સારુ છે. કેમકે “હરેક જનસના સંયોગથી કિંવા પોતાના સ્વભાવથી ચંદ્રેલો મેલ જેથી મટી જાય તે જનમની શુદ્ધિને વાસ્તે તે

વસ્તુ ઉપયોગી છે, એ પ્રમાણે દ્રવ્ય શુદ્ધિ કરવાના ઉપાય સાધારણ રીતે છે”
 એમ સઘળાને સારું સ્મૃતિમાં સમાન કહ્યું છે. તે માટે તાંબા પીતલ વિગેરેના
 વાસણને વઢગેલો ઝાંચિછેટ જલ વિગેરેનો લેપ બીજા ઉપાયવડે નિકળી જવાનો
 સંભવ હોય તો खटाईवाळा पाणीवडेજ તેની શુદ્ધિ કરવી એવો નિયમ નથી. એ-
 વાજ અભિપ્રાયથી મનુષ્ય સામાન્ય રીતે કહ્યું છે કે “તાંબું લોઢું કાંસું પીતલ જ-
 સત અને શીસું, એમની શુદ્ધિ યથાયોગ્ય ખાર खटाईवाळा जळवडे અને શુદ્ધ જ-
 લવડે કરવી.” હવે સ્મૃતિવચનમાં જે લખ્યું છે કે “भस्मवडे कांसुं અને खटाई
 वडे तांबु शुद्ध थाय” તે તો કાંસું તાંબુ ઇત્યાદિની શુદ્ધિ ઘણી પરાકાષ્ટાની (શે-
 વટની) ઠરાવવા માટે છે, કાંઈ બીજા ઉપાયનો નિષેધ કરવા માટે નથી. ડ્યારે
 ઘણો મેલ ચઢી ગયો હોય ત્યારે તો खटाई અને पाणीवडे વારંવાર અજવાળ્યા
 કરવું. કેમકે “गाये सुघेलां कांसाना वासण तथा जे वासण गूद्रे अजीठां कीधिला
 होय तेमनी शुद्धि दशवार खार (संचोरो विगरे) चोपडीने अजवाळ्याची थाय,
 तथा कुत्रा અને कागडाओये बगाडेला वासणनी शुद्धि पण तेमज थायछे” એવું
 સ્મૃતિવચન છે. દ્રવ પદાર્થ=ધી વિગેરે રસ પ્રસ્થ પ્રમાણ (પાકા બશેર) કરતાં
 વધારે હોય અને કુત્રા કાગડાઓએ મોઢું ઘાલીને બગાડયો હોય, તથા અશુદ્ધનો
 સ્પર્શ અથવા અપવિત્ર પદાર્થના અંશનું મિશ્રણ થાય ત્યારે તેવા રસની શુદ્ધિ પ્લા-
 વવડે એટલે તે જાતના બીજા ધી વિગેરે રસવડે તે અશુદ્ધ રસનું વાસણ છ-
 લીને વહી જાય તેવી રીતે ભરી દેવાથી થાય. તે રસ થોડો હોય તો નાંખી દેવો
 થોડું અને વધારે દેશકાલ ઇત્યાદિ ઉપરથી સમજવું. જેમ બૌધાયન કહેછે કે
 देशकाल आत्मा (पोतानी शक्ति) तथा वस्तु, वस्तुનો उपयोग संभव અને अ-
 वस्था ए सर्वे वात जाणीने पदार्थ शुद्धिनी कल्पना करवी ” કીડી વિગેરેથી
 બગડેલાને તો ગાળી લેવું. જેમ મનુ કહેછે કે “सर्वे पदार्थनी शुद्धि गांधी का-
 ष्याची थाय छे. गूद्रेना वासणमां रहेला मध जळ विगरेनी शुद्धि बीजा वास-
 णमां काढी लीधायी थाय छे. કેમકે “मध पाणी दूध तथा एमनाची बनावेला
 पदार्थ जुदा वासणमां काढी लीधां एटले शुद्ध थाय छे” એમ બૌધાયન સ્મૃ-
 તિનું વચન છે, મધ ધી વિગેરે પદાર્થ નીચ વર્ણના (ધેઢા વિગેરેના) હસ્તે આ-
 વ્યા હોય તો બીજા વાસણમાં લઈને ફરીથી તપાવી લેવું. જેમ શંખ કહેછે કે

“खावाना पदार्थ घोंवडे बनवेलाने स्नेहने (नानाविध घोंतेल विंगरेने) करीधी तपावी लेवું. स्नेहनी पેठे रसने पण करवું.” ૧

અવ. એ રીતે સુન્નુ રૂપુ ઇત્યાદિ આ પ્રકરણમાં લીધેલા સર્વે પદાર્થની ઉચ્છિષ્ટ સ્નેહ (ઘી) વિંગરેથી બગડેલાની શુદ્ધિ કહેવાને હવે અપવિત્ર વસ્તુના સંયોગથી બગડ્યાની શુદ્ધિ કહે છે.

અમેધ્યાન્તસ્યમૃત્તોયૈઃશુદ્ધિર્ગંધાદિકર્ષણાત્ ॥

વાક્શસ્તમંબુનિર્ણિક્તમજ્ઞાતંચસદાશુચિ ॥૧૦॥

મૂઝ. અપવિત્ર વસ્તુના સંપર્કવાળા પદાર્થની શુદ્ધિ મૃત્તિકા અને જલ વડે તેના ગંધ વિંગરે કાઢી નાખ્યાથી. ૧૦

ટીકા. શરીરમાં ઉત્પન્ન થનારા જે વસા શુક્ર ઇત્યાદિ મઝ, તે અપવિત્ર વસ્તુ. “વસા, (ચરબી) શુક્ર, (વીર્ય) લોહી, મઝ્જા, મૂત્ર, વિષ્ટા કાનમાંનો મઝ, નખ, નાકમાંની લીંટ વિંગરે બલ ગમ, આંસુ, ચીપડાં અને પરશેવો એ બારમઝ મનુષ્યના હોય છે.” વળી. “માસણનું હાડકું, શવ, વિષ્ટા શુક્ર મૂત્ર, ઋતુકાઢનું લોહી વસા (ચરબી) પરશેવો, આંસુ, ચીપડાં (પીયા) બલગમ, તથા મઘ (દારુ) એ અપવિત્ર કહેવાય છે” એમ મનુ દેવલ ઇત્યાદીયે જે ઠેરવ્યા છે તે વસા વિંગરેથી ચરડાયલી જનસની શુદ્ધિ મૃત્તિકા-મટોડી અને પાણી વડે તે ગંધલેપ સમૂહગો જતો રહે ત્યાંહા લગી કરવી. જેમ ગૌતમ કહે છે કે “અપવિત્રનો લેપ જેને લાગ્યો હોય તેની શુદ્ધિ ગંધ અને લેપ મટી ગયાથી થાય છે, શુદ્ધિના સઘળા પ્રકારમાં પેહેલાથી મૃત્તિકા અને પાણી વડે ધોઈને ગંધ લેપ દૂર કરવાનું કહ્યું છે. તેમ ન થઈ સકે, તો વીંજા ઉપાયથી. કેમકે “પેહેલા મૃત્તિકા અને પાણી વડે” એમ ગૌતમ સ્મૃતિનું વચન છે. ઉપર વસા વિંગરેનું ગ્રહણ કીધું છે તે સઘળાઓને અપવિત્રતા કહેવા માટે છે, પરંતુ તે તે વસ્તુથી બગડેલા પદાર્થને સમાન ગણવા એમ નથી. કારણ કે મઘ, મૂત્ર, વિષ્ટા, બલગમ, પરુ, આંસુ, લોહી, અર્થાં બગડેલું માટીનું વાસણ ફરી ભટ્ટીમાં ઘાલી શેવ્યું હોય તો પણ શુદ્ધ થાય નહીં, એ પ્રમાણે કેટલાકને વાસ્તે વિશેષ વિચાર લખ્યો છે. “શરીર થકી છુટા પડેલા મઝ” (અપવિત્ર) એવું સ્મૃતિ વચન છે તે માટે

શરીરથી છુટા પડેલા વસા શુક્ર રૂપાદિનેજ અપવિત્રતા થાય છે શરીરમાં રહ્યા હોય ત્યાંહાં લગી નથી. દુંડીથી ઉપરના હાથ વિના બીજા અંગને અપવિત્રનો સ્પર્શ થાય તો પુરુષે સ્નાન કરવું. જેમ દેવલ કહે છે “ માણસના હાડકાં વસા વિષ્ટા ઋતુ કાઢી લીધી, મૂત્ર, રેત, (ધાતુ) મજ્જા, અને લોહી એવા પારકાના શરીરમળનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવું. પોતાના શરીર મળનો સ્પર્શ થાય તો તેટલું અંગ ધોઈને આચમન કરવાથી શુદ્ધ થાય. અને દુંડીથી ઉપરના હાથ વિના બીજા અંગને સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવું. તથા નીચેના અંગને સ્પર્શ થયો હોય તો તે અંગ ધોઈને આચમન કરવાથી શુદ્ધ થાય.”

મૂલ. વાળી વડે પ્રસસ્ત, જલ વડે ધોત, તથા અજ્ઞાન એ સદાયે પવિત્ર છે. ૧૧

ટીકા. શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે શુદ્ધિ કન્યા પછી પણ જ્યાંહાં મનનો સંતોષ નથી થતો હોય, ત્યાંહાં વાળીવડે પ્રસસ્ત થવાથી શુદ્ધ થાય છે, આ વસ્તુ શુદ્ધ હજો, એવી બ્રાહ્મણની વાળીવડે તે વસ્તુ શુદ્ધ થાય એવો અર્થ છે. જ્યાંહાં જુદો પ્રકાર નથી લખ્યો ત્યાંહાં જલવડે ધોવાથી શુદ્ધ થાય. ધોવું નથી એવો વસ્તુ પ્રોક્ષણવડે (વાળીના છાંટાવડે) શુદ્ધ થાય. અજ્ઞાત એટલે જે પદાર્થ કાગડા વિગેરેઓએ ચગાડેલો ઉપયોગમાં (વાપર્યામાં) આવ્યો હોય, અને તે ચગાડ્યાની વાત કદાપિ જાણી ન હોય, ત્યારે તે અજ્ઞાત પદાર્થ સદાસર્વકાલ પવિત્ર છે. અર્થાત્ તે વાપર્યાનો કાંઈ અદૃષ્ટ દોષ લાગતો નથી. શંકા કરે છે કે આ વિચારમાં શાસ્ત્ર વિરોધ આવે છે. કેમકે “અજ્ઞાત પ્રક્ષણ દોષથી શુદ્ધ થવા માટે વર્ષમાં એક પણ કૃષ્ણપ્રાજાપત્ય (પ્રાયશ્ચિત્તનું વ્રત) કરવું અને જ્ઞાત (જાણીતા) દોષ થકી શુદ્ધ થવા માટે તો અવશ્ય કરવું.” એ રીતે અજ્ઞાતને વાસ્તે પણ શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત ઠરાવ્યું છે. સમાધાન કરે છે કે શાસ્ત્ર વિરોધ કાંઈ નથી. કારણ, પ્રાયશ્ચિત્તની વાત ભોજનને વાસ્તે લખી છે. અને દોષ લાગતો નથી એ વાત તો ભોજન શિવાય બીજા કામમાં ઉપયોગ થયો હોય તેને વાસ્તે છે. ૧૦

શુચિગોતૃસિકૃ-તોયંપ્રકૃતિસ્થંમહીગતમ્ ॥

તથામાંસંશ્વચાંડાલકૃત્યાદાદિનિષાતિતમ્ ॥૧૧॥

મૂલ. ભૂમિ ઉપરનું જલ પ્રકૃતિસ્થ અને ગાય તૃપ્ત થાય એટલું હોય તે પવિત્ર જાણવું

તથા કુનું ચાંડાલ ક્રવ્યાદ ઇત્યાદિયે પડાવેલું માંસ પવિત્ર જાણવું. ૧૧

ટીકા. ખોંય ઉપર રહેલું જલ્લ એક ગાય ધરાયીને પોંચે એટલું હોય પણ ચાંડાલ વિગેરેનો સ્પર્શ નહીં થયો હોય, અને પ્રકૃતિસ્થ એટલે જેના રૂપ રસ ગંધ તથા સ્પર્શમાં ફેરફાર નહીં થયો હોય તો તે જલ્લ પવિત્ર, અથાત્ આચમન કરવાને યોગ્ય છે. “ભૂમિ ઉપરનું” એમ કહ્યું છે તે ધરાવ જમીન ઉપર રહેલાં જલ્લને શુદ્ધતા નથી એવો નિષેધ બતાવવા સાદું છે. કાંઈ અધર રાખેલું જલ્લને કિંવા તલાવ વિગેરેમાંથી કાઢી લીધેલા જલ્લને પવિત્રતા નથી એમ બતાવવા સાદું નથી. કારણ “ઉદ્દૃત (ઉપર કાઢી લીધેલાં) જલ્લ પણ શુદ્ધ હોય છે, જો શુધ વાસણવડે કાઢેલાં હોય તો. જે જલ્લ સ્વભાવથી પવિત્ર છે પણ એક રાતનું વાશી થયું હોય તો તે જલ્લ નાસ્તી દેવા જોગ થાય” એવું દેવલનું વચન છે. તેમ કદાપિ ચાંડાલાદિયે કીધેલા તલાવ વિગેરેમાં પણ દોષ નથી. કેમકે અંત્યજ લોકોયે કરેલા કુવા પૂલ તથા વાવ ઇત્યાદિમાં નાહાવાથી કિંવા જલ્લ પાન કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત લાગતું નથી ” એવું શ્રાતા તપ સ્મૃતિનું વચન છે. તેમ કૂત્રું ચાંડાલ ક્રવ્યાદ કહેતાં માંસભક્ષક ઇત્યાદિયે પડાવેલું માંસ પવિત્ર છે. મૂઝમાં “ઇત્યાદિ” શબ્દ કહ્યો છે તેથી પુલ્કસ (જંગલી) વિગેરે પણ સમજવા. “પડાવેલું” એમ કહ્યું છે તે લાધેલાના નિષેધને વારતે છે. ૧૧

રશ્મિરશ્મીરજશ્ચછાયાગૌરવોવસુધાનિલઃ ॥

વિપ્રષોમક્ષિકાસ્પર્શોવત્સઃપ્રસ્ત્રવણેશુચિઃ ॥૧૨॥

મૂઝ. કિરણ, અગ્નિ, રજ, છાયા, ગાયુ, ઘોડા ભૂમિ, વાયુ, તથા ધુંમર વરસે છે તેના બિંદુ અને માત્રી સ્પર્શમાં પવિત્ર છે. અને વત્સ પ્રસ્ત્રવણના કાર્યમાં પવિત્ર છે. ૧૨

ટીકા. પ્રકાશ વાળા સૂર્ય વિગેરેના કિરણ. એટલે અજવાળું, અગ્નિ પ્રસિધ્ધ છે, રજ એટલે ધૂલના જાણી કણ તે બકરા વિગેરેના નહીં હોવા જોડ્યે, કેમકે “કુશા કાગડા ઉંટ ગધેડા ઘૂડ મૂંડ અને ગામના પક્ષી તથા બકરાં ઘેટા એમના રજનો સ્પર્શ થવાથી આયુષ્ય અને લક્ષ્મીની હાનિ થાય છે” એ રીતે દોષ સંબંધાય છે. માટે તે રજને વાળી નાસવું. વૃક્ષ વિગેરેની છાયા, ગાય, ઘોડા ભૂમી, વાયુ,

પ્રમાત કાલે ધુમર વરસે છે તેના પાણીના છાંટા તથા માલ્ખી, એ સર્વે ચાંડાલ વિગેરેથી અપહાયલા હોય તોપણ એમનો સ્પર્શ કરવામાં કાંઈ ચિંતા નથી. કેમકે તે પવિત્ર છે. ગાયના સ્તનમાંના દુધનો પાત્રો છુટવા માટે વત્સ વાછરડું પવિત્ર છે. “વત્સ” શબ્દ વહે સર્વામાન્ય રીતે વાઙ્કસમજવા, કેમકે “વાઙ્કોયે ત્વાધેલું સદા સર્વકાઙ્ક પવિત્ર એવી મર્યાદા છે” એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ૧૨

અજાશ્વંમુખવતોમેધ્યનગૌર્નનરજામલાઃ ॥

પંથાનશ્ચવિશુદ્ધ્યંતિસોમસૂર્યાશુમાસ્તૈઃ ॥૧૩॥

મૂળ. અજા અને અશ્વ મુખ ભળી શુદ્ધ છે, પણ ગાય નહીં મનુષ્યના મઠ પવિત્ર નથી. ચંદ્ર સૂર્ય તથા વાયુવહે માર્ગ શુદ્ધ થાય છે. ૧૩

ટીકા. વકરી અને ઘોડાનું મુખ શુદ્ધ હોયછે; પણ ગાયનું મુખ શુદ્ધ નથી. મનુષ્યના શરીરથી નિકળેલા વસા શુક્ર ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલા મઠ શુદ્ધ હોતા નથી. ચાંડાલ વિગેરેનો સ્પર્શ થાય તોપણ રાતે ચંદ્રના કિરણ તથા વાયુવહે અને દિવસે સૂર્ય તથા વાયુવહે માર્ગ-રસ્તા શુદ્ધ થાય છે. ૧૩

મુખજાત્રિપ્રણોમેધ્યાસ્તથાચમનવિંદવઃ ॥

શ્મશ્રુચાસ્યગતંદંતસક્ત્યત્કાતતઃશુચિ ॥૧૪॥

મૂળ. મુખમાના વિંદુ તથા આચમનના વિંદુ શુદ્ધ છે. મુછનાવાલ મુખમાં જાય તો પોણે તે શુદ્ધ, તથા દાંતે વઢગેલું ત્યાગ કન્યાપછી શુદ્ધ થાય છે. ૧૪

ટીકા. મુખમાંના વિંદુ તે એકે મોઢામાંના થુકના સ્ત્રીના છાંટા શુદ્ધ હોયછે, તે કાંઈ માણસને ડાઘિય (એટા મોઢાવાલો) કરતા નથી. જો અંગ ઉપર પડેલું નહીં હોય તો. ગૌતમે કહ્યું છે કે “મુખમાંના બરીક સ્ત્રીના છાંટા અંગ ઉપર જો પડેલા ન હોય તે કાંઈ ડાઘિય કરતા નથી.” વઢી આચમન (પાણી પીવું) કરતી વેળા જે જઙ્ગલિંદુના છાંટા કદાપિ પગ ઉપર પડે તો તે પણ શુદ્ધ ગણાયછે. મુખમાં કદાપિ મુછ પેઠી હોય તો તે કાંઈ ડાઘિય કરે નહીં. દાંતે. વઢગી રહેલું અન્નવિગેરે પોતાની મેઢે નિકળી પડ્યું હોય તો તે નાલ્ખી દર્દને

શુદ્ધ થાય. નિકળી પડતું ન હોય તો દાંત જેવું જાણવું. તેમ ગૌતમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “દાંતે વઢગી રહ્યું હોય તે દાંત જેવું સમજવું. પળ જીભ વઢે નિકળી સકે તે શિવાયનું. કેટલાક કહે છે કે દાંતથી છુટું પડવાની પેહેલાં દાંત જેવું. અને પડ્યા પછી તે થુંક જેવું જાણવું ને તે ગઢીજ જવું એટલે શુદ્ધ થાય” આ વચનમાં ગઢી જવાનું કહ્યું છે તે અને યાજ્ઞવલ્ક્યે ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે તે વેડ સમાન વિકલ્પ છે. “ગઢીજ જવું” એમ કહ્યું છે તે માટે. હવે ચાવ્યું હોય ચારે તથા ભોજન કરીને નિચે આચમન કરવું ચાર પછી તાંબૂલ ચાવવું. તેમ અવળા સવળી હોટને સ્પર્શ કીધો હોય તથા વસ્ત્ર પહેરી રહ્યા પછી આચમન કરવું” એ પ્રમાણે વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહેલાં આચમનનો નિષેધ થવા માટે ગઢી જવાનું કહ્યું છે. એ ઠેકાણે તાંબૂલનુ ગ્રહણ કીધું છે તેથી કઢ વિગેરે પણ સમજવાં. જેમ શાતા તપ કહે છે કે “તાંબૂલ શેરડી અને ફઢ તથા ચિકટ પદાર્થ ખાધા પછી દાંતે વઢગી રહેલાનો સ્પર્શ થાય તેથી કાંઈ દિવસ માણસ ઝાંછિટ થતું નથી. ૧૭

સ્નાત્વાપીત્વાધુતેસુમેભુત્કારથ્યાપ્રસર્પણે ॥

આચાંતઃપુનરાચામેદ્વાસોવિપરિધાયચ ॥૧૫॥

મૂઢ. સ્નાન તથા પાન કીધા પછી છીક થયા પછી સુઈ ઝઠયા પછી જમી રહ્યા પછી રસ્તે હીંડી આવ્યા પછી તથા વસ્ત્ર પેહન્યા પછી પણ આચમન કરીને પુનઃ આચમન કરવું. ૧૫

ટીકા. સ્નાન કીધા પછી તથા દુધ થિગેરેનું પાન કીધા પછી તેમ છીક વિગેરે થયા પછી એક વાર આચમન કરીને ફરી કરવું. અર્થાત્ બેવાર આચમન કરવું. “પળ” શબ્દ છે તેથી રોદન, અધ્યયનારંભ, અલ્પ અસત્ય ભાષણ ઇત્યાદિમાં પણ બેવાર આચમન કરવું. તેમ વસિષ્ઠે કહ્યું છે કે “સુઈને જમીને છીકીને નાહીને પાણી પીને તથા રહીને એકવાર આચમન કીધા પછી પુનઃ આચમન કરવું” મનુષ્યે પણ કહ્યું છે કે “સુઈને છીકીને જમીને નાક વિગેરેમાંથી બલગમ કાઢીને ઘોટું બોલીને તથા પીને પછી આચમન કરવું. વઢી મળવાના આરંભે પણ

પ્રયત્નથી આચમન કરવું ભોજનમાં તો આરંભે પણ બેવાર આચમન કરવું કેમકે
“જમવાની પેહલાં બેવાર આચમન કરવું” એવું આપસ્તંબ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. સ્નાન
અને પાન કરવાના આરંભે એકવાર, ખળવાના આરંભે તો બેવાર, બાકીના કર્મ-
માં તો છેલ્લી બારે જેમ કહ્યું હોય તે રીતે બેવાર આચમન કરવું. ૧૨

રથ્યાકર્દમતોયાનિસ્પૃગ્ન્યંત્યશ્વવાયસૈઃ ॥

મારુતેનૈવશુધ્યંતિપક્ષેષ્ટકચિતાનિચ ॥૧૬॥

इतिद्रव्यशुद्धिप्रकरणम्अथदानप्रकरणम्

મૂલ. માર્ગના કર્દમજલ અંચજ (પેડા વિગેરે) શ્વાન કાગડાઓએ અડકેલાં હોય તો
પણ વાયુ વડેજ શુદ્ધ થાય છે તેમ પાકી રૂંટ વડે ચળેલાં પણ. ૧૬

ટીકા. માર્ગ માત્રમાં રહેલાં કાદવ અને પાણી અંચજ—પેડા કૂત્રા કાડાઓએ અમ-
ડાવેલાં હોય તો પણ વાયુ વડેજ તે શુદ્ધ થાય છે. મૂલમાં બહુ વચન લખ્યું છે
તે વડે છાણ રેતી ઇત્યાદિને વાસ્તે છે. પાકી રૂંટ વિગેરેથી ચળેલી હવેલી વિ-
ગેરે રૂંટોને ચાંડોલાદિ સ્પર્શ થાય તોપણ તે વાયુવડેજ શુદ્ધ થાય. આવાત
લખી છે તે “ઢગલો કરી મુકેલાનું પ્રોક્ષણ કરવું” એમ પાછળ કહ્યું છે તે
પ્રોક્ષણનો નિષેધ કરવાસારૂ છે. તૃણ કાષ્ઠ પત્ર ઇત્યાદિનાં ઘરને તો પ્રોક્ષણ
કરવું અવશ્ય છે. ૧૬

દ્રવ્ય શુદ્ધિ પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. દાન પ્રકરણનો આરંભ કરેછે.

અવ. હવે દાન ધર્મનું નિરૂપણ કરવુંછે માટે તે દાનને પાત્ર કોણ હોયછે તે ઠરા-
વવાસારૂ તેની પ્રશંસા (વલાણ) કરેછે જે વચનવડે.

तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्माब्राह्मणान्वेदगुप्तये ॥

तृत्त्यर्थीपितृदेवानांધर्मसंरक्षणायच ॥૧॥

મૂલ. વેદનું તથા ધર્મનું સંરક્ષણ અને દેવપિતૃગણની તૃપ્તિ થવાસારૂ બ્રહ્મદેવે તપ ત-
પીને બ્રાહ્મણોને સર્જ્યા છે.

ટીકા. બ્રહ્મદેવે સૃષ્ટિના આરંભે તપશ્ચર્યા કરીને કોને સુક્ર્ય કરવા જોઈયે એવો વિ-

ચાર કરીને પ્રથમ બ્રાહ્મણોને પેદા કરીયા. જ્ઞાને વાસ્તે કે વેદનું તથા ધર્મનું સારી પેઠે રક્ષણ થાય અને દેવગણ તથા પિતૃગણની તૃપ્તિ થાય તે વાસ્તે બ્રાહ્મણોને સર્જ્યાછે. તે માટે તેમને દાન આપ્યાનું અક્ષય ફલ થાય એવો અભિપ્રાય છે. ૧

સર્વસ્ય પ્રભવો વિપ્રાઃ શ્રુતાધ્યયનશાલિનઃ ॥

તેભ્યઃ ક્રિયાપરાઃ શ્રેષ્ઠાસ્તેભ્યોપ્યધ્યાત્મવિત્તમાઃ ॥૨॥

મૂલ. સર્વથી બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ તેમાંથી વિદ્યાભ્યાસવાળા તેથી ક્રિયાવાળા અને તેથી પણ સારા અધ્યાત્મજ્ઞાનવાળા શ્રેષ્ઠ છે. ૨

ટીકા. ક્ષત્રિય વિગેરે સર્વ લોકોથી બ્રાહ્મણ લોકો જાતવડે કર્મવડે શ્રેષ્ઠ=ઉત્તમ પદ-વીના છે. બ્રાહ્મણ જાતિમાંથી પણ વેદશાસ્ત્રાદિવિદ્યાનો અભ્યાસ સુંદર જેમને થયો છે તે શ્રેષ્ઠ. તેમાંથી પણ જે ક્રિયાવાળા=વેદશાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરવાવાળા શ્રેષ્ઠ તેથી પણ જે શમ દમ ઇત્યાદિના યોગવડે આત્મતત્ત્વજ્ઞાનને વિષેજ તત્પર હોય તે શ્રેષ્ઠ સમજવા. ૨

અર્થ. એ પ્રમાણે જાતિ, વિદ્યા અનુષ્ઠાન તથા તપશ્ચર્યા એમની પ્રશંસાના દ્વારવડે એક એકનો યોગ થયેથી પાત્રપણું થાય છે, એમ કહાને હવે તે સઘળાં ભેડાં ધર્મને ઝ્યાંહા રહ્યાં હોય તેને સંપૂર્ણ પાત્રતા આવે છે એમ કહેછે.

નાવિદ્યાયાકેવલયાતપસાવાપિ પાત્રતા ॥

યત્ર વૃત્તમિમેષોભેતદ્વિપાત્રપ્રકીર્તિતમ્ ॥૩॥

મૂલ. કેવલ વિદ્યાવડે કિંવા તપવડે પણ પાત્રતા થતી નથી. ઝ્યાંહાં વૃત્ત તથા એ પણ બેઝ હોય તે તો પાત્ર કહ્યું છે. ૩

ટીકા. કેવલ વેદાદિ વિદ્યાનું સુંદર અધ્યયન થયું હોય તેથી કાંઈ સંપૂર્ણ પાત્રપણું થતું નથીજ. તેમ કેવલ તપ જે શમ દમ ઇત્યાદિ પ્રકારનું તેથી થતું નથી મૂલમાંના “પણ” શબ્દવડે કેવલ અનુષ્ઠાનથી (ક્રિયા પાઠવાથી) કિંવા જાતિથી સંપૂર્ણ પાત્રત્વ થતું નથીજ. ત્યારે શી રીતે? જે પુરુષમાં સત્કર્મા નુષ્ઠાન, તથા વિદ્યા અને તપ એ પણ બેઝ હોય, “પણ” શબ્દવડે બ્રાહ્મણનો જાતિ પણ હોય તેજ સંપૂર્ણ

પાત્ર છે એમ મનુ વિગેરેઓએ કહ્યું છે. તે માટે યૌ બીજું ઉત્કૃષ્ટ પાત્ર નથી. અહિં જાતિ, વિશા, અનુષ્ઠાન, અને તપ, એમનો સમુદાય (સંખ્યા) જેમ જેમ વધે તેમ તેમ આગલનાની પ્રશંસા અધિક થાય છે. માટે તેવા તેવા પાત્રને આપેલા દાનનાં ફલ પણ ઉત્તરોત્તર અધિક છે એમ જોઈ લેવું. ૩

ગોભૂતિલહિરણ્યાદિપાત્રેદાતવ્યમાર્ચિતમ્ ॥

નાપાત્રેવિદુષાકિંચિદાત્મનઃશ્રેયઃસ્વચ્છતા ॥૪॥

મૂઝ. ગાય, ભૂમિ, તિલ, સુવર્ણ, ઇત્યાદિ વસ્તુ રૂડી રીતે સત્પાત્રને આપવું. પોતાના કલ્યાણની ઇચ્છા કરનાર જાણીતા પુરુષે અપાત્રને કાંઈ પણ નહીં આપવું. ૪

ટીકા. પૂર્વે કહેલા પાત્રને ગાય ભૂમિ ઇત્યાદિ વસ્તુ રૂડી રીતે શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય તે પ્રમાણે જલ્લ મુકવું ઇત્યાદિ વિધિવડે આપવું=દાન કરી દેવું. અપાત્ર જે ક્ષત્રિય વૈશ્ય ઇત્યાદિ તથા પતિત થયેલા બ્રાહ્મણ, તેમને, જાણીતા પુરુષે જેવું પાત્ર તેવું વિશેષ ફલ જાણે, તે પોતાના કલ્યાણની એટલે સંપૂર્ણ દાન ફલની ઇચ્છા કરનાર પુરુષે કાંઈ પણ નહીં આપવું. “કલ્યાણ” શબ્દ લખ્યો તેથી અપાત્રને આપેલા દાનનું પણ કાંઈ તામસ ફલ હોય છે એમ સૂચના થાય છે. જેમ કૃષ્ણ દ્વેષાયન કહે છે કે “દેશ અને કાલ વિના તથા અપાત્રને આદર ભાવ વિના તિરસ્કાર કરીને જે અપાય તે તામસદાન કહેવાય છે” અપાત્રને દાન આપવું નહીં એવું યાજ્ઞવલ્ક્યના કહેવાથી સારો દેશ કાલ પ્રાપ્ત થયો અને દ્રવ્ય પણ પાસે હોય પરંતુ કદાપિ પાત્ર પાસે ન હોય, તો તે સત્પાત્રના નામથી દાન સંકલ્પ કરીને અથવા દેશકાલ અને પાત્ર જેવા જોડિયે તેવા મઠી આવ્યા હોય પરંતુ તે વેળાએ પાસે કાંઈ દ્રવ્ય નહીં હોય ત્યારે અમુક દ્રવ્ય તને મેં આ વેળાએ દાન કર્યો આપ્યું છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને દાન સમર્પણ કરી મુકવું; પણ અપાત્રને આપવું નહીં. તેમ જેને આપવાનું કબુલ કીધું છે તે કદાપિ પાત્ર વડે ભ્રષ્ટ થયેલો માલમ પડે તો તેને પણ આપવું નહીં. કેમકે “પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તો પણ અધર્મને દાન આપવું નહીં” એવો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કહ્યો છે. ૪

અથ. અપાત્રને દાન આપવાનો નિષેધ કહીને હવે દાન લેનારને કહે છે.

વિદ્યાતપોભ્યાં હીનેનનતુ ગ્રાહ્યઃ પ્રતિગ્રહઃ ॥

ગૃહ્ણન્સદા તારમધો નયત્યાત્માનમેવ ચ ॥૫॥

મૂલ. વિદ્યા તથા તપ વડે જે રાહિત હોય તેણે દાનનો પ્રતિગ્રહ લેવો નહીં, અને લે તો દાતાને તથા પોતાને અધોગતિ પમાડે. ૫

ટીકા. જે પુરુષને વિદ્યા અને તપ નહીં થયાં હોય તેણે સુવર્ણ વિગેરેનું, દાન લેવું નહીં, કેમકે વિદ્યા તથા તપશ્ચાર્યા વડે જે હીન છે તે દાન લે તો દાન આપનાર દાતા પુરુષને તથા પોતાને નરકમાં લઈ જાય. ૫

અર્થ. ગાય વિગેરેનું દાન સુપાત્રને આપવું એમ કહ્યું તેમાં વિશેષ વિચાર કહે છે.

દાતવ્યં પ્રત્યહં પાત્રે નિમિત્તેષુ વિશેષતઃ

યાચિતેનાપિ દાતવ્યં શ્રદ્ધાપૂતં તુ શક્તિતઃ ॥૬॥

મૂલ. પ્રતિ દિવસે સુપાત્રને દાન આપવું, અને નિમિત્ત હોય ત્યારે વિશેષ આપવું, માગે ત્યારે પણ શ્રદ્ધા વડે પવિત્ર યથા શક્તિ આપવું. ૬

ટીકા. પ્રતિ દિવસે--નિત્યે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સુપાત્રને વિશેષ ગાય વિગેરેનું દાન આપના કુટુંબના માણસને અન્ન વસ્ત્રની અડચણ પડે નહીં તેમ આપવું, ચંદ્ર ગ્રહણ વિગેરે નિમિત્ત આવ્યું હોય ત્યારે અવશ્ય યત્ન કરીને અધિક આપવું, કોઈ યાચક આપણી કને માગે ત્યારે પણ શ્રદ્ધા વડે એટલે તેની ઉપર રૂપાં કરચા વિના શુદ્ધ મન વડે પવિત્ર એવું યથા શક્તિ આપવું, “ માગે ત્યારે આપવું ” એમ કહ્યું તેથી પૂર્વે જેનું લક્ષણ કહ્યું તેવા સુપાત્રને ઘેર જઈને અથવા તેને આપણે ઘેર બોલાવીને જે દાન આપીએ તેનું કલ્લ મોહોટું કહ્યું છે, જેમ સ્મૃતિ વચન છે કે “ સુપાત્ર બ્રાહ્મણને ઘેર જઈને જે દાન આપ્યું હોય તેનું કલ્લ અપાર કહ્યું છે બોલાવીને આપેલા દાનનું સહસ્ર ગણું અને માગ્યા પછી આપેલા દાનનું તેથી અરધું.” ૬

અર્થ. ગાય વિગેરેનું દાન આપવાનું કહ્યું, તેમાં ગોદાનનો વિશેષ પ્રકાર કહે છે.

हेमभृंगीशफैरौलैःसुशीलावस्त्रसंयुता ॥

सकांस्यपात्रादातव्याक्षीरिणीगौःसदक्षिणा ॥७॥

મૂળ. હેમશૃંગી રૂપાના ચુર વાઢી સુશીલા વસ્ત્ર સહિત કાંસ્ય પાત્ર સહિત અને દૂધ વાઢી એવી ગાય દક્ષિણા સાથે આપવી. ૭

ટીકા. હેમના શિંગડા વાઢી રૂપાના ચુર વાઢી સારા રુઢા સ્વભાવની અને બહું દૂધ આપનારી ગાય વસ્ત્ર તથા દોવાને વાસ્તે કાંસ્ય પાત્ર અને યથા શક્તિ દક્ષિણા સાથે દાન કરી આપવી. ૭

અથ, ગોદાનનું કઢ કહે છે.

दातास्याःस्वर्गमाप्नोतिवत्सरान्रोमसंमितान् ॥

कपिलाचेत्तारयतिभूयश्चासप्तमंकुलम् ॥८॥

મૂળ. એનો દાતા વાઢ જેટલાં વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં રહે. કપિલા હોય તો વઢી સાત કુઢને તારે. ૮

ટીકા. એ ગાયનો દાતા ગાયના અંગ ઉપરની રૂંવાટીની જેટલી સંખ્યા-થાથ તેટલાં વર્ષ લગી સ્વર્ગમાં રહે, અને જો કદાપિ તે ગાય કપિલા હોય ત્યારે તો કેવલ દાતાનો ઉદ્ધાર કરે એટલું જ નહીં પણ વઢી સાતકુઢનો એટલે પિતા પિતામહ इत्यादि છ પુરુષ અને પોતે દાન આપનાર સાતમો એવા સત્ત કુઢનો ઉદ્ધાર કરે. ૮

सवत्सारोमनुल्यानियुगान्युभयतोमुखी ॥

दातास्याःस्वर्गमाप्नोतिपूर्वेणाविधिनाददत् ॥९॥

મૂળ. ઉભય તો મૂર્ખા ગાયનું પૂર્વોક્ત વિધિથી દાન કરનારને સવત્સા ગાયના રોમ તુલ્ય યુગ પર્યંત સ્વર્ગવાસ થાય. ૯

ટીકા. ઉભય તો મૂર્ખા ગાયનું જો શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જે દાન કરે તે દાતાને ગાય તથા વાછરડાના કેશ જેટલાં સત્યવ્રેતા इत्यादि ચાર યુગ સુધી સ્વર્ગ વાસ મળે. ૯

અવ. ઉપય તો મુખી કેવી હોય, અને તેના દાનનું ફલ કેવું તે કહેવા મોટ લાલે છે.

યાવદ્વત્સસ્યપાદૌદૌમુખ્યોન્યાંચદશ્યતે ॥

તાવદ્દૌઃપૃથિવીજ્ઞેયાયાવદ્ભૂમનુંચતિ ॥૧૦॥

મૂલ. જ્યાંહા લગી વાછરડાના બે પગ અને મૂલ માત્ર વાહાર આવેલાં જણાય, અર્થાત્ જ્યાંહા સુધી ગાય પોતાનો ગર્ભ છોડતી નથી ત્યાંહા સુધી તે ગાય પૃથ્વી જાણવી. ૧૦

ટીકા. જ્યાંહાં લગી અંદર રહેલો ગર્ભ (વાછરડું) ગાયે છૂટો મેલ્યો નથી ત્યાંહાં લગી તે ગાય પૃથ્વી સમાન જાણવી. માટે તેના દાનનું ફલ અતિશય, એ વાત યુક્ત છે. ૧૦

યથાકથંચિદ્વત્વાગાંધેનુંવાધેનુંભવવા ॥

અરોગામપરિક્ષિપ્તાંદાતાસ્વર્ગેમહીયતે ॥૧૧॥

મૂલ. જેમ તેમ દાન આપેલી ગાય દુશ્ણી અથવા દુશ્ણી નહીં એવી અરોગા અને અક્ષિપ્તા હોય તો દાતા સ્વર્ગ લોકમાં પૂજાય. ૧૧

ટીકા. જેમ તેમ એટલે સુન્નાની શીંગડીઓ વિગેરે સર્વ સાહિત્યનો સંભવ નહીં હોય તો પળ, જેટલું મઠી આવ્યું તેટલા સાહિત્ય સાથે પૂર્વોક્ત વિધીથી દુશ્ણી અથવા દૂશ્ણી ન હોય પરંતુ જે વાંશળી નથી એવી તથા રોગરહિત અને અક્ષિપ્ત એટલે ઘણી દુર્બલ નહીં હોય એવી ગાયનું દાન આપ્યાથી તે દાતા પુરુષ સ્વર્ગ લોકમાં પૂજાય—સારી રીતે માન પામે, ૧૧

અવ. ગોદાન સરખાં ઘોડાં પુણ્ય કર્મ કહે છે.

શ્રાંતસંવાહનરોગિપરિચર્યામુરાર્ચનમ્ ॥

પાદશૌચંદ્વિજોક્ષિષ્ટમાર્જનંગોપદાનવત્ ॥૧૨॥

મૂલ. શ્રાંતની સેવા રોગીનીં ચાકરી દેવની પૂજા તથા બ્રાહ્મણના પગ ધોવા અને ઉચ્છિષ્ટ કાઢવું એ ગોદાન તુલ્ય છે. ૧૨

ટીકા. શ્રાત કહેતાં થાકેલા માણસને બેસવાનું સૂવાનું ઇત્યાદિ આપીને તેનો શ્રમ (થાક) દૂર કરવો, રોગી લોકોને ઔષધ વિગેરે આપીને તેની બરદાસ્ત કરવી, હરિ, હર બ્રહ્મા ઇત્યાદિ દેવનું ગંધ પુષ્પ ઇત્યાદિ ઉપચારવડે આરાધન કરવું, આપણા બરોબરીયા કિંવા શ્રેષ્ઠ એવા બ્રાહ્મણના પગ ધોવા તથા તેમનું એટું વાઢી કાઢવું એટલાં કામ ગોદાન જેવાં છે. ૧૨

**ભૂદીપાંશ્વાન્નવસ્ત્રાંભસ્તિલસર્પિઃપ્રતિશ્રયાન્ ॥
નૈવેશિકંસ્વર્ણધુર્યદત્વાસ્વર્ગેમહીયતે ॥૧૩॥**

મૂઝ. ભૂમિ, દીપ, અન્ન, વસ્ત્ર, જલ, તિલ, ધૂત, પ્રતિશ્રય, નૈવેશિક, સુવર્ણ, તથા ધુરંધર બલ્લદ આપ્યાથી સ્વર્ગલોકમાં પૂજાય. ૧૩

ટીકા. ભૂમિ—પાકવાઢી જમીન, દીપ—દેવાલયમાં દીવા, ધૂત—ઘી, પ્રતિશ્રય—પ્રવાસીલોકોને આશ્રય, નૈવેશિક—ગૃહસ્થાશ્રમને વાસ્તે કન્યા વિગેરે વસ્તુ જે આપવી તે, સુવર્ણ—સુન્નુ, ધુરંધર—ભારતાળવામાં હુશિયાર, વાકીના પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. આ ભૂમિ દીપ ઇત્યાદિ પદાર્થ. જે માણસ આપે તે સ્વર્ગમાં સત્કાર પામે. ભૂમિદાન વિગેરેનું સ્વર્ગવાસ થાય એવું ફલ કહ્યું છે તે કાંઈ બીજાં ફલની ના પાડવા સારું નથી. કેમકે “જાણતાં અથવા અજાણતાં જે કાંઈ પાપ કીધું હોય તો ગોચર્મ પ્રમાણ જેટલી ભૂમિનુંદાન આપ્યાથી શુદ્ધ થાય.” તથા “જલદાન કરનારને સારી તૃપ્તિ થાય, અન્નદાતાને અધ્યય સુખ, તિલદાતાને જો-ઈયે તેવી પ્રજા, દીપદાન કરનારને સારી ઉત્તમ આંખ્ય મળે. વસ્ત્ર આપે તેને ચંદ્રલોક અથવા આપે તેને અશ્વિની કુમારનો લોક પ્રાપ્ત થાય” ઇત્યાદિ દાન ફલ શ્રુતિસ્મૃતિમાં સાંભળ્યાં છે. ગોચર્મ પ્રમાણનું લક્ષણ વૃહસ્પતિયે બતાવ્યું છે કે “સાત હાતનો એક ઢંડ થાય, તેવા ત્રીસઢંડ વડે એક નિવર્તન, અને દશ નિવર્તનનું એક ગોચર્મ પ્રમાણ થાય, તેટલી ભૂમિનું દાન કરે તેની સ્વર્ગમાં પૂજા થાય.” ૧૩

ગૃહધાન્યાભયોપાનચ્છત્રમાલ્યાનુલેપનમ્ ॥

યાનંવૃક્ષાંપ્રિયંશય્યાંદત્વાત્યંતંસુખીભવેત્ ૧:૧૪॥

મૂલ. ગૃહ, ધાન્ય, અભય, ઉપાનહ, છત્ર, ફુલનો હાર, અનુલેપન, વાહન, વૃક્ષ, પ્રિય તથા શપ્થાનું દાન કરે તે અત્યંત સુખી થાય. ૧૪

ટીકા. ગૃહ પ્રસિદ્ધ છે, ડાંગર ગૃહું વિગેરે ધાન્ય, અભય—ભયસંકટમાં પડેલાનું રક્ષણ કરવું, ઉપાનહ—પગરખાં, છત્રી, મોગરા વિગેરેના ફુલની માઢા, કેંકુ ચંદન વિગેરે અનુલેપન, રથ વિગેરે વાહન, જે વડે ઉપજીવિકા ચાલે તેવા આંવા વિગેરેના વૃક્ષ, પ્રિય કહેતાં જે જેને વાહનું ધર્મ વિગેરે હોય તે, તથા પલંગ દિછાના વિગેરે સાહિત્ય સાથે શપ્થા, એ વસ્તુનું દાન કરનાર ઘણો સુખવાળો થાય. સુવર્ણ વિગેરે પદાર્થ જેવો કાંઈ ધર્મ હાથમાં આપી સકાય નહીં માટે ધર્મના દાનનો અસંભવ છે એમ કહેશો માં. કેમકે ભૂમિદાન વિગેરેમાં પણ તમે બતાવો છો તે અડચણ સરખી છે. બીજી સ્મૃતિમાં પણ ધર્મનું દાન કરવાનું સંભળાય છે કે “દેવતાને ગુરુને તથા માતાપિતાને પ્રયત્ન કરીને પુણ્ય આપવું, પરંતુ પાપ આપવાનું કહીં પણ કહ્યું નથી.” કદાપિ કોઈ પાપનું દાન કરે તો તેનો વધારો થાય. અને લોભથી પાપ લેવા તૈયાર થાય તેને પણ ઘણું પાપ લાગે. કેમ કે “જે કુતુદ્ધિવાળો પુરુષ પાપ દૃર્બલ છે એમ ધારીને લેવાને કબુલ કરે, તે તેના દુરાચરણવડે તેટલું સઘટું પાપ તેને વળગે. અને પાપનું દાન કરનારને પણ સમાન, દ્વિગુણ, સહસ્રગુણ, અથવા અપાર, પાપ વલગે” એવું સ્મૃતિ વચન છે. અહીં સઘટ્ટે ઠેકાણે દેશકાલ અને પાત્ર જેમ જેમ વિશેષ સારા હોય તેથી, તથા આપવાનો પદાર્થ જેમ જેમ વિશેષ સારો હોય તેથી દાનનું ફલ પણ વિશેષ સારુંમળે છે એ કહ્યું. તેમાં જેટલું ઓછું હોય તેમ ફલ પણ ન્યૂન થાય. દાન લેનારનારની ચાલ પ્રમાણે દાતાને અને પ્રાતિગ્રહ કરનારને ન્યૂન કિંવા અધિક ફલ મળે છે એમ જોઈ લેવું. ૧૪

સર્વધર્મમયંબ્રહ્મપ્રદાનમ્બોધિકંયતઃ॥

તદ્દત્સમવાપ્રોતિબ્રહ્મલોકમવિચ્યુતં ॥૧૫॥

મૂલ. વેદ સર્વધર્મમય છે તેથી સર્વ દાન કરતાં અધિક છે, તેનું દાન કરનાર અવિનાશિ બ્રહ્મલોકને પામે. ૧૫

ટીકા. જે માટે સર્વધર્મનું મૂળ વેદ છે, કારણ, વેદ ઉપરથીજ સઘળા ધર્મ સમજાય છે, તે માટે વેદનું દાન સર્વ દાન કરતાં પણ અધિક છે. તેનું દાન તે વેદ મળાવીને વિદ્યાર્થીઓને જે આપે, તે બ્રહ્મલોકને પામે. કલ્પાંતકાલસુધી બ્રહ્મલોકને પામે કલ્પાંત કાલ સુધી બ્રહ્મ લોકમાં તેનો વાસ થાય. મળાવીને જે આ વેદનું દાન કરવું, તેમાં કેવલ મળનારની સત્તા માત્ર તે વેદ ઉપર થાય છે, તિ-ટલા વડેજ દાન કહેવાય કેમકે તેના ઉપર સ્વસત્તા છે તે કાંઈ મટાડી સ-કાય નહીં. ૧૨

અર્થ. દાનકલ્પ કહીને હવે દાન આપ્યા વિના પણ દાનકલ્પ મલ્લવાનું બીજ કહેછે.

પ્રતિગ્રહસમર્થોઽપિનાદત્તેયઃપ્રતિગ્રહમ્ ॥

યેલોકાદાનશીલાનાંસતાનાપ્રોતિપુષ્કલાન્ ॥૧૬॥

મૂલ. દાન લેવાને સમર્થ હોય તો પણ જે દાન લેતો નથી તેને દાનશીલનાં જે લોક તે સારી પેઠે મળે. ૧૬

ટીકા. જે પુરુષ સુપાત્ર હોય તોપણ સુવર્ણ વિગેરેનું દાન લેતો નથી; તે પુરુષ પોતાને જે જે દાન મળતું છતાં લે નહીં. તે તે દાન આપનાર દાતાઓને જે લોકની પ્રાપ્તિ થાય તે ઉત્તમ લોક તેને મળે છે. ૧૬

અર્થ. હવે સર્વે વસ્તુ માત્ર લેવું નહીં એવી નિવૃત્તિ પ્રસંગનો અપવાદ કહેછે.

કુશાઃશાકંપયોમત્સ્યાગંધાઃપુષ્પંદાધિક્ષિતિઃ ॥

માંસંશય્યાસનંધાનાપ્રત્યારવ્યેયંનવારિચ ॥૧૭॥

મૂલ. દર્ભ, શાક, દુધ, મત્સ્ય, સુગંધિ ચંદન, પુષ્પ, દહીં, મૃત્તિકા, માંસ, શય્યા, આ-સન, ધાના, અને વળી જલ્લ, એનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું નહીં, ૧૭

ટીકા. ધાના એટલે શેકેલા યવની ધાળો, બાકીના પદાર્થ પ્રસિધ્ધ છે. દર્ભ વિગેરે-

હિરેક વસ્તુ ઉપર પોતાની સત્તા છે તે મટાડી પારકાની સત્તા કરી દેવી તે ક્રિયાને દાન કહે છે. વિદ્યાદાનમાં બીજાની સત્તા માત્ર કરી દેવાય પરંતુ તે વિદ્યા ઉપરથી પોતાની સત્તા મટાડી શકાય નહીં.

માના પદાર્થ પોતાનાં મેલે કોઈ આળી આપે તો તેનું પ્રત્યાહ્વાન (નિષેધ) કરવું નહીં. “વઢી” શબ્દથી ઘર વિગેરે સમજવાં. કેમકે ‘શપ્પા, ગૃહ, દર્મ, ગંધ જલ્લ પુષ્પ, મણિ, દહીં, મત્સ્ય, ધાણી, દૂધ, માંસ તથા શાક, અનાયાસે આવ્યું હોય તો પાછું વાઢવું નહીં.” તથા “ગંધ, જલ્લ મૂલ્લ, ફલ, તથા અન્ન જે સહજ મેલે તે સર્વ પાસેથી લેવું, તેમ મધ, ઘી, અને અમય દર્શિણા પણ લેવી” એમ મનુસ્મૃતિનું વચન છે. ૧૭

અવ. શા માટે ના કહેવી નહીં તેને વાસ્તે કહે છે.

અયાચિતાદતંગ્રાહ્યમપિદુષ્કૃતકર્મણઃ ॥

અન્યત્રકુલટાષંઢપતિતેભ્યસ્તથાદ્વિષઃ ॥૧૮॥

મૂલ. માગ્યા વિના આળી આપેલું દુષ્ટ પાસેથી પણ લેવું. પરંતુ વેશ્યા, હીજડા, પતિત, તથા શત્રુ, એટલાનું નહીં. ૧૮

ટીકા. એ દર્મ વિગેરે પદાર્થ માગ્યા વિના જે માટે આળી આપેલા દુષ્ટ કર્મવાળા પાસેથી પણ યત્ન કરવા, ત્યારે સારા માણસ પાસેથી લેવા એમાં શું કહેવું જોડયે? તે માટે ના કહેવી નહીં. પણ વેશ્યા વિગેરે પાસેથી તો કદાપિ લેવાય નહીં. ૧૯

અવ. દાન લેવાથી નિવૃત્ત થવું એ વાતનો અપવાદ કહે છે.

દેવાતિથ્યર્ચનકૃતેગુરુભૃત્યાદિવૃત્તયે ॥

સર્વતઃપ્રતિગૃણીયાદાત્મવૃત્યર્થમેવચ ॥૧૯॥

॥ ઇતિદાનપ્રકરણમ્ અથશ્રાદ્ધપ્રકરણમ્ ॥

મૂલ. દેવતા અને અતિથિની પૂજાને વાસ્તે ગુરુ ભૂત્ય ઇત્યાદિનું પોષણ કરવા વાસ્તે તથા આપણો નિર્વાહ થવા વાસ્તે સર્વ લોકો પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો. ૧૮

ટીકા. દેવતા અને અતિથિનું પૂજન વિગેરે અવશ્ય કરવું જોડયે, માટે, અને આ પ્રકરણ સ્વસ્થતાનું છે કાંઈ આપત્તિનું નથી તે માટે ઘણી નિંદા લોકમાં જેમની થાય છે તેવા પતિત વિગેરે શિવાયના સર્વ લોક પાસેથી દાનનો પ્રતિગ્રહ કરવો. ગુરુ એટલે વડિલ માણસ માતા પિતા વિગેરે, ભૂત્ય એટલે ભરણ પોષણ જેમનું

કરવું જોઈયે તેવા સ્ત્રી પૂત્ર વિગેરે. ૧૯ દાન પ્રકરણ સમાપ્ત થયું,
અવ. હવે શ્રાદ્ધ પ્રકરણનો આરંભ કરેછે. મૃત માણસની તૃપ્તિ થવાસારૂ શ્રદ્ધાવડે ભ-
 ક્ષણ પદાર્થનો કિંવા તેને ઠેકાણે કાંઈ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો તે કર્મને શ્રાદ્ધ એવું
 નામ પાડ્યું છે. તેના બે પ્રકાર છે. એક પાર્વણ શ્રાદ્ધ અને બીજું એકોદ્વિષ્ટ શ્રાદ્ધ
 તેમાં ત્રણ પુરુષને વાસ્તે જે કરાય છે તે પાર્વણ, અને એક પુરુષને વાસ્તે જે કરાય
 છે તે એકોદ્વિષ્ટ. વળી નિત્ય, નૈમિત્તિક, તથા કામ્ય એવા ત્રણ ભેદ છે. તેમાં જેના
 કાલનો નિયમ છે તેવાં પ્રાતિદિવસે અમાવાસ્યા અષ્ટકા ઇત્યાદિ કાલમાં કર-
 વાનાં કહેલાં શ્રાદ્ધ નિત્ય શ્રાદ્ધ કહેવાયછે. વળી જેના કાલનો નિયમ નથી તે
 નૈમિત્તિક શ્રાદ્ધ કહેવાયછે. જેમ પુત્ર જન્મ વિગેરેના પ્રસંગવડે કરવાનાં શ્રાદ્ધ.
 હરેક ફલ મળવા સારું જે શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે તે કામ્ય શ્રાદ્ધ- જેમ સ્વર્ગની
 કામના (ઇચ્છા) જેને છે તેણે કૃત્તિકાદિ નક્ષત્રને દિવસે કરવાનાં શ્રાદ્ધ. શ્રા-
 ધના વળી પાંચ ભેદ થાયછે તે એવા કે, નિત્ય શ્રાધ પાર્વણ શ્રાધ, વૃધિ શ્રાધ,
 એકોદ્વિષ્ટ શ્રાધ, અને સંપિંડી કરણ શ્રાધ, તેમાં “દરરોજ પિતર અને મનુષ્યને
 વાસ્તે જે અન્ન આપવું” ઇત્યાદિ પ્રકારવડે નિત્ય શ્રાધનો વિધિ પૂર્વે કહ્યોછે. તેમ
 મનુષ્યે પણ કહ્યું છે કે “પ્રાતિદિવસે અન્નવડે કિંવા ઊદકવડે અથવા દૂધ, મૂઝ,
 ફલવડે પિતૃગણને શ્રાધ આપવું. તેથી અક્ષય પ્રાતિ થાયછે. હવે પાર્વણ શ્રાધ
 તથા વૃધિ શ્રાધ દેખાડવા માટે તેમના કાલ કહે છે બે વચનવડે.

અમાવાસ્યાષ્ટકાવૃદ્ધિઃકૃષ્ણપક્ષોયનદ્વયમ્ ॥

દ્રવ્યંબ્રાહ્મણસંપત્તિર્વિપુલસૂર્યસંક્રમઃ ॥૧॥

વ્યતીપાતોગજચ્છાયાગ્રહણંચંદ્રસૂર્યયોઃ ॥

શ્રાદ્ધંપ્રતિસ્તુચિશ્ચૈવશ્રાદ્ધકાલાઃપ્રકીર્તિતાઃ ॥૨॥

મૂઝ. અમાવાસ્યા, અષ્ટકા, વૃધિ, કૃષ્ણપક્ષ, તથા બે અયન, દ્રવ્ય, બ્રાહ્મણનો લાભ વિષુ-
 વત્, સૂર્યની સંક્રાન્તિ. ૧ વ્યતીપાત, ગજચ્છાયા, ચંદ્ર સૂર્યનું ગ્રહણ, તથા શ્રાધ
 કરવાની રીતિ પણ, એ સર્વે શ્રાધના કાલ કહેલાછે. ૨

ટીકા. જે દિવસે ચંદ્રમા દેખાય નહીં તે અમાવાસ્યા, તે બેઉ દિવસમાં રહી હોય ત્યારે

જે અમાવાસ્યા અપરાણ્હ સમયમાં આવતી હોય તે લેવી. કેમકે “પિતરનો સમય અપરાણ્હ” એવું શાસ્ત્રવચન છે. દિવસના પાંચ ભાગ પાડવા, તેમાંનો ચોથો ભાગ ત્રણ મુદૂર્તનો જે હોય છે, તે સમયને અપરાણ્હ કહે છે. અષ્ટકા ચાર છે. કેમકે “હેમંત તથા શિશિર એ બે ઋતુના ચાર માસના કૃષ્ણ પક્ષમાંની અષ્ટમી તિથિને વિષે અષ્ટકા” (શ્રાધ કરવાં) એમ આશ્વલાયનનું વચન છે. વૃધિ એટલે પુત્ર જન્મ વિગેરે. કૃષ્ણ પક્ષ=અપરપક્ષ, દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એવા બે અયન. *કુસર, માંસ ઇત્યાદિ દ્રવ્ય. આગળ કહેવામાં આવશે તેવા બ્રાહ્મણનો લાભ. મેષ સંક્રાંતિ અને તુલ્યા સંક્રાંતિ એ બે વિષુવત્ કાળ. સૂર્યનું એકરાશિ ઉપરથી બીજી રાશીમાં જવું તે સૂર્યસંક્રાંતિ. અયન તથા વિષુવત્ એમનો સંક્રાંતિમાં જ સમાવેશ થાય છે તે જુદા ગણાવ્યા, તે વિશેષ કલનું પ્રતિપાદન કરવા માટે છે. વ્યતીપાત એ એક જાતનો યોગ છે. હસ્ત નક્ષત્રનો ચંદ્ર અને સૂર્ય પળ તેજન-ક્ષત્રનો તથા અમાવાસ્યા તિથિ હોય ચારે ગજચ્છાયાનો યોગ થાય એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. કોઈ કહે છે, ગજચ્છાયા એટલે હાથીનો પડછાયો. પરંતુ અહીં તે લેવાય નહીં. કેમકે કાળનો વિચાર ચાલ્યો છે. તેમ ચંદ્ર યહન અને સૂર્ય ય-હ્ણ. વહી જે સમયે કર્તાને શ્રાદ્ધ કરવાની રુચિ (ઇચ્છા) થાય તે સમય મૂ-લમાંના “પળ” શબ્દવડે યુગાદિ તિથિ વિગેરે કાળ પળ લેવા. એ સર્વે શ્રાદ્ધ કરવાના કાળ (સમય) છે. “ચંદ્ર સૂર્યના યહન સમયે ભોજન કરવું નહીં” એવો નિષેધ યદાપિ છે, તથાપિ જમનારને દોષ થશે પરંતુ ભોજન આપનારને તો પુણ્ય છે. ૨

અથ. પ્રતિદિવસે કરવાનું જે નિત્ય શ્રાદ્ધ તે વિના ચાર પ્રકારનાં શ્રાદ્ધ આગળ ક-
હેવામાં આવશે તેમાં યોગ્ય બ્રાહ્મણ કેવા જોડાયે તે કહે છે ત્રણ વચનવડે.

અગ્ન્યાઃસર્વેષુવેદેષુશ્રોત્રિયોબ્રહ્મવિદ્યુવા ॥

વેદાર્થવિજ્ઞેષ્ટસામાત્રિમધુસ્ત્રિસુપર્ણિકઃ ॥૩॥

મૂલ. સર્વ વેદમાં શ્રેષ્ઠ, શ્રોત્રિય, બ્રહ્મજ્ઞાની, તરુણ, વેદાર્થ જ્ઞાતા, જ્યેષ્ઠસામા, ત્રિમધુ તથા ત્રિસુપર્ણિક. ૩

*કુસર એટલે તલ અથવા મોગ સાથે મેઢબેલા ચોસાની સ્ત્રીચઢી,

ટીકા. ઋગ્વેદ વિગેરે સર્વ વેદમાં એક ચિત્ત રાખીને વગર ચુકર્થી ભળવામાં શ્રેષ્ઠ; શ્રો-
ત્રિય-સારી વિદ્યાવાળો, બ્રહ્મતત્ત્વ જાણનાર, તરુણ એટલે મધ્યમ વયનો (અર્થાત્
બાલ નહીં અને ઘણો વૃદ્ધ પણ નહીં પ્રવૃ) તરુણ એ વિશેષણ સઘલાનું છે. મંત્ર
તથા બ્રાહ્મણ મંથના અર્થ જે જાણે તે વેદાર્થજ્ઞાતા, ડ્યેષ્ઠસામ એવા નામનો
એક સામવેદનો ભાગ છે તે ભળવા સારું જે વ્રત કરવું પડેછે તે પણ ડ્યેષ્ઠ-
સામ કહેવાયછે. તે પ્રમાણે વ્રતનું આચરણ કરીને જે ભળે તેને ડ્યેષ્ઠસામા
કહે છે. ત્રિમધુનામે એક ઋગ્વેદનો ભાગ છે. અને તેના અધ્યયનને વાસ્તે
વ્રત છે તે પણ ત્રિમધુ તેનું અધ્યયન જેણે કપિું હોય તેને ત્રિમધુ કહેછે. ત્રિ-
સુપર્ણ નામે યજુર્વેદનો એક ભાગ તથા વ્રત છે. તે વ્રત કરીને જે ત્રિસુપર્ણ ભળે
તે ત્રિસુપર્ણિક કહેવાય છે. એ સઘલા બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધને વાસ્તે યોગ્ય છે એમ આ-
ગલ ક્રિયાપદ આવશે તેમાં સંબંધ કરવો. ૩

સ્વસ્ત્રીયઋત્વિગ્જામાતૃયાજ્યશ્વસુગમાનુલાઃ ॥

ત્રિણાચિકેતદૌહિત્રશિષ્યસંવંધિવાંધવાઃ ॥૪॥

મૂલ. ભાણેજ, ઋત્વિજ, જમાયી, યજમાન, સસરો, મામો, ત્રિણાચિકેત, દૌહિત્ર,
શિષ્ય, સંવંધિ, તથા વાંધવ. ૪

ટીકા. ભાણેજ=બ્રહેનનો છોકરો, પૂર્વે કહ્યું છે તે લક્ષણવાળો ઋત્વિજ, જમાયી છો-
કરીનો વર, ત્રિણાચિકેતનામે યજુર્વેદનો એક ભાગ છે તેનું વ્રત કરીને જેણે
અધ્યયન કર્યું હોય તે ત્રિણાચિકેત કહેવાય છે. સંવંધિ વાંધવ=સગા વાલાં,
વાકીનું સ્પષ્ટછે. આ સઘલા બ્રાહ્મણો પૂર્વે કહેલા વેદમાં શ્રેષ્ઠ, શ્રોત્રિય ઇત્યાદિ
નહીં મળે તેવારે શ્રાદ્ધ યોગ્ય જાણવા. કેમકે “આ કહ્યોછે તે હવ્ય (દેવ દ્રવ્ય)
તથા કવ્ય (પિતૃદ્રવ્ય) આપવાને વાસ્તે મુખ્ય પક્ષ છે. તથા સત્પુરુષે જૈમીનિ-
દૌ કરી નથી. એવો ગૌણપક્ષ આ કહું છઉ.” એમ કહીને મનુએ ભાણેજ વિગે-
રેને ગણાવેલા છે. ૪

કર્મણિષ્ઠાસ્તપોનિષ્ઠાઃ પંચાગ્નિબ્રહ્મચારિણઃ

પિતૃમાતૃપરાશ્ચૈવબ્રાહ્મણાઃ શ્રાદ્ધસંપદે ॥૫॥

મૂઝ. કર્મનિષ્ઠ, તપોનિષ્ઠ, પંચાગ્નિવાળા, બ્રહ્મચારી, તથા માતા પિતાની સેવામાં જે તત્પર હોય તે પણ, એ બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધ કર્મની પરિપૂર્ણતા થવા માટે યોગ્ય છે. ૫

ટીકા. શાસ્ત્ર વિહિત કર્મનું આચરણ કરવામાં તત્પર હોય તે કર્મનિષ્ઠ, તપોનિષ્ઠ— તપ કરનારા, સમ્ય, આવસથ્ય, આહવનીય, ગાર્હપત્ય, તથા દક્ષિણાગ્નિ એવા પાંચ અગ્નિનું આરાધન જે કરે, તે પંચાગ્નિ વાળા એટલે સારા અગ્નિ હોતો, તથા તે પંચાગ્નિ કર્મની વીણા બળેલા હોય તે પણ પંચાગ્નિ કહેવાય, પૂર્વે કહેલા ઉપકુ વર્ણ કિંવા નૈટિક એવા બે પ્રકારના બ્રહ્મચારી, તથા માતા-પત્ની સેવામાં તત્પર, મૂઝમાંના “પણ ” શબ્દ વડે જ્ઞાનનિષ્ઠ વિગેરે સમજવા એ સર્વે બ્રાહ્મણ હોવા જોડ્યે, ક્ષત્રિય વિગેરે નહીં. એવા બ્રાહ્મણ વડે શ્રાદ્ધનું ફલ અક્ષય થાય છે.

અવ. વર્જ્ય બ્રાહ્મણ એટલે જે શ્રાદ્ધમાં વેસાડવાને યોગ્ય નહીં તેવાને કહી બતાવે છે.

રોગીહીનાતિરિક્તાંગઃકાણઃપૌનર્ભવસ્તથા ॥

અવકીર્ણીકુંડગોલૌકુનસ્વીડ્યાવદંતકઃ ॥૬॥

મૂઝ. રોગી ન્યૂનાંગ, અધિકાંગ, કાળો, પૌનર્ભવ, અવકીર્ણી, કુંડ, ગોલક, કુનસ્વી ડ્યાવદંત. ૬

ટીકા. રોગી—માહારોગથી ઘેરાયલો. નાન્યૂગ—ઓછાઅંગવાળો અધિકાંગ—વધારે કાંઈ અંગ જેને હોય તે. જેની એક આંખ જોવાના કામમાંથી જતી રહી હોય તે કાળો. આ ઉપરથીજ આંધળો વેહેરો તુટેલા અથવા કાપેલા અંગનો, જેને માથે વાળ નહીં ઊગે અર્થાત્ ટાલ પડેલી હોય તે, તથા જેની આમડી નઠારી થયી હોય તે ઇત્યાદિ લોકો શ્રાદ્ધના કામમાંથી કાઢી નાખ્યા છે. પૂર્વે કહેલા લક્ષણ વાળી પૂનર્મૈ (નાત્રાની વાયડી) તેને પેટે થયેલો પૂત્ર પૌનર્ભવ કહેવાય છે, જેના બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો ભંગ થાય તે અવકીર્ણી. પતિ જિવે છે. અને પરપુરુષ થકી જાર કર્મ વડે પેદા થયેલો કુંડ, તથા પતિ મૂવા પછી જાર કર્મ વડે પેદા થયેલો ગોલક કહેવાય છે. જેના નખ સંકોચ વાળા એટલે ખડબચરા થઈને નાહાના થઈ ગયા હોય તે કુનસ્વી. તથા જેના દાંત સ્વભાવથીજ કાઢા હોય તે ડ્યાવ દંત. એ સઘળા લોકો શ્રાદ્ધમાં નિંદિત —અયોગ્ય છે એમ આગળ કહેશે તેમાં સંબંધ કરવો. ૬

ભૂતકાધ્યાપકઃક્રીવઃકન્યાદૂષ્યભિશસ્તકઃ ॥

મિત્રધુક્પિશુનઃસોમવિક્રયીપરિવેદકઃ ॥૭॥

મૂલ. ભૂતકાધ્યાપક, નપુંસક, કન્યાદૂષક, અભિશસ્ત, મિત્રદ્રોહી, પિશુન, સોમવિક્રયી, પરિવેદક. ૭

ટીકા. વેતન (પગાર) લયને મળાવનાર જે હોય તે ભૂતકાધ્યાપક, કહેવાય છે તથા પગાર આપીને મળે તે પળ અહિ સમજવો. નપુંસક—હીજડો. ટોટી અથવા સ્ત્રી દોષની (ત્રાપણની) વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ કરીને કન્યાને દૂષણ દેનાર જે હોય, તે માણસ કન્યાદૂષક. સચ કિંવા મિથ્યા બ્રહ્મહત્યા વિગેરે પાપનો અપવાદ જેને માથે આવ્યો હોય, તે અભિશસ્ત. મિત્રનો પળ દ્રોહ કરે અર્થાત્ પારકાના દોષ કહી દેવાનો સ્વભાવ જે માણસને હોય તે મિત્રદ્રોહી. પિશુન ચાડિયો યજ્ઞમાં સોમ જે વેંચે તે સોમવિક્રયી. જ્યેષ્ઠ ભાઈ પરણ્યો નથી કિંવા અમિહોત્રી થયો નથી તેની પેહેલાં કનિષ્ઠ ભાઈ પરણે કિંવા અમિહોત્રી થાય તો તે કનિષ્ઠ ભાઈ પરિવેદક (પરિવેત્તા) અને જ્યેષ્ઠ ભાઈ પરિવિત્તિ કહેવાય છે. જેમ મનુ કહે છે કે “ વડો ભાઈ પઢતો રહે અને જે નાનો ભાઈ-વાઙ્ઘા પરણે કિંવા અમિહોત્ર લે ત્યારે તે પરિવેત્તા અને વડો ભાઈ પરિવિત્તિ જાણવો ” એ પ્રમાણે કન્યા આપનાર અને અગ્નિ હોત્રનું કર્મ કરાવનાર પળ અયોગ્ય જાણવા. એમ કહ્યું છે કે “ પરિવિત્તિ પરિવેત્તા અને જે કન્યા સાથે કનિષ્ઠનો વિવાહ થયો તે વાયડી તેમજ કન્યાનો દાતા તથા અગ્નિહોત્રનો વિધિ કરાવનાર યાજ્ઞિક પાંચમો એ સર્વે નરકમાં જાય છે. ૭

માતાપિતૃગુસ્ત્યાગીકુંડાશીવૃષલાત્મજઃ ॥

પરપૂર્વાપતિસ્તેનઃકર્મદુષ્ટાશ્વનિંદિતાઃ ॥૮॥

મૂલ. માતા પિતા અને ગુરુનો ત્યાગી, કુંડાશી, વૃષલપુત્ર, પરપૂર્વાપતિ, ચોર, તથા કર્મદુષ્ટ, એ સર્વે નિંદિત છે. ૮

ટીકા. કારણ વિના માતાપિતા અને ગુરુનો ત્યાગ કરે તે, તેમજ વાયડી છોકરાંનો ત્યાગ કરે તે પળ, અયોગ્ય. કેમકે “ ઘરડાં માતાપિતા, સારી ચાલવાળી સ્ત્રી, અને

બાલક પુત્ર એમનું પોષણ સૈકડો અયોગ્ય કાર્ય કરીને પળ કરવું. એમ મનુ કહે છે” એ રીતે સમાન ગણાવ્યા છે. સોભાગવંતી સ્ત્રીને વિષે પરપુરુષથી જારકર્મ વડે પેદા થયેલો માણસ કુંડ કહેવાય, તેનું જન્મે તે કુંડાશી. એજ રીતે વિધવાનો જાર પુત્ર ગોઠક તેનું અન્ન જન્મે તે પળ સમજવો. કેમકે “એ બેઠનું અન્ન જે જન્મે તે કુંડાશી કહેવાય છે” એવું સ્મૃતિવચન છે. વૃષલ એટલે ધર્મશ્રેષ્ઠ તેનો પુત્ર વૃષલ પુત્ર. પરપૂર્વા—પુનર્ભૂ (નાત્રાની સ્ત્રી) તેનો જે ધર્મી તે પરપૂર્વા પતિ. આપ્યા વિનાનું લયો જાય તે ચોર, કર્મદુષ્ટ એટલે શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કર્મ કરનારા. મુલ્કમાંના “તથા” શબ્દ વડે જુવાંચાર, દેવલક, રૂપાદિ લેવા. એવા લોકો શ્રાદ્ધ કર્મમાં નિંદિત છે. એટલે નિષિદ્ધ છે. સર્વવેદમાં શ્રેષ્ઠ, શ્રોત્રિય રૂપાદિ બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધમાં યોગ્ય છે એમ પૂર્વે કહ્યું તેથી બીજા બાકીના લોકો અયોગ્ય અને નિષિદ્ધ એ વાત સિદ્ધ થયી છે તે ફરીથી કેટલાક રોગી વિગેરેનો નિષેધ કહીં બતાવ્યો તે કદાપિ સારા લક્ષણવાળા બ્રાહ્મણ નહીં મળે ત્યારે જેમનો નિષેધ શાસ્ત્રમાં કયો નથી તેવા બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધમાં બેસાડવા એમ કહેવા માટે છે. ૮

અવ. એ રીતે શ્રાદ્ધના યોગ્ય કાલ અને બ્રાહ્મણ કહીને હવે પાર્વણ શ્રાદ્ધનો પ્રયોગ કહે છે.

નિમંત્રયેતપૂર્વેદ્યુબ્રાહ્મણાનાત્મવાન્શુચિઃ ॥

તૈશ્વાપિસંયતૈર્ભાવ્યંમનોવાકાયકર્મભિઃ ॥૯॥

મૂલ. શ્રાદ્ધના પૂર્વ દિવસે પવિત્ર અને આત્મવાન્ એવા યજમાને બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરવું. તેઓએ પળ મન વાળી અને શરીરવડે નિયમમાં રહેવું ૯

ટીકા. પૂર્વે કહ્યા છે તેવા બ્રાહ્મણોને (શ્રાદ્ધમાં પધારવું એમ કહીને) પેહેલે દિવસે નિમંત્રણ કરવું અથવા બીજે દિવસે (શ્રાદ્ધના દિવસે) પ્રાર્થના કરીને તે બ્રાહ્મણોની પાસે આવવાનું કબૂલ કરાવવું. કેમકે “પૂર્વ દિવસે અથવા તેજ દિવસે શ્રાદ્ધકર્મ કરવું પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જેવા કહ્યા છે તેવા ઓછામાં ઓછા ત્રણ બ્રાહ્મણને નિમંત્રણ કરવું” એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. આત્મવાન્ એટલે જેનો આત્મા નિર્મલ છે અર્થાત્ શોક ઉન્માદ રૂપાદિ વિકાર રહિત છે અથવા જે ઇન્દ્રિયને નિયમમાં

(૧૫૨)

રાખે તે આત્મવાન્ હોય છે. અને પવિત્ર એટલે શુધ એવા યજમાને નિમંત્રણ કરેલા બ્રાહ્મણોએ પણ કાયાવાચા અને મનના કર્મ વડે ચિયમથી રહેવું. ૯॥

અપરાણ્હેસમભ્યર્ચ્યસ્વાગતેનગતાંશ્વતામ્ ॥

પવિત્રપાણિરાચાંતાનાસનેષૂપવેશયેત્ ॥૧૦॥

મૂળ. અપરાહ્ણ સમયે તેઓને સ્વાગત વચન બોલ્યાને સન્માન આપીને આચમન કરી

રહ્યા પછી હાથમાં પવિત્ર પેહેરીને આસન ઉપર બેસાડવા. ૧૦

ટીકા. વૂંઘે કહેલાં લક્ષણવાળા અપરાહ્ણકાળની વેળાયે તે નિમંત્રણ કીધેલા બ્રાહ્મણોને બોલાવી સ્વાગત વચન એટલે ભલે પધાન્યા મહારાજ એમ બોલીને તેમના પગ ધોયીને આચમન કરાવવું. ચાર પછી યજમાને હાથમાં દર્ભના પવિત્રક પેહેરીને તે બ્રાહ્મણોને પાટલા વિગેરે આસન ઉપર બેસાડવા. આમૂલ વમનમાં યદ્યપિ અપરાહ્ણ સમયે એમ સાધારણ રીતે કહ્યું છે તથાપિ કુતપ કાલમાં પ્રારંભ કરીને કુતુપાદિ પાંચ મુહૂર્તમાં શ્રાદ્ધની સમાપ્તિ કરવી એ વાત કલ્યાણકારક છે, કેમકે “દિવસના મુહૂર્ત (વે ઘડીનો) એક મુહૂર્ત કહેવાય છે તે) સર્વદા પંદર હોય છે. તેમાના આઠમા મુહૂર્તનો જે સમય તેને કુતપ કહે છે. જે માટે મધ્યાહ્નકાલ થયા પછી સર્વદા સૂર્યમંદ થાય છે તે માટે તે સમયે આરંભ કરવાનું અનંત ફલ વિશેષ કહ્યું છે કુતપમુહૂર્ત અને તેના આગળના ચાર મુહૂર્ત એવા પાંચ મુહૂર્ત અમૃત સરખા માન્યા છે” એમ સ્મૃતિ વચન છે. તથા વીજા પણ સાત પ્રકારના કુતપ શ્રાદ્ધ કર્મમાં ઉપયોગી કહ્યા છે. (તે એકે) મધ્યાહ્નકાલ, સ્વપ્નાત્ર, નેપાલ દેશની ધાવળી, રૂપું દર્ભ, તિલ ગાય, તથા આઠમો દૌહિત્ર. “કુ” એટલે નઠારું (લોકમાં) જેને પાપ કહે છે તેના તપ એટલે બાલનારા (ઉપર લખેલા) આઠ પદાર્થ છે તે માટે તે કુતપ એવા નામ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦

યુગ્માન્દેવેયથાશક્તિપિત્ર્યેયુગ્માંસ્તથૈવચ ॥

પરિસ્તૃતેશુચૌદેશેદક્ષિણાપ્રવળેતથા ॥૧૧॥

મૂળ. દૈવ શ્રાદ્ધમાં યથા શક્તિ યુગ્મ તેમજ પિત્ર્યશ્રાદ્ધમાં અયુગ્મ બ્રાહ્મણોને આચ્છાદિત

પવિત્ર તથા દક્ષિણાવરણ દેશની ઉપર બેસાડવા. ૧૧

ટીકા. દેવશ્રાદ્ધ એટલે મંગલકૃત્યના પ્રારંભમાં કરવાનું જે નાંદી શ્રાદ્ધ તેમાં યુગ્મ કહેતાં તે બે બ્રાહ્મણોને બેસાડવા. કેવી રીતે? તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, તેમાં વિશ્વદેવને ઠેકાણે બે બે માતા પિતામહી વિગેરે ત્રણમાંના એક એકની ઠેકાણે બે બે અથવા ત્રણેને ઠેકાણે બે બે. એ રીતે પિતા, પિતામહ વિગેરે ત્રણમાંના એક એકને ઠેકાણે બે અથવા ત્રણની ઠેકાણે બે બે એજ રીતે માતામહ વિગેરેને ઠેકાણે પણ જાણવું. ત્રણ વર્ગના વિશ્વદેવ જુદા જુદા અથવા એકઠા કરવા, પિતૃશ્રાદ્ધ એટલે પાર્વણ શ્રાદ્ધ (દર્શ સાંવત્સરિકાદિ શ્રાદ્ધ) માં અયુગ્મ એટલે એકોની સંખ્યાના (અર્થાત્ એક—ત્રણ इत्यादि) બેસાડવા એમ સંબંધ કરવો. એ બ્રાહ્મણને બેસાડવાનું સઘળી તરફથી આજ્ઞાદિત, અને છાણ વિગેરેથી લીપેલો પવિત્ર તથા દક્ષિણ દિશા ભળી નમતો હોય એવા પ્રદેશની ઉપર કરવું ૧૧

અવ. પિતૃશ્રાદ્ધમાં અયુગ્મ બ્રાહ્મણને બેસાડવા એમ પૂર્વે કહ્યું તેથી પાર્વણ શ્રાદ્ધના (દર્શાદિ શ્રાદ્ધના) અંગભૂત જે વિશ્વદેવને સ્થાને બ્રાહ્મણ બેસાડવા તેપણ યુગ્મ સંખ્યાના એવો પ્રસંગ સમજાશે, તે માટે આ વચનનો આરંભ કરેછે.

તૃદૈવેપ્રાકૃત્રયઃપિતૃયુદગેકૈકમેવવા ॥

માતામહાનામપ્યેવંતંત્રવાવૈશ્વદૈવિકમ્ ॥૧૨॥

મૂલ. દેવને સ્થાને પ્રાહ્મુલ્ય બે અને પિતૃવર્ગના સ્થાને ઉદહ્મુલ્ય ત્રણ અથવા બે-ના સ્થાને એક, એક એજ રીતે, માતામહ વર્ગને વાસ્તે પણ, તેમ વિશ્વદેવ સંબંધિ કર્મનું તંત્ર કરવું. ૧૨

ટીકા. વિશ્વદેવના સ્થાન ઉપર બે બ્રાહ્મણ પૂર્વાભિમૂલ્ય બેસાડવા. પિતૃવર્ગ—પિતા, પિતામહ इत्यादिના સ્થાન ઉપર ત્રણ બ્રાહ્મણ ઉત્તરાભિમૂલ્ય બેસાડવા. બીજો પક્ષ કહે છે કે અથવા વિશ્વદેવના અને પિતૃવર્ગના સ્થાન ઉપર એક એક-જ બ્રાહ્મણ બેસાડવો. આ વિકલ્પ સંભવ ઉપરથી જાણવો. માતામહવર્ગને માટે પણ એજ રીતે એટલે વિશ્વદેવના સ્થાને બે પૂર્વાભિમૂલ્ય અને માતામહાદિના

स्थाने त्रण उत्तराभिमुखं अथवा वऊ ठेकाणे एक एक ब्राह्मण ए प्रमाणे पितृश्राद्ध जेवुं करवुं. अथवा पितृश्राद्ध अने मातामहश्राद्ध ए बेउना विश्वेदेव संबंधी ब्राह्मण विगोरेनुं तंत्र करवुं, एटले एकठुं करवुं. ज्यारे बेज ब्राह्मण मळ्या होय त्यारे विश्वेदेवने वास्ते एक पात्रनी कल्पना करीने पितृवर्ग अने मातामहवर्गने ठेकाणे एक एक ब्राह्मणनी योजना करवी. जेम वसिष्ठे कळुं छे के “ज्यारे एकज ब्राह्मणने श्राद्धमां भोजन आपवा नो संभव होय त्यारे विश्वेदेवनुं कर्म शी रीते थाय? एक जुदा पात्र उपर श्राद्धने माटे कीधेलुं सघळुं अन्न पिरशीने देवताना स्थानमां ते मुकुवुं, अने तयार पछी श्राद्ध करवा लागवुं. ते अन्न अग्निमां होमी देवुं अथवा ब्रह्मचारीने आपवुं.” १२

पाणिप्रक्षालनंदत्वाविष्टरार्थेकुशानपि ॥

आवाहयेदनुज्ञातोविश्वेदेवासद्वत्यृचा ॥१३॥

मूळ. हस्तप्रक्षालन तथा विष्टरने माटे दर्भ पण आपांने आज्ञा लयीने “ विश्वेदेवास आगत ” ए ऋड्मंत्र वडे आवाहन करवुं. १३

टीका. तयार पछी विश्वेदेवने वास्ते बेसाडेला ब्राह्मणना हाथमां जल आर्षीने तथा विष्टर—आसनने सारु बेवडा दर्भ जमणी बाजु तरफ मूकीने विश्वेदेवनुं आवाहन (तेंडुं) हुं कर्हं ? एम ब्राह्मणने पुछीने तेभोये आवाहन कर एम आज्ञा आप्या पछी “ विश्वेदेवास आगत ” ए ऋड्मंत्र वडे तथा “ आगच्छतु माहा भ्रागा विश्वेदेवा महावळा ” ए स्मार्त मंत्र वडे तेमनुं आवाहन करवुं. आ कर्म सव्यज्ञोपवीत राखीने प्रदक्षिण करवुं, एटले जमणी तरफथी करवुं. कारणके “पछी अपसव्य करीने अप्रदक्षिण कर्म पितृ वर्गना भणी करवुं.” एम विशेष विचार आगळ जयीने कहेवामां आवशे. १३

यवैरन्ववकीर्याथभाजनेसपवित्रके ॥

शन्नोदेव्यापयःक्षिप्वायवोसोतियवांस्तथा ॥१४॥

यादिव्याहृतिमंत्रेणहस्तेष्वर्घविनिक्षिपेत् ॥१५॥

મૂલ. યવછાંટીને પવિત્રકવાળા પાત્રમાં શાન્નોદેવી મંત્ર વઢે જલ અને યવોસિએ મંત્ર વઢે જવ નાચીને ૧૪ બ્રાહ્મણના હાથમાં યાદિવ્યા એ મંત્ર વઢે અર્ધ આપવો. ૧૫

ટીકા. ત્યાર પછી વિશ્વદેવને વાસ્તે બ્રાહ્મણની આગલ ભૂમિ ઉપર પ્રદક્ષિણક્રમથી જવના દાળા છાંટીને તે ઠેકાણે સ્થાપન કરેલા સુવર્ણવિગેરેના અર્ધ પાત્રની ઉપર વેદર્ધના પવિત્રક મેલીને “ શાન્નોદેવી ” એ મંત્ર વઢે તેમાં જલ પુરીને “ યવોસિ ધાન્ય રાજોવા ” એ મંત્ર વઢે જવના દાળા નાચીને ગંધ પુષ્પ ચઢાવીને ત્યાર પછી બ્રાહ્મણના હાથમાં તે અર્ધપાત્રમાંના પવિત્રક દર્ધ મુકી ને તેની ઉપર “ યાદિવ્યા આપ. ” એ મંત્ર વઢે હે વિશ્વદેવા આ તમને અર્ધ એમ કહીને તે પાત્રમાંનું જલ આપવું. ૧૪—૧૫

દત્તોદકં ગંધમાલ્યં ધૂપદાનં સદીપકમ્ ॥

તથાચ્છાદનદાનં ચ કરશૌચાર્થમંબુચ ॥૧૬॥

મૂલ. પછી જલ આપીને ગંધ પુષ્પ ધૂપ દીપ આચ્છાદન અને હસ્તશુદ્ધિને માટે હૃદય આપવું. ૧૬

ટીકા. ત્યાર પછી હસ્તશુદ્ધિને અર્થે જલ આપીને યથા ક્રમે ગંધ પુષ્પ ધૂપ અને દીપ-
નું દાન કરવું તથા આચ્છાદન (વસ્ત્ર) નું દાન કરવું. ગંધ વિગેરે પદાર્થ કેવા
હોવા જોઈયે તે વિશેષવિચાર બીજી સ્મૃતિઓમાં કહ્યો છે તે જોઈ લેવો.
“ ચંદન, કંકુ, કપૂર અગર પદ્મક એ સઘળાં ઘસીને અંગલેપનને વાસ્તે ગંધ
કરવું ” એમ વિષ્ણુએ કહ્યું છે. પુષ્પ કેવાં જોઈયે તે વાત “ મોગરાનાં ધોળી,
જાયીનાં જલમાં પેદા થનારાં સર્વે તથા ચાંપાનાં પુષ્પ શ્રાદ્ધ કર્મમાં પ્રશસ્ત
છે ” એમ કહીને કહેલું છે. “ ઝય્રગંધવાળાં તથા નિર્ગંધ તથા સ્મશાનમાં ઝગેલાં
ફુલ તથા રાતારંગનાં ફુલ શ્રાદ્ધમાં વર્જ્ય છે. ” (નકામાં છે.) વળી કૈશ્યું છે કે
“ કાંટાવાળાં શાકનાં ફુલ નકામાં પરંતુ તે સુગંધવાળાં અને ધોળાં હોય તો પિ-
તરને આપવાં. રાતાં ફુલ નકામાં છે તોપણ કેશરનાં ફુલ અને જલમાં પેદા
થયેલાં કમલ વિગેરેનાં ફુલ પિતરને આપવાં ” इत्यादि विचार स्मृतिઓમાં છે
તે જોવો. ધૂપનો વિશેષ વિચાર વિષ્ણુએ કહ્યો છે કે “ પ્રાણીના (જીવના) સર્વે

અંગની મેઝવળીવાળો ધૂપ આપવો નહીં. ઘી અને મધવડે યુક્ત ગુગલ ચંદન અ-
ગર દેવદાર સરલ ઇત્યાદિનો ધૂપ આપવો. ૪ દીપનો વિશેષ વિચાર શેષ સ્મૃ-
તિમાં કહ્યો છે કે “ઘીનો અથવા તલના તેલનો દીપ શ્રાદ્ધમાં આપવો, વસાનો
(ચરબીનો) મેદનો દીપ કદાપિ આપવો નહીં.” આચ્છાદન વસ્ત્ર આપવું તે શ્વેત
કોરું અને છેડાવાળું આપવું. આ સઘળું વિશ્વેદવની પૂજાનું કાંડ ઉત્તરાભિમુખ
થઈને કરવું. તથા પિતૃગર્વની પૂજાનું કાંડ દક્ષિણાભિમુખ થઈને કરવું. જમ
વૃદ્ધ શાતાતપ કહે છે કે “ઉત્તરાભિમુખ થઈને દેવને તથા દક્ષિણાભિમુખ થ-
ઈને પિતૃગણને પાર્વણશ્રાદ્ધમાં સઘળા ઉપચાર આપવા. વળી પ્રથમ દેવને આ-
પીને પછી પિતૃગણને આપવા એવો વિધિ છે.” ૧૬

અપસવ્યંતતઃકૃત્વાપિતૃણામપ્રદક્ષિણમ્ ॥

દ્વિગુણાંસ્તુકુશાન્કૃત્વાહ્યુશંતસ્ત્વેતૃષ્ણાપિત્વન્ ॥

આવાહ્યતદનુજ્ઞાતોજપેદાયંનુનસ્તતઃ ॥૧૭॥

મૂઝ. ત્યારપછી અપસવ્ય કરીને પિતૃગણને અપ્રદક્ષિણ દ્વિગુણ કરીને આજ્ઞા લઈને
ઉશંતસ્ત્વા એ મંત્રવડે આવાહન કરીને પછી આયંતુન એ મંત્રનો જપ કરવો. ૧૭

ટીકા. વૈશ્વદેવ પૂજા કાંડ થઈ રહ્યા પછી અપસવ્ય કરીને એટલે જમણા સ્થાન ઉપર
જનોઈ રાખીને. પિતા પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણને આસન આપવા સારુ
એકીની સંખ્યાના (એક ત્રણ ઇત્યાદિ) દર્ભ વેવડા કરી વાળીને અપ્રદક્ષિણ
એટલે ઢાલી તરફ ઉદક પૂર્વક આપવા. કર્મથી જલ આપવું. કેમકે “જલ આ-
પીને વેવડ વાળેલા દર્ભ આપવા ત્યારપછી જલ આપીને” એમ આશ્વલાયન સ્મૃ-
તિનું વચન છે. પહેલા અને પછી જલ આપવાનું આ કહ્યું છે તે વિશ્વેદવ તથા
પિતૃગણના કર્મપ્રાપ્તિપાદન કરવા સારું છે એમ સમજવું. હવે પિતાનું પિતા-
મહનું અને પ્રપિતામહનું આવાહન હું કરું? એમ બ્રાહ્મણને પૂછવા પછી, કરો,
એમ તેમની આજ્ઞા લઈને “ઉશંતસ્ત્વા નિધી મહિ” એ ઋગ્વેદના મંત્રવડે પિતા
વિગેરેનું આવાહન કરી રહ્યા પછી “આયંતુનઃ પિતરઃ સોમ્યાસઃ” એ મંત્રવડે
તેમની સ્તુતિ કરવી. ૧૭

(૧૫૭)

યવાર્થોસ્કતિલૈઃકાર્યાઃકુર્યાદર્ધ્યાદિપૂર્વવત્ ॥

દત્વાર્ધસંસ્ત્રવાંસ્તેષાંપાત્રેકૃત્વાવિધાનતઃ ॥૧૮॥

પિતૃભ્યઃસ્થાન્મસીતિન્યુઙ્ગંપાત્રંકરોત્યધઃ ॥૧૯॥

મૂલ. જવનાં કામ તિલવડે કરવાં. અર્ધ વિગેરે પૂર્વવત્ કરવું, અર્ધ આપ્યા પછી સંસ્ત્ર-
વજલ વિધિપ્રમાણે એક પાત્રમાં એકટું કરવું. ૧૮ અને “પિતૃભ્યઃ સ્થાનમસિ”
એ મંત્રવડે તે પાત્ર ઊંધું એઠે નાખવું. ૧૯

ટીકા. જવનાં કામ એટલે વિશ્વેદેના કર્મમાં જવના દાણા વડે જે જે કાર્ય કીધું છે તે
સર્વે કાર્ય તિલના દાણાવડે કરવાં. ત્યારપછી અર્ધ પાત્ર માંડવાં, ઇત્યાદિ આ
ચ્છાદન વસ્ત્રનું દાન કરવા સુધી સઘળું કર્મ પૂર્વવત્ કરવું. તેમાં વિશેષ વિચાર
એ જે, “અપહતા અસુરારક્ષાં સિવેદિષદઃ” એ મંત્રવડે બ્રાહ્મણોની ચારો પાસ અ-
પ્રદક્ષિણ એટલે અવલી રીતે તિલના દાણા છાંટીને રૂપા વિગેરેનાં ત્રણ અ-
ર્ધપાત્ર માંડીને તે ઉપર એકીની સંખ્યાના દર્ભવડે કરેલા કૂર્ચ (પવિત્રક)
બહેલીને “શનો દેવી” એ મંત્રવડે જલ પૂરીને “તિલોસિસોમ દેવ્ય” એ મંત્રવડે
તિલ છાંટીને ગંધ પુષ્પ ચટાવીને “સ્વાધાર્ધ્યા” એ મંત્રવડે તે તે બ્રાહ્મણની આ-
ગલ તે તે અર્ધ પાત્ર મુકીને “યાદિવ્યા આપ” એ મંત્ર ભળી રહ્યા પછી “પિ-
તરિદંતેદર્ધ્ય, પિતામહેદંતેદર્ધ્ય, પ્રપિતામહેદંતેદર્ધ્યમ્ એમ કહીને બ્રાહ્મણના હાથમાં
અર્ધ આપવા. દેવને અને પિતૃએ બેઝના ઠેકાણે એક એક બ્રાહ્મણ વેશાડકો, એવો
પણ પક્ષ કહ્યો છે, તે પ્રમાણે પિતા વિગેરે ત્રણના સ્થાન ઉપર એક બ્રાહ્મણ
વેશાડકો હોય તોપણ અર્ધ પાત્ર તો ત્રણ કરવાંજ. એરીતે અર્ધ આપ્યા પછી તે
અર્ધનાં સંસ્ત્રવજલ એટલે બ્રાહ્મણના હાથ ઉપર ગલેલાં અર્ધોદક એક પાત્રમાં
એટલે પિતાના અર્ધપાત્રમાં લઈને દક્ષિણાગ્ર દર્ભ ભૂમિ ઉપર મુકીને સેના ઉપર
“પિતૃભ્ય. સ્થાન મસિ” એ મંત્ર વડે તે પાત્ર ઊંધું કરી નાખવું. તેની ઉપર
અર્ધ પાત્રમાંના સઘળાં પવિત્રક મુકવાં. પછી ગંધ પુષ્પ ધૂપ દીપ તથા આચ્છાદન
વસ્ત્રનું “ પિતર્યંતે ગંધઃ પિતરિદંતે પુષ્યં ” ઇત્યાદિ પ્રયોગ કરીને દાન
કરવું. ૧૮ ૧૯

(૧૫૮)

અગ્નૌકરિષ્યન્નાદાયપૃચ્છત્યન્નંધૃતઘૃતમ્ ॥

કુરુષ્વેત્યભ્યનુજ્ઞાતોહૃત્વાગ્નૌપિતૃયજ્ઞવન્ ॥૨૦

હૃતશેષપ્રદદ્યાત્તુભાજનેષુસમાહિતઃ ॥

યથાભોપપન્નેષુરૌપ્યેષુચવિશેષતઃ ॥૨૧॥

મૂઝ. . અગ્નૌકરણ કરવા સારુ ઘી વડે પહ્લાઢેલો ખાત લઈને પુછવું, અને કરવાની આજ્ઞા થયા પછી અગ્નિમાં પિતૃયજ્ઞની રીતે હોમ કરીને ૨૦ શેષ રહેલો ખાત બ્રાહ્મ-
ણના ભોજનપાત્ર ઉપર સમાધાનથી મુક્તી દેવો તે ભોજનપાત્ર શક્તિ પ્રમાણે
જેવા મળે તેવા, તેમાં રૂપાનાં હોય તો ઘણું સારું. ૨૧

ટીકા. અગ્નૌકરણ નામનું કર્મ આધમાં કરવાનું હોય છે. તે કરવા સારુ ઘી વડે
પહ્લાઢેલો ખાત લઈને બ્રાહ્મણને પુછવું કે, હું અગ્નૌકરણ કરું? ઘી વડે એમ
કહ્યું છે તે દાઢ સારુ વિગેરેથી પહ્લાઢેલો કામ લાગે નહીં એમ કહેવા માટે
છે. ત્યાર પછી બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા થઈ એટલે અપસવ્ય કરીને અગ્નિ પાસે આ-
વીને મેક્ષણ વડે (લાકડાની એક ચીપ હોય છે તે વડે) અવદાન્ન લેવાની જે
રીત છે તે પ્રમાણે હોમ કરવો. “સોમાય ષિતૃમતે સ્વધાનમઃ” “અગ્નયે કવ્ય
વાહનાય સ્વધાનમઃ” એવે મંત્ર વડે પિંડાપિતૃ યજ્ઞની રીતે અગ્નિમાં આહુતિ આપીને
પછી મેક્ષણ તે અગ્નિમાં નાખી દેવું. બાકી રહેલો ખાત પિતૃ બ્રાહ્મણના ભો-
જનપાત્ર ઉપર પિરશી દેવો. તે ભોજનપાત્ર મૃત્તિકા શિવાયનાં જેવાં મળે તેવાં
તેમાં રૂપાનાં હોય તો વિશેષ સારાં ગણ્યાં છે. વિશ્વેદેવના ભોજનપાત્રમાં પિ-
રશાય નહીં. આ કર્મ સમાધાનથી એકાગ્રચિત્ત રાખીને કરવું. અહીં યદ્યપિ
“અગ્નિમાં” એમ સાધારણ કહ્યું છે તથાપિ §સર્વાધાનના પક્ષ પ્રમાણે જે અ-
ગ્નિ હોત્તે હોય તેને ઔપાસન આગ્નિ નથી માટે પિંડ પિતૃયજ્ઞ થયા પછી કરવાનું જે
પાર્વણશ્રાદ્ધ (દર્શશ્રાદ્ધ) તેમાંનું અગ્નૌકરણ દક્ષિણાગ્નિમાં કરવું. કેમકે “સ્માર્ત
કર્મ વિવાહાગ્નિમાં કરવું” એ વચનનો અપવાદ જોવામાં આવે છે. જેમ માર્કંડેય

§જેને શ્રૌતાગ્નિમાં સ્માર્તાગ્નિ મેળવી દીધો અર્થાત્ જુદો રાક્ષ્યો નથી તેવા અ-
ગ્નિહોત્રને સર્વાધાન કહે છે.

(૧૫૯)

કહે છે કે “આહિતામિ (અમિ હોષી) હોય તેણે તો સમાધાનવૃત્તિ રાક્ષાને દક્ષિણામિમ. (અગ્નૌકરણનો) હોમ કરવો, જે અમિહોત્રી નથી તેણે ઔપાસનામિમાં (વિવાહામિમાં) અને તે ઔપાસનામિ કદાપિ સિદ્ધ ન હોય તો બ્રાહ્મણને વિષે કિંવા જલને વિષે હોમ કરવો.” અર્દાધાન પક્ષ હોય ચારેતો ઔપાસનામિ જુદો રાખેલો હોય છે માટે અમિહોત્રીયે કિંવા અમિ હોત્ર વિનાનાયેપણ ઔપાસનામીમાંજ અમૌકરણનો હોમ કરવો. એ પ્રમાણે અન્વષ્ટકાદિ ત્રણ શ્રાદ્ધને વિષે પિંડપિતૃયજ્ઞની રીત કરવાની કહી છે માટે કામ્ય વિગેરે ચાર પ્રકારના શ્રાદ્ધમાં તો બ્રાહ્મણનાં હસ્ત ઉપરજ અમૌકરણનો હોમ કરવો. જેમ ગૃહ્યસૂત્રકારોએ કહ્યું છે કે “આન્વષ્ટક્ય શ્રાદ્ધ પૂર્વેદુઃશ્રાદ્ધ; માસશ્રાદ્ધ પાર્વણશ્રાદ્ધ, કામ્યશ્રાદ્ધ અભ્યુદયશ્રાદ્ધ, અષ્ટકાશ્રાદ્ધ, તથા આઠમું એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ, હોય છે, તેમાં પહેલાં ચાર શ્રાદ્ધમાં અમિહોત્રવાદ્ય પ જમાને અમિમાં હોમ કરવો. આગળના ચારે શ્રાદ્ધમાં પિતાના સ્થાન ઉપર બેસાડેલા બ્રાહ્મણના હાથ ઉપર હોમ કરવો.” આ વચનનો અર્થ એવો કે હેમંત અને શિશિર એ બે ઋતુના ચારે મહિનાની કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને દિવસે અષ્ટકા શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે. અષ્ટકા શ્રાદ્ધના બીજે દિવસે—નવમીયે જે શ્રાદ્ધ કરવાનું છે તે આન્વષ્ટક્ય તથા પૂર્વ દિવસે—સપ્તમીયે જે શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે તે પૂર્વેદુઃશ્રાદ્ધ કહેવાય છે. હરેક માસના કૃષ્ણપક્ષની પંચમીથી માંડીને જે કોઈ એકાતિયિને દિવસે આન્વષ્ટક્ય શ્રાદ્ધની રીતે કરવાનું કહ્યું છે તે માસ શ્રાદ્ધ, અમાવાસ્યાને દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞના પછી જે કરવાનું કહ્યું છે તે પાર્વણ શ્રાદ્ધ, સ્વર્ગાદિફલની કામના જેમને હોય તેવોને કૃતિકા વિગેરે નક્ષત્રને દિવસે કરવાનું કહ્યું છે તે કામ્ય શ્રાદ્ધ, પુત્ર જન્મ વિગેરે મંગલકાર્યમાં કરવાનું કહ્યું છે તે અભ્યુદય શ્રાદ્ધ, અષ્ટમીને દિવસે કરવાનું કહ્યું છે તે અષ્ટકા શ્રાદ્ધ, એકોદિષ્ટ શબ્દબદે અહીં સપિંડીકરણ શ્રાદ્ધ સમજવું. કેમકે, તે શ્રાદ્ધમાં એકોદિષ્ટ વિધિ પણ થાય છે; કેવલ પાર્વણ વિધિજ થતો નથી. કેવલ એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધમાં તો અમૌકરણની સમૂહગી ના છે. અથવા ગૃહ્ય સૂત્ર કર્તાના મત પ્રમાણે કેવલ એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધમાં પણ બ્રાહ્મણના હાથ ઉપર અમૌકરણનો હોમ કરવો એમ છે માટે સાક્ષાત્ એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધજ અહીં જાણવું. એમાં પહેલા ચાર શ્રાદ્ધમાં સામિક્યજમાને અમિમાં હોમ આવવો. અને આગળના ચાર શ્રાદ્ધ છે તેમાં તો

બ્રાહ્મણના હસ્તમાં હોમ આપવો. જે દિજ મૃતપિતૃક અને નિરમિક (અગ્નિહોત્ર વિનાનો) હોય તેને પણ પાર્વણશ્રાદ્ધ અવશ્ય કરવાનું નિયં વિધિ પ્રમાણે છે માટે તેણે પણ હસ્ત ઉપરજ હોમ કરવો. “જે દિજ પોતાનો પિતા મૃત યથા પછી પ્રતિમાસની અમાવાસ્યાને દિવસે શ્રાદ્ધ કરે નહીં તે પ્રાયશ્ચિત્તિ થાય છે” એનું સ્મૃતિ વચન છે. એજ રીતે કામ્ય, અભ્યુદય, અષ્ટકા, અને એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધમાં પણ બ્રાહ્મણના હાથ ઉપરજ હોમ કરવો. કેમકે “અગ્નિ નહીં હોય ત્યારે બ્રાહ્મણના હસ્ત ઉપરજ (અન્ન) આપવું” એમ મનુષ્યે કહ્યું છે. હસ્ત ઉપર આપેલા અન્નનો જુદો કોઢીયો કરવો નહીં એમ નિષેધ જોવામાં આવે છે. જેમ ગૃહ્યસૂત્રકાર કહે છે કે “પાણિતલ (હથેલી) ઉપર આપેલા અન્નનો જુદો કોઢીયો કરીને કદાપિ બુદ્ધિહીન બ્રાહ્મણ જાય, તો તેટલા વડે પિતર તૃપ્ત થઈને જાય છે માટે વીજું વાકીનું સઘઠું અન્ન તે પિતરને પોષતું નથી. તે માટે પાણિ તલને વિષે જે આપ્યું અને વીજું વઢી જે પિરશું હોય તે સઘઠું એકતું કરીને જમવું જુદું પાડવું નહીં.” ૨૦—૨૧

દત્વાન્નંપૃથિવીપાત્રમિતેપાત્રાભિમંત્રણમ્ ॥

કૃત્વેદંવિષ્ણુરિત્યન્નેદ્વિજાંગુષ્ઠનિવેશયેન્ ॥૨૨॥

મૂઢ. અન્ન આપીને પૃથિવી પાત્ર એમ કહીને પાત્રનું અભિમંત્રણ કરીને ઇંદં વિષ્ણુએ મંત્ર વડે બ્રાહ્મણનો અંગુષ્ઠ મુકાવવો. ૨૨

ટીકા. ખાત દાઢ દુધપાક, ઘી, વિગેરે અન્ન ખાણામાં પિરશીને “પૃથિવી તે પાત્રમ્ ” ઇત્યાદિ મંત્ર વડે તે પાત્રનું અભિમંત્રણ કરીને “ ઇંદં વિષ્ણુ વિંચક્રમે ” એક-ગ્વેદના મંત્ર વડે અન્ન ઉપર બ્રાહ્મણનો અંગુષ્ઠો મહેલાવવો. તેમાં વિશ્વેદેવ બ્રાહ્મણને અન્ન નિવેદન કરવાના સમયે “ વિષ્ણો હવ્યં રક્ષ ” એ મંત્ર સવ્ય કરીને તથા પિતૃ બ્રાહ્મણને ત્યાંહા અપસવ્ય કરીને “ વિષ્ણો કવ્યં રક્ષ ” એ મંત્ર ખણવો. કેમકે “ વિષ્ણો હવ્યં રક્ષ તથા કવ્યં રક્ષ એમ અનુક્રમે ખણવું ” એવું મનુ વચન છે. ૨૨

સવ્યાહતિકાંગાયત્રીમધુવાતાહતિત્ર્યૃચમ્ ॥

જહ્વાયથાસુર્વવાચ્યંભુંજીરંસ્તેપિવાગ્યતાઃ ॥૨૩॥

મૂઝ. વ્યાહતિ સહિત ગાયત્રી તથા મધુ વાતા ઇત્યાદિ ત્રણ ઋચા જપીને સુખે જમો એમ કહેવું. તેઓયે પણ મૌનથી જમવું. ૨૩ .

ટીકા. ત્યાર પછી વિશ્વદેવને આ અન્ન પિરશું છે તે, અને પિરશીશું તે તૃપ્તિ થાય ત્યાં લગી એમ કહીને યજોદક વડે અન્નનિવેદન (અન્નદાન) તેમ મારો પિતા અમુક (કલાણા) ગોત્ર વાળો અને અમુક નામ વાળો તેને આ અન્ન પિરશોલું છે તે અને વહી પિરશીશું તે તૃપ્તિ થાય ત્યાંહા સુધી એમ કહીને તિલોદક વડે પિતાને અન્ન નિવેદન કરીને એજ રીતે પિતામહને તથા પ્રપિતામહને અન્ન નિવેદન કરવું. પછી (તે બ્રાહ્મણોના હાથમાં પાળી) અપોશાન કરવા સારું આપીને પૂર્વે કહેલી વ્યાહતિસહિત ગાયત્રી તથા મધુવાતા ઇત્યાદિ ત્રણ ઋચાઓનો જપ તણ વાર કરીને સુખે જમજો એમ પ્રાર્થના કરીને કહેવું. કેમકે “દેવને તથા પિતરને અન્ન દાનનો સંકલ્પ કરીને ગાયત્રી તથા મધુમતી મંત્રનો જપ કરવો. પછી શ્રાદ્ધમાં અપોશાન આપીને સુખે જમવાનું કહેવું. ત્યાર પછી ભોજન ” એવું તથા “ વ્યાહતિ સાથે ત્રણ વાર કિંવા એક વાર ગાયત્રી જપવી. તથા મધુ વાતા ઇત્યાદિ ત્રણ મંત્ર જપવા એવું પારસ્કર વિગેરેનું વચન છે. ત્યાર પછી તે બ્રાહ્મણોયે પણ મૌન વ્રત ધારણ કરીને જમવું. ૨૩

અન્નમિષ્ટંહવિષ્યંચદદ્યાદક્રોધનોઽત્વરઃ

આતૃપ્તેસ્તુપવિત્રાણિજપ્ત્વાપૂર્વજપંતથા ॥૨૪॥

મૂઝ. અન્ન જે ઇષ્ટ અને હવિષ્ય હોય, તે ક્રોધ તથા ત્રાસવાળા ન થઈને આર્પવું. બ્રાહ્મણનો તૃપ્તિ થાય ત્યાંહા સુધી પવિત્ર સૂક્ત મંત્રનો જપ કરીને તથા પૂર્વે કહેલા મંત્રનો જપ કરવો. ૨૪

ટીકા. ૧ભક્ષ્ય ૨ભોજ્ય ૩લેહ્ય ૪ચોષ્ય અને ૫પેય એવા પાંચ પ્રકારનું અન્ન, જોવામાં

૧ જરા કઠણ ચાવી લાવા જેવું છુટું હોય તે અન્નને ભક્ષ્ય કહે છે. જેમ ઘેવર જલેલી વઢાં પુરી વિગેરે.

૨ અનાયાસથી ગળી જવાય એવા પૌચા પદાર્થને ભોજ્ય કહે છે. જેમ શીરો કન્સાર માત્ર ઇત્યાદિ.

જે આવે છે, તે બ્રાહ્મણને મરનારને અથવા શ્રાદ્ધકર્તાને ખાવતું અને હવિષ્ય એ-
ટલે શ્રાદ્ધયોગ્ય હોવું જોઈયે. ઢાંગરના ચોક્ક જવ ગહું મગ અઢદ, તથા નીંબાર
શ્યામાક ર્યાદિ ક્ષિધાન્ય તથા કાલશાક મહાશલ્ક એલાંચી સૂંઠ મરી હિંગ
ગોલ્લ ટાંક કપૂર સૈંધવ સમુદ્રનું માંતું પનસ નારિયેલ કેળાં બોર ગાયનું દૂધ
દહીં ઘી અને દૂધપાક મધુ માંસ ર્યાદિ પદાર્થ બીજી સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે તે
જાણી લેવા. હવિષ્ય એમ કહ્યું તે વહેજ અયોગ્ય અથવા બીજી સ્મૃતિમાં જેનો
નિષેધ હોય તેવા કોદ્રા મસૂરા ચણા, ૧કુલિત્થ, ૨પુલાક, ૩નિષ્પાવ, ૪રાજમાષ
૫શ્વેતકુમાંડ, ૬વૃંતાક, ૭વૃંહતી દ્વય, ૮ઉપોદકી, ૯વંશાંકુર, ૧૦પિપેર ચ્ચાશત
પુષ્પ ઉત્તર ૧૧વિટ્લ, ૧૨વળ મૈશનું અને ચમરી ગાયનું દૂધ દહીં ઘી તથા દૂધ-
પાક ર્યાદિ પદાર્થ નકામા સમજવા. ક્રોધનું કારણ થયું હોય તો પણ ક્રોધ ક-
રવો નહીં, લરા કરવી નહીં અર્થાત્ મનમાં વ્યગ્રતા નહીં રાખવી. બ્રાહ્મણ તૃપ્ત
થાય ત્યાંહાં લગીં અન્ન આપવું. તે એવું કે જેમ થોડું છંડાય તેમ પિરશવું, કેમકે
“છાંડેલું અન્ન છે તે દાસવર્ગનો ભાગ હોય છે. સ્મૃતિવચનમાં કહ્યું છે કે “શેષ
અન્ન રહ્યું છે તે ભૂમિઉપર મેલવું. કારણ યજમાનનાં કુલમાં સરલ અને નિષ્ક-
પટી દાસવર્ગ મરી ગયેલા હોય તેમને વાસ્તે તે ભાગ આપવાનો કહ્યો છે.” વ-
ળીં બ્રાહ્મણ ધરાયીને જમે ત્યાંહાં સુધી પવિત્ર સૂક્ત મંત્ર—પુરુષ સૂક્ત, પવમાન
સૂક્ત ર્યાદિનો જપ કરીને પછી તૃપ્ત થયાનું જાણીને પૂર્વે કહેલો વ્યાદ્ધતિ સ-
હિત ગાયત્રીનો તથા મધુવાતા ર્યાદિમંત્રનો જપ કરવો. ૨૪

અન્નમાદાયતૃપ્તાઃસ્થશેષંચૈવાનુમાન્યચ ॥

તદન્નંવિકિરેદૂમૌદયાચ્ચાપઃસકૃત્સકૃત્ ॥૨૫॥

૩ ચાટીને ખાવાના પદાર્થને લેહ્ય કહે છે. જેમ દૂધપાક શીશંડ ર્યાદિ.

૪ ચુશીને ખાવાના પદાર્થને ચોષ્ય કહે છે. જેમ પાકી કેરી માંઠ લાંબુ ર્યાદિ.

૫ પાંડે જવાના પદાર્થને પેય કહે છે. જેમ દૂધ સેરડીનો રસ ર્યાદિ.

૧કુલ્લથા નામેં એક ધાન્ય છે. ૨વાલ. ૩વટાળા. ૪ચોલા. ૫મૂલું કાલેહુ ૬વં-
શ્યાક. ૭ભોયારિંગળી તથા ર્જાનારિંગળા. ૮કુમળા વાસના અંકુર. ૯વડાગરું અ-
થવા મોંચમાં પાકે તે માંતું. ૧૦મેસના દુધનો દુધપાક.

મૂઝ. અન્ન લઈને તમે તૃપ્ત થયા? એમ પુછ્યા પછી શેષની અનુમતિ લઈને તે અન્ન ભૂમિ ઉપર નાંખવું. અને એક વાર જઙ્ગ આપવું. ૨૫

ટીકા. ચાર પછી સઘળું અન્ન લઈને તમે તૃપ્ત થયા? એમ તે બ્રાહ્મણોને પુછ્યા પછી તેઓએ અમે તૃપ્ત થયા એમ કહ્યા પછી શેષ અન્ન વધ્યું છે તેનું શું કરવું? એમ પુછવું. વલ્લ્લી ઇષ્ટમિત્ર સાથે લઈને જમજો, એમ બ્રાહ્મણની અનુમતિ—રજા થયા પછી તેમાંનું અન્ન પિતાને સ્થાને બેઠેલા બ્રાહ્મણની આગળ ઉચ્છિષ્ટની પાસે દક્ષિણાપદર્ભવડે આચ્છાદિત ભૂમિઉપર તિલોદક પ્રથમ છાંટીને “યે અમિદમ્બા” એ ક્રમ્ભેદમંત્રવડે મુકી દેવાને કરીથી તિલોદક છાંટવું. ચાર પછી બ્રાહ્મણના હાથમાં ઉત્તરાપોશન કરવા સારુ એક એક વાર જઙ્ગ આપવું. ૨૫

સર્વમન્નમુપાદાયસતિલંદક્ષિણામુખઃ ॥

ઉચ્છિષ્ટસન્નિધૌપિંડાન્દદ્યાદૈપિતૃયજ્ઞવત્ ॥૨૬॥

દ્વિહાયનસ્યવત્સસ્યયન્માત્રનુવિશેન્મુખમ્ ॥

પિંડાન્કૃત્વાનુતન્માત્રાન્ભૂમૌદદ્યાન્પૃથક્પૃથક્ ॥૨૬॥

મૂઝ. સર્વ અન્ન તિલસહવર્તમાન લઈને દક્ષિણામિ મુખ થઈને ઉચ્છિષ્ટની પાસે પિંડપિતૃયજ્ઞની રીતે પિંડ આપવા. ૨૬

ટીકા. પિંડપિતૃયજ્ઞની રીતિ અહિં કહી છે તેથી સંસ્કૃત અમિ ઉપર ચરુ રાંધ્યો હોય તો અગ્નિ કરણ કરીને બાકી રહેલું ચરુનું અન્ન અને બ્રાહ્મણને વાસ્તે રાંધેલાં સર્વ અન્નમાંનું અન્ન એકતું લઈને તેના પિંડ અમિ પાસે આપવા, ચરુ રાંધવાનો ત્યાંહા સંભવ નહીં હોય ત્યાંહા બ્રાહ્મણને અર્થે રાંધેલું સર્વ અન્ન તિલમિશ્રિત કરીને તેના પિંડ બ્રાહ્મણના ઉચ્છિષ્ટપાત્રની પાસે પિંડ પિતૃયજ્ઞમાંના પ્રયોગ પ્રમાણે આપવા. ૨૬

માતામહાનામપ્યેવંદદ્યાદાચમનંતતઃ

સ્વાસ્તિવાચ્યંતતઃકુર્યાદક્ષયોદકમેવચ ॥૨૭॥

મૂઝ. એ પ્રમાણે માતામહ વિગેરેને પણ આપવા, વલ્લ્લી આચમન આપીને સ્વાસ્તિ વાચન

કરાવું. અને અક્ષય ઉદક આપું. ૨૭

ટીકા. માતામહ પ્રમાતામહ ઇત્યાદિને વાસ્તે પળ વિશ્વેદેવનું આવાહનથી માંદીને પિંઢ-
દાન પર્યંત કર્મ એજ રીતે કરવું. વળતી બ્રાહ્મણને આચમન આપવું. પછી તમે
સ્વસ્તિ બોલો એવું બ્રાહ્મણને કહેવું. તેઓ સ્વસ્તિ એ વચન બોલ્યા પછી, અક્ષય
હજો એમ બોલો એવું કહીને બ્રાહ્મણના હાથમાં ઉદકદાન કરવું. તેઓયે પળ
અક્ષય હજો એમ બોલવું. ૨૭

દત્વાનુદક્ષિણાંશત્યાસ્વધાકારમુદાહરેત્ ॥

વાચ્યતામિત્યનુજ્ઞાતઃપ્રકૃતેભ્યઃસ્વધોચ્યતાં ॥૨૮॥

મૂલ. યથાશક્તિ દક્ષિણા આપીને સ્વધા બોલો એમ કહેવું. અનુજ્ઞા થયા પછી જેમનું
શ્રાદ્ધ હોય તેમને સ્વધા શબ્દ બોલવો. ૨૮

ટીકા. ચાર પછી જેવી પોતાની શક્તિ હોય તે પ્રમાણે સુવર્ણ રૂપું ઇત્યાદિ. દક્ષિણા આ-
પીને સ્વધા શબ્દ (તમારા મુખથી) બોલાવવાની ઇચ્છા છે, એમ કહીને બ્રાહ્મણોએ
બોલાવજો એમ આજ્ઞા આપ્યા પછી શ્રાદ્ધમાંના પિતા પિતામહ ઇત્યાદિને વાસ્તે સ્વ-
ધા શબ્દ બોલજો એમ કહીને સ્વધા શબ્દનું ભાષણ કરવું. ૨૮

બ્રુપુરસ્તુસ્વધેત્યુક્તેભૂમૌસિચેત્તોજલમ્ ॥

વિશ્વેદેવાશ્વપ્રીયંતાંવિપ્રૈશ્વોક્તદ્વદંજપેન્ ॥૨૯॥

મૂલ. અસ્તુ સ્વધા એમ બોલવું તે બોલ્યા પછી ભૂમિઉપર જલ છાંટવું. અને વિશ્વેદેવ
તૃપ્ત હજો એમ બ્રાહ્મણોયે બોલ્યા પછી આ જપ કરવો. ૨૯

ટીકા. તે બ્રાહ્મણો અસ્તુ સ્વધા એમ બોલવાનું બોલી રહ્યા પછી, કમંડલુવડે ભૂમિઉપર
જલ છાંટીને (શ્રાદ્ધ કર્તાયે) વિશ્વેદેવા તૃપ્ત થયા ? એમ બોલવું. પછી બ્રાહ્મણોયે ષ-
ર્ણ વિશ્વેદેવ તૃપ્ત થયા એવું કહ્યા પછી આ આગળ કહેવાનું છે તે વાક્યનો જપ
કરવો. ૨૯

દાતારોનોભિવર્ધતાંવેદાઃસંતતિરેવચ ॥

શ્રદ્ધાચનોમાવ્યગમદ્દુદેયંચનોસ્તિ ॥૩૦॥

- मूळ. अमारा दाताओ घणा वधो, एमज वेद अने संतति पण, बळी अमारी श्रद्धा जती रहे नही, अमारी पोसे आपवानुं न्हहुं हजो. ३०
- टीका. सुवर्णादि वस्तुना दान आपनारा पुरुष अमारा कुळमां घणा वधारे थजो. तेम वेदनो वधारो पण अध्यापन अध्ययन अर्थज्ञान तथा कर्मानुष्ठान वडे थजो. अने पुत्र पौत्र इत्यादि वंशपरंपरा वडे संततिनो वधारो थजो. अमारी श्रद्धा—पितृकर्मने विषे आस्था जाती रहे एमनही थजो. अमारी कने आपवानुं सुवर्ण विगरे वस्तु घणुं—अखुट हजो. ए वाक्य जपवुं. ३०

इत्युत्कोत्काप्रियावाचःप्रणिपत्यविसर्जयेत् ॥

वाजेवाजइतिप्रीतःपितृपूर्वविसर्जनम् ॥३१॥

- मूळ. एम भणीने प्रिय वाणी बोलीने प्रणाम करीने विसर्जन करवुं. ते वाजे वाजे ए मंत्र वडे प्रथम पितृ गणनुं करीने विसर्जन करवुं. ३१
- टीका. एम पूर्वे कहेलो प्रार्थना मंत्र भणीने प्रिय वाणी ते एवी के अमे धन्य छेये, कारण, तमारा चरण कमलना रजवडे अमारुं मंदिर पवित्र थयुं, जमवानो श्रम नही गर्णने तमे अमारा उपर अनुग्रह करयो एवुं मधुर वचन बोलीने प्रदक्षिणा करीने प्रणाम करीने पछी ब्राह्मणने विसर्जन करवुं—विदाय करवा. शी रीते विदाय करवा ते कहे छे. “वाजे वाजे वत वाजिनोन” ए ऋग्वेदना मंत्र वडे प्रथम पिता पितामह इत्यादिने तयार पछी विश्वेदेव पर्यंतने दर्शनो स्पर्श करीने पितर उठो एम प्रसन्न मन वडे बोलीने विसर्जन (विदाय गरी) करवुं ३१

यस्मिंस्तेसंस्त्रवाःपूर्वमर्घपात्रेनिवेशिताः ॥

पितृपात्रंत्तदुत्तानंकृत्वाविप्रान्विसर्जयेत् ॥३२॥

- मूळ. जे अर्घ्य पात्रमां ते संस्त्रव जळ लीधुं हतुं, ते पितृपात्र उत्तान करीने ब्राह्मणने विदाय करवा. ३२
- टीका. जे अर्घ्य पात्रमां प्रथम अर्घ्य दान कीधा पछी ब्राह्मणना हाथमांथी गळेलुं पाणी,

(૧૬૬)

જેને, સંસ્કૃત જલ્લ કહે છે, તે લીધું હતું તે પિતૃ પાત્ર ઝંધુવાળી મુઠ્ઠું છે, તે ઋત્ત્વન ઝંધા મુઠ્ઠું અર્થાત્ ચતુર્ન કરીને બ્રાહ્મણોને વિદાય કરવા. એ કર્મ આશીર્વાદના પછી અને “ વાજે વાજે ” એ મંત્ર મળવાની પહેલાં સમજવું કેમકે “મૂલ વચનમાં પિતૃપાત્ર ઋત્ત્વન કરીને વિપ્ર વિસર્જન કરવું એમ કહ્યું છે માટે. ૩૨

પ્રદક્ષિણમનુવ્રજ્યમુંજીતપિતૃસેવિતમ્ ॥

બ્રહ્મચારીભવેત્તાંતુરજનીંબ્રાહ્મણૈઃસહ ॥૩૩॥

મૂઢ. વળાવવા જઈને સવળા કરીને પછી શ્રાદ્ધશેષ જમવું. બ્રાહ્મણો સાથે શ્રાદ્ધ કર્ત્તવ્યે તે રાત્રે તો બ્રહ્મચારા થવું. ૩૩

ટીકા. ત્યાર પછી આપણી શીમ સુધી બ્રાહ્મણોને વળાવવા જવું, તેઓએ રહી જાઓ એમ કહ્યા પછી, સવળી પ્રદક્ષિણા કરીને ઘરમળી આવ્યાપછી શ્રાદ્ધશેષ જે અન્ન રહ્યું છે તે ઇષ્ટ જન સંઘાતે જમવું શ્રાદ્ધશેષાન્ન જમવાનો નિયમજ છે, કાંઈ પરિસંહ્યા નથી. માંસને વિષે તો જેવી ઇચ્છા, આ વિચાર મદ્યામદ્યપ્રકરણના ૧૩ તેરમા વચનમાં કહ્યો છે. જે દિવસે શ્રાદ્ધ કીધું હોય તે દિવસની રાત્રે શ્રાદ્ધભોજન કરનારા બ્રાહ્મણોએ તથા યજમાને બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવું. મુંઢમાંના “તો”યે શબ્દથી રાત્રિભોજન વિગરે પળ કરવાં નહીં. કારણ કે “પુનર્ભોજન, અદ્વગમન, (મુસાફરી) માર વહેવો, અધ્યયન, મૈથુન, (સ્ત્રી કને જવું) દાન પ્રતિગ્રહ, તથા હોમ એટલાં આઠ કર્મ પિંડદાન કર્ત્તવ્યે વર્જ્ય કરવાં. તથા દંતધર્ષન, તાંબૂલ, તેલમર્દન કરીને સ્નાન, ઉપવાસ, સંભોગ, (સ્ત્રીસંગ), તથા પરાન્ન, એટલાં સાત કર્મ શ્રાદ્ધ કર્ત્તવ્યે વર્જ્ય કરવાં” એમ સ્મૃતિવચનમાં કહ્યું છે. ૩૩

અર્થ. એ પ્રમાણે પાર્વણશ્રાદ્ધ કહીને હવે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કહે છે.

एवंप्रदक्षिणावृत्कोवृद्धौनांदीमुखान्पितृन् ॥

यजेतदधिकर्कधूमिश्रान्पिंडान्यवैःक्रियाः ॥૩૪॥

મૂઢ. એજ રીતે પ્રદક્ષિણક્રમવડે વૃદ્ધિને વિષે નાંદીમુલ પિતરનું પૂજન કરવું. દહીં અને ગોરથી મિશ્રિત પિંડ તથા યવવડે ક્રિયા. ૩૪

ટીકા. વૃદ્ધિ એટલે પુત્રજન્મ વિગેરે થવાના નિમિત્તથી કરવાનું જે વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ તેને વિષે એજ રીતે—કહેલા પ્રકાર વડે પિતરનું પૂજન કરવું તેમાનો વિશેષ વિચાર કહે છે કે પ્રદક્ષિણ એટલે સઘઘાં કર્મ સર્વઘાં ક્રમ વડે કરવાં. નાંદીમુખ એ પિતરનું વિશેષણ છે, તે માટે આવાહન વિગેરે કર્મમાં નાંદીમુખ પિતાનું આ વાહન કરું, નાંદીમુખ પિતામહનું ઇત્યાદિ પ્રયોગ જોઈ લેવો. શ્રી રીતે પૂજન કરવું! તે કહે છે કે દહી તથા બોરના ફઠ વડે મિશ્રિત પિંડ કરીને આપવા એમ પૂજન કરવું એવો સંબંધ જાણવો. તિલ વડે કરવાની સર્વે ક્રિયા થવના દાણા વડે કરવી. આ વૃદ્ધિમાં બ્રાહ્મણની સંખ્યા “દૈવશ્રાદ્ધમાં યથા શક્તિયુગ્મ” એ વચનમાં બતાવી છેજ. પ્રદક્ષિણક્રમ વડે ઇત્યાદિ વિચાર ગણાવ્યા છે તે અન્યસ્મૃતિઓમાં બીજા કેટલાક વિશેષ ધર્મના વિચાર છે તે દેખડાવવા સારું છે. જેમ આશ્વલાયન કહે છે કે “હવેઆધ્યુદયિક શ્રાદ્ધમાં યુગ્મ બ્રાહ્મણ મૂઠ રહિત દર્ભ, કર્તા પૂર્વાભિમુખ અને સવ્યયજ્ઞોપવિતવાઢો હોવો જોઈયે. પ્રદક્ષિણ ક્રમ વડે ઉપચાર કરવા. તિલને ઠેકાણે યવ, ગંધ વિગેરે બેવેવાર, સરઢ, દર્ભ આસનને માટે આપવા. “યવોસિસોમદેવયો ગોસવે દૈવ નિર્મિતઃ પ્રત્નવાદ્ધિઃ પૃકુઃ પુષ્યાનાંદીમુખાન્ પિતૃત્તિમાન્ લોકાન્ પ્રીણાહિનઃ સ્વાહા” એ મંત્ર વડે અર્ધ્ય પાત્રમાં યવ નાખવા. વિશ્વેદેવા ઇદંવો, ધ્યૈ નાંદી મુખાઃ પિતર ઇદંવો, ધ્યૈમ્ એ પ્રમાણે યથાર્થોગ્ય વાક્ય ધર્મને અર્ધ્યદાન. પાણિ હોમમાં (અગ્નૌકરણમાં) અગ્નિને કવ્ય વાહનાયસ્વાહા, સોમાયપિતૃ મતેસ્વાહા એમ ધર્મવું. મધુવાતા ઋતાયતે એવા ત્રણ ઋગ્વેદમંત્ર ધર્મવાને ઠેકાણે “ઉપાસ્મૌગાયતા” એ પાંચ મધુમતીઋચા ધર્મને સંભઢાવવી તથા “અક્ષન્મી મદંત” એ છઠી ઋચા પણ સંભઢાવવી. (બ્રાહ્મણ જમીને) આચમન કરી રહ્યા પછી જમવાની જમ્યા ગાયના છાણ પાણીવડે ક્ષીપીને પૂર્વાય દર્ભ પાથરીને તે ઉપર પૃષ્ઠદાઢ્ય વડે મિશ્રિત એવું જે બ્રાહ્મણ ભોજન થયા પછી શેષ વધેલું અન્ન તેના બેબે પિંડ એકએકને વાસ્તે આપવા, ઇત્યાદિ. આશ્વલાયને કહ્યું છે, યદ્યપિ પિતરનું પૂજન કરવું એમ સાધારણ રીતે કહ્યું છે તથાપિ શ્રાદ્ધ ત્રણ અને તેનો ક્રમ બીજી સ્મૃતિથી જાણવો જેમ શાતા તપે કહ્યું છે કે “પ્રથમ માતૃગણનું શ્રાદ્ધ થાય ત્યાર પછી પિતૃગણનું ત્યાર પછી માતા મહાગણનું એવાં ત્રણ શ્રાદ્ધ વૃદ્ધિ નિમિત્તે (કરવાનાં) કહ્યાં છે. ૩૪

અવ. હવે એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કહે છે.

एकोद्विष्टदेवहीनमेकाध्व्यैकपवित्रकम् ॥

आवाहनाग्नौकरणरहितंक्षपसव्यवत् ॥३५॥

મૂલ. એકોદિષ્ટશ્રાદ્ધ દેવહીન એક અધ્વ્ય, અને એક પવિત્રવાલું અગ્નૌકરણ વિનાનું તથા અપસવ્યવાલું. ૩૫

ટીકા. જે શ્રાદ્ધમાં એક ઉદિષ્ટ (તૃપ્ત થવાને વાસ્તે ધારેલો) હોય તે શ્રાદ્ધ કર્મનું એકોદિષ્ટ એ નામ છે. શેવટ એમ *ઉપસંહારમાં કહેશે કે “ બાકીનું કર્મ પૂર્વવત કરવું” તે ઉપરથી પાર્વણ શ્રાદ્ધના સઘળા ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે જે વિશેષ વિચાર છે તે કહે છે. દેવહીન એટલે વિશ્વદેવરહિત એક અધ્વ્યપાત્ર અને એક દર્ભનું પવિત્ર તથા આવાહન અગ્નૌકરણ હોમ રહિત, અને અપસવ્યવાલું એટલે અપસવ્યજનોયો રાત્રીને સઘળું કર્મ જેમાં કરાય એવું. આ વિશેષણ થકી એવી સૂચના કરે છે કે પાછળ કહેલા વચનમાંના વૃધિ શ્રાદ્ધમાં સઘળું કર્મ સવ્ય યજ્ઞો પવિત્ર વડેજ કરવું. ૩૫

उपतिष्ठतामक्षय्यस्थानेविप्रविसर्जने ॥

अभिरभ्यतामितिवदेद्यूस्तेभिरताःस्मह ॥३६॥

મૂલ. અક્ષયોદકના સ્થાને ઉપતિષ્ઠતામ્ તથા બ્રાહ્મણવિસર્જનની વેળાએ અભિરભ્ય-તામ્ એમ કહેવું. અને બ્રાહ્મણોએ અભિરતાઃસ્મ એમ કહેવું. ૩૬

ટીકા. વળી પૂર્વે કહ્યું હતું કે અક્ષયોદકદાન કરવું. બ્રાહ્મણોએ અક્ષય હજો એમ કહેવું, તે ઠેકાણે ઉપતિષ્ઠતામ્ એમ કહેવું. તથા બ્રાહ્મણોનું વિસર્જન કરી વેળાએ વાજે વાજે એ મંત્ર જપીને દર્ભવડે સ્પર્શ કરીને અભિરમ્યતાં એમ કહેવું. તે બ્રાહ્મણોએ અભિરતાઃસ્મ એમ કહેવું. આ એકોદિષ્ટશ્રાદ્ધ મધ્યાહ્નસમયે કરવું. જેમ દેવલ કહે છે કે “દૈવિક શ્રાદ્ધ પૂવાહ્નસમયે પૈતૃકશ્રાદ્ધ અપરાહ્ન સમયે એકોદિષ્ટશ્રાદ્ધ મધ્યાહ્ને તથા વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ પ્રાતઃસમયે કરવું. શ્રાદ્ધશેષ અન્ન શ્રાદ્ધ કર્તાયે ઇષ્ટ મિત્ર સંઘાતે જમવું એમ છે તે વાતનો એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધમાં નિષેધ

જોવામાં આવે છે તે એવો કે “ નવશ્રાદ્ધમાનું જે શેષ અન્ન ઘરમાં વાસી રહેલું અન્ન તથા ઘરમાંના મુખ્ય ધંખી ધણિયાળી જમી રહ્યા પછી વધેલું અન્ન કદાપિ જમવું નહીં ” નવ શ્રાદ્ધવતાવ્યું છે કે “પ્રથમ દિવસે (મરણ દિવસે) તીજે, પાંચમે સાતમે નવમે અને અગિયારમે દિવસે જે કરાય છે તે નવ શ્રાદ્ધ કહેવાય છે. ” ૩૬

અથ. સર્પિંડીકરણશ્રાદ્ધ કહે છે, બે વચનવડે.

ગંધોદકતિલૈર્યુક્તંકુર્યાત્પાત્રચતુષ્ટયમ્ ॥

અર્ધાર્થપિતૃપાત્રેષુપ્રેતપાત્રંપ્રસેચયેત્ ॥૩૭॥

યેસમાનાદ્વાતિદ્વાભ્યાંશેષંપૂર્વવદાચરેત્ ॥

એતત્સર્પિંડીકરણમેકોદ્વિષ્ટંસ્ત્રિયાઅપિ ॥૩૮॥

મૂઝ. ગંધ ઉદક અને તિલવડે યુક્ત એવાં ચાર પાત્ર અર્ધ્યને વાસ્તે કરવાં. તેમાંથી પ્રેત-પાત્ર પિતૃપાત્રમાં રેડવું (૩૭) યેસમાનાં ઇત્યાદિ બે મંત્રવડે, અને બાકીનું કર્મ પૂર્વવત્ કરવું. આસર્પિંડીકરણશ્રાદ્ધ તથા એકોદ્વિષ્ટશ્રાદ્ધ સ્ત્રીનું પળ કરવું. ૩૮ ટીકા. ગંધ જલ અને તિલવડે યુક્ત એવાં ચાર પાત્ર અર્ધ્યને વાસ્તે પૂર્વોક્ત વિધિથી કરવાં. તિલવડે યુક્ત એવાં ચાર પાત્ર એમ કહ્યું છે તેથી પિતૃવર્ગના સ્થાન ઉપર ચાર બ્રાહ્મણ બેસાડવા એમ બતાવી દીધું. વિશ્વેદેવના તો બે છેજ. તેમાંથી પ્રેત-ર્ધ્ય પાત્રમાંનું કાંઈ શેષ રાખીને બાકીનું સઘળું જલ ત્રણ ભાગ કરીને પિતૃપાત્રમાં “યેસમાનાઃ સુપ્રનસઃ ” એ બે મંત્રવડે રેડી દેવું. બાકીનું કર્મ વિશ્વેદેવનું આવાહન વિસર્જન ઇત્યાદિ પૂર્વવત્. એટલે પાર્વણશ્રાદ્ધ પ્રમાણે કરવું, પ્રેતાર્ધ્ય પાત્રમાંના શેષ રાખેલા જલવડે પ્રેતસ્થાન ઉપર બેસાડેલા બ્રાહ્મણના હાથમાં અર્ધ્ય આપીને એકોદ્વિષ્ટ પ્રમાણે સઘળું પૂજા કર્મ સમાપ્ત કરવું. પિતૃસ્થાનના ત્રણ બ્રાહ્મણના મળી પાર્વણશ્રાદ્ધવત્ કરવું. આ સર્પિંડીકરણશ્રાદ્ધ અને પૂર્વે કહેલું એકોદ્વિષ્ટશ્રાદ્ધ સ્ત્રીનું એટલે માતાનું પળ કરવું. “પળ ” એમ કહ્યું તેથી પાર્વણ શ્રાદ્ધમાં (દર્શશ્રાદ્ધમાં) માતૃ શ્રાદ્ધ જુદું પાડી કરવું નહીં એમ પણ કહેવાયું છે. એ ઠેકાણે પ્રેતશબ્દ છે તે બાપના પ્રપિતામહને (વડા દાદાને) ઠેકાણે છે એમ

કોઈ એક કહે છે. તે એ રીતે કે બાપના વડા દાદાને પિતા પિતામહ અને પ્ર-
 પિતામહ એ ત્રણમાં મેઢવી દીધો એટલે સર્પાંહીકરણ થયું ચારપછી તેને પિંડ
 અને ઝડકદાન કરવાનું રહેતું નથી. હાલ મરી જનારને તો સર્પિંડી થયા પછી
 પણ પિંડદાન અને ઝડકદાન ચાલુ રાખે છે, માટે હાલ મરી જનારને મેઢવી
 દેવાનું યુક્ત નથી. તે માટેજ યમસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “જે (શ્રાદ્ધ કર્તા પુરુષ)
 સર્પિંડી કરણ કીધેલા પ્રેતને વાસ્તે જૂદો પિંડ મેલે, તો તેથી તે પુરુષ (શાસ્ત્ર)
 વિધિનો ભંગ કરનાર તથા પિતૃ હયા કરનાર થાય.” “પ્રેત” શબ્દનો અર્થ
 એવો છે કે પ્ર—અચંત, ઇત—જતો રહ્યો. એવાર્થવાળો પ્રેત શબ્દ ચોથા પુરુષને
 લાગૂ પડેછે, પ્રેતનેજ આપવું એવો પ્રયોગ પણ જોવામાં આવે છે, માટે પ્રેત શ-
 બ્દનો અર્થ ઉપર કહ્યો તેજ છે. વળી “સર્પિંડી કરણ શ્રાદ્ધમાં પ્રથમ દેવને પછી
 પિતૃગણનેજ ભોજન આપવું ચારપછી ફરીથી પ્રેતનો ઉચાર કરીયે નહી” એ
 પ્રમાણે સર્પિંડીકરણશ્રાદ્ધ થયાથી પ્રેતના શ્રાદ્ધનો નિષેધ જોવામાં આવેછે તે
 હાલ મરી જનારના શ્રાદ્ધનો સંભવે નહી, કેમકે તેનું તો અમાવાસ્યાદિ કાઢમાં
 શ્રાદ્ધ કરવાની આજ્ઞા શાસ્ત્રમાં છે. “સાતમા પુરુષ ઉપરથી સર્પિંડપણુ ઉતરી
 જાયછે” એ વચન પણ ચતુર્થ પુરુષને ત્રણમાં મેઢવી દીધાથીજ છૂટે છે. કે-
 મકે ચતુર્થ પુરુષને ત્રણ પિંડ સાથે સંબંધની વઢગણ રહેછે, પાંચમાને બે પિંડ
 સાથે અને છઠાને એક પિંડ સાથે સંબંધની વઢગણ રહે છે. અને સાતમા પુરુષ
 ઉપરથી સર્પિંડ સંબંધ ઉતરી જાયછે તે માટે “પ્રેત પાત્ર પિતૃપાત્રમાં રેડવું” એ
 વચન પણ જે પક્ષે પિતાને મુખ્યત્વે હોય તે પક્ષમાંજ ઘટતું આવે. બીજી રીતે
 નહી. કેમકે તે પક્ષમાં પિતામહને મુખ્યત્વે હોય છે. તે માટે “પ્રેત્રપાત્ર પિતૃપા-
 ત્રમાં રેડવું” એનો અર્થ પિતાના પ્રપિતામહનું અર્ધપાત્ર પિતા વિગેરે ત્રણના અ-
 ર્ધપાત્રમાં રેડવું. એ પ્રમાણે કોઈ એક વર્ણન કરેછે તે અયુક્ત છે. કેમકે સર્પિંડી
 કરણશ્રાદ્ધમાં પિંડનું સંયોજન કરવાનું છે તે કાઢ અચાર પછી પિંડદાનની
 નિવૃત્તિ થવા સારૂ નથી. પરંતુ પ્રેતલ મટાંને (મરનારને) પિતૃલની પ્રાપ્તિ થવા
 સારૂ છે. પ્રેતલ તે ક્ષુધા તૃષાવડે ઉપજેલા અચંત દુઃખના અનુભવ કરવાની અ-
 વસ્થા છે. જેમ માર્કંડેય કહે છે કે “પ્રેત લોકમાં એક વર્ષ સુધી મનુષ્યનો વાસ
 થાય છે. સાંઠા પ્રતિ દિવસે ‘હેમ્ગુનંદન’ ક્ષુધા અને તૃષા ઘણી લાગે છે.”

પિતૃત્વની પ્રાપ્તિ એટલે વસુદેવ અને અ.દિત્ય રૂપી જે શ્રાદ્ધમા દેવતાઓ છે તેમની સાથે સંબંધ થવો, પૂર્વોક્ત એકોદ્વિષ્ટશ્રાદ્ધ સહિત સર્પિંડીકરણશ્રાદ્ધવડે પ્રેતત્વની નિવૃત્તિ થઈને પિતૃત્વની પ્રાપ્તિ થાય એમ જણાય છે. કેમકે “સોઠ પ્ર-
 કારનાં આ પ્રેત શ્રાદ્ધ જેનાં થયાં નથી, તેનું પ્રેતપણું સેકડો શ્રાદ્ધ કીધાં તો પણ સ્થિર રહે” (મટે નહીં) એવું વચન, તથા “ચાર પિંડ આપીને પ્રથમ પિંડનો તે જળમાં સમાવેશ (મેઢાપ) કરવો. ચાર થકી તે મરનારને પિતૃત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે” એવું વચન છે. “ જે સર્પિંડીકરણ કીધેલા પ્રેતને વાસ્તે જૂદો પિંડ મેલે”
 ઇત્યાદિ વચન પૂર્વે લખ્યું તે વડે પણ એકોદ્વિષ્ટ શ્રાદ્ધ વિધિ પ્રમાણે જૂદો પિંડ આપવાનો નિષેધ છે, તેથી પાર્વણશ્રાદ્ધવિધિ પ્રમાણે પિંડ દાન કરવાનું સમ-
 જાય છે. આ વાત “સાંત્વસરિકશ્રાદ્ધમાં એકોદ્વિષ્ટ વિધિથી કર્મ કરવું એવો એક પક્ષ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે તેથી સિદ્ધ થાય છે. વળી “પરીથી પ્રેતનો ઉચાર કરીયે નહીં” એમ જે કહ્યું તે પણ પ્રેતશબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો નહીં. પરંતુ પિતૃશબ્દ-
 નો જ ઉચ્ચાર કરવો એવા અર્થવાક્યું છે. છેક જતો રહે તેવા પુરુષને જ પ્રેત શબ્દ લાગૂ થાય છે એમ પણ કહેશો નહીં. કેમકે અત્યંત દુઃખના અનુભવ કરવાની અશ્વસ્થા એવો અર્થ પ્રેત શબ્દવડે રુદિ થકી કહેવાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે. વળી જે મરણ પામેલા પ્રાણીમાત્રને વાસ્તે પ્રેતશબ્દ વાપર્યો હોય છે તે પણ પૂર્વે પ્રેત દશા હતી તે અભિપ્રાયથી જ વાપર્યો હોય છે. “સાતમા પુરુષ ઉપરથી સર્પિંડ સંબંધ ઉતરી જાય છે” એ વચનનો અર્થ એવી રીતે પણ ઘટે છે કે પ્રથમ પિં-
 ડને ચોથા સાથે સંબંધ રહે છે ત્રીજાને પાંચમા સાથે અને ત્રીજાને છઠ્ઠા સાથે સંબંધ રહે છે પણ સાતમા સાથે સર્પિંડસંબંધ મટી જાય છે. વળી શ્રાદ્ધમાં આ-
 પવાના પિંડ ઉપરથી સર્પિંડ સંબંધ સઘળે બરાબર મળી આવતો નથી માટે એક શરીરના અંશનો ત્રીજાનામાં અનુપ્રવેશ હોવાથી પરસ્પરનું સાર્પિંડ્ય માનવું એમ પૂર્વે કહ્યું છે. પિતૃશબ્દ પણ પ્રેતત્વમટીને શ્રાદ્ધ દેવતા સ્વરૂપને જે પામ્યા હોય તેમને લાગૂ પડે છે માટે “પિતૃપાત્રમાં” એમ કહ્યું તે વિરુદ્ધ નથી. તે માટે હાલ મરણ પામનારના અર્ધપાત્રનું તથા પિંડનું પિતૃવર્ગના પાત્રમાં અને પિંડમાં સં-
 યોજન કરવું એજ વાત સિદ્ધ છે. આચાર્ય તો પરમતનો જ ઉપન્યાસ (લેખ) કરતા હતા. આસર્પિંડીકરણ પિતામહ વિગેરે જળ મરી ગયા હોય ત્યારે થાય એમ

જાણવું. પિતા મરી જાય અને પિતામહ કિંવા પ્રપિતામહ જીવતો હોય ત્યારે સ-
પિંડીકરણ થાય નહીંજ. કારણ કે “વ્યુત્ક્રમથી (વગર અનુક્રમે) મરી જનારનું
સપિંડીકરણ કરવું નહીંજ” એવું સ્મૃતિવચન છે મનુષ્યે જે કહ્યું છે કે “જેનો
પિતા સમાપ્ત થયો અને પિતામહ જીવતો હોય ત્યારે તેણે પિતાનું નામ લઈને
પ્રપિતામહનું નામ લેવું.” તે વચન પણ પિતૃશબ્દનો પ્રયોગ (ઉચ્ચાર) કરવાનો
નિયમ બતાવવા સારુ છે કાંઈ બે પિંડ આપવા સારુ નથી. કેમકે “પિતા જીવતો
હોય ત્યારે તેથી પૂર્વેના અને પિંડદાન કરવું જેનો પિતા સમાપ્ત થયો હોય અને
પિતામહ જીવતો હોય” (એમ મનુસ્મૃતિમાં લખેલું છે ત્યાંહાં) તેણે પણ પૂર્વેના
પુરુષનેજ પિંડદાન કરવું એવો અન્વય સમજવો. બેઝ પક્ષમાં શી રીતે પિંડદાન
કરવું? એવા પ્રશ્ન ઉપર ઉત્તર કહે છે કે “પિતાનું નામ લઈને પ્રપિતામહનું નામ
લેવું” આ વાક્યમાં પહેલાનું અને છેલાનું ગ્રહણ કીધું છે તેથી શ્રાદ્ધમાં સચલ્લે
ઠેકાણે પિતા પિતામહને પ્રપિતામહને એવી રીતે પ્રયોગ કરવો પણ કદાપિ પિ-
તામહનું કિંવા પ્રપિતામહનું નામ પહેલું તથા વૃદ્ધ પ્રપિતામહનું કિંવા તેના પિ-
તાનું નામ છેલ્લું આપીને પ્રયોગ કરવો નહીં. પિતા इत्यादि શબ્દ સંબંધ બતા-
વનારા છે માટે પિતા જીવતો હોય ત્યારે પિતાના પિતાને પિતામહનું તથા પ્ર-
પિતામહને અને પિતામહ જીવતો હોય ત્યારે પિતામહના પિતાને પિતામહને તથા
પ્રપિતામહને એવી રીતે પ્રયોગ કરવો. પિંડ પિતૃયજ્ઞમાં “શુધંતાં પિતરઃ, इत्यादि
ઘ્ન મંત્ર છે તેમનો ઉપર લખેલા પ્રયોગ પ્રમાણે ‘શુધંતાં પિતુઃ પિતરઃ’” इ-
ત્યાદિ ઊહ (ફેરફાર) થતો નથી. હવે “જેનો પિતા મરી જાય તેણે પિતાને પિંડ
આપીને પિતામહથી આગળના બેને આપવો” એવું જે ત્રિષ્ટુપનું વચન છે તેનો પણ
એવો અર્થ સમજવો કે પિતામહ જીવે છે અને જેનો પિતા મરણ પામ્યો હોય તો
તેણે ઓદિષ્ટ શ્રાદ્ધના વિધિથી પિતાને એક પિંડ આપીને પિતાના પિતામહથી
આગળના બેને આપવા. વાપનો પિતામહ છે તે તો આપણા પ્રપિતામહ શ્રાદ્ધમાં
પૂજન કરાવા યોગ્ય છેજ. અર્થાત્ પ્રપિતામહને તથા તેથી આગળના બેને (પિંડ)
આપવા. તેમાં શબ્દ પ્રયોગ કરવાનો નિયમ તો પૂર્વે કહ્યો તેજ સમજવો. એરીતે
ગાય ત્રાહ્મણ इत्यादિયે મારેલાના સપિંડી કરણનો પણ અભાવ સમજવો. જેમ
કાશ્યાપન કહે છે કે “ત્રાહ્મણાદિયે મારી નાંચ્યો પતિત થયો સંગર્ભજિત (સં-

વ્યાસી) અથવા વિપરીત ક્રમવડે મરી ગયો એવી રીતનો પિતા થયો હોય સારે પેલો (પિતા) જન્મને શ્રાદ્ધ પિંડદાન આપતો હતો તેમને આપવું.” ગાય બ્રાહ્મણ વિગેરેઓએ મારી નાંખેલા પિતાના સર્પિંડી કરણનો અસંભવ છે તેથી તેને પડતો મેલીને પિતામહ વિગેરેનું પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું તે અયુક્ત છે, તે માટે સર્પિંડીકરણનો અભાવ સમજાય છે. વીજી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે “જે નરના વંશનો ઉચ્છેદ થયો તેમનું સર્પિંડીકરણ નથી.” ઇત્યાદિ. માતાના સર્પિંડી કરણ વિગેરે શ્રાદ્ધમાં ગોત્રોચ્ચારનો વિવાદ છે. ભર્તાનું ગોત્ર કિંવા પિતાનું કહેવું. કેમકે વેડને વાસ્તે વચન જોવામાં આવે છે. “સસપદી સુધી વિવાહથયાથી નારી પોતાના (બાપના) ગોત્રથી જુદી થાયછે. તેની પિંડદાન ઉદકદાનવિગેરે ક્રિયા વરના ગોત્રવડે કરવી ” ઇત્યાદિ વચન ભર્તૃ ગોત્રને વાસ્તે છે. “ પિતાનું ગોત્ર છોડી દેને ભર્તાના (વરના) ગોત્રવડે (સ્ત્રીની ક્રિયા) કરવી નહીં. જન્મમાં અને મરણમાં નારીઓને પિતાનું ગોત્ર હોય છે” ઇત્યાદિ વચન પિતૃગોત્રને વાસ્તે છે. એવો વિવાદ છતે આસુરાદિ વિવાહ કીધો હોય અથવા પુત્રિકા વિધિ કીધો હોય સારે પિતાનું જ ગોત્ર (સ્ત્રીન રહેછે.) કેમકે તે વિષયમાં વિશેષ વચન છે, તથા કન્યાદાન પણ દ્વારાર થતું નથી. બ્રાહ્મ્યાદિ વિવાહમાં તો પિતાના અથવા વરના ગોત્રનો વિકલ્પ છે. જેમ અગ્નિ હોત્રહોમમાં વ્રાહિ (માત) અથવા યવનો વિકલ્પ છે. બે પક્ષ છે તેમાંથી “જે વડે એના પિતા ચાલતા તથા જેવડે પિતામહ ચાલતા તે (ચાલ) વડે સત્પુરુષના માર્ગે ચાલવું. કેમકે તે ખાલે ચાલવાથી દોષવાળો થાય નહીં ” એ વચનથી (પોતાના) વંશ પરંપરાના આચાર પ્રમાણે વ્યવસ્થા જાણવી. કેમકે એવા વિષય વિના વીજા વિષય આ વચનને મળતા નથી. હવે જે ઠેકાણે શાસ્ત્રવડે અથવા આચાર વડે વ્યવસ્થા કરી શકાય નહીં, ત્યાંહા “ આપણો સંતોષ ” એ વચન ઉપરથી પોતાના સંતોષ (સુશી) પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી. જેમ ગર્ભાષ્ટમ અથવા જન્માષ્ટમ વર્ષમાં (બ્રાહ્મણને જનોઈ દેવું, એ ઠેકાણે સ્વસંતોષ પ્રમાણે કરે.) માતાના સર્પિંડીકરણમાં પણ વિરોધી જેવાં વચન જોવામાં આવેછે. તેમાં “ પિતામહ એટલે બાપની માતાની સાથે (માનું) સર્પિંડીકરણ કહ્યું છે ” તથા પત્નીનું (સ્ત્રીનું) પતિજોડે અથવા પોતાની માતા વિગેરેની જોડે સર્પિંડીકરણ કરવું ” એમ પૈઠીનસિ કહે છે. “અપુત્ર એવી સ્ત્રી

મરણ પામે ત્યારે તેનું સર્પિંડીકરણ વરે કરવું. તે તેની સાસુ વિગેરેની જોડે પિંડ મેલવીને કરવું. ” પતિ જોડે સર્પિંડીકરણ યમ કહે છે “ સ્ત્રીનું સર્પિંડીકરણ એકલા વરજોડે કરવું. કેમકે તે મરણ પામ્યા પછી પળ મંત્ર આહુતિ અને વ્રત વડે તે પતિની જોડે એકમાત્રને પામી છે ” ઉશનસ્ સ્મૃતિમાં તો માતામહ જોડે (આજાની જોડે) સર્પિંડીકરણ કહ્યું છે “ વર્ષ પૂરું થાય ત્યારે પિતાનું સર્પિંડીકરણ પિતામહમાં જેમ પુત્રોએ કરવું, તેમ માતાનું સર્પિંડીકરણ માતામહમાં કરવું. ” વઢી એવાજ અર્થવાઢું શિવનું વચન છે. એવાં ઘણા પ્રકારનાં વચન છે તેમાં (એમ સમજવું કે) અપુત્ર સ્ત્રી મરી જાય ત્યારે તેના પતિયે પોતાની માતા જોડે એટલે મરનાર બાઈની સામ જોડે સર્પિંડીશ્રાદ્ધ કરવું. સ્વામી જોડે સતી ગયેલી માનું સર્પિંડી શ્રાદ્ધ પુત્રે પોતાના પિતા જોડે કરવું. આસુગાદિ વિવાહવાઢીને ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર અને પુત્રિકા પુત્ર એવાયે માનું સર્પિંડીશ્રાદ્ધ માતામહની જોડેજ કરવું. બ્રાહ્માદિ વિવાહવાઢીને ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રે માનું સર્પિંડીશ્રાદ્ધ પિતાની જોડે માતામહની જોડે અથવા પિતામહની જોડે કરવું. અહીં પળ જો કદાપિ કુલાચારનો એક નિયમ હોય ત્યારે તેમજ કરવું. અને કુલાચારનો એક નિયમ નહોય ત્યારે તો આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કરવું. તેમાં જે કોઈ ગમે તેની જોડે માતાનું સર્પિંડીકરણ કીધું હોય તો પળ ડ્યાંહા અન્વષ્ટકાદિ શ્રાદ્ધમાં માતાનું શ્રાદ્ધ જૂદું પાડીને કરવાનું કહ્યું છે, જેમકે “ અષ્ટકામાં વૃધિમાં ગયામાં અને ક્ષય દિવસે માતાનું શ્રાદ્ધ જૂદું કરવું. એ શિવાય પતિની જોડે ” તેવા પ્રસંગમાં પિતામહની સાથેજ પાવર્ણશ્રાદ્ધ કરવું. એ શિવાય બીજે ઠેકાણે પતિની જોડે એમ કહ્યું છે તે પતિની જોડે સર્પિંડીકરણ થયેથી તેના અંશમાં ભાગદાર થઈ માટે. તથા માતામહની જોડે સર્પિંડીકરણ થયું હોય ત્યારે તો તેના અંશમાં ભાગદાર થઈ તે માટે (માતાનું શ્રાદ્ધ) માતામહની જોડેજ. જેમ શાતા તપ કહે છે કે “ સર્પિંડીકરણ કીધાથી સ્ત્રી એક રૂપતાને પામે છે. તે માટે પતિને પતિના અને પિતૃગણના અંશનો ભાગ મળે છે ” એમ છે માટે માતામહની જોડે માનું સર્પિંડીકરણ કીધું હોય ત્યારે માતામહનું શ્રાદ્ધ જેવું અવશ્ય કરવુંજ. પતિની જોડે અથવા પિતામહની જોડે માતાનું સર્પિંડીકરણ કીધું હોય ત્યારે કાંઈ માતામહ શ્રાદ્ધ અવશ્યક નથી. કરે તો પુણ્ય છે પણ નહીં કરે તો પાપ નથી

एवो निर्णय छे. ३७—३८

अर्वाकू सपिंडीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ॥

तस्याप्यन्नं सोढुं भेदयात्संवत्सराद्विजे ॥ ३९ ॥

मूळ. जेनुं सपिंडीकरण एकवर्षनी अंदर थयूं होय, तेने वास्ते पण अन्न उदकुं-
भसाथे एक वर्ष सुधी ब्राह्मणने आपवुं. ३९

टीका. एकवर्ष थया पेहेलां जेनुं सपिंडीकरण श्राद्ध कीधुं होय, तेने वास्ते दैररोज
अथवा दर महीने एकवर्ष पूरूं थतां सुधी जळे भरेला घडा साथे अन्न आपणी
शक्ति प्रमाणे ब्राह्मणने आपवुं. “वर्षनी अंदर” अेम कहुं तेथी सपिंडीश्राद्ध
वर्ष पुरू थाय तयारे अथवा अगाउ पण थाय एम देखाड्युं. जेम आश्वलायन
कहछे के “हवे सपिंडीकरणश्राद्ध वर्ष पूरूं थाय तयारे अथवा बारमे दाढे” वळी-
कात्यायने कहुं छे के “ तयारपछी वर्ष पूरूं थयूं के सपिंडीकरण थाय, अथवा
त्रण पखवाडीयां थाय तयारे किंवा वृद्धाश्राद्ध करवानो अवसर एकवर्षनी अंदर
ज्यारे आवे तयारे.” ए प्रमाणे बारमे दिवसे त्रण पखवाडिये (पिसताळीसमे दि-
वसे) वृद्धिनो अवसर आवे तयारे अथवा वर्ष पूरूं थाय तयारे एवा चार पक्ष बता-
व्या. तेमां बारमे दिवसे पितानु सपिंडीकरण सामिक पुरूषे (अग्नि होत्रवा-
ळीये) करवुं. केम के सपिंडीकरण थया विना पिंड पितृयज्ञ थाय नही. “श्राद्ध
कर्त्ता अथवा मरनार माणस सामिक होय. तयारे पितानु सपिंडीकरणश्राद्ध
बारमे दिवसे करवुं.” एवुं स्मृतिवचन छे. श्राद्ध कर्त्ता निराग्निक (अग्नि, राहित)
होय तयारे तो तेणे त्रिजे पखवाडिये अथवा वृद्धिनो (जनोई लग्न विंगेरे मंगल
कार्यनो) अवसर आवे तयारे किंवा वर्षी उपर करवुं. एक वर्ष पूरूं थया पेहेलां
करे तयारे सोळ मासिक श्राद्ध करीने पछी सपिंडीकरण करवुं. किंवा सपिंडी
कीधा पछी ते ते काले मासिक श्राद्ध करवां एवो संदेह थाय छे केमके बेउ
रीतनां वचन दीठामां आवे छे. “सोळ श्राद्ध आप्या विना सपिंडी करवी न-
ही. सोळ श्राद्ध कीधा पछीज सपिंडी करवी. ” सोळ श्राद्ध तो “दादशाहने
दिवसे त्रिपक्षीने दिवसे छमासीने दिवसे मासिकने दिवसे अने वर्षीने दिवसे
करवानां ए सघळां सोळ श्राद्ध एम ज्ञानी लोको कहे छे ” ए वचनथी देखा-

હયાં છે. તેથી “ વર્ષની અંદર જેનું સર્પિંડી કરણ થયું તેને પણ માસિક શ્રાદ્ધ અને ડહકુંબ એક વર્ષ સુધી આપતાં રહેવું.” તેમાં સર્પિંડી કીધા પછી આ સોઝ શ્રાદ્ધ તેના તેના સમયમાં કરવાં એ મુખ્ય પક્ષ. કેમકે સમય પ્રાપ્ત થવાની પહેલાં તે તે શ્રાદ્ધનો અધિકાર નથી. “સોઝ શ્રાદ્ધ કીધા પછીજ સર્પિંડી એક વર્ષની અંદર પણ કરવી” એમ જે વચન છે તેનો સંકટ વિષયનું છે—એટલે ગૌણ પક્ષ છે. જ્યારે ગૌણ પક્ષ પ્રમાણે સર્પિંડી થવાની પહેલાં પ્રેતશ્રાદ્ધ કરવાનું હોય ત્યારે એકોદિષ્ટ વિધિ પ્રમાણે કરવું. જ્યારે મુખ્ય પક્ષ પ્રમાણે તેના તેના સમયમાંજ કરે ત્યારે જે શ્રાદ્ધ કર્તા સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ જેવી રીતે કરે તેવી રીતે પાર્વણ વિધિથી કેંવા એકોદિષ્ટ વિધિથી માસિક શ્રાદ્ધ પણ કરે. કેમકે “સર્પિંડીકરણની પૂર્વે સઘઢાં સોઝે શ્રાદ્ધ કરે, તે એકોદિષ્ટ વિધિથી કરવાં. અને સર્પિંડીકરણ થયા પછી જો કરે ત્યારે તો પ્રતિ વર્ષે જે રીતે જે કરતો હોય, તેણે તે (માસિક શ્રાદ્ધ) પણ તે રીતે કરવાં” એવું સ્મૃતિ વચન છે. આ પ્રેત શ્રાદ્ધ અને સર્પિંડી કરણ શ્રાદ્ધ ભાગ લાગની વેચણ કરીને જુદા થયેલા ઘણા ભાઈઓમાંથી પણ એકેજ કન્યું એટલે વસ, સઘઢાયે કરવું નહીં. કેમકે “ નવ શ્રાદ્ધ સર્પિંડી શ્રાદ્ધ અને ષોડશમાસિક શ્રાદ્ધ એકેજ કરવાં, ભાઈઓ જુદા થયા હોય તો પણ ” એવું સ્મૃતિ વચન છે. વઢી આ પ્રેતશ્રાદ્ધ સાથે સર્પિંડીશ્રાદ્ધ જે માણસ સંન્યાસી નહીં હતો તેનું અવશ્ય પુત્ર વિગેરેઓયે કરવું. કેમકે તેથી તે પ્રાણીની પ્રેત દશામાંથી મુક્તિ થાય છે. સંન્યાસી થયા હોય તેમનું તો ન કરવું, જેમ ડશનસ કહે છે કે “સંન્યાસીઓનું એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કદાપિ કરવું નહીં. અગિયારમો દિવસ આવે ત્યારે પાર્વણશ્રાદ્ધ કરવું. તેમનું (સંન્યાસીનું) સર્પિંડીકરણ પુત્ર વિગેરેઓયે ન કરવું. વ્રણ દંડનું (તેમણે) યજ્ઞ કીધું છે તેથીજ (તેમને) પ્રેતદશા આવતી નથી.” પુત્ર પાશે નહોય ત્યારે સર્પિંડ વિગેરે જે કોઈયે અગ્નિદાહ સંસ્કાર કીધો હોય તેણેજ દશાહ સુધીનું પ્રત કર્મ કરવું. કારણ કે સ્વર્ગોત્તરી કીંવા પરગોત્તરી સ્ત્રી અથવા પુરુષ હો, પણ પ્રથમ દિવસે જે આપે તે દશાહ સુધી સમાપ્ત કરે” એવું સ્મૃતિવચન છે શૂદ્રોનું પણ આ કર્મ બારમે દિવસે વેદમંત્ર વિના કરવું. કેમકે “એ રીતે સર્પિંડી કરણ મંત્ર વિના શૂદ્રોનું બારમે દિવસે” એવું વિષ્ણુ સ્મૃતિમાં છે સર્પિંડીકરણ થયા પછીના સાંવત્સરિક પાર્વણ ઇત્યાદિ શ્રાદ્ધપુત્રને અવશ્ય કરવાં જોઈયે. બીજોઆને અવશ્યક નથી. ૩૯

અથ. એ કોદિષ્ટના કાઠ કહે છે.

મૃતેહનિતુકર્તવ્યંપ્રતિમાસંતુવત્સરમ્ ॥

પ્રતિસાંવત્સરંચૈવમાઘમેકાદશેહનિ ॥૪૦॥

મૂઢ. મરણ દિવસે વર્ષ સુધી પ્રતિમાસે કરવું, અને પ્રતિવર્ષે. તથા આઘશ્રાદ્દ એકાદશાહ દિવસે કરવું. ૪૦

ટીકા. મરણતિથિને દિવસે દર મહિને એકવર્ષ સંપૂર્ણ થતાં સુધી એકોદિષ્ટ શ્રાદ્દ કરવું. અને સપિંડીકરણ થયા પછી દરવર્ષે સાંવત્સરિક શ્રાદ્દ એકોદિષ્ટ વિધીયોજ કરવું. આઘશ્રાદ્દ સઘઠ્ઠાં એકોદિષ્ટશ્રાદ્દની પ્રકૃતિ એટલે મૂઢ, પ્રથમ એકોદિષ્ટશ્રાદ્દ અગિયારમે દિવસે, અને મૃતદિવસ જાણ્યામાં નહીં આવ્યો હોય ત્યારે જે દિવસે મૃતવાર્તા સાંભળી હોય તે દિવસે અથવા અમાવાસ્યાને દિવસે કરવું. કેમકે “મૃતદિવસનું અજ્ઞાન હોય ત્યારે અમાવાસ્યાને દિવસે અથવા (મૃતવાર્તાના) શ્રવણદિવસે” એમ સ્મૃતિવચન છે. અમાવાસ્યા તે જે મહિનામાં પરદેશ ગયો હોય તે મહિનાની અમાવાસ્યાને દિવસે. કારણ “જે દિવસે પ્રવાસ કરવા ગયો તે દિવસે અથવા તે મહિનાની અમાવાસ્યાયે” એવું સ્મૃતિવચન છે. મરણ દિવસે કરવું એ વાતમાં અગ્નિહોત્રીને વાસ્તે જાતું કર્ણ્યશ્રાદ્ધિ વિશેષ વિચાર કહે છે કે “ત્રિપક્ષીની પછીનાં જે શ્રાદ્દ છે તે મરણ દિવસે કરવાં. પહેલાનાં તો દાહદિવસથી માંડીને આહિતાગ્નિ દ્વિજના કરવાં” ત્રૈપક્ષિકશ્રાદ્દની પહેલાનું જે પ્રેતકર્મ હોય છે તે અગ્નિસંસ્કારના દિવસથી આરંભ કરીને અગ્નિહોત્રીનું કરવું. અને ત્રૈપક્ષિક પછીનું જે શ્રાદ્દ તે મરણદિવસેજ કરવું એવો આ સ્મૃતિનો અર્થ છે. અગ્નિહોત્રરહિત હોય તેનું તો સઘઠ્ઠું મરણદિવસેજ. આઘશ્રાદ્દ એકાદશાહે—અગિયારમે દિવસે કરવું. એ વાત પોત પોતાનું આશૌચ જાણવાને વાસ્તે છે. “કેમકે શુદ્ધ માણસે કર્મ કરવું, એવા વચન વડે શુદ્ધિને અંગત કહ્યું છે. વળી “આશૌચ મટયા પછી” એમ પ્રથમ સામાન્ય રીતે લખીને એકોદિષ્ટ શ્રાદ્દ કરવાનું વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે એમ જે કેટલાક વ્યાખ્યાન કરે છે તે અયુક્ત છે. કેમકે “અગિયારમે દિવસે જે શ્રાદ્દ (કરવાનું છે) તે ચારે વર્ણને

સમાન છે. અને ચારે વર્ણનું સૂતક તો જૂદું જૂદું છે” એ પૈઠીન સિસ્મૃતિ વચન સાથે વિરોધ થાય. વળી “આદ્યશ્રાદ્ધ (પ્રથમ એકોદ્વિષ્ટ શ્રાદ્ધ) એકાદશા-
 હને દિવસે અશુદ્ધ હોય તોપણ કરે. કર્ત્તાની તે સમયમાં શુદ્ધિ થાય છે અને
 (શ્રાદ્ધ થયા પછી) કર્ત્તા તે અશુદ્ધ થાય છે” એ શંખસ્મૃતિના વચન સાથે
 પણ વિરોધ થઈ પડે. વિષ્ણુ સ્મૃતિમાં આશૌચ મટયા પછી એમ સામાન્ય રીતે
 કહ્યું તે વચન દશ દિવસના આશૌચને વાસ્તે, એમ પણ ઘટે છે. પ્રતિવર્ષે=
 દરેક વર્ષે મરણ તિથિને દિવસે એકોદ્વિષ્ટ કરવાનું યોગીશ્વરે કહ્યું છે. તેમ અ-
 ન્યસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે “વર્ષે વર્ષે માતા પિતાનો સત્કાર કરવો. દેવરાહિત
 શ્રાદ્ધ કરીને જમાડવા, અને તેમને વાસ્તે એક પિંડ આપવો.” યમે પણ કહ્યું
 છે કે “સપિંડી કરણ થયા પછી છોકરાઓએ દરવર્ષે માતા પિતાનું એકોદ્વિષ્ટ
 શ્રાદ્ધ મૃત તિથિને દિવસે જૂદું કરવું” વ્યાસ સ્મૃતિમાં તો પાર્વણશ્રાદ્ધનો નિ-
 લેધ કન્યો છે “એકોદ્વિષ્ટ મુકો દર્દને જે પુરુષ પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરે, તે ન કીધા
 જેવું જાણવું. અને તે (શ્રાદ્ધ કર્તા) પિતૃ ઘાતક થાય” જમદગ્નિ તો પાર્વણ
 શ્રાધ કરવાનું કહે છે. ઔરસ પુત્રોએ સપિંડીકરણ યથાવિધી કીધા પછી માતા
 પિતાના મરણદિવસે દર્શ પ્રમાણે શ્રાધ કરવું” શાતાતપ પણ કહે છે કે
 “સપિંડીકરણ કીધા પછી પ્રતિવર્ષે સર્વકાલ પાર્વણશ્રાદ્ધ વિદ્વાન્ માણસે ક-
 રવું એવો વિધિ છાગલેય ઋષિયે કહેલો છે.” એ પ્રમાણે વચનો થકી વિવાદ
 થયે છે તે દાક્ષિણાલ્ય (વિદ્વાન્) એવી વ્યવસ્થા કરે છે કે ઔરસ અને ક્ષેત્રજ એ
 બેઉએ માતા પિતાનું ક્ષયાશ્રાદ્ધ પાર્વણવિધિથીજ કરવું, અને દત્તક વિગેરેઓએ
 એકોદ્વિષ્ટ વિધિથી. કેમકે “પ્રતિવર્ષે પાર્વણ વિધિથીજ ક્ષેત્રજ અને ઔરસ પુત્રે
 (શ્રાદ્ધ) કરવું. શિવાય, દશ પ્રકારના પુત્રોએ એકોદ્વિષ્ટવિધિથી કરવું” એમ
 જાતૂકર્ણ્યનું વચન છે. તે આ દાક્ષિણાલ્ય વિદ્વાનોએ કરેલી વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ નથી
 જાતૂકર્ણ્યના વચનમાં કાંઈ ક્ષયાશ્રાદ્ધ શબ્દ લખ્યો નથી તે ઠેકાણે, “પ્રતિ
 વર્ષે” એમ લખ્યું છે. ક્ષયાશ્રાદ્ધ શિવાય બીજાં અક્ષયતૃતીયા માઘી વૈશાખી
 ઇત્યાદિ તિથિને દિવસે કરવાનાં પણ શ્રાદ્ધ પ્રતિવર્ષે હોય છે; માટે તે વચન
 ક્ષયાશ્રાદ્ધને વાસ્તેજ નહીં કહેવાય. તેથી પાર્વણની અને એકોદ્વિષ્ટની વ્યવસ્થા મેઢી
 આવતી નથી. પરાશરનું જે વચન છે કે “દેવલને પામેલા પિતાનું ઔરસ પુત્રે

ત્રિપૌરુષ શ્રાદ્ધ સર્વ ઠેકાણે કરવું. એક ગોત્રી ન હોય તેમનું એકલાનું જ મરણ દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું" તે વચન થકી પણ વ્યવસ્થા થતી નથી; કેમકે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, દેવલને પામેલા પિતાનું એટલે સર્પિડીકરણ જેનું થયું છે, તેવા પિતાનું ત્રિપૌરુષ કહેતાં પાર્વણ શ્રાદ્ધ ઔરસ પુત્રે સઘળે ઠેકાણે કરવું. જે મામા વિગેરે પુરુષ ભિન્નગોત્રના હોય છે તેમનું મરણ દિવસે જે શ્રાદ્ધ તે એકલાનું એટલે એકોદ્વિષ્ટ વિધિથી કરવું. વળી સર્પિડીકરણ થયા પછી ઔરસપુત્રે પણ એકોદ્વિષ્ટજ કરવું. એમ પૈઠીનસિયે કહ્યું છે "સર્પિડીકરણ થયા પછી પણ માતા પિતાનું એકોદ્વિષ્ટજ મરણતિથિને દિવસે ઔરસ પુત્રે કરવું પાર્વણ નહીં." ઉદીચ્ય વિદ્વાન્ તો એવી વ્યવસ્થા કરે છે કે અમાવાસ્યાને દિવસે અથવા ભાદ્ર પદ માસના વદ્ય પક્ષમાં મરણતિથિ હોય તો પાર્વણ અને શિવાય બીજી મરણ તિથિ હોય તો એકોદ્વિષ્ટજ. કેમકે "અમાવાસ્યાયે કિંવા પ્રેતપક્ષમાં જેનું મરણ થયું હોય તેનું તે દિવસે પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું. એકોદ્વિષ્ટ કદાપિ કરવું નહીં" એવું સ્મૃતિવચન છે. આ વ્યવસ્થા પણ વૃદ્ધ લોક માન્ય કરતા નથી. કારણ ફલાણી સ્મૃતિમાંનું આ વચન છે એવી રીતે નિશ્ચય જેના મૂલનો થયો નથી તેવા આ વસ્તુનંદે કયાહ શ્રાદ્ધ માત્રમાં (સઘળાં સાંત્સરિક) પાર્વણ વિધિ કહેનારાં નિશ્ચિત મૂલવાળા ઘણા વચનોનો અમાવાસ્યાયે કિંવા પ્રેત પક્ષમાં મૃત તિથિ હોય તોજ પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું. એવી રીતે સંકોચ કરવો તે યુક્ત નથી. કારણ તેમ કીધાથી (સર્વ સાંત્સરિકમાં પાર્વણ કહેનારાં) સામાન્ય વચનો વ્યર્થ થઈ જાય. સામાન્ય વચનનો વિશેષ વચન સાથે ઉપસંહાર (એક વાક્યતા) તેને ઠેકાણે કરવો કે જ્યાં સામાન્ય અને વિશેષ સંબંધનું જ્ઞાન થયેયો તેવું વચન સાર્થક થતાં હોય. ઉદાહરણ. સત્તર^૨ સામિધેની ભળવી એવા અર્થવાળું "સપ્તદશ સામિધેનીરનુ બ્રૂયાત્" આ વચન કોઈ એકાદ પ્રકરણને લઈને ભળ્યું નથી માટે સઘળા વિકૃતિયાગમાત્રને વાસ્તે સામાન્ય રીતે તે "સપ્તદશ" વાક્ય જણાયું. તેનો સામિધેની જોડે સંબંધ થયો, તેથી સાર્થક થયેલા સપ્તદશ વાક્યનો^૩ મિત્ર વિંદાદિ (નામના વિકૃતિયાગના) પ્રકરણમાં ભળેલા અને મિત્ર વિંદાદિ વિશેષ યાગની જોડે

^૨સમિધૂ હોમની વેળાયે ભળવાના ઋગ્વેદ મંત્રને સામિધેની કહે છે.

^૩મિત્ર વિંદાદિયાદિ નામની ઇષ્ટિ દર્શાવવાના પૂર્ણમાસેષ્ટિની વિકૃતિ છે.

સંબંધ થયેથી સાર્થક થયેલા સત્તદશ વાક્યવડે મિત્ર વિદાદિ પ્રકરણમાં ઉપસં-
 હાર કરાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં તો બેઝ વર્ચનો કેવળ મૃતતિથિને દિવસે કર-
 વાનું શ્રાદ્ધ લઈને સાર્થક થતાં નથી તે માટે એક પક્ષપ્રાપ્ત થયેલા એકોદિષ્ટની
 નિવૃત્તિ કરવા સારૂ પાર્વણનો નિયમ વિધિ (સમજવો) એમ કહેવું યુક્ત છે. એકો-
 દિષ્ટના વચનો માતા પિતાના ક્ષયાહને વાસ્તે અને પાર્વણના વચનો બીજાના
 ક્ષયાહ વાસ્તે છે એવી વ્યવસ્થા કાંઈ યુક્ત નથી. કેમકે બેઝ વચનોમાં માતા પિ-
 તા અને પુત્ર શબ્દનું લઘાણ થયું છે. જેમ “સપિંડી કરણ થયાપછી પુત્રોએ દ-
 રવર્ષે માતા પિતાનું એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ મૃત તિથિને દિવસે જૂદું જૂદું કરવું.” વળી
 “ઔરસપુત્રે યથાવિધિ સપિંડી કરણ કીધા પછી માતા પિતાના મરણ દિવસે
 દર્શ પ્રમાણે (પાર્વણ) શ્રાદ્ધ કરવું.” વળી કોઈએ જે કહ્યું છે કે માતા પિતાના
 ક્ષયાહને દિવસે સામિક (અગ્નિ હોત્રી) હોય તેણે પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું અને નિર-
 ગ્નિક (અગ્નિહોત્ર રહિત) હોય તેણે એકોદિષ્ટ. કેમકે “જે દિજ સામિક હોય
 તેણે દરવર્ષે માતા પિતાનું પાર્વણ શ્રાદ્ધ મરણ તિથિએ કરવું અને નિરગ્નિકે તો
 એકોદિષ્ટ.” એવું સુમંતુ સ્મૃતિનું વચન છે. તે પળ સત્પ્રતિપક્ષ (સામું વિરોધી
 વચન) હોવાના કારણથી ઉપેક્ષા કરવા લાયક છે. વિરોધી વચન એકે “બહુ
 અગ્નિવાળા અને એક અગ્નિવાળા જે બ્રાહ્મણો હોય તેમનું સપિંડી કરણ થયાપછી
 એકોદિષ્ટ (કરવું,) પાર્વણ નહીં.” હવે આંહાં એવો નિર્ણય (સમજવો કે) સંન્યા-
 સિનું ક્ષયાહ (સાંકસારિક) શ્રાદ્ધને દિવસે પુત્રે પાર્વણજ કરવું. કારણ, સંન્યાસનું
 એકોદિષ્ટ થાય નહીં, કેમકે તેણે ત્રિદંડનું ગ્રહણ કીધું છે માટે સપિંડી કરણ
 નથી, તેથી સર્વદા તેનું પાર્વણજ કરવું” એમ પ્રચેતસ્ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. અમાવા-
 સ્યાને દિવસે ક્ષયાહ હોય કિંવા પ્રેતપક્ષમાં (ભાદ્રપદ વદ્ય પક્ષમાં) ક્ષયાહ (મરણ
 તિથિ) હોય ચારે પળ પાર્વણજ. કારણ, “અમાવાસ્યાને દિવસે અથવા પ્રેતપક્ષમાં
 મરણ તિથિ હોય તો પાર્વણ.” એ વચન ઉપર લઘ્યા પ્રમાણે નિયમ બતાવે છે. એ
 શિવમના દિવસે મરણ તિથિ હોય ચારે તો પાર્વણ અને એકોદિષ્ટનો વ્રીહિયવ
 જેવો વિકલ્પજ છે. તેમાં ૧૧ વંશપરંપરાથી જેવો આચાર ચાલતો હોય તેવી વ્યવ-
 સ્થા સમજવી. અને જેના વંશમાં એક રીતની વ્યવસ્થા નહીં હોય, ચારે રીતના પ્રેમા-
 ને ગમે તે એક પક્ષ લેશે. આ વિચારનો પ્રસંગ ધર્મી વ્યક્તિઓ તે સલામત કહ્યું. ૪૦

(૧૮૧)

પિંડાંસુગોજવિપ્રેભ્યોદઘાદગ્નૌજલેપિવા ॥

પ્રક્ષિપેત્સંત્સૃવિપ્રેષુદ્વિજોચ્છિષ્ટંનમાર્જયેત્ ॥૪૧॥

મૂઢ. પિંડ તો ગાય વકરો અને બ્રાહ્મણને આપવા. અથવા અગ્નિમાં કિંવા જલમાં નાખવા. બ્રાહ્મણ હોય ચાર લગી બ્રાહ્મણનાં એઠાં વાઢી કાઢવાં નહીં. ૪૧

ટીકા. નિચ શ્રાદ્ધ શિવાયના સઘઢા શ્રાદ્ધમાંનો (બાકી રહી ગયેલો આ) શેષ વિધિ હવે કહે છે. પૂર્વે આપેલા પિંડોની અથવા પિંડની (આ વચન વઢે) છેલ્લી ક્રિયાં વતાવી છે. ગાયને વકરાને અથવા ગરજવાઢા બ્રાહ્મણને આપવા. અગ્નિમાં અથવા અથાક પાણીમાં નાખી દેવા. વઢી જમવાની જમ્યા ઉપર જાંહા સુધી બ્રાહ્મણ બેઠા હોય ત્યાંહાં સુધી એઠી પતરાવઢીઓ વાઢી કાઢવી નહીં. ૪૧

અથ. ખોજન કરવાના તે તે વિશેષ પદાર્થનું તે તે વિશેષ ફલ કહે છે ચાર વચન વઢે.

હવિષ્યાન્નેનવૈમાસંપાયસેનતુવત્સરમ્ ॥

માત્સ્યહારિણકૌરભ્રશાકુનચ્છાગપાર્ષતૈઃ ॥૪૨॥

ऐणरौरववाराहशाशैर्मासैर्यथाक्रमम् ॥

मासवृद्धयाभितृप्यतिदत्तैरिहपितामहाः ॥૪૩॥

મૂઢ. હવિષ્યાન્ન વઢે એક માસ સુધી દૂધપાક વઢે વર્ષ સુધી માત્સ્ય હરિણ કૌરભ્ર, શાકુનિ, છાગ, પૃષત્, ંણ કરુ, વરાહ, અને શશ, એમનાં માંસ વઢે અનુક્રમ પ્રમાણે એક એક માસ વધારે તૃપ્તિ પિતૃગણની થાય છે ૪૨—૪૩

ટીકા. હવિષ્ય કહેતાં દેવ પિતૃગણને આપવાને યોગ્ય તિલ વ્રીહિ=ખાત હત્યાદિ જે હવિષ્યાન્ન (ખોજન માટે આપેલું) તેથી એક માસ સુધી પિતૃગણની તૃપ્તિ થાય છે, એમ આગઢના ક્રિયાપદ જોડે અન્વય જાણવો. જેમ મનુ કહે છે કે “ તિલ વ્રીહિ (ખાત) યવ અડદ જલ મૂલ અને ફલ યથા વિધિ આપવાથી માણસના પિતૃરની એક માસ સુધી તૃપ્તિ થાય છે.” જે ગાયના દૂધથી બનાવેલોતેજ દૂધપાક વઢે એક વર્ષ સુધી (તૃપ્તિ થાય) કેમકે “ગાયના

દૂધ વડે અથવા તે દૂધના દૂધપાક વડે એક વર્ષ સુધી (તૃપ્તિ થાય) એમ સ્મ-
તિવચન છે. પાઠીન વિગેરે જાતના જે ભક્ષણ યોગ્ય છે તેવા મત્સ્ય, હરિણ એ-
ટલે રાતો મૃગ, કેમકે “જે કાઢો મૃગ તે એળ, અને જે રાતો તે હરિણ ક-
હેવાય” એમ આપુર્વેદમાં કહ્યું છે. ઊરખ, એટલે ઘેટો શકુનિ એટલે ભક્ષ્ય પક્ષિ,
છાગ—બકરો પૃષ્ઠત્ કાવરો મૃગ, એળ—કાઢો મૃગ, હ્રુ—સાંઘર, વરાહ—
રાત્રી મૂંઢ (ડુકર) શશ—સસલું. એ પ્રાણીઓનાં માંસ પિતૃગણને આપ-
વાથી લલેલા અનુક્રમ પ્રમાણે એકેક માસ અધિક અધિક પિતરની તૃપ્તિ
થાય છે. ૪૨—૪૩

खड्गामिषंमहाशल्कंमधुमुन्यन्नमेवच ॥

लोहामिषंमहाशाकंमांसवार्धोणिसस्यच ॥૪૪॥

મૂઝ. खड्गનું માંસ, महाशल्क, मधु, ऋषिधान्य, लोहनું માંસ, महाशाक, तथा वा-
र्धोणसनું માંસ. ૪૪

ટીકા. खड्ग એટલે (જેનાં હાડકાં વડે खड्गપत्रનો વસ્તુ થાય છે) જેને ગંડક એમ
પણ કહે છે તે પ્રાણીનું માંસ, महाशल्क—એક જાતનો મત્સ્ય હોય છે.
मधु=મધ ऋषिधान्य—વનમા થયેલાં સઘળાં નીવાર વિગેરે ધાન્ય, लोह એટ-
લે લાલ રંગનો બકરો તેનું માંસ, महाशाक—કાલશાક, वार्धोणस એટલે વૃદ્ધ
અને ધોળા રંગનો બકરો, कारण કે, “त्रिपिबजातमाने” અને જેના હાથપગ વિગેરે
ઇન્દ્રિય ક્ષીણ થયાં છે, રંગે ધોળો એવો ઘરડો બકરો હોય તેને યાજ્ઞિક લોકો
वार्धोणस કહે છે અને શ્રાદ્ધના કામમાં આવે છે.” એવો યાજ્ઞિક લોકથી પ્રસિદ્ધિ
છે. जलपान કરતી વેળા જેનાં બે કાન અને જીભ પાણીને અડકે તે જા-
તના બકરોને ત્રિપિવ કહે છે. તેવા વાર્ધોણસનું માંસ શ્રાદ્ધમાં આપવાથી અનંતકલ
દાશક થાય છે, એવો આગળના વાક્ય જોડે સંબંધ સમજવો. ૪૪

यद्दातिगयास्थश्चसर्वमानंत्यमश्रुते ॥

तथावर्षात्रयोदश्यामघासुचविशेषतः ॥૪૫॥

મૂઝ. गयामां रहिने बळी જે કાંઈ આપેલું હોય, તે અનંતલને પામે. तथा वर्षात्रयो

દશી તિથિયે મધ્યા નક્ષત્રમાં તો વિશેષે કરીને. ૪૫

ટીકા. શાક વિગેરે જે કાંઈ ગયામાં રહીને આપે, મૂઝમાંના “વઠી” શબ્દ વહે ગયા દ્વારાદિ તીર્થને વિષે પણ સમજવું. કહ્યું છે કે “ગંગાદ્વાર, પ્રયાગ, નૈમિષારણ્ય, પુષ્કર, અર્બુદાચલ, શાંતિ તીર્થ હતી, અને ગયા એટલે ઠેકાણે શ્રાદ્ધ કર્તું હોય તે અક્ષય થાય છે.” અનંતલ પામે છે એટલે અપાર ફલનું કારણ થાય છે. અનંતલને પામે છે એનો દરેક જોડે સંબંધ છે. તથા વર્ષાત્રયોદશી એટલે વર્ષાક્રતુમાંની ભાદ્રપદશત્રયોદશી તે તિથિયે મધ્યાનક્ષત્રનો યોગ આવે ત્યારે વિશેષ સારું. તે દિવસે જે અલ્પ સ્વરૂપ આપ્યું હોય તે સઘળું અનંત ફલનું કારણ થાય, એમ પૂર્વની જોડે સંબંધ જાણવો. આ ઠેકાણે યદાપિ ઋષિધાન્ય માંસ મધુ ઇત્યાદિ પદાર્થ સર્વે વર્ણના પુરુષના શ્રાદ્ધમાં સામાન્ય રીતે યોગ્ય છે એમ દેવહાત્યું પરંતુ લઘુ પુલસ્ત્ય સ્મૃતિમાં જે વ્યવસ્થા કહી છે તેને આદરમાન આપવો યોગ્ય છે. “ઋષિનું ધાન્ય બ્રાહ્મણને કહ્યું છે. માંસ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને, મધુ શૂદ્રને તથા સર્વ લોકોને જે અવિરોધી.” આ વચનનો એવો અર્થ છે કે, નીવાર (નમાર) વિગેરે ઋષિ ધાન્ય શ્રાદ્ધ યોગ્ય છે એમ જે કહ્યું તે બ્રાહ્મણને મુખ્ય, એટલે સંપૂર્ણ ફલદાયક સમજવું. વઠી જે માંસ કહ્યું તે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને મુખ્ય, તથા જે મધુ કહ્યું તે શૂદ્રને મુખ્ય. એ ત્રણ પદાર્થ શિવાયનો જે વિરોધી નથી અને જે નિષિદ્ધ નથી એવો વાસ્તુકાદિ (તુરિયા વિગેરે) પદાર્થ, અને જે સાત્રમાં કહ્યો છે હાવિશ્યાન્ન કાલશાક ઇત્યાદિ તે પદાર્થ સર્વ વર્ણના લોકોને સંપૂર્ણ ફલ આપનાર છે. ૪૬

અથ. તિથિના વિશેષ યકી (ભેદ યકી) ફલનો વિશેષ કહે છે ત્રણ વચન વહે.

૧. કન્યાંકન્યાવેદિનશ્ચૈશૂન્વૈસત્સૃતાનપિ ॥

શૂતંકૃષિંચવાણિજ્યંદ્વિશફૈકશફાસ્તથા ॥૪૬॥

ત્રહ્યવર્ચસ્વિનઃપુત્રાન્સ્વર્ણરૂપ્યેસકુપ્યકે ॥

જ્ઞાતિશ્રૈષ્ઠ્યંસર્વકામનાપ્રૌતિશ્રાદ્ધદઃસદા ॥૪૭॥

પ્રતિપત્તૃપૃતિષ્વેકાંવર્જાયિત્વાચતુર્દશીમ્ ॥

શસ્ત્રેણચહતાયેવૈતેભ્યસ્ત્રપ્રદિયતે ॥૪૮॥.

મૂળ. કન્યા, જામાતા, પશુ, સત્પુત્ર, દૂત, કૃષિ, વાણિજ્ય, બેલરીવાલાં, તથા એક લરીવાલા, જાનવર ૪૬ બ્રહ્મવર્ચસ્વીપુત્ર કુપ્ય સહિત સુવર્ણ, અને રૂપું, તથા જ્ઞાતિ શ્રેષ્ઠતા, અને સર્વમનોરથ, સદાય, મળે છે શ્રાદ્ધ કર્તાને. ૪૭ પ્રતિપદથી માંડીને સર્વ તિથીનાં પરંતુ એક ચતુર્દશી વર્જ્ય કરવી. જે શસ્ત્ર વડે હણાયા તેમને તે તિથિયે (શ્રાદ્ધ) આપવું ૪૮

ટીકા. કન્યા રૂપ લક્ષણ અને સુસ્વભાવવાળી, જમાઈ બુદ્ધિરૂપ અને લક્ષણવાળા, પશુ એટલે બકરાં વિગેરે નાહાનાં જાનવર, સત્પુત્ર=સન્માર્ગે ચાલતા વાલા, દૂત=શ્રીત ક્રીડામાં જય, કૃષિ=લેતીનું સારું ફલ, વાણિજ્ય=વેપારમાં મફત બેલરીવાલાં=ગાય વિગેરે, એક લરીવાલાં ઘોડા વિગેરે પશુ, બ્રહ્મવર્ચસ્વ એટલે વેદાધ્યયન તથા વેદોક્ત ધર્મ ચરણ કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલા તેજને બ્રહ્મવર્ચસ કહે છે, તે તેજવાળા બ્રહ્મવર્ચસ્વી એવા પુત્ર, કુપ્ય એટલે સોનું રૂપું સિવાયનું કલ્ડ=શીસું વિગેરે, જ્ઞાતિ શ્રેષ્ઠતા એટલે જ્ઞાતિમાં ઉત્કૃષ્ટપણું કે મોટાઈ સર્વમનોરથ=સ્વર્ગપુત્ર પશુ इत्यादि, એવાં આ ચતુદ્ધ ફલ કૃષ્ણ પક્ષની પ્રતિપદથી તે અમાવાસ્યા પર્યંત ચતુદ્ધ તિથિયે શ્રાદ્ધ કર્તાપુરુષને લખેલા અનુક્રમ પ્રમાણે મળે છે. જે કોઈ શસ્ત્ર ઘાત વડે મુલા તેમને વાસ્તે વદ્યપક્ષમાંની ચતુર્દશીયે એકોદ્દિષ્ટ વિધિથી શ્રાદ્ધ આપવું. પણ જો બ્રાહ્મણાદિકે માન્યા ન હોય તો. કારણ, “સમતાને પામેલો પણ પિતાં શસ્ત્રહત હોય તો તેનું એકોદ્દિષ્ટ પુત્રોયે મહાલયમાં ચતુર્દશીને દિવસે કરવું.” એમ સ્મૃતિવચન છે. સમતાને પામેલો એટલે જેનું સંપિંડી કરણ થયું છે તેનું, મહાલયમાં=ભાદ્રપદ વદ્ય પક્ષમાં, ચતુર્દશીને દિવસે (શ્રાદ્ધ કરવું) શસ્ત્રઘાતથી મુલો હોય તેનું જ, બીજાનું નહીં, એવો નિયમ આવચન કરે છે, પણ શસ્ત્રઘાતથી મરનારનું ચતુર્દશીને દિવસે જ એવો નિયમ નથી. તે માટે મરણતિથિ વિગેરે કાલમાં શસ્ત્રહતનું પણ જેમ પ્રાપ્ત થાય તેમજ શ્રાદ્ધ કરવું. આ ઉપર લખેલો નિયમ વિધિ ભાદ્રપદ વદ્ય પક્ષમાંનો જ છે એમ માનવું નહીં. કેમકે પ્રોષ્ઠપદીને (ભાદ્રપદ પૂર્ણિમાને) દિવસે અને મહિના મહિનાના વદ પક્ષમાં”

(૧૮૫)

(શ્રાદ્ધ કરવું) એમ શૌનક સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ૪૬—૪૭—૪૮
 અથ. નક્ષત્રના ભેદ યંકી જુદાં જુદાં ફલ કહે છે ચાર વચનવડે.

સ્વર્ગાપ્ત્યમોજશ્ચશૌર્યક્ષેત્રંફલંતથા ॥

પુત્રંશ્રેષ્ઠ્યંસસૌભાગ્યંસમૃદ્ધિંમુખ્યતાંશુભં ॥૪૯॥

પ્રવૃત્તંચક્રતાંચૈવવાણિજ્યપ્રભૃતીનપિ ॥

અરોગિત્વંયશોવીતશોકતાંપરમાંગતિમ્ ॥૫૦॥

ધનંવેદાન્ભિષકાસિદ્ધિંકુપ્યંગામપ્યજાવિકમ્ ॥

અશ્વાનાયુશ્ચવિધિવદ્યઃશ્રાદ્ધંસંપ્રયન્છતિ ॥૫૧॥

કૃત્તિકાદિભરણ્યંતંસકામાનાપ્રુયાદિમાન્ ॥

આસ્તિકઃશ્રદ્ધધાનશ્ચવ્યપેતમદમત્સરઃ ॥૫૨॥

મૂલ. સ્વર્ગ, સંતાતિ, ઓજસ્, શૌર્ય, ક્ષેત્ર, વલ્લ, પુત્ર, શ્રેષ્ઠ, સૌભાગ્ય, સમૃદ્ધિ, મુખ્યતા, શુભ, ૪૯ પ્રવૃત્તચક્રતા, વાણિજ્યાદિ, આરોગ્ય, યશ, શોકાભાવ. પરમગતિ, ૫૦ ધન, વેદ, ભૌષધગુણ, કુપ્ય, ગાય, અજા, અવિ, અશ્વ, આયુષ્ય, જે યથાવિધિ શ્રાદ્ધ કૃત્તિકાથી ભરણી પર્યંત આપે, ૫૧ તેને આ ફલ મળે. તે શ્રાદ્ધકર્તા આસ્તિક શ્રદ્ધાવાળો અને મદમત્સર રહિત હોવો જોઈયે. ૫૨

ટીકા. કૃત્તિકા નક્ષત્રને પહેલું કરાંને ભરણી પર્યંત દરેક નક્ષત્રને દિવસે જે પુરુષ શ્રદ્ધાદાન કરે તેને લલ્લેલા અનુક્રમ પ્રમાણે સ્વર્ગાદિ આયુષ્ય પર્યંત ફલ મળે, પરંતુ તે શ્રાદ્ધકર્તાના આસ્તિક શ્રદ્ધાવાળો અને મદમત્સર રહિત હોય તો, આસ્તિક એટલે વિશ્વાસવાળો, શ્રદ્ધાવાળો=આદર ભાવવાળો. મદ એટલે ગર્વ, મત્સર એટલે રૂપ્યાં તેવડે રહિત. સ્વર્ગ=સર્વોત્કૃષ્ટસુખ, સંતાતિ=પુત્ર કન્યા રૂપી પ્રજા, ઓજસ્=પરાક્રમ, શૌર્ય=નિર્ભયપણું, ક્ષેત્ર પાકવાલું જેતર વલ્લ શરીર સામર્થ્ય, ગુણવાન્ પુત્ર, શ્રેષ્ઠત્વ=જ્ઞાતિપ્રાધાન્ય. સૌભાગ્ય=લોકની પ્રીતિ, સમૃદ્ધિ=ધનાદિ સંપત્તિ, મુખ્યતા=આગેવાનપણું, શુભ=કલ્યાણ, પ્રવૃત્ત ચક્રતા=જેની આજ્ઞા કોઈ તોડે નહીં, વાણિજ્યાદિ=વેપાર વ્યાજું જેતો અને ઢોર પાલવાનો ધંધો, આરોગ્ય=

રોગનો અભાવ, યજ્ઞ=સારી પ્રખ્યાતિ, રૂઢ વસ્તુના વિયોગ વિગેરેથી થયેલા શો-
કનો અભાવ, પરમગતિ=બ્રહ્મ લોક પ્રાપ્તિ, ધન=સુવર્ણાદિ, વેદ=ઋગ્વેદાદિ, ઔ-
ષધગુણ=રોગશાંતિ કુપ્ય=સોના રૂપા શિવાયનું તાંબૂ વિગેરે ધન, ગાય=પ્રસિદ્ધ જ
છે, અજા=વકરીઓ, અવિ=ઘેટા, અશ્વ=ઘોડા, આયુષ્ય=જીવંતુ. ૪૯—૫૦
૫૧—૫૨.

અર્થ. “એક એક માસ અધિક અધિક તૃપ્તિ પિતરની થાય છે” એ વચનવડે શ્રાદ્ધ
કર્મથી પિતરની તૃપ્તિ થાય, એમ કહ્યું તે અઘટતું છે. કારણ, તે તે સારા કિંવા
નઠારા કર્મના જોરથી સ્વર્ગમાં કિંવા નરકમાં ગયેલા માણસની પુત્ર વિગેરેઓએ
આપેલા અન્ન જલ વિગેરેથી તૃપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. કદાપિ સંભવ થાય તોપણ
તેઓ પોતાને વાસ્તે કાંઈ કરી શકતા નથી ત્યારે સ્વર્ગાદિ ફલ કેમ આપે; એ
શંકા ઉપર કહેછે, બે વચનવડે.

વસુરુદ્રાદિતિસુતાઃપિતરઃશ્રાદ્ધદેવતાઃ

પ્રીણયંતિમનુષ્યાણાંપિતૃન્શ્રાદ્ધેનતર્પિતાઃ ॥૫૩॥

આયુઃપ્રજાંધનંવિદ્યાંસ્વર્ગમોક્ષંસુસ્વાનિચ ॥

પ્રયચ્છંતિતથારાજ્યંનૃણાંપ્રીતાઃપિતામહાઃ ॥૫૪॥

॥ ઇતિશ્રાદ્ધપ્રકરણમ્ ॥

મૂળ. વસુરુદ્ર અને આદિત્ય એ પિતરશ્રાદ્ધમાં દેવતા (હોય છે) તે શ્રાદ્ધવડે તૃપ્ત
થઈને માણસના પિતરને તૃપ્ત કરે છે. ૫૩ આયુષ્ય પ્રજા ધન વિદ્યા સ્વર્ગ મોક્ષ
સુખ તથા રાજ્ય પ્રસન્ન થયેલા પિતર માણસને આપે છે. ૫૪

ટીકા. અહિં કેવલ દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત, ઇત્યાદિ નામના મરનાર માણસજ શ્રાદ્ધ કર્મમાં
દેવતા સ્વરૂપ વડે પૂજવા લાયક પિતા પિતામહ ઇત્યાદિ શબ્દવડે કહેવાય છે એમ
નથી. પણ શ્રાદ્ધના અધિષ્ઠાતા (અધ્યક્ષ) જે વસુરુદ્ર અને આદિત્ય તેમની સાથેજ
તેઓ તે શબ્દવડે કહેવાય છે. તે માટે શ્રાદ્ધના અધિષ્ઠાતા દેવતા જે વસુરુદ્ર
ઇત્યાદિ તે, પુત્ર વિગેરેઓએ આપેલા અન્ન પાનાદિવડે તૃપ્ત થઈને દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત,
ઇત્યાદિ જે મરનાર માણસ, તેમને પણ તૃપ્ત કરે છે; અને શ્રાદ્ધ કરનાર પુત્ર

વિગેરેને ફઠ આપે છે. જેમ મર્મનું પોષણ થવા સારૂ બીજાં આપેલા સારા જ્વાનવડે માતા પોતે તૃપ્ત થઈને પેટમાં રહેલા મર્મને પણ તૃપ્ત કરેછે, અને જ્વાન પાન આપવાવાળા પોતાના વર વિગેરેને ઉપકારના વદલામાં પુત્ર સંતાન રૂપી સારું ફઠ આપેછે. તે પ્રમાણે વસુદેવ અને આદિત્ય એ પિતા પિતામહ અને પ્ર- પિતામહ શબ્દવડે કહેવાય છે. કેવલ (ફક્ત) દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત, ઇત્યાદિ (મ- રનાર માણસજ) શ્રાદ્ધમાં પૂજવા લાયક દેવતા છે એમ નથી. વારું તેથી શું થાય- છે? પોતે તૃપ્ત થઈને મનુષ્યના પિતર જે દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત, ઇત્યાદિ તેમને પણ વિશેષજ્ઞાનશક્તિના યોગથી તૃપ્ત કરેછે. વળી તે પિતરને તૃપ્ત કરેછે એટલુંજ નહીં, પણ શ્રાદ્ધ કરનાર લોકોને આયુષ્ય પ્રજા ધન વિદ્યા સ્વર્ગ મોક્ષ સુખ રાજ્ય અને બીજાં પણ શાસ્ત્રોક્ત ફઠ પોતે તૃપ્ત થયેલા વસુદેવ ઇત્યાદિ પિતર આપે છે. ૧૭ શ્રાદ્ધ પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. ॥છ॥

અ. દૃષ્ટ ફઠના અને અદૃષ્ટ ફઠના સાધન એવાં કર્મ કહ્યાં અને હવે પછી કહેવા- શે, તેમના સ્વરૂપની અને ફઠની સિદ્ધિ વિગ્ર નહીં આવે તો થાય માટે વિગ્ર મટાડવાને વાસ્તે જે કરવાનાં કર્મ છે તે કહેવાને સારું પ્રથમ વિગ્રના પેદા કર- નાર અને જળાવનાર કારણ કહે છે, કેમકે, બેઝ તરેના કારણ સમજવાથી સમૂહગું વિગ્ર પેદા થાયજ નહીં તેને વાસ્તે, અને કદાપિ થયું તો તેનો નાશ થવાને વાસ્તે વિચારવાળા લોકો ઉદ્દાગ કરે, જેમ રોગના બેઝ તરેના કારણ સમજવાથી.

॥ અથાવિનાયકસ્તપનાવિધિર્ગણપતેકલ્પશ્ચ ॥

વિનાયકઃકર્મવિઘ્નસિંહુયર્યાવિનિયોજિતઃ

ગણાનામાધિપત્યેચરુદ્રેણબ્રહ્મણાતથા ॥૧॥

મૂલ. કર્મમાં વિગ્ર થવા સારૂ વિનાયકને રુદ્રે અને વળી બ્રહ્માય નમિલો છું. તથા ગણ લોકનો અધિપતિ પણ તેને કીધો છે. ૧

ટીકા. પુરુષાર્થના સાધન એવાં જે કર્મ છે તેમાં વિગ્ર થવા સારૂ એટલે જેથી તે કામ બની સકે નહીં એવો કાંઈ ઘાત થવા સારૂ વિનાયકને અધિકારી નમિલો છે

હરદેવે અને ત્રણાચે. મૂકમાંના “વઢી” શબ્દથી વિણૂચે (પણ તેને અધિકારી કીધો છે.) તથા પુષ્પ દંત વિગેરે ગણલોકોનો અધિપતિ—સ્વામી પણ તે વિનાયકને કીધો છે. ૧

અં. એ પ્રમાણે વિઘ્નનો ઉત્પન્ન કરનાર કહીને હવે વિઘ્નના લક્ષણ બતાવવા સારુ કહે છે અહીં વચનબદ્ધે.

તેનોપસૃષ્ટોયસ્તસ્યલક્ષણાનિનિબોધત ॥

સ્વપ્રેવગાહતેત્યર્થજલંમુંડાંશ્વપદ્યતિ ॥૨॥

કાષાયવાસસશ્વેવકલ્યાદાંશ્વાધિરોહતિ ॥

અંત્યજૈર્ગર્દભૈરુષ્ટ્રૈઃસહૈકત્રાવાતિષ્ઠતિ ॥૩॥

વ્રજન્નપિતથાત્માનંમન્યતેનુગતંપરૈઃ ॥ ૬૭ ॥

મૂ. તેણે જ્ઞાત્યો જેને હોય તેનાં લક્ષણ એવાં સમજવાં કે સ્વપ્રમાં અતિશે જલ્દમાં ડુબે. મુંડિયાને જુવે ૨ કાષાયવસ્ત્રવાળાને જુવે માંસ ભક્ષક ઉપર બેસે. અંત્યજ ગધેડા અને ડંટ સાથે એક ઠેકાણે ઉભો રહે. ૩ તથા પોતે જતો હોય ત્યાંહા પાછલ્લ બીજા આવે છે એમ માને.

ટી. તે વિનાયકે જે માણસને જ્ઞાત્યો હોય તેના લક્ષણ=ઓઢાલવાના ચિન્હ (કહું છું) હે મુનિલોકો તમે જાણજો. (આ ઠેકાણે દિતીય પુરુષનું ક્રિયાપદ મુકીને (ફરીથી મુનિજનને બોધ કરે છે તે શાંતિક પ્રકરણના પ્રારંભને વાસ્તે. સ્વપ્રવાસ્થામાં ઘણા પાળોમાં ડુબે=મોટા પ્રવાહવડે તળાઈ જાય કેવા ડુબી જાય. બોડી નાચેલા માથાના પુરુષને જુવે. રાતાં તથા લીલાં રંગેલાં વસ્ત્ર ઓઢીલા માણસને જુવે માંસ ભક્ષક ગધેડા વિગેરે પક્ષી વાઘ વિગેરે પશુ ઉપર અસ્વાર પાય. વઢી ચાંદાલ વિગેરે અંત્યજ (અતીનીચ) લોકોની સાથે અને ગધેડા ડંટ એમની જોડે વિટલાઈને એક આસન ઉપર ઉભો રહે. ૨--૩. વઢી પોતે એકલો જતો હોય તો પણ ત્યાંહી પછવાડે બીજા શત્રુ દોડતા આવે છે એમ માને.

અ. એ પ્રમાણે સ્વપ્રદર્શનના પ્રકાર કહીને હવે પ્રત્યક્ષ ચિન્હ કહે છે અહીં વચનબદ્ધે.

विमनाविफलारंभः संसीदत्यनिमित्ततः ॥४॥

तेनोपसृष्टोलभतेनराज्यंराजनंदनः ॥

कुमारीनचभर्तारमपत्यं गर्भमंगना ॥५॥

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्चनशिष्योध्ययनंतथा ॥

वणिगलाभंनचाप्नोति कृषिंचापिकृषीवलः ॥६॥

मूळ. विमनस्क निष्फलारंभ अने निमित्त विना दीन थाय. ४ तेनी सप्तमः आवेला राज पुत्रने राज्य मळे नही. कुमारीने भर्ता स्त्रीने गर्भ अने प्रजा. ५ श्रोत्रियने गुरुपद शिष्यने अध्ययन वाणियाने लाभ तथा खेतीवाळाने पाक नही मळे. ६ टीका. घेला मनवाळो वळी जेनो आरंभ एटले उद्योग निष्फल=व्यर्थ थाय. अने विना कारण दीन थाय. ४ राज पुत्र=राजाना कुळमां उत्पन्न थयेलो अने विद्या पराक्रम विगेरे गुणवाळो होय तोपण तेने राज्य मळे नही. कुमारी=रुपाळी सारा लक्षणवाळी अने नामीचा कुळनी कन्या होय तेने पण जोइये तेवो वर मळे नही. ऋतुवाळी स्त्रीने गर्भ, अने गर्भिणी थयेली स्त्रीने प्रजा संतान थाय नही. श्रोत्रिय=वेदादि विद्या भणेलो अने अर्थ जाणनार होय तोपण तेने गुरुनी पदवी नही मळे. नसता सदाचार इत्यादि गुणवाळो शिष्य होय तोपण तेने कोइ ठेकाणे भणवानुं किंवा सारी विद्या संबंधी वार्ता श्रवण करवानुं मळे नही. वेपारी वाणियो वेपारना काममां हुशियार होय तोपण तेने वेपारमां लाभ (नफो) नही मळे. खेतीवाळो खेडु पोताना काममां मेहनत करे तोपण सारो पाक आदीने खेतीनुं फळ तेने मळे नही. एरीते जे धंधावडे जे जीवतो होय, ते धंधामां तेनो उद्यम जो निष्फल थाय, तो ते लक्षण उपर्यां जाणवं के तेने विघ्नराज विनायकनो उपद्रव थयो छे. ५ ६

भव. ए प्रमाणे बेउ तरेनो कारण कहीने विघ्न मटवाने वास्ते करवानुं कर्म कहे छे.

स्नपनंतस्यकर्तव्यपुण्योन्निवीधिपूर्वकम् ॥

गौरसर्षपकल्केनसाज्येनोत्सादितस्यच ॥७॥

મૂલ. પુણ્ય દિવસે યથા વિધિ તેને અભિષેક કરવો. ઘૃત મિશ્ર ગૌર સર્ષપના ચૂર્ણવડે તેના અંગનું મર્દન કરવું. ૫

ટીકા. જેને વિનાયકનો ઉપદ્રવ થયો હોય અથવા થશે એમ (લક્ષણ ઉપરથી જણાતું) હોય તો તે પુરુષે અનુકૂળ તિથિ નક્ષત્રવાળા સારા દિવસને વિષે, શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વડે અભિષેક કરવો. પણ રાત્રીયે ન કરવો. અભિષેકનો વિધિ સાઢા આઠ વ-
ચનવડે કહે છે કે, ધોળા સર્ષવની ક્ષીણી વાટેલી મૂકી ધીમાં મેઢવી દર્દને તે વડે તેના અંગનું મર્દન કરવું. ૭

‘ સર્વૌષધૈઃ સર્વગંધૈર્વિલિપ્તશિરસસ્તથા ॥

ભદ્રાસનોપવિષ્ટસ્યસ્વસ્તિવાચ્યાદિજાઃ શુભાઃ ॥૮॥

મૂલ. સર્વૌષધિવડે અને સર્વ ગંધવડે મસ્તકને લેપ કરીને ભદ્રાસન ઉપર બેઠેલાને સારા બ્રાહ્મણોયે સ્વસ્તિવાચન કરવું. ૮

ટીકા. પ્રિયંગુ નાગકેશરિયાદિ સર્વૌષધ, ચંદન અગર કસ્તુરી ર્યાદિ સર્વ ગંધવડે મસ્તકને લેપ કરીને, જેનું લક્ષણ કહેશે તેવા ભદ્રાસન ઉપર બેઠેલાને સારા વિદ્યાધ્યયન સદાચાર સંપન્ન અને રૂપાળા એવા ચાર બ્રાહ્મણોયે તે સમયે ગૃહ્ય સૂત્રોક્ત માર્ગ પ્રમાણે પુણ્યા હવાચન કરવું. ૮

અશ્વઘ્થાનાદ્રજસ્થાનાદૂલમીકાત્સંગમાધ્રદાન્ ॥

મૃત્તિકાંરોચનાંગંધાન્ગુગુલંચાપ્મુનિઃક્ષિપેન્ ॥૯॥

મૂલ. અશ્વસ્થાન થકી ગજસ્થાન થકી રાફડા થકી સંગમ થકી, અને હૃદ થકી મૃત્તિકા, ગોરોચન ગંધ ગુગલ જલમાં નાલેવાં. ૯

ટીકા. ઘોડા બાંધવાની જમ્યામાંથી, હાથી બાંધવાની જમ્યામાંથી, (કીડી વિગેરેના) રાફડામાંથી, બે નદીઓનો સંગમ થવાની જમ્યામાંથી, અથાક પાળી જાંઠા રહે તેને હૃદ કે ધહો કહે છે, ત્યાંથી આણેલી, એવી પાંચ પ્રકારની મૃત્તિકા ગંધ ચંદન કુકુમ અગરુ ર્યાદિ તથા ગુગલ એટલી જનસ જલમાં નાલવી. ૯.

યાઆદ્વતાલોકવૈશ્વનુર્ભિઃકલશૌહૃદાન્ ॥

ચર્મણ્યાનુદેરક્તેસ્થાપ્યંભદ્રાસનંતતઃ ॥૧૦॥

મૂલ. જે એક રંગના ચાર ઘડા વડે હૃદમાંથી ભરી આણેલું. પછી રાત્રું વઢવનું ચામડું (પાથરીને) તેની ઉપર ભદ્રાસન મુકવું. ૧૦

ટીકા. પાંચ મૃત્તિકા વિગેરે પદાર્થ તે જઙમાં નાખવા, કે જે જઙ સરખા રંગ વાળા ચાર સારા વગર છિદ્રના કોરા કલશ વડે હૃદમાંથી અથવા સંગમમાંથી ભરી આણેલું. હોય. ત્યાર પછી રાત્રા રંગનું વઢવનું ચામડું ઉત્તર દિશા ભળી વાઢ અને પૂર્વ દિશા ભળી તેનું ગઢું કરીને પાથરવું. અને તેની ઉપર ભદ્ર એટલે સુંદર રઢિયામણું શ્રીપર્ણીના લાકડા વડે બનાવેલું આસન પાટલો કે વાજટ, તેને ભદ્રાસન કહે છે, તે મુકવું. સ્થાપન કરવું. પછી પૂર્વોક્ત જઙ મૃત્તિકા સર્વ ગંધ વિગેરેથી ભરેલા આંવા વિગેરેના કોમઢ પત્ર વડે શોભિતા વઢી જેમના કંઠે ફુલના હાર વીટેલા ચંદનથી પુજેલા વઢી નવા કોરા લુગડા વડે સુશોભિત એવા ચાર કલશ પૂર્વે દક્ષિણ રૂત્યાદિ ચારે દિશાયે મુકીને લીપેલી શુદ્ધ ભૂમિ ઉપર પંચ રંગ વડે સ્વસ્તિકનો સાથિયો પૂરીને તેની ઉપર વઢવનું રાત્રું ચામડું ઉત્તર ભળી કેશ વાઢું અને પૂર્વ દિશા તરફ ઢોક વાઢું એવું કરીને પાથરવું. ને તેની ઉપર ધોળા વસ્ત્રવડે ઢાંકેલો વાજટ કે પાટલો માંડવો. એને ભદ્રાસન કહે છે. તેની ઉપર બેઠલા પજમાનને બ્રાહ્મણોયે સ્વસ્તિ વાચન કરવું, ૧૦

સહસ્રાક્ષંશતધારમૃષિભિઃપાવનંકૃતમ્ ॥

તેનત્વામભિષિંચામિપાવમાન્યઃપુનંતુતે ॥૧૧॥

મૂલ. સહસ્રાક્ષ શતધાર અને પાવન એવું જે ક્ષીઓયે કયું છે. તે વડે તને અભિષેક કરું છું તે પવિત્ર તને શુદ્ધ કરો. ૧૧

ટીકા. સ્વસ્તિ વાચન થયા પછી જેઓના પતિ અને પુત્ર હયાત છે એવી અને રૂપાળી ગુણવાળી તથા સારા પોશાકવાળી સ્ત્રીઓયે ચંદન પુષ્પ અને અક્ષત વડે મંગલ વધામણું જેનું કીધું છે અને જે પૂર્વ દિશા ભળી સ્થાપન કીધો છે તે કલશ હાથમાં લઈને ગોરે આ અર્થવાળા મંત્ર વડે અભિષેક કરવો. સહસ્રાક્ષ=

વૃક્ષજાતિ. બહુકરીને શેષ્ણનું સાઢ, જેને મરાઠી ભાષામાં શૈવળી કહે છે.

(૧૯૨)

અનેક શક્તિવાહું, શતધાર= ઘણા પ્રવાહ વાહું, અને પાવન=પવિત્ર એવું જે જલ મનુ આદિ ઋષિ લોકોએ કચું છે, તે જલવડે તને=વિનાયકના ઉપદ્ર-
વવાલાને તે ઉપદ્રવની શાંતિ થવા સારું હું અભિષેક કરું છું. આ પવિત્ર જલ તને શુદ્ધ કરા. ૧૧

ભંગતેવરુણોરાજાભંગસૂર્યોવૃહસ્પતિઃ ॥

ભગમિદ્રશ્વવાયુશ્વભંગસપ્તર્ષયોદદુઃ ॥૧૨॥

મૂઝ. તને વરુણ રાજા સૌભાગ્ય આપશે. તથા સૂર્ય અને વૃહસ્પતિ સૌભાગ્ય આપશે. ઇંદ્ર અને વાયુ સૌભાગ્ય આપશે. સપ્તઋષિ સૌભાગ્ય આપશે. ૧૨

ટીકા. સાર પછી દક્ષિણ દિશા મળી મુકેલી ત્રીજો કલશ લઈને આ અર્થ વાળા મંત્ર વડે અભિષેક કરવો. વરુણ રાજાર્થી માંડીને સપ્તઋષિ સુધી દેવતાઓ તને સૌભાગ્ય કલ્યાણ આપશે. ૧૩

યત્તેકેશેષુદૌર્ભાગ્યંસીમંતેયચ્ચમૂર્ધ્નિ ॥

લલાટેકર્ણયોરક્ષ્ણોરાપસ્તન્ધનંતુસર્વદા ॥૧૩॥

મૂઝ. તારા કેશને વિષે, સીમંતને વિષે, મસ્તકને વિષે, કપાલને વિષે, કાનને વિષે અને આંખને વિષે, જે દૌર્ભાગ્ય હશે તે જલ દેવતાઓ શાંત કરશે. ૧૩

ટીકા. પછી ત્રીજો કલશ લઈને આ અર્થ વાળા મંત્ર વડે અભિષેક કરવો. તારા કે-
શને વિષે જે દૌર્ભાગ્ય એટલે અકલ્યાણ, તથા સીમંત એટલે કેશ બે વાજુ
જુદા પાડવાથી વચ્ચેનો ભાગ (જેને સેધિયો કહે છે) તેને વિષે, માથું કપાલ
કાન અને આંખને વિષે જે અકલ્યાણ હશે તે સઘળું જલ દેવતાઓ શાંત ક-
રશે એટલે મટાડશે. સાર પછી ચોથો કલશ લઈને પૂર્વોક્ત ત્રણે મંત્ર વડે
અભિષેક કરવો. કારણ “ સઘળા મંત્ર વડે ચોથો કલશ ” એ સ્મૃતિ વચન
પ્રમાણ છે ૧૩

સ્નાતસ્યસાર્ષપંતૈલંસ્તુવેણૌદુંબરેણતુ ॥

(૧૯૩)

જુહુયાન્મૂર્ધનિકુશાન્સવ્યેનપરિગૃહ્યતુ ॥૧૪॥

મૂળ. અભિષેક સ્નાન થયા પછી તેના મસ્તક ઉપર ઢાંચે હાથે દર્ભ જાલીને ઔદું-
વર સુવ વડે સર્ષવનું તેલ હોમવું. ૧૪

ટીકા. ઉપર કહેલા વિધિથી અભિષેક સ્નાન (યજમાનનું) થયા પછી તેના માથાં
ઉપર ઢાંચે હાથે દર્ભ જાલીને તેવા દર્ભ વડે ઢાંકેલા મસ્તક ઉપર ઉંચરડાના
લાકડાનો સુવ—સરવા વડે સર્ષપના તેલનો હોમ ગોરે કરવો આગળ 'કહેશે'
તે મંત્ર વડે. ૧૪

મિતશ્ચસંમિતશ્ચૈવતથાશાલકટંકટૌ ॥

કૂષ્માંડોરાજપુત્રશ્ચત્ત્યંતેસ્વાહાસમાન્વિતૈઃ ।

નામભિર્વાલિમંત્રૈશ્વેનમસ્કારસમાન્વિતૈઃ ॥૧૫॥

મૂળ. મિત, સંમિત, શાલ. કટંકટ, કૂષ્માંડ, અને રાજપુત્ર, એ નામ સ્વાહાશબ્દ
વાળા ભર્ગીને પછી નમઃશબ્દવાળા વલિમંત્ર વડે વલિદાન કરવું. ૧૫

ટીકા. મિતં સંમિતં ઇત્યાદિ વિનાયક દેવના નામના છેડે સ્વાહાશબ્દ અને આરંભે
પ્રણવ (ઓંકાર) ભર્ગીને હોમ કરવો, એમ પાછળના વાક્ય જોડે સંબંધ કર-
વો. સ્વાહાશબ્દનો યોગ થયેથી સંસ્કૃત ભાષામાં ચતુર્થી વિભક્તિ કરવી. પડે
તેથી, ઓં મિતાય સ્વાહા, ઓં સંમિતાય સ્વાહા, ઓં શાલાય સ્વાહા, ઓં કટંકટાય
સ્વાહા, ઓં કૂષ્માંડાય, સ્વાહા ઓં રાજ પુત્રાય સ્વાહા, એવા છ મંત્ર થાય છે. ચાર પછી
લૌકિક અગ્નિ ઉપર સ્થાલીપાકના વિધિપ્રમાણે ચોખાનો ભાત રાંધીને તેજ
મંત્ર વડે અગ્નિ ઉપર હોમ કરીને હોમ કરતાં શેષ વધેલા ભાતનું વલિદાન,
ઈંદ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરુણ, વાયુ, કુબેર, ईशान, બ્રહ્મા, તથા અનંત એ
(દિક્પાલ) દેવતાઓને ચતુર્થી વિભક્તિ અને નમઃશબ્દ વાળા તેં તે (ઈંદ્રાય
નમઃ) નામ એવા મંત્ર વડે કરવું. ૧૫

અથ. ચાર પછી શું કરવું તેને વાસ્તે કહે છે ચાર વચન વડે.

દદ્યાચતુષ્પથેશૂર્પેકુશાનાસ્તૌયેંસર્વતઃ

(૧૯૪)

કૃતાકૃતાસ્તંદુલાંશ્વપલલૌદનમેવચ ॥૧૬॥

મત્સ્યાન્પક્વાંસ્તથૈર્વામાન્માંસમેતાવદેવતુ ॥

પુષ્પંચિત્રસુગંધંચસુરાંચાત્રિવિધામપિ ॥૧૭॥

મૂલકંપૂરિકાપૂપાંસ્તથૈર્વૉડેરકઃસ્વજઃ ॥

દધ્યન્નંપાયસંચૈવગુડપિષ્ટંસમાદકમ્ ॥૧૮॥

एतान्सर्वान्समात्तव्यभूमौकृत्वाततःशिरः ॥

विनायकस्यजननीमुपतिष्ठेत्ततोर्विकां ॥૧૯॥

મૂલ. શૂર્પમાં ચારે પાસથી દર્ભ પાથરીને તેમાં એકવાર છહેલા ચોખા તિલપિષ્ટમિશ્ર માત ૧૬ કાચા પાકા મત્સ્ય અને તેવુંજ માંસ ચિત્ર પુષ્પ સુગંધિ પદાર્થ ત્રણ પ્રકારની સુરા. ૧૭ મૂલો પુરી અપૂપ ડેડેરકની માઝા દહીં દહીંમાત દુધપાક ગુડપિષ્ટ તથા લાડુ. ૧૮ એ સર્વે પદાર્થ મેહલીને ચતુષ્પથ ઉપર બલ્લિદાન વિનાયકને આપવું. તે ભૂમિઉપર મસ્તક મેહલીને પછી વિનાયકની માતા અંબિકાની સ્તુતિ કરવી, તે અર્ધ્ય અને દુર્વા સર્ષપ યુક્ત પુષ્પાંજલિ આપીને. ૧૯

ટાંકા. એકવાર છહેલા ચોખા વિગરે સર્વ પદાર્થનો નૈવેદ્ય વિનાયકદેવને અને તેની જોડે તેની માતાને પણ આગળ મેહલીને ભૂમિ ઉપર મસ્તક નીચું કરીને “ તત્પુરુષાય વિદ્યહે વ્રતુંડાય ધીમાહિ, તન્નોદંતી પ્રચોદયાત્ ” આ મંત્ર કહે વિનાયક દેવને તથા “ સુભગાયૈ વિદ્યહે કામમાલિન્યૈ ધી માહિ, તન્નો ગૌરી પ્રચોદયાત્ ” આ મંત્ર વડે અંબિકાને નમસ્કાર કરવો. ત્યાર પછી નૈવેદ્ય પુરીને બાકી રાખેલું સર્વ સામગ્રી ચારે પાસે જેમાં દર્ભ પાથરેલા છે એ સુપ-ડામાં પુરીને ચતુષ્પથ એટલે ચોખંડી ઉપર બલ્લિદાન આપવું. તે આપતાં વેળાએ “ બલિગૃહં ત્વિમેદેવા ” ઇલાદિ મંત્ર ભળવા. તે મંત્રનો અર્થ આ કે “બલિદાન આપેલું છે તે આ દેવતાઓએ ગ્રહણ કરવું. આદિત્ય વસુ મરુત્ આશ્વિનક્રિમાર રુદ્ર સુવર્ણ પન્નગ ગ્રહ અસુર યાતુધાન પિશાચ માતૃગણ નગ શાકિની વૃક્ષ વે-તાલ યોગિની પૂતના શિયા જંબક સિદ્ધ ગંધર્વ નાગ વિદ્યાધર નર દિક્પાલ

લોકપાલ અને જે વિઘ્ન વિનાયક તથા જગત્ની શાંતિ કરનાર બ્રહ્માદિમાહા
 ઋષિ (એવોની પ્રાર્થના કરું છું કે) મને વિઘ્ન પાપ અને શત્રુ પેદા નથાઓ
 ભૂત પ્રેત તૃપ્ત થઈને મને સુખ આપે એવા પ્રસન્ન થજો. ” તિલપિષ્ઠ મિશ્ર માત
 એટલે છુંદેલા તલ ખેલેલો માત, ચિત્ર પુષ્પ એટલે અનેક રંગ વાળું ફુલ, અગરુ
 ચંદન ઇત્યાદિ સુંગધિ પદાર્થ ગોઠ્ઠની મહુડાની અને લોટની એવી વ્રણે જા-
 તની સુરા—મદિરા, મૂઝો અને પૂરી પ્રસિદ્ધ છે. અપૂષ્પ એટલે ઘીમાં તલેલા
 મહુંના લોટના માલપુડા, ઝંડેરક એટલે વડાની માઝા, મુઢાપિષ્ઠ એટલે ગો-
 લમાં ખેલેલોલોટ અર્થાન્ કુલેરના લાડુ. તથા લાડુ ચુર્મા વિગેરેના. ચાર પછી
 વિનાયકદેવની અને તેની માતા અંબીકાની પ્રાર્થના આગળ કહેશે તે મંત્ર વડે
 કરવી શું કરીને કરવી તે કહે છે કેપુષ્પ સાહિત જલ વડે અર્ઘ આપીને દુર્વા
 સર્ષવ સાહિત પુષ્પાંજલિ આપીને. ૧૬--૧૭--૧૮--૧૯

અવ. પ્રાર્થના કરવાનો મંત્ર કહે છે.

દૂર્વાસર્ષપપુષ્પાણાંદત્વાર્ધપૂર્ણમંજલિમ્ ॥૨૦॥

રૂપંદેહિયશોદેહિભગંભવતિદોહિમે ॥

પુત્રાન્દોહિયનંદોહિસર્વાન્કામાંશ્વદેહિમે ॥૨૧॥

ટીકા. વિનાયકની પ્રાર્થના કરતી વેળાએ “ભવતિ” પદ કાઢીને તેને બદલે “ભગવન્”

એવું પદ ધણવું. હે ભવતિ દેવો, મને રૂપ આપ. યશ આપ. ભાગ્ય આપ-પુત્ર આપ-
 ધન આપ. તથા સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થ આપ. ૨૦

તતઃસુક્રાંબરધરઃસુક્રમાલ્યાનુલેપનઃ ॥

બ્રાહ્મણાન્ભોજયેદદ્યાદ્વસ્ત્રયુગ્મંગુરોરપિ ॥૨૨॥

મૂઝ. ચાર પછી શુભ વસ્ત્ર પેહરીને શુભ પુષ્પની માઝા અને શુભમંથ ધારણ કરીને
 બ્રાહ્મણોને જમાડવા. તથા ગૃહને પળ બે વસ્ત્ર આપવાં. ૨૧

ટીકા. ત્યારપછી અભિષેક સ્નાન થયા પછી યજમાને ધોળાં વસ્ત્ર અને ધોળા પુષ્પની માળા પેહરીને શ્વેતચંદનનો તિલક કરીને યથા શક્તિ બ્રાહ્મણોને ભોજન આપવું. અને વિદ્યા સત્કર્મ ક્ષત્રિયાદિગુણવાળો અને વિનાયકસ્તપનવિધિનો જ્ઞાતા એવા ગોરને બે વસ્ત્ર આપવાં. મૂઢમાંના “પણ” શબ્દર્થો યથાશક્તિ દક્ષિણા પણ વિનાયક દેવની પ્રસન્નતા સારુ બ્રાહ્મણોને આપવી તેમાં અનુષ્ઠાન પ્રયોગનો ક્રમ એવો કે ચાર બ્રાહ્મણો સાથે શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણવાળો અને મંત્રનો જ્ઞાતા એવા ગુરુએ ભદ્રાસનની રચના કરી રહ્યા પછી તેની પાસે વિનાયક દેવ તથા તેની માતા એ વેડની ગંધ પુષ્પદિગુણોપચારવડે ઉપર કહેલા મંત્રથી પૂજા કરીને ચરુ (ચોખ્ખા) રાંધીને ભદ્રાસન ઉપર વેઠેલા યજમાનનું પુણ્યાહવાચન કરીને ચાર કલશવડે અભિષેક તે યજમાન ઉપર કરીને સર્વથના તેલનો માથા ઉપર હોમ કન્યા પછી તથા ચરુનો (ખાતનો) (અગ્નિમાં) હોમ કરી રહ્યા પછી અભિષેક મંડપમાં ચારે દિશાએ ઇંદ્રાદિ લોકપાલ દેવતાઓને ચઢિદાન કરવું. યજમાને તો પછી સ્નાન કરીને શ્વેત વસ્ત્ર અને પુષ્પ માળા ધારણ કરીને ગુરુ જોડે લઈને વિનાયક દેવ તથા અંબિકાને ઉપહાર (નૈવેદ્ય) અર્પણ કરીને મૌલ્ય ઉપર માથું અડકાડીને અર્થાત્ નીચાવળીને નમસ્કાર કરીને પુષ્પ સહિત જઙ્ગલવડે અર્ધ આપીને દૂર્વાસર્ધવ મિશ્ર પુષ્પાંજલિ ચઢાવીને વિનાયક દેવની અને અંબિકાની પ્રાર્થના કરવી, ગુરુએ ઉપહાર સામગ્રીમાંનું બાકી (શેષ) રાખેલું સર્વ સાહિત્ય સૂપડામાં પુરીને ચોખ્ખાડીના રસ્તા વચ્ચે મુકવું. ત્યારપછી બે વસ્ત્ર દક્ષિણા અને બ્રાહ્મણોને ભોજન આપવું. વિનાયક સ્તપન વિધિ સમાપ્ત થયો. ૨૧

અવ. આ વિનાયક સ્તપન વિધિની સમાપ્તિ કરીને એનાં બીજાં પણ ફલ છે તે દેખાડવા માટે કહે છે.

एवंविनायकंपूज्यग्रहांश्वैवविधानतः ॥

कर्मणांफलमाप्नोतिश्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २३

મૂઢ. એમ વિનાયક દેવનું પૂજન તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિવડે ગ્રહનું પૂજન કરવાથી કર્મનું ફલ મળે તથા ઉત્કૃષ્ટશ્રી મળે. ૨૨

ટીકા. કહેલા પ્રકારવડે વિનાયક દેવનું પૂજન કરવાથી કર્મનું ફલ નિર્વિઘ્નથી મળે

એવી રીતે સમાપ્તિ કરીને આ પ્રયોગનું વીજું પળ ફળ છે તે કહે છે કે ઉત્કૃષ્ટ ઘળી મોટી શ્રી-ધન સંપત્તિ મળે. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ ધન સંપત્તિની જેને ઇચ્છા હોય તેને પળ એજ વિધિથી વિનાયક દેવની પૂજા કરવી. આદિત્ય વિગેરે ય-હની પીડા મટવાની તથા લક્ષ્મીવિગેરે ફળની ઇચ્છા જેને હોય તેને વાસ્તે યજ્ઞ કલ્પ કહેવા સારુ યજ્ઞ પૂજાનો પ્રસંગ બતાવે છે, કે, આદિત્યાદિ યજ્ઞની પૂજા, આગલ કહેવોછે. તે વિધિવડે, કરવાથી કામ ધંધાની ફળ સિદ્ધિ તથા ધન સંપત્તિ મળે છે. ૨૨

અવ. આ કર્મ થકી નિત્ય ફળનો (અવિનાશિ ફળનો) તથા વાંછિત ફળનો યોગ થાય, એમ કહે છે.

આદિત્યસ્યસદાપૂજાંતિલકંસ્વામિનસ્તથા ॥

મહાગણપતેશ્ચૈવકુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્નુયાન્ ॥૨૪॥

॥ ઇતિગણપતિકલ્પઃ ॥ અથગ્રહશાંતિપ્રકરણમ્ ॥

મૂલ. આદિત્યની સદા નિરંતર પૂજા તથા સ્વામિકુમાર અને મહા ગણપતિનો તિલક કરવાથી સિદ્ધિને પામે. ૨૩

ટીકા. આદિત્ય—મગવાન્ સૂર્યનારાયણની પ્રતિ દિવસે રક્ત ચંદન કેશર કંકુ અને રાતાં ફુલ ઇત્યાદિ ઉપચારવડે પૂજા કરવાથી તથા સ્વામિકુમાર અને મહાગ-ણપતીની નિત્ય પૂજાકરવાથી આત્મજ્ઞાન થઈને સિદ્ધિને એટલે મુક્તિને પામે, એરીતે નિત્ય ફળનો યોગ થાય છે. આદિત્ય સ્વામિકુમાર અને મહાગણપતિ એ ત્રણના અથવા એઓમાંથી કોઈ એકના નામનો હેમ કિંવા રૂપાવડે બનાવેલો, તિલક ધારણ કરે તેના વાંછિત મનોરથની સિદ્ધિ થાય. સારી નેત્રની શક્તિ વધે. એ પ્રમાણે વાંછિત ફળનો યોગ થાય. ૨૩ ગણપતિ કલ્પ સમાપ્ત થયો. ॥છા॥

અવ. “એમ વિનાયક દેવનું પૂજન તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વડે યજ્ઞનું પૂજન કરવાથી ક-ર્મનું ફળ મળે તથા ઉત્કૃષ્ટ શ્રી મળે” એ વચન વડે યજ્ઞની પૂજા કરવાનું કર્મ સિદ્ધિ તથા ધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ ફલ કહ્યું, હવે વીજાં પળ ફળ કહે છે.

શ્રીકામઃશાંતિકામોવાગ્રહયજ્ઞસમાચરેત્ ॥

વૃષ્ટયાયુઃપુષ્ટિકામોવાતથૈવાભિચરન્નપિ ॥૧॥

મૂળ. લક્ષ્મીની કિંવા શાંતિની ઇચ્છા જેને હોય તેણે ગ્રહયજ્ઞ કરવો. વૃષ્ટિની આયુષ્ય-
ની અથવા પુષ્ટિની ઇચ્છા જેને હોય, તથા અભિચાર કરવાની જેને ઇચ્છા
હોય તેણે પળ. ૧

ટીકા. લક્ષ્મીની ઇચ્છા, એતો પૂર્વે કહ્યું તેનોજ અનુવાદ (પૂર્વે સિદ્ધ થયેલાનું કથન)
છે. શાંતિની—સંકટ અથવા આપત્ત મટવાની, ધાન્ય વૃદ્ધિ થવા સારુ સારા વ-
રસાદને વૃષ્ટિ કહે છે, તેની, આયુષ્યની એટલે અપમૃત્યુ દૂર થઈને લાંબા કાલ
સુધી જીવવાની, પુષ્ટિની નિર્દોષ શરીરની જેને ઇચ્છા હોય, તે સઘળાંયે ગ્રહ-
યજ્ઞ—સારી પેઠે ગ્રહની પૂજા કરવી. તેમ અભિચારની એટલે અદૃષ્ટ ઉપાય વૃદ્ધે
શત્રુને પીઠા થવાની જેને ઇચ્છા હોય તેણે પળ ગ્રહયજ્ઞ કરવો. મહના નામ ક-
હેછે કે, સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગલ બુધ, વૃહસ્પતિ શુક્ર શનૈશ્વર રાહુ અને કેતુ, એટ-
લા ગ્રહ કહેવાય છે. ૧

અર્થ. ગ્રહયજ્ઞ કરવો એમ કહ્યું તે શી રીત તેની કહે છે બે વચન વડે.

તામ્રિકાતૂસ્ફાટિકાદ્રક્તચંદનાત્સ્વર્ણકાદુભૌ ॥૨॥ .

રાજાતાદયસઃસીસાત્કાંસ્યાત્કાર્યાગ્રહાઃક્રમાત્ ॥

સ્વર્ણૈર્વાપટેલેખ્યાગંધૈર્મંડલકેષુવા ॥૩॥

મૂળ. તાંબાથી. સ્ફટિકથી, રક્ત ચંદનથી, અને સોનાથી બે, તથા રૂપાથી, લોઢાથી,
સીસાથી, અને કાંસાથી, ક્રમ પ્રમાણે ગ્રહ (કરવા.) અથવા વસ્ત્ર ઉપર સ્વર્ણ
વડે લખવા. અથવા ગંધ વડે મંડલમાં. ૨—૩

ટીકા. સૂર્યાદિ ગ્રહની મૂર્તિઓ તાંબુ સ્ફટિક વિગેરેથી અનુક્રમ પ્રમાણે કરવી. જો ન
મળે તો સ્વર્ણ એટલે તે તે ગ્રહના રંગવડે વસ્ત્ર ઉપર છંટકો લખવી ચિતરવી. અથવા
ગંધ એટલે રક્ત ચંદન વિગેરે તે તે રંગના ચંદન વડે મંડલ કાઢીને તેમાં લ-
ખવી, એમ અન્વય જાણવો. દ્વિભુજ વિગેરે વિશેષ વિચાર મત્સ્ય પુરાણમાં કહ્યોછે.
તે જાણવો. જેમ “કમલના આસન ઉપર બેઠેલો હાથમાં કમલ છે, અને કલમ જેવી
અંગકાંતિ છે. સાત ઘોડા વાળા રથમાં બેઠેલો અને બે હાથ વાળો એવો સૂર્ય

(૧૯૯)

સદા સર્વ કાલ (કરવો.) રંગે ધોલો ધોલું વસ્ત્ર પેહેરેલો દશ ઘોઢા વાલો શ્વેત આમૂષણવાલો હાથમાં ગદાવાલો બે હાથનો અને (મકને) વરદાન આપે (એવા આકારનો) ચંદ્ર કરવો. રાત્રી ફુલનો હાર અને રાત્રી વસ્ત્ર પેહેરેલો, શક્તિ ત્રિ-શૂલને ગદા જેણે જાલી છે. અને ચાર હાથવાલો તથા ઘેટા ઉપર બેસવાવાલો અને વરદાન આપવાવાલો એવો મંગલ. પીઢા હારને વસ્ત્ર પેહેરેલો અને કર્ણિકાર પુષ્પના જેવી જેની કાંતિ છે. ઢાલ તરવાર અને ગદા હાથમાં જાલી છે, સિંહ ઉપર બેઠો છે, અને વરદાન આપવાવાલો એવા આકારનો બુધ કરવો. દેવગુરુ તથા દેવગુરુ એ બેઠા પીઢા તથા શ્વેત રંગવાળા, ચાર હાથવાળા અને દંડ પ-કહેલો છે એવા, અને વરદાન આપવાવાળા, તથા રુદ્રાક્ષની માળા અને કમંડ-લું ધારણ કરી પું છે એવા કરવા. ઇંદ્રનીલમણિજેવી જેની કાંતિ, શૂલહાથમાં જાલ્યું છે, વરદાન આપવાવાળો, ગૃધ્ર પક્ષિ ઉપર બેઠેલો અને ધનુષ્ય વાળા હાથમાં છે, એવો શનૈશ્વર કરવો. ભયંકર મોઢાવાળો, ઢાલ તરવાર અને શૂલવાળો, વરદાન આપવાવાળો, અને કાળા સિંહાસન ઉપર બેઠેલો એવો રાહુ કહ્યો છે. રંગે ધૂમાડા જેવા, બે હાથવાળા, ગદાવાળા ભયંકર મોઢાવાળા ગૃધ્ર પક્ષિ ઉપર બેઠેલા અને વરદાન આપવાવાળા એવા કેતુગ્રહ અનેક કરવા. સર્વે ગ્રહ લોકનું ભલું કરવાવાળા છે તે કિરીટ મુગટવાળા અને પોતપોતાના એકસો આઠ અંગૂળ પ્રમાણ ઊંચા એવા સદાયે કરવા. ” એમની સ્થાપન કરવાની જગ્યા પણ તેમાંજ કહી છે કે “મધ્ય ભાગમાં આસ્કરનું, તેની દક્ષિણ દિશાએ મંગલનું, ઉત્તર દિ-શાએ ગુરુનું, ઈશાન દિશાએ બુધનું, પૂર્વ દિશાએ શુક્રનું આમેયી દિશાએ ચંદ્રનું, પશ્ચિમ દિશાએ શનિનું, નિર્ઋતિ દિશાએ રાહુનું, વાયવ્ય દિશાએ કેતુનું, શ્વેત તંતુલના અક્ષતવડે સ્થાપન કરવું.” ૨—૩

અથ પુજા કરવાનો વિધિ કહે છે.

યથાવર્ણપ્રદેયાનિવાસાંસિકુસુમાનિચ ॥

ગંધાશ્ચવલયશ્ચૈવધૂપોદેયશ્ચગુગ્ગુલઃ ॥

કર્ત્તવ્યામંત્રવંતશ્ચચરવઃપ્રતિદૈવતમ્ ॥૪॥

મૂલ. યથા વર્ણ વસ્ત્ર અને ગંધ પુષ્પ આપવાં. તથા ચલ્લિદાન કરવાં. ગુગ્ગુલનો ધૂપ દેવો.

પ્રત્યેક દેવતાના સમંત્રક ચરુ કરવા. ૪

ટીકા. યથાવર્ણ એટલે જે ગ્રહનો જેવો રંગ હોય તેવાં રંગના વસ્ત્ર અને ચંદન ફુલ આપવાં, બલિદાન આપવાં, સર્વે ગ્રહોને ધૂપ ગુગલનો દેવો, અગ્નિ સ્થાપનાદિ વિધિ પૂર્વક પ્રત્યેક દેવતાને વાસ્તે ચાર મુઠાં લેવી તે “હું ફલાણો તેમને માટે આ ભાગ કાઢું છું” એવા અર્થવાળા નિર્વાપ મંત્ર મળવાં ઇત્યાદિ વિધિથી ચરુ ભાત રાંધવા, ત્યાર પછી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિને વિષે ઇધ્માધાનથી તે આધારાજ્ય હોમ પર્યંત કર્મ કરીને સૂર્યાદિ ગ્રહને વાસ્તે અનુક્રમ પ્રમાણે આગલ્લ કહેશે તે મંત્ર-વડે આગલ્લ કહેશે તે તે સમિધનો આગલ્લ કહેશે તે રીતે હોમ કરીને ચરુનો (ભાતનો) હોમ કરવો. ૪

અર્થ. જે વચનવડે મંત્ર કહે છે.

આકૃષ્ણેનૈમંદેવાઅગ્નિર્મૂર્ધાદિવઃકકુન્ ॥

ઉદ્બુદ્યસ્વેતિચઋચોયથાસંખ્યંપ્રકીર્તિતાઃ ॥૫॥

બૃહસ્પતેઅતિદર્યસ્તથૈવાન્નાત્પરિસ્તુતઃ ॥

શન્નોદેવીસ્તથાકાંડાત્કેતુંકૃષ્વાન્નિમાંસ્તથા ॥૬॥

મૂળ. આ કૃષ્ણેન, ઇમં દેવા, અગ્નિ મૂર્ધાદિવઃકકુન્, ઉદ્બુદ્યસ્વ, એ મંત્ર યથા ક્રમ કહ્યા છે. ૫. બૃહસ્પતેઅતિઅદર્ય, તથા અન્નાત્પરિસ્તુત, શન્નોદેવી કાંડાત્, તથા કેતું કૃષ્વન્, ૬.

ટીકા. આ કૃષ્ણેન રજસા વર્તમાન ઇત્યાદિ નવ મંત્ર અનુક્રમ પ્રમાણે આદિત્યાદિ નવ ગ્રહના જાળવા. ૫—૬.

અર્થ. હવે સમિધ કહે છે.

અર્કઃપલાશસ્વદિરઅપામાર્ગોથપિપ્પલઃ ॥

ઉદુંબરઃશમીદૂર્વાકુશાશ્ચસમિધઃક્રમાન્ ॥૭॥

મૂળ. આકાંડો પાલશ્વર સેરડો સંમેટો પિપ્પલો, ઉંબરડો શમી (સમડો) એમની સોટી તથા દૂર્વા અને દર્ભ એટલી અનુક્રમ પ્રમાણે સમિધ છે. ૭

ટીકા. આકડો જાણી રહ્યાં હતાં અનુક્રમ પ્રમાણે સૂર્યચંદ્ર રહ્યાં હતાં ગ્રહની સમિધ છે. તે લીલી વસ્ત્રથી ભાંગેલી ન હોય એવી, છાલવાળી અને દશ અંગુળ લાંબી એવી સમિધો કરવી. ૭

एकैकस्यत्वष्टशतमष्टाविंशतिरेववा ॥

होतव्यामधुसर्पिभ्यांदध्वाक्षीरेणवायुताः ॥८॥

મૂઝ. એક એકને વાસ્તે અષ્ટોત્તરશત અથવા અઠાવીસ મધ ઘીં દહીં કિંવા દૂધવડે (ચરડીને) હોમવી. ૮

ટીકા. સૂ. વિગેરેમાંના એક એક દેવને વાસ્તે એકસો આઠ અથવા અઠાવીસ જેવો સં-
ખ્યો હોય તેટલી મધવડે ઘીવડે દહીંવડે અથવા દૂધવડે ચરડીને આકડા વિગે-
રેની સમિધનો હોમ કરવો. ૮

અથ. હવે ગ્રહનાં ભોજન કહે છે.

गुडौदानंपायसंचहविष्यंक्षीरषाष्टिकम् ॥

दध्योदनंहविश्चूर्णमांसंचित्रान्नमेवच ॥૯॥

दद्याद्द्रव्यक्रमादेवविप्रेभ्योभोजनंબુધઃ ॥

शक्तितोवायथालાભંસત્કૃત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૦॥

મૂઝ. ગુડૌદન, પાયસ, હવિષ્ય, ક્ષીરષાષ્ટિક, દધ્યોદન, હવ્ય, ચૂર્ણ, માંસ તથા ચિ-
ત્રાન્ન. ૯ જ્ઞાની પુરુષે ગ્રહનાં ક્રમ પ્રમાણે વિપ્રોને ભોજન યથા શક્તિ આપવું. અ-
થવા યથા લાભ વિધિ પૂર્વક સ્તુતિ કરીને આપવું. ૧૦

ટીકા. ગુડૌદન=ગોઢવડે મિશ્રિત કરેલો ખાત, પાયસ=દૂધપાક, હવિષ્ય=ઋષિધાન્ય,
ક્ષીરષાષ્ટિક=૬સાઠી ડાંગરના ચોખાનો ખાત દૂધવડે મિશ્રિત કરેલી, દધ્યો-
દન=દહીં ખાત, હવ્ય=ઘૂત મિશ્રખાત, ચૂર્ણ=તિલચૂર્ણ મિશ્રિત ખાત, માંસ=
મધ્ય માંસ મિશ્રિત ખાત, ચિત્રોદન=નાના પ્રકારના રંગવાળો ખાત, આ ગુડૌ-

૬ સાઠ રાત્રીથી પાકે અર્થાત્ બે મહિને પાકે તેને સાઠી ડાંગર કહે છે.

અથ. દક્ષિણા કહે છે.

दन विगेरे पदार्थ अनुक्रम प्रमाणे सूर्य विगेरे ग्रह देवताओंने वास्ते भोजनने अर्थे ब्राह्मणोंने आपवा. (अर्थात् ते ते अन्नवडे ब्राह्मणोंने जमाडवा.) ब्राह्मणोंने संख्या आपणी संपत्ति प्रमाणे समजी लेवी. गुडौदनादि जे पदार्थ कक्षा ते नहीं मळे तो जे मळ्युं होय ते भात विगेरे पदार्थ ब्राह्मणने पाद्य अर्घ्य इत्यादि पूजन विधियां सत्कार करीने मान साथे आपवा. ९—१०

धेनुःशंखस्तथानड्वान्हेमवासोहयःक्रमान् ॥

कृष्णागौरायसच्छागएतावैदक्षिणाःस्मृताः ॥११॥

मूळ. धेनु शंख बळद हेम वस्त्र अश्व काळी गाय लौह, घेटो ए अनुक्रम प्रमाणे दक्षिणा कहे छे. ११

टीका. धेनु=दुसणी गाय, शंख प्रसिद्ध छे, भारखमे एवो बळद, हेम सोनुं, वस्त्र पीळुं, अश्व=घोळो घोडो, काळी गाय, लौह=लोढानो पदार्थ हाथियार विगेरे, घेटो प्रसिद्ध छे, आ धेनु विगेरे पदार्थ अनुक्रम प्रमाणे सूर्य विगेरेने वास्ते दक्षिणा मन्वादिके कही छे. संभव होय स्यारनी आ वात छे. नहीं होय स्यारे तो यथा-शक्ति जे बीजुं कांइ होय ते आपवुं. ११

अव. जेने शांतिनी इच्छा होय तेणे साधारण रीते सर्वे ग्रह पूजवा एम कह्युं तेमां विशेष विचार कहे छे.

यश्चयस्ययदादुष्टःसतंयत्नेनपूजयेत् ॥

ब्रह्मणैषांवरोदत्तःपूजिताःपूजयिष्यथ ॥१२॥

मूळ. ज्यारे जेनो जे दुष्ट थयो होय, तेणे तेनै प्रयत्न करीने पूजन करवुं. ब्रह्मदेवे एमने वर आप्यो छे के तमे पूजायेला थईने मान करशो. १२

टीका. जे समयमां जे पुरुषनो जे ग्रह दुष्ट एटले बगडयो अर्थात् आठमुं बारमुं इत्यादि दूष्ट स्थान उपर आव्यो होय, स्यारे ते पुरुषे ते ग्रहनुं प्रयत्नवडे विशेष पूजन करवुं. कारण के आ सर्वे ग्रहोंने ब्रह्मदेवे पूर्वकाळमां वरदान आप्युं छे. तमे पूजायला याव स्यारे पूजा करनार लोकोने इष्ट (रुडुं मन गमलुं) फळ

આપીને તથા અનિષ્ટ સંકટ પીડા મટાડીને સારુ માન આપશો. ૧૨

અવ. શાંતિક પૌષ્ટિકં ઇત્યાદિ કર્મનો અધિકાર સઘ્નદ્વિજાતિને સમાન છે એમ કહ્યું તેમાં અભિષેકાદિ ગુણ યુક્ત રાજા લોકોને વધારે અધિકાર છે એમ બતાવેછે.

મૂળ. ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ ગ્રહાધીન છે. જગતનો ભાવ અને અભાવ પણ તે માટે રાજાઓને પ્રહ વિશેષ કરીને પૂજવા યોગ્ય છે. ૧૩

ગ્રહાધીનાનરેંદ્રાણામુચ્ચાયાઃપતનાનિચ ॥

ભાવાભાવૌચજગતસ્તસ્માત્પૂજ્યતમાગ્રહઃ ॥૧૩॥

इतिग्रहशांतिप्रक०अथराजादिधर्मप्रकरणं

ટીકા. જેમને રાજ્યાભિષેક થઈને રાજ્ય પદ મળ્યું તેવા રાજા લોકોને પ્રહ વધારે પૂજવા લાયક છે એમ કહેવાથી રાજાઓને પણ પૂજવા લાયક છે એમ સમજાય છે. એક વાતમાં કારણ કહે છે. પ્રાણીઓનો ઉત્કર્ષ=ભાગ્યોદય, અને અપકર્ષ=અપત્તિ (સંકટ) પ્રહના આધીન છે, તે માટે અધિકારી લોકોને પૂજવા લાયક છે. વળી સ્થાવર જંગમ રૂપી જગતના=સર્વ પદાર્થના ભાવ=ઉત્પત્તિ, અને અભાવ=નાશ, પ્રહને સ્વાધીન છે. તે વાસ્તે જો એ પ્રહ પૂજાયલા હોય તો તે તે સમયે ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય નહીં. જેવારે જોડ્યે તેવારે નહીં પેદા થાય અને કાઢવિના નાશ થાય; કારણ પ્રહ જગતના ईश्वर છે, તેથી જગતનું ભલું કરનાર લોકોયે પૂજવા જોડ્યે. માટે રાજા લોકોને શાંતિક પૌષ્ટિક કર્મને વિષે વિશેષ અધિકાર છે. તેમ ગૌતમે “ રાજા સર્વેનો ધર્મા છે, બ્રાહ્મણ વિના. ” એમ રાજાને અધિકારી ઠેરવીને “વર્ણોનું (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય ઇત્યાદિ પ્રજાનું) અને બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ ઇત્યાદિ આશ્રમનું ન્યાયવડે રક્ષણ કરવું” ઇત્યાદિ કેટલાક ધર્મ કહીને “દેવતાઈ ઉત્પાતનો વિચાર કરનાર લોકો જે કહે તે માનવું, કેમકે યોગક્ષેમ (સારું ભલું) થવાનું તેના સ્વાધીન છે, એમ પણ કેટલાક ઋષિની પ્રતિજ્ઞા છે. ” એ રીતે શાંતિક પૌષ્ટિક કર્મ કરવાનો હેતુ કહીને “શાંતિકર્મ પુણ્યાહ વાચન સ્વસ્થયન આયુષ્ય મંગલવાઙ્માં આભ્યુદાયિક કર્મ, તથા વિદેષણ સ્તંભન વિગેરે અભિચાર કર્મ (શત્રુને પીડાદાયક કર્મ) ઈશાલાયિ ઉપર કરવાં”

શિવમાનો અધિ.

એમ કહીને બતાવ્યા છે. ૧૩ યહ શાંતિકલ્પ સમાપ્ત થયો. ॥છા॥

અર્થ. ગૃહસ્થના સાધારણ ધર્મ કહીને હવે રાજ્યાભિષેકાદિ ગુર્ણવાળા ગૃહસ્થના (રા-
જાના) કેટલાક વિશેષ અને અંતરંગ ધર્મ છે તે કહે છે. (પોતાની જાતવડે
કરવાના તે અંતરંગ ધર્મ કહેવાયછે.)

મહોત્સાહઃસ્થૂલલક્ષઃકૃતજ્ઞોવૃદ્ધસેવકઃ ॥

વિનીતઃસત્વસપન્નઃકુલીનઃસત્યવાક્શુચિઃ ॥૧॥

અદીર્ઘસૂત્રઃસ્મૃતિમાનધુદ્રોઽપરુષસ્તથા ॥

ધાર્મિકોઽવ્યસનશ્ચૈવપ્રાજ્ઞઃશૂરોરહસ્યવિત્ ૨

સ્વરંઘ્રગોષ્ઠાઽન્વીક્ષિક્યાદંડનીત્યાંતયૈવચ

વિનીતસ્ત્વથવાર્તાયાંત્રથ્યાંચૈવનરાધિપઃ ૩

મૂળ. મહોત્સાહ, સ્થૂલલક્ષ, કૃતજ્ઞ, વૃદ્ધસેવક, વિનયવાન્ સત્યવાલો કુલ્લવાન્ સત્યવાદી પ-
વિત્, ૧ અદીર્ઘસૂત્ર સ્મૃતિવાલો અધુદ્ર, અપરુષધાર્મિક, વ્યસનરહિત પ્રાજ્ઞ, શૂર, રહ-
સ્યજ્ઞાની. ૨ સ્વરંઘ્રગોષ્ઠા, તથા આન્વીક્ષિકી, દંડનીતિ વાર્તા અને ત્રયી વિદ્યામાં
પ્રવીણ કરેલો એવો રાજા હોવો જોઈયે. ૩

ટીકા. પુરુષાર્થના સાધન એવાં કામ કરવાની ઝમેદને ઉત્સાહ કહેછે તે ઉત્સાહ મો-
હોટો જેનો હોય તે મહોત્સાહ. વેદના ઘણા અર્થની માહિતી જેને હોય તે સ્થ-
લલક્ષ્ય. બીજાંયે કરેલા ઉપકાર અને ઘાત જે વિસરે નહીં તે કૃતજ્ઞ. સત્કર્મમાં
આપણાથી જે વધારે હોય તે તપોવૃદ્ધ, તથા જ્ઞાનમાં જે વધારે તે જ્ઞાનવૃદ્ધ, એ
બેઉ પ્રકારના વૃદ્ધની વરદાસ કરે, તે વૃદ્ધસેવક. પૂર્વે “સંશય ભરેલું કામ કરવું
નહીં. દુશ્માદિ વચનવડે કહેલા જે ક્ષત્રિયને વિરોધી ન હોય એવા સ્માતક ધર્મ
નો જે સમૂહ તે વિનય શબ્દવડે કહેવાય છે, તેવા વિનયવાળો. સત્ત્વવાળો=ધી-
રજવાળો, એટલે સંપત્તિ અથવા વિપત્તિ આવે તો પણ હર્ષથી કિંવા વિષાદથી ર-
હિત. માતા અને પિતા એ બેઉ બાજુથી સારા કુલનો. સ્વભાવથી સહભાષણ ક-
રનાર. વાહારથી અને આખ્યંતરથી શૌચ (ચોખ્ખાઈ) રાખે તે પવિત્ર. અવશ્ય કર-

શા યોગ્ય એવાં કાર્યના આરંભ કરવામાં અને આરંભ કરેલાની સમોપ્તિ કરવામાં
 જે વિલંબ કરે નહીં, તે અદીર્ઘ સૂત્ર કેહેવામાં છે. જાણેલો અર્થ ખૂલે નહીં, તે
 સ્મૃતિવાળો. સમુજનો દ્વેષ કરે નહીં તે અક્ષુદ્ર. પરાયા દોષનો ઉચ્ચાર નહીં કરે,
 તે અપરુષ. વર્ણાશ્રમના ધર્મ પાળે, તે ધાર્મિક. વ્યસન જેને હોય નહીં તે વ્યસન
 રહિત કહેવાય. ૧૮ અઢાર જાતનાં વ્યસન છે. જેમ મનુ કહે છે કે “શિકારનો
 છંદ, જુવા વિગેરેની રમત, દિવસે નિદ્રા, પરાનંદા રાંડોનો ઇષક, મદ્યપાન, નાચ,
 ગાન, વાદ્ય, તથા કારણ વિના મટકતા ફરવું, એટલાં દશ વ્યસન કામથકી
 (મનના મનોરથ થકી) પેદા થાય છે, પૈશુન્ય (ચાડીયાપણું) સાહસ કર્મ, (વ-
 ગર વિચારનાં કામ) કપટથી વધ, ઈર્ષ્યા (પારકાનું સાહું થયેલું હુમાય નહીં).
 અસૂયા (ગ્રીવાના ગુણને વિષે દોષ બતાવવા), ધનનો વગાડ કરવો, ગાઢ દેવી,
 તથા માર મારવો, એટલા આઠ વ્યસન ક્રોધ થકી પેદા થાય છે,, તેમાં વઢી
 સાત વ્યસન અતિશય દુઃખદાયક છે. જેમ મનુ કહે છે કે “મદ્યપાન” રંડી-
 વાજી, જુવાનોંખેલ, અને મૃગયા (શિકારનો છંદ) એટલાં ચાર વ્યસન, કામ
 થકી પેદા થયેલાં વ્યસનવર્ગમાં ઘણાંજ કઠણ છે. માર મારવો, ગાઢ દેવી, ધ-
 નનો વગાડ કરવો, એ ત્રણ વ્યસન, ક્રોધોત્પન્ન વર્ગમાં ઘણાં નઠારાં છે., એવાં
 વ્યસન, જેને વઢ્યાં નથી તે વ્યસનરહિત કહેવાય છે. પ્રાજ્ઞ=ગંભીર અર્થના નિ-
 શ્ચય કરવામાં સમર્થ, શૂર=નિર્ભય, રહસ્યજ્ઞાની=ગુપ્ત રાખવાયોગ્ય વિચાર છાના
 રાખવાના કામમાં ચતુર, સ્વરંધ્રગોષ્ઠા=આપણા સાત પ્રકારના રાજ્યાંગમાં જે અંગ
 શિથિલ થાય કે શત્રુને પ્રવેશ થવા સાહું દ્વાર જેવું થાય તે સ્વરંધ્ર કહેવાય, તેવા
 સ્વરંધ્રનો ગોષ્ઠા એટલે ઢાંકનાર બંદોવસ્ત કરનાર, આત્મીશિક્ષકી=આત્મવિદ્યા, ધન
 મેઢવવાના અને સાચવવાના કામમાં ઉપયોગી વિદ્યાને દંડનીતિ કહેછે, જેથી
 વળત વેપાર ઢોર રાખવોં ઇચ્છાદિ ધન વધારવાના કામમાં જે ઉપયોગી તે વાત
 કહેવાય છે, ત્રયાં એટલે ક્ષત્રવેદ યજુર્વેદ અને સામવેદ એ વિદ્યાઓમાં વિદ્વાન્
 પંડિતોએ પ્રવીણ કરેલો. જેમ મનુ કહે છે કે “વેદત્રયજ્ઞાની જે વિદ્વાન્ તેમની
 પાશેથી વેદત્રયી, દંડનીતિ જાણનારપાશેથી દંડનીતિ, લોકવ્યવહારથકી

પારકાનું ધન લુટી લેવું અને પારકાને આપવું ઘટે (જેમ હકદારોના હક) તે
 આપવું નહીં.

વાર્તા મળી લેવી.” એવા રાજાને રાજ્યાભિષેક થાય, એમ સર્વવચનમાં સંબંધ જાણવો. ૧—૨—૩

અર્થ. એવી રીતે રાજ્યાભિષેક ગુણવાળા રાજાના અંતરંગ ધર્મ કહીને હવે બહિરંગ ધર્મ કહે છે. (બાહારના સાધન વડે જે બની સકે તે બહિરંગ ધર્મ કહેવાય છે.)

સર્મત્રિણઃપ્રકુર્વીતપ્રાજ્ઞાન્મૌલાન્સ્થિરાન્શુચીન્

તૈઃસાર્દ્ધચિંતયેદ્રાજ્યાંવિપ્રેનાથતતઃસ્વયમ્ ૪

શુભ. તેણે પ્રાજ્ઞ, મૂઢથી ચાલતા આવેલા, સ્થિર, અને શુદ્ધ, એવા મંત્રી કરવા. તેમની સાથે રાજ્યના વિચાર કરવા. પછી બ્રાહ્મણની સાથે અને ત્યાર પછી પોતે. ૪

ટીકા. મહોત્સાહવિગેરે ગુણવાળા તે રાજાએ મંત્રી= કારભારી કરવા. તે કેવા જોઈયે, કે પ્રાજ્ઞ= હિત અને અહિતનો વિવેક કરવામાં કુશલ, મૂઢથી એટલે વંશપરંપરાથી ચાલતા આવેલા, સ્થિર= હર્ષનું અથવા વિષાદનું મોહોટું નિમિત્ત થયું હોય તોપણ તેના વિકાર જેમના ઉપર નહીં માલમ પડે એવા, અને શુદ્ધ એટલે ધર્મનું અર્થનું (ધન સંબંધીનું) કામનું (સ્ત્રી સંબંધીનું) અને અ-યનું જે છલ્લ કપટ તે થકી શુદ્ધ અર્થાત્ એ ચારપ્રકારના છલભેદ કદાપિ ન કરે એવા શુદ્ધ મનવાળા, તે તે સાત અથવા આઠ કરવા. જેમ મનુ કહે છે કે “મૂઢથી આવેલા, શાસ્ત્રના જાણનાર, શૂર, જેમણે જય મેળવ્યો હોય ઝંચા કુલ્લના, એવા સાત અથવા આઠ કારભારી પરીક્ષામાં માન્ય થયેલા કરવા.” એવા મંત્રી પ્રથમ કરીને તેમની સાથે રાજ્યનું કાર્ય કોઈ જોડે સલા કોઈ જોડે લઢાઈ इत्यादि લક્ષણવાળા વિચાર ભરેલું કામ તપાસવું, એકઠા થયેલા સર્વેનું એકઠું તથા એક એકનું જુદુ જુદુ મત લઈને વિચાર કરવો. એમ તેમનો અભિપ્રાય સમજ્યા પછી સર્વ શાસ્ત્રના વિચારમાં કુશલ એવો બ્રાહ્મણ જેને પુરોહિત કહે છે તેની જોડે વિચાર કરીને પછી પોતે સ્વબુદ્ધિ વડે કામનો વિચાર કરવો. ૪

અર્થ. પુરોહિત કેવો કરવો તે કહે છે.

પુરોહિતંપ્રકુર્વીતદૈવજ્ઞમુદિતોદિતમ્

દંડનીત્યાંચકુશલમથર્વાગિરસેતથા ૫

મૂઝ. પુરોહિત કરવો. તે દૈવજ્ઞ, અધિક ઉદય પામેલો, દંડ નીતિમાં અને અથર્વાગિરસમાં કુશલ જોડાયે. ૫

ટીકા. પુરોહિત કરવો. એટલે સઘઢાં અદૃષ્ટ કિંવા દૃષ્ટ ફલવાઢાં કર્મને વિષે આગઢ થવો. સારૂં દાન સન્માન સત્કાર વઢે આપણી જોડે બંધાયલો એવો (એક બ્રાહ્મણ) કરી રાખવો. તે દૈવજ્ઞ એટલે મહના ઉત્પાત અને તેની શાંતિ થવાના ઉપાય જ્ઞાન નાર, વિદ્યા કુલીનતા અને ધર્માચરણ હ્યાદિ શાસ્ત્રોક્ત સદ્રુણ વઢે અધિક ઉદય=પરિપૂર્ણતાને પામેલો, દંડ નીતિ=અર્થ શાસ્ત્ર, અને અથર્વાગિરસ= શાંતિક પૌષ્ટિકાદિ કર્મ, તેને વિષે કુશલ એવો હોવો જોડાયે. ૫

શ્રૌતસ્માર્તક્રિયાહેતોર્વૃણુયાદેવચાત્વિજઃ

યજ્ઞાંશ્વેવપ્રકુર્વીતવિધિવદ્ભૂરિદક્ષિણાન્ ૬

મૂઝ. શ્રૌત સ્માર્ત કર્મને વાસ્તે ઋત્વિજ વરવા ઘણી દક્ષિણાવાઢા યજ્ઞ યથા વિધિ કરવા. ૬

ટીકા. શ્રૌત=અગ્નિહોત્રાદિ, સ્માર્ત=ઔપાસનાદિ, કર્મનું અનુષ્ઠાન યથાસ્થિત ચાલવા સારૂ ઋત્વિજ વરવા એટલે આપણા આશ્રિત કરી રાખવા. રાજસૂય વિગેરે મોહોટા મોહોટા યજ્ઞ યથાવિધિ ઘણી પુષ્કલ દક્ષિણા પ્રદાન સાથે કરવા. ૬

ભોગાંશ્વદદ્યાદિપ્રેમ્યોવસૂનિવિવિધાનિચ

અક્ષયોયંનિધિરાજ્ઞાંયદ્વિપ્રેષૂપપાદિતમ્ ૭

બ્રાહ્મણોને સુખ આપવું નાનાવિધ ધન આપવું. જે બ્રાહ્મણોને વિષે અર્પણ થયું, તે રાજાનો અક્ષય નિધિ થાય છે. ૭

ટીકા. બ્રાહ્મણોને સુખ આપવું, તે સુખ થવાના સાધમ આપવાથી થાય છે. નાના વિધ સુવર્ણ રૂપું વિગેરે દ્રવ્ય આપવું. કારણ કે રાજાઓનો આ અલૂટ મંઢાર થાય છે, કે જે બ્રાહ્મણોને અર્પણ થયું. દાન ધર્મ કરવાની આજ્ઞા સાધારણ રીતે પ્રાપ્ત થઈ છે તે ફરીથી અહીં દાન કરવાનું કહ્યું તે રાજા લોકોનો દાન કરવું એ મૂલ્ય

ધર્મ છે, એમ વતાવવા સારુ છે. ૭

અસ્કન્નમવ્યથંચૈવપ્રીયશ્ચિતૈરદૂષૈતમ્

અગ્નેઃસકાશાદ્વિપ્રાગ્નૌદૃતંશ્રેષ્ઠમિહોચ્યતે ૮

મૂઝ. સ્કન્દન રહિત વ્યથારહિત તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રયાસરહિત એવું અગ્નિ કરતાં બ્રાહ્મણાગ્નિને વિષે હોમેલું અહીં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૮

ટીકા. અગ્નિ કરતાં ઇટલે અગ્નિસાધ્ય અને વર્ણી દક્ષિણાથી જે ધાય એવા રાજસૂય વિગેરે યજ્ઞ કર્મકરતાં બ્રાહ્મણરૂપી અગ્નીમાં હોમેલું=અર્પણ કરેલું અહીં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, કારણ કે અગ્નિમાં હોમતાં બાહ્યાર નકામાં ટપકાં થી વિગેરે હુત દ્રવ્યનાં પડે તેને સ્કન્દન કહે છે તે વડે રહિત, વ્યથા=પશુ હિંસા તે વડે પળ રહિત તથા યજ્ઞમાં ન્યૂનાધિક થયાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે તે પ્રયાસ વડે પળ રહિત આ કર્મ છે. ૮

અથ. બ્રાહ્મણોને દ્રવ્યદાન કરવું એમ કહ્યું તે શી રીતે કરવું તે કહે છે.

અલબ્ધમીહેતુર્મેળલબ્ધંયત્નૈનપાલયૈન્

પાલિતંવર્ધયેન્નિત્યંવૃદ્ધંપાત્રેષુનિઃક્ષિપેન્ ૯

મૂઝ. અલબ્ધની ઇચ્છા કરવી. લબ્ધનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવું. રક્ષણ કરેલું મિલ્યે વધારવું. વધેલાનું સત્પાત્રને વિષે દાન કરવું. ૯

ટીકા. જેનો લાભ થયો નથી તેવા અલબ્ધ પદાર્થ મેઝવવાની ઇચ્છા=શાસ્ત્રાનુસાર યત્ન કરવો. તે પ્રમાણે લબ્ધનું=મેઝવેલા ધનનું રક્ષણ કરવું. પોતે તપાસ રાખીને સાચવવું. સંરક્ષણ કરેલું ધન વેપારવિગેરે રૂપાયથી વધારવું. વધેલું ધન સત્પાત્રને વિષે ધર્મ અર્થ અને કામ પૂર્ણ થવા સારુ દાન કરી દેવું. ૯

અથ. સત્પાત્રને દાન આપ્યા પછી શૂં કરવું તે કહે છે.

દત્વાભૂમિર્નિબંધવાકૃત્વાલેખ્યંનુકારયેન્ ॥

આગામિભદ્રનૃપતિપરિજ્ઞાનાયપાર્થિવઃ ॥૧૦॥

મૂઝ. ભૂમિ આપીને અથવા નિબંધ કરી આપીને લેખ્ય કરાવવું રાજાએ આગમ ધનારા

સારા રાજાઓને જાણ થવા સારુ. ૧૦

ટીકા. રાજાએ યથોક્ત વિધિ પ્રમાણે ભૂમિનું (જમીનનું) દાન આપ્યા પછી અથવા નિ-
બંધ એટલે ધર્માદાય નેમણુક જેમ હરેક મહાલમાંથી (દર માહિને કે દર વર્ષે)
આટલા રૂપિયા, અથવા હરેક પાનવાડી વિગેરે સ્થલમાંથી (દરરોજ-કે દર
માહિને) આટલો પાન ઇત્યાદિ પ્રકારનો હક કરી આપ્યા પછી લેખપત્ર (સ-
નદ) કરાવી આપવું. શા માટે કે, ફલાણાએ દાન આપ્યું અને ફલાણાએ લીધું
એ પ્રમાણે અચાર પછી થશે તે સારા રાજાઓને જાણવા સારુ. આલખાણ ઉ-
પરથી એવું માલૂમ થાય છે કે ભૂમિનું અથવા નિબંધનું દાન કરવાનો રાજાનેજ
અધિકાર છે. ભોગવટો કરનારને કાંડ નથી. ૧૦

અથ. લેખપત્ર કરાવી આપવું એમ કહ્યું તે શી રીતે કરાવવું તે કહે છે, જે વચનવડે.

પટેવાતાઘપટ્ટેવાસ્વમુદ્રોપરિચિન્હિતમ્ ॥

અભિલેખ્યાત્મનોવંશયાનાત્માનંચમહીપતિઃ ॥૧૧॥

પ્રતિગ્રહપરીમાણંદાનચ્છેદોપવર્ણનં ॥

સ્વંહસ્તકાલસંપન્નંશાસનંકારયેત્સ્થિરમ્ ॥૧૨॥

મૂલ. પટની કિંવા તાષપટ્ટની ઉપર પોતાની મોહોર છાપવું ચિન્હ કરીને આપણા ઘ-
રડાઓનાં તથા પોતાનાં નામ રાજાએ લખાવવાં. ૧૧ ત્યાર પછી પ્રતિગ્રહનું પ-
રિમાણ તથા ભૂમિના છેદનું વર્ણન સહિત પોતાની સહીવાળું તથા સમયવાળું
અને સ્થિર શાસન કરી આપવું. ૧૨

ટીકા. હુના સુતરવડે વળેલા કપ્પડકા ઉપર અથવા તાંબાના પત્રા ઉપર પ્ર-
પિતામહ પિતામહ અને પિતા એમનાં નામ વંશનાં ઉપનામ પરાક્રમ વિદ્યા વિગેરે
ગુણના વર્ણન સહિત લખાવીને જેદાન કરનાર છે તેણે પોતાનું તથા દાનલે-
નારનું નામ પ્રતિગ્રહનું પરિમાણ=ધર્માદાય નેમણૂકના રૂપિયા વિગેરેની સંખ્યા,
તથા ભૂમિના છેદનું વર્ણન=લેતર વિગેરે આપવાની ભોમનું ચારે પાસથી માપ
કરવાની નદી વિગેરે નિશાળીનું વ્યાન જેમ ફલાણી નદીના દક્ષિણ તીર ઉ-
પર આ ગામ કિંવા લેતર ફલાણા ગામની પર્વ દિશા તરફ ઇત્યાદિ શીમ છે-

ઢાનું વર્ણન તથા વૈંગા, કુંભા વિગેરેની સંખ્યાનું પરિમાણ પણ તેમાં લખાવવુંજ. ફેમકે ઘાટ નદી નગર મર્ગદિવાદિનો સમયે ફેલ્કાર થાય છે તેથી જમીનની કમજાસ્તી થવાનો સંભવ છે માટે તેમ નહીં થવા સારું. તથા પોતાના હાથની ફલાણાનો પુત્ર હું ફલાણો મને આ ઉપર લખેલું માન્ય છે, એવી સહીવાલું તથા સમય બે પ્રકારના, તે શકવર્તી રાજાનું વર્ષ તથા દાન કરતી બેલોયે સૂર્ય ચંદ્રનું મહત્ત્વ વિગેરે જે કાલ્ હોય તેવા લખેલા સમયવાલું તથા પોતાની ગરુડપક્ષી કિંવા વરાહ ઇત્યાદિ ચિન્હવાળી મોહોર છાપવાલું અને સ્થિર—દૃઢ, તથા દાન આપવા કરતાં વીજાંયે આપેલું દાન પાલવાનું વિશેષ પુણ્ય છે, એ રીતે આવતા સમયમાં થશે તે રાજા લોકોને શાસન એટલે સારી શિખામણ આપવાવાલું, લેખ પત્ર રાજાંયે કરી આપવું. ભોગવટો કરનાર જે કોઈ બહિવટદાર હોય તેણે કરી આપવું નહીં. કારણ કે “જે બહિવટદારને રાજાંયે પોતે જેને વાસ્તે હુકુમ કાંધોં હોય તેનાથી રાજશાસન લખાય” એમ સ્મૃતિવચન છે. દાન આપવાથીજ દાનનું ફલ મળ્યું છતાં શાસન પત્ર કરી આપવું, તે આપેલા દાનનો ભોગવટો વધારે ચાલૂ રહેવાથી દાન ફલમાં વધારો થવા સારું. ૧૧—૧૨

અર્થ. હવે રાજાને વસ્તી કરીને રહેવાનું સ્થાન કહે છે.

રમ્યપશવ્યમાજીવ્યજાંગલંદેશમાવસેન્ ॥

તત્રદુર્ગાણિકુર્વીતજનકોશાત્મગુમયે ॥૧૩॥

મૂલ. રમણીય, પશુને હિતકારક, અને આજીવિકાવાળા, જાંગલ દેશમાં નિવાસ કરવો. ત્યાંહાં જનનું ખાંડારનું અને આપણું સંરક્ષણ થવાસારું દુર્ગસ્થાન કરવાં. ૧૩

ટીકા. અશોક ચાંપા ઇત્યાદિ વૃક્ષની ઘટાવડે રમણીય=સુશોભિત, પશુને (હાથી ઘોડા વગેરે) ગાય વિગેરે) જનાબરને માફક આવેલા, તથા આજીવિકાવાળા=કદમૂલ પુષ્પ ફલ ઇત્યાદિ પદાર્થવડે લોકનો નિર્વાહ સુલભથી જેમાં થાય એવા, જંગલ દેશમાં વસ્તી કરીને રહેવું. જેમાં પાણી ક્ષાંડ અને પર્વત થોડા હોય તે દેશને યદ્યપિ જંગલ કહે છે, તથાપિ આ વચનમાં જંગલ, શબ્દવડે પાણી ક્ષાંડ અને પર્વત સમાન ભાગે જેમાં હોય તે દેશ સમજવો. તે દેશમાં પ્રજાનું સુવર્ણ વિગેરે ધનના ખંડારનું તથા આપણું સારીપઠે રક્ષણ થવા સારું દુર્ગસ્થાન=શત્રુનો પ્ર-

વેશ નહીં ધાય એવી કિલ્લા વિગરેની જમ્પા કરવી. તે દુર્ગના છ પ્રકાર છે. જેમ મનુ કહે છે કે “૧ધન્વદુર્ગ, ૨ભૂમિદુર્ગ, ૩જલ્લદુર્ગ, ૪વૃક્ષદુર્ગ, ૫મનુષ્યદુર્ગ, તથા ૬ગિરિદુર્ગનો આશ્રય કરીને નગર વસાવું.” ૧૩

તત્રતત્રચનિષ્ણાતાનધ્યક્ષાન્કુશલાન્શુચીન્ ॥

પ્રકુર્યાદાયકર્માન્નવ્યયકર્મસુચોદયતાન્ ॥૧૪॥

મૂઝ. તે તે કાર્યઉપર અધ્યક્ષ નીમવા. તે નિષ્ણાત કુશલ શુદ્ધ તથા આયકર્મ અને વ્યયકર્મને વિષે ઉદ્યોગી એવા જોડાયે. ૧૪

ટીકા. ધર્મ અર્થ અને કામ એ સંબંધી તે તે કાર્યઉપર યોગ્ય અધિકારી નીમવા. જેમ કહ્યું છે કે “ધર્મકૃત્યને વિષે ધર્મજ્ઞપુરુષોને, અર્થકૃત્યને વિષે (ધન મેલવવાના કૃત્યને વિષે) તે વાતમાં પ્રવીણ હોય તે પુરુષને, સ્ત્રી વર્ગની ચાકરીમાં खोजાઓને તથા નીચ કામમાં નીચલોકોને નોકર રાખવા”. અધિકારી કરવા તે કેવા કે

૧ચારો પાસ સ્થાન પાઠનું કિંવા રેતીનું રણ જ્યાં આવી રહ્યું હોય તે ધન્વદુર્ગ કહેવાય. જ્યાં પાણી કિના માણસ તરસે મરી જાય તેવી ભૂમીને ધન્વ કિંવા મરુ એમ સંસ્કૃતમાં કહે છે. ૨મોરચા બુરજ વિગરે લઢાઈની અનુકૂળ જમ્પાવાળો ઓછામાં ઓછા બાર હાથ ઝંચો, ચોગરદમ અંદરથી લઢનાર શિપાઈઓને હરવા કરવા માટે પોહોળો એવા કોટબડે વિટલાયલી ભોમને ભૂમિદુર્ગ કહે છે.

૩જે સ્થાનની ચારે તરફ અથાક પાળી વિટલાઈ રહ્યું હોય, તે જલ્લદુર્ગ. ૪ચાર માંડ સુધી જે સ્થાનને મોહોટા જવરાં શાકની કાંટાવાળા થોરીયાની જાળનાં બેલા વિગરેની નિબિડ શાકી ચોતરફ આવી રહી હોય તે વૃક્ષદુર્ગ. ૫ચારે દિશાએ હાથી ઘોડા રથ ઉપર બેઠેલા અસ્વાર સાથે ઘણા પ્યાદલ શિપાઈઓ સદાયે જે સ્થાનનું રક્ષણ કરે છે તે મનુષ્યદુર્ગ. ૬જેનો પૃથ્થ ભાગ ચઢવા સારું ઘણોજ કઠણ હોય, એકજ રસ્તો તે પણ સાંકડો હોય, અને ઉપર નદીના સરણનાં પુષ્કલ જલ તથા પાકવાળી સેતરાલું જમીન શાક ઘણાં હોય એવા પર્વતને ગિરિદુર્ગ કહે છે. (મનુ. અ. ૭૧. ૭૦ માં ઉપર કુલ્લુક મઠે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તેનો સારાંશ આ ઠેકાણે ઉતારી લીધો છે).

નિષ્ણાત=સોપેલા કામમાં જે મર્ચી રહે એવા, કુશલ=તે કામમાં ચતુર, શુદ્ધ= ચાર પ્રકારના છઠ્ઠ મેદ (કપટ) થતી શુદ્ધ, તથા આયકર્મ એટલે સુવર્ણાદિ ધનની ઉપજ કરવાનાં કામ, વ્યયકર્મ=સુવર્ણાદિ ધનનો खरच કરવાનાં કામ એ બેઉ કામમાં ઉદ્યોગી એટલે આલસ નહીં રાખે (બરાબર નજર રાખીને કામ ચલાવે) એવા, તથા પ્રાજ્ઞલ વિગેરે ગુણવાળા પણ હોવા જોઈયે. કહ્યું છે કે “પ્રા- જ્ઞલ (હિતાઽહિત વિવેક ચાતુર્ય), ઉપધા શુદ્ધિ (નિઃકપટ શુદ્ધમન), કામમાં પ્ર- માદ એટલે સુસ્તી રાખવી નહીં, વ્યસન રાખવું નહીં, તથા સ્વામિભક્તિ એટલા ગુ- નથી અધિકારીની યોગ્યતા થાય છે. ૧૪

અર્થ. “બ્રાહ્મણોને સુખ આપવું નાનાવિધ ધન આપવાં” એ વચનવડે સ્વસત્તામા આ- વેલા ધનનું દાન સાધારણ રીતે કહ્યું. હવે પોતાના પરાક્રમવડે મેઢવેલા દ્રવ્યના દાનનું અધિક ફલ છે એમ કહે છે.

નાતઃપરતરાધર્મોનૃપાણાંયદ્રણાજિતં ॥

વિપ્રેભ્યોદીયતેદ્રવ્યંપ્રજાભ્યશ્ચાભયંસદા ॥૧૫॥

મૂળ. રાજાઓનો આ કરતાં બીજો વધારે ધર્મ નથી, કે જે રણાજિત ધન બ્રાહ્મણોને આપવું. તથા પ્રજાને સદાયે અભય આપવું. ૧૫

ટીકા. જે રણસંગ્રામમાં સંપાદન કરેલું દ્રવ્ય બ્રાહ્મણોને દાન કરી આપવું. તથા પ્રજા- ને અભયદાન આપવું. આથી ઉત્કૃષ્ટ બીજો કોઈ પણ ધર્મ રાજાઓનો નથી. ૧૫

અર્થ. રણસંગ્રામમાં જિતેલા ધનનું દાન કરવાનું કહ્યું તે વાત खરી, પરંતુ ધન મે- ઢવવા સારુ રણસંગ્રામ કરવાને તૈયાર થનારને વચ્ચે મોટી વિપત્તિ પણ આવી પડે ત્યારે ધર્મ નહીં થાય અને સ્વાર્થ પણ ન થાય, તે માટે તેવા પેશાથી દૂર ર- હેવું સારુ એમ કોઈ કહે તો તેને વાસ્તે કહે છે.

યઆહવેષુવધ્યંતેભૃમ્યર્થમપરાડમુરવાઃ ॥

અકૂટૈરાયુધૈર્યાતિતેસ્વર્ગયોગિનોયથા ॥૧૬॥

મૂળ. ભૂમિને વાસ્તે યુદ્ધમાં વગર કપટના આયુધવડે સન્મુલ્ક જે હણાય, તે લોક સ્વ- યે જાય છે જેમ યોગી. ૧૬

ટીકા. ભૂમિ વિગેરેના નિમિત્તથી યુદ્ધ કરવા માંડે અને જે શત્રુના સન્મુખ અર્થાત પાછા હટ્યા હટ્યા વિના હળાય=માન્યા જાય તો તે યોગીજન જેવા સ્થળે જાય પરંતુ વગર કપટના એટલે જેમને વિષ વિગેરે એવો કાંઈ પદાર્થ ચોપડેલો હોય (કે જેના સ્પર્શમાત્રથી મરણ થાય) એવાં કપટવાળાં નહીં હોય, તેવાં પ્રસિદ્ધ હથિયારવડે યુદ્ધ કરતા હોય તો. ૧૬

પદાનિક્રતુતુલ્યાનિભગ્નેષ્વિનિવર્તિનાં ॥

રાજાસુકૃતમાદત્તેહતાનાંવિપલાયિનામ્ ॥૧૭॥

મૂલ. ભંગાળ થયે છતે જે પાછા હટતા નથી તેમના પગલાં યજ્ઞ તુલ્ય છે. જે નાશી જનાર માન્યા જાય, તેમનું સુકૃત રાજા લઈ બેસે છે. ૧૭

ટીકા. પોતાની ફોજમાં હાથી ઘોડા રથ અને પ્યાદલ શિપાઈઓમાં ભંગાળ પડ્યું હોય તોપણ જે શૂર પુરુષ પાછા હટે નહીં અને શત્રુની ફોજની સામાં લડતા ચાલ્યા જાય તેમના (પ્રત્યેક) પગલાં અશ્વમેધ યજ્ઞસમાન પુણ્ય આપવાવાળાં થાય છે. એથી વિપરીત કરવામાં દોષ કહે છે. નાશી જનાર લોક માર સ્થાને મરીજાય તેમનું સઘળું પુણ્ય રાજા લઈ લે. ૧૭

તવાહંવાદિનંક્રીબંનિર્હેતિપરસંગતમ્ ॥

નહન્યાદ્દિનિવૃત્તંચયુદ્ધપ્રેક્ષણકાદિકમ્ ॥૧૮॥

મૂલ. હું તારો છું એવું બેલનારને, નપુંસકને શસ્ત્રહીનને, બીજા જોડે યુદ્ધ કરનારને યુદ્ધમાંથી પાછો વળ્યો હોય તેને, તમાસગીર વિગેરે લોકને, મારવું નહીં. ૧૮

ટીકા. તમાસગીર તે લડાઈ જુવા સારું આવેલા. “વિગેરે” એમ કહ્યું છે તેથી જે યોદ્ધાનો ઘોડો કિંવા સારથી (રથ હાંકનારો) મરી ગયો હોય તેવા તેવા લોક સમજવા. જેમ ગૌતમે કહ્યું છે કે “યુદ્ધમાં હિંસા કરવાનો દોષ નથી પરંતુ અશ્વહીન, સારથિવિનાનો, વગર હથિયારવાળો હાથ જોડવાવાળો, જેના કેશ છુટી ગયા હોય તે, નાશી જનારો, વેશી ગયેલો, (કોઈ) સ્થલ ઉપર અથવા જાહ ઉપર ચઢી બેઠેલો, જાસૂદ, ગાય, બ્રાહ્મણ, તથા વાદી (જેને માટે લડાઈ થઈ તે) એટલાને મારવાનો દોષ છે. શંભુપણ કહે છે કે “જાણી પોતો હોય તેને મા-

રવો નહીં, જોડા પેહરતો હોય તેને નહીં, વગર બકરવાળો બકર પેહરતો હોય તેને નહીં, સ્ત્રીને નહીં, હાથળીને નહીં, ઘોડાને નહીં, સારથીને નહીં, દૂતને (જાસૂદને) નહીં, તથા બ્રાહ્મણને નહીં, અને રાજાને રાજાવિના બીજા પુરુષે મારવો નહીં." ૧૮

કૃતરક્ષઃસમુત્પાયપદ્યેદાયવ્યયૌસ્વયં ॥

વ્યવહારાંસ્તતોદૃષ્વાસ્નાત્વાભુંજીતકામતઃ ॥૧૯॥

મૂઝ. સંરક્ષણ જેને કીધું છે તે રાજાએ ઊઠીને પોતે આયવ્યય જોવા. ત્યાર પછી વ્યવહાર જોઈને સ્નાન કરીને યથેચ્છ ભોજન કરવું. ૧૯

ટીકા. નગરનું તથા પોતાનું સંરક્ષણ કરીને પ્રતિદિવસે પ્રાતઃકાળે ઊઠીને પોતાનો જાતેજ (રાજ્યનો) જમે સ્વરચ તાસપવો. ત્યાર પછી ન્યાયવ્યવહારનાં કામ તપાસીને મધ્યાહ્ન થયા એટલે નહાઈને યથારુચિ જમવું. ૧૯

હિરણ્યવ્યાપૃતાનીતભાંડાગારેષુનિક્ષિપેત્ ॥

પદ્યેશ્ચારાંસ્તતોદૂતાન્પ્રેષયેન્મંત્રિસંગતઃ ॥૨૦॥

મૂઝ. કામદાર લોકોએ આણેલું ધન ભાંડાગારમાં મેહલવું. ચાર લોકને જોવા, પછી દૂતને પ્રધાન સાથે. (વિચાર કરીને.) મોકલવા.

ટીકા. ત્યાર પછી જમેવંદીના કામદાર લોકોએ આણેલું સુવર્ણ વિગેરે ધન પોતે જોઈને જામદારસ્થાનામાં મુકાવવું. પછી પરરાજ્યનો વૃત્તાંત જાણવા સારું સન્યાસિ તપસ્વી વિગેરેના વેષથી જે ગુપ્તછાના ફરના (વાતમીદાર) મોકલેલા હતા તે ચાર કહેવાય છે, તે લોકને જોઈને કોઈ ઠેકાણે રાખવા. ત્યાર પછી દૂતને જોવા. જે બીજા રાજાઓના દરવારમાં સ્થૂલી રીતે (કામલપત્ર સાથે) જાય આવે તેને દૂત (જાસૂદ) કહે છે. તે ત્રણ પ્રકારના. નિસૃષ્ટાર્થ, સંદિષ્ટાર્થ, તથા શાસનહર. તેઓમાં દેશકાલને યોગ્ય એવાં રાજનાં કામ પોતેજ કહેવાને વાસ્તે જે કુશલ હોય તે દૂત નિસૃષ્ટાર્થ, કહેલી વાતજ ફક્ત બીજાને કહી સકે તે સંદિષ્ટાર્થ, તથા જે દૂત રાજના કામલપત્ર પોહોચ્છાડનારા તે શાસનહર કહે-

વાય.છે. તેવા પ્રથમ મોકલેલા આવ્યા હોય તેમને જોવા તે પ્રધાનને સંઘાથે લ-
ઈને. પછી તે વાતનો વિચાર કરીને ફરીથી મોકલવા. ૨૦

તતઃસ્વૈરાવેહારસ્યાત્માંત્રીભર્વાસમાગતઃ ॥

વલનાંદર્શનંકૃત્વાસેનાન્યાસહચિંતયેન્ ॥૨૧॥

મૂલ. ત્યાર પછી યથેષ્ટવિહાર કરવો. કિંવા મંત્રિજનની સાથે બેશીને. પછી સૈન્ય જો-
ઈને સેનાપતિ સાથે વિચાર કરવો. ૨૧

ટીકા. ત્યાર પછી અપરાણ્હની વેળાએ યથેષ્ટ એટલે જેવો મરજી હોય તે પ્રમાણે એક-
લાયે અંતઃપુરમાં (જનાનખાનામાં) ક્રીડા (હાસ્ય વિનોદની રમત) કરવો. અથવા
વિશ્વાશી કલાકુશલ અને હાસ્ય વિનોદમાં ચતુર એવા મંત્રિજનની એટલે કે-
ટલાક કારભારી લોકોની સાથે તથા તારૂણ્ય ચાતુર્ય અને સૈદ્યવાળી સ્ત્રી-
ઓની સાથે બેશીને હાસ્ય વિનોદની ક્રીડા કરવો. કારણ “જમી રહ્યા પછી
અંતઃપુરમાં સ્ત્રીજન સાથે અથવા યથારૂચિ ક્રીડા કરીને ફરીથી રાજ્યના કામનો
વિચાર કરવો.” એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ત્યારપછી સારાં વસ્ત્ર પુષ્પ ચંદન તથા
અલંકારવડે સજીને હાથી ઘોડા રથ અને પદાતિ (પાયદલ) વાઙ્ઠું સૈન્ય (લ-
સ્કર) તપાસી જોઈને સેનાપતિની જોડે તે સૈન્યના સંરક્ષણ વિગેરેનો વિચાર
દેશકાળને ઘટતો કરવો. ૨૧

સંધ્યામુપાસ્યઋણુયાચ્ચારાણાંગૂઢભાષિતમ્ ॥

ગીતનૃત્યૈશ્ચભુંજીતપઠેત્સ્વાધ્યાયમેવચ ॥૨૨॥

મૂલ. સંધ્યાવંદન કરીને ચારજનનું ગૂઢ ભાષણ સાંભળવું. પછી ગીતનૃત્ય. (ત્યારપછી)
ભોજન કરવું. અને સ્વાધ્યાયનો પાઠ કરવો. ૨૨

ટીકા. ત્યારપછી સાયંકાલે સંધ્યા કરવી. ધર્મ પ્રમાણે સાધારણ રીતે સંધ્યા કરવાનું
પ્રાપ્ત થયું છે તે ફરીથી કહ્યું તે ઘણા કામનો ગડબડમાં કદાચિત્ વિસ્મરણ
થઈ જાય તે નહીં થવા વાસ્તે છે. તદનંતર કોઈ ઠેકાણે રાખેલા ગુપ્ત વર્તમાન
લાવનારા ચારજનનું (વાતમોદારનું) ગૂઢ ભાષણ તત્કાલમાં રાખેલાં હથિયાર

राजाजी साभळवुं. कसुं छे के "संध्या वंदन करी रक्षा पछी घरगुणे एकांतमां शस्त्र धारण करीने छानीं हात लावनार बातमीदारोनीं हंकीगत सांभळवी." पछी थोडकि वेळामां गीत नृत्य विगेरे मोज शोख करीने बीजा स्थळमां जईने जमवुं. कसुं छे के "बीजा स्थळमां जईने ल्याधी ते गवैया विगेरे लोकोने रजा केहवडावीने पछी अंतःपुरमां स्त्री वर्गमां जोडे भोजनने वास्ते प्रवेश करवो," चारपछी स्वाध्यायनो पाठ अविस्मरणार्थ यथाशक्ति भणवो. २२

संविशेन्यवोषेणप्रतिबुध्येत्तथैवच ॥

शास्त्राणिचिंतयेद्बुध्यासर्वकर्तव्यतास्तथा ॥२३॥

मूळ. तूर्ध घोष साथे निद्रा करवी. अने तेमज जागृत थवुं. जाग्यापछी शास्त्रनो तथा सघळां कर्तव्यकर्मनो विचार करवो. २३

टीका. तदनंतर तूर्ध शस्त्र इत्यादि वाद्यना घोष सांभळतां निद्रा करवी. तेमज वाद्यना शब्द सांभळतां उठवुं. जागृत थया पछी विश्वासयोग्य विद्वज्जननी साथे पोते एकांत जग्यामां शास्त्रना विचार तथा सघळां कर्तव्य कर्मना विचार करवा. आ-
बात जे स्वस्थ होय तेने वास्ते कही छे. अस्वस्थ होय तेणे तो सर्वकार्य बीजा ने सोपवुं. जेम मनु कहे छे के "आ सघळुं कार्य रोग रहित स्वस्थ शरीरवाळा राजाने करवानुं छे. अने जेना शरीरने सुख नहीं होय तेणे तो आ सघळुं काम मुख्य कारभारीने सौंपी देवुं. २३

प्रेषयेच्चततश्चारान्स्वेष्वन्येषुचसादरान् ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिन्दितः ॥२४॥

दृष्ट्वाज्योतिर्विदोवैद्यान्दद्याद्वाकांचनंमहीम् ॥

नैवेशिकानिचततःश्रोत्रियेभ्योगृहाणिच ॥

मूळ. स्वर्काय परर्कायने विषे चारने आदरसत्कार करीने मोकलवा. ऋत्विज् पुरोहित तथा आचार्य लोकोये आशीरवादिबडे वखाणेला राजाये. २४ ज्योतिषी तथा वैद्य-
लोकोने जोइने, गायनुं सुवर्णनुं भूमिनुं नैवेशिकोनुं तथा गृहोनुं दान श्रोत्रिय-

ને કરવું. ૨૫

ટીકા. સાર પછી યાંહા રહીનેજ વિશ્વાસયોગ્ય એવા ચારને (ગુપ્તવાતમીદાર લોકને) દાનમાન સત્કારવડે લુપ્તકરીને સ્વકીય=પોતાના માંડલિક અધિકારી લોકના મળી તથા પરકીય=બીજા રાજાલોકના મળી તેમના ધારેલા વિચાર જાળવા સાર મોકલવા પછી સંધ્યાવંદન અમિહોત્રનો હોમ કરીને ઋત્વિજ પુરોહિત આચાર્ય વિગેરે બ્રાહ્મણોએ આશીર્વાદના પ્રશંસાવાક્યવડે વશાળેલા રાજાએ ડ્યોતિઃશાસ્ત્રના જ્ઞાતા ડ્યોતિષી લોકને જોઈને મઢીને તેઓની પાશેથી યદ્યાદિકર્તા સ્થિતિ જાણીને તે પ્રમાણે જ્ઞાતિક વિગેરે કર્મ કરવાં હોય તે પુરોહિતને કહ્યા પછી, વૈદ્યલોકને જોઈને તેઓને પોતાના શરીરની સ્થિતિ કહીને (કમ-જાસ્તી કાંઈ થયું હોય તેના) ઉપાય કરવાનું કહીને. દૂક્ષણી માયનું સુવર્ણનું ભૂમિનું નૈવેશિક એટલે વિવાહના કાર્યમાં ઉપયોગી જે કન્યાના અલંકાર વસ્ત્ર રત્નાદિ સાહિત, તેનું તથા સારાં છોવંદી હાવેલી વિગેરે ઘરનું દાન, વેદ મળેલા બ્રાહ્મણોને આપવું. એટલાનો પ્રત્યેક દાનની જોડે સંવંધ જાણવો. ૨૪-૨૫

બ્રાહ્મણેષુક્ષમીસ્નિગ્ધેષ્વજિહ્વાઃક્રોધનોરિષુ ॥

સ્યાદ્રાજાભૃત્યવર્ગેષુપ્રજાસુચયથાપિતા ॥૨૬॥

મૂઝ. બ્રાહ્મણોને વિષે ક્ષમાવાન સ્નેહીજનને વિષે અવક્ર, શત્રુને વિષે ક્રોધી તથા ભૃત્ય વર્ગને વિષે અને પ્રજાને વિષે પિતા જેવો રાજા થવો જોઈયે. ૨૬

ટીકા. વઢી બ્રાહ્મણો નિંદા કરે તોપણ તેમના વિષે ક્ષમાવાળો, સ્નેહી=મિત્ર વિગેરે જા-હાલા લોકોને વિષે અવક્ર=સૂધો, શત્રુને વિષે ક્રોધવાળો, તથા ભૃત્યવર્ગ=ભરણ, પોષણ કરવાને યોગ્ય એવા જે કુટુંબ પરિવાર માંહેના લોક તેમને વિષે અને પ્ર-જા=રૈયત લોકને વિષે પિતા જેવો હિતકર્તા સંકટ હર્તા એવો દયાલુ, એવી રીતે રાજાએ થવું જોઈયે. ૨૬

અથ. પ્રજા પાલન કરવાનું કલ્પ કહે છે.

પુણ્યાત્વદ્ભાગમાદત્તેન્યાયેનપરિપાલયન્ ॥

સર્વદાનાધિકંયસ્માત્પ્રજાનાંપરિપાલનમ્ ॥૨૭॥

મૂઝ. ન્યાયવઢે પાલન કરનાર પુણ્યનો છઠ્ઠો ભાગ લે છે. જે માટે પ્રજાનું પરિપાલન કરવું. એ સર્વ દાન કરતાં અધિક છે. ૨૭

ટીકા. જે કારણ માટે ન્યાયવઢે=શાસ્ત્રોક્ત માર્ગવઢે પ્રજાનું પરિપાલન કરનાર રાજા પરિપાલન કરેલી પ્રજાએ આચરણ કીધેલા પુણ્યમાનો છઠ્ઠો ભાગ લે છે. તથા જે કારણ માટે સઘળાં દાન કરતાં પ્રજાનું પરિપાલન કરવું એનું પુણ્ય વધારે છે. તે માટે પ્રજાને વિષે રાજાએ પિતા જેવું દયાલું થવું, એ પ્રમાણે ગયેલા વાક્ય જોડે સંબંધ જાણવો. ૨૭

ચાટતસ્કરદુર્વૃત્તમહાસાહસિકાદિભિઃ ॥

પીડ્યમાનાઃપ્રજારક્ષેત્કાયસ્થશ્ચવિશેષતઃ ॥૨૮॥

મૂઝ. ધૂતારા, ચોર, દુર્વૃત્ત, મહાસાહસિક, ઇત્યાદિ લોકોએ દુઃખી કરેલી પ્રજાનું સં-
રક્ષણ કરવું જોઈયે. અને કામદાર લોકોએ દુઃખી કરેલીનું તો વિશેષજ. ૨૮

ટીકા. ધૂતારા=ઠગારા કે જે વિશ્વાસ આપીને પારકાનું ધન ઓઢવનારા, ચોર=છાની
રીતે લોકનું ધન લઈ જનારા, દુર્વૃત્ત=નઠારી ચાલવાળા જાદુગર, કિંવા જુવા-
ઓર લોક, મહાસાહસિક=જબર દસ્તીવઢે લોકનું ધન છિનવી લેનારા (ધાડ
ચોરી કરનારા લોક), ઇત્યાદિ શબ્દથી મંત્ર જંત્રવાળા કપટી, એવા લોકોએ
દુઃખી કરેલી રૈયતનું સંરક્ષણ કરવું તથા લખવા ગણવાના કામ ઉપર નીમેલા
કારકુન વિગેરે કામદાર લોકોએ દુઃખી કરેલી પ્રજાનું તો વિશેષ સંરક્ષણ કરવું
જોઈયે. કેમકે તે લોક સરકારના વાઢા અને અતિશે છલભેદના કરનાર હોય
છે, તેથી તેમનું નિવારણ પ્રજાથી બની શકે નહીં. ૨૮

અરક્ષ્યમાનાઃકુર્વૈતિયત્કિંચિત્કિલ્બિપંપ્રજાઃ ॥

તસ્માત્તુનૃપતેરર્દ્યસ્માદૃઢ્ણહાત્યસૌકરાન્ ॥૨૯॥

મૂઝ. વગર સંભાળેલી પ્રજા જે કાંઈ પાપ કરે તેમાંથી અરધું રાજાનું. કારણ તે ક-
ર લે છે. ૨૯

ટીકા. વરાવર બંદોબસ્ત રાખીને સંભાળ નહીં કરે તો રૈયતલોક ચોરી છીનાઢી વ-

મેરે જે કોઈ પાપ કરે તે પાપમાંથી અરધું રાજાનું થાય. અર્થાત્ અરધા પાપનો અધિકારી રાજા થાય છે. કારણ કે પ્રજાનું સંરક્ષણ થવા સારું રાજા પ્રજા પા-
શેથી કર લે છે. ૨૯

येराष्ट्राधिकृतास्तेषांचारैर्ज्ञात्वाविचेष्टितम् ॥

साधून्संमानयेद्राजाविपरीतांश्चघातयेत् ॥३०॥

મૂઝ. રાજ્યમાં જે અધિકારી નીમેલા છે તેમનું ચરિત્ર ચારલોક થકી જાણીને સારા
લોકને સન્માન આપવું, નઠારાઓને શિક્ષા આપવી. ૩૦

ટીકા. રાજ્યમાં જે જે કામ ઉપર જે અધિકારી નીમેલા છે તેમની સારી અથવા નઠારા-
રી ચાલ ચારલોકે થકી=ગુપ્ત બાતમીદાર લોક થકી જાણીને તપાસ કરતાં
સારા સજ્જન ઠરે તેમને દાનમાન અને સત્કારવડે વધારવા. અને નઠારી દુષ્ટ-
ચાલવાળા લોકને અપરાધ પ્રમાણે શિક્ષા કરવી. ૩૦

उत्कोचजीविनोद्रव्यहीनान्कृत्वाविवासयेत् ॥

सदानमानसत्कारान्श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥३१॥

મૂઝ. લાંચખાઉ લોકને દ્રવ્યહીન કરીને દેશમાંથી કાઢી દેવા. દાનમાન અને સ-
ત્કાર કરીને શ્રોત્રિયજન સદા વસાવવા. ૩૧

ટીકા. વળી જે લોક લાંચ રુશવત્ ખાતા હોય તેમનું પન લુટીલઈને તેમને નિર્ધન
કરીને રાજાએ પોતાની હદ પાર કરી દેવા. જે શ્રોત્રિય એટલે વિદ્યા સદાચ-
રણ વિગેરે સદ્ગુણવાળા લોક હોય તેમને દાનમાન સત્કાર કરીને પોતાના
રાજ્યમાં સદા નિરંતર વસાવવા. ૩૧

अन्यायेननृपोराष्ट्रात्स्वकोशंयोभिवर्द्धयेत् ॥

सोचिराद्विगतश्रीकोनाशमेतिसबांधवः ॥३२॥

મૂઝ. જે અન્યાયવડે રાજ્યમાંથી કોશ વધારે, તે સ્વરૂપકાઢમાં નિર્ધન થઈને સકુટુંબ
નાશને પામે, ૩૨

ટીકા. જે રાજા પોતાના દેશમાંથી અનીતિવડે ધન લેઈને પોતાનો કોશ ખાંડાર વધારે; તે થોડીજ વ્યવસ્થામાં ધન રહિત થઈને પોતાના સર્ગી વાન્યા સાથે વિનાશને પામશે. ૩૨

પ્રજાપીડનસંતાપાત્સમુદૂતોદુતાશનઃ ॥

રાજ્ઞઃશ્રિયંકુલંપ્રાણાન્નાદધ્વાવિનિવર્ત્તતે ॥૩૩॥

મૂલ. પ્રજાપીડાના સંતાપ થકી ઉત્પન્ન થયેલો અમિ રાજાની સંપત્તિને, યુદ્ધને, પ્રાણને, દાહ ક્રીધા વિના પાછો થનાર નથી. ૩૩

ટીકા. ચોર ઠગ વિગેરે દુષ્ટ લોકોએ કરેલી જે પ્રજાને પીડા (દુઃખ) તેના સંતાપ થકી પેદા થયેલો અમિ જેવો બાળી મુકનારો પાપનો ઢગલો અહીં “અમિ” શબ્દથી કહ્યો છે, તે રાજાની રાજ્યલક્ષ્મીને કુદ્ધને તથા પ્રાણને નાશ ક્રીધા વિના પાછો થનાર નથી, મટનાર નથી. ૩૩

યૈવનૃપતેર્ધર્મઃસ્વરાષ્ટ્રપરિપાલને ॥

તમેવકૃત્સનમાપ્રોતિપરરાષ્ટ્રવશંનયન્ ॥૩૪॥

મૂલ. સ્વરાજ્ય પાલન કરવામાં જે ધર્મ રાજાને મળે છે. તેજ સઘડો પરરાજ્ય સ્વાધીન કરવામાં મળે છે. ૩૪

ટીકા. ન્યાયમાર્ગથી પોતાનું રાજ્ય પરિપાલન કરવામાં રાજાને જેટલો ધર્મ, તેટલો સઘડોજ ધર્મ આગળ કહેશે તેવા ન્યાયવડે પરરાજ્ય પોતાના તાબામાં કરી લેવાથી મળે છે. વધી ધર્મનો છઠ્ઠો ભાગ પણ મળે છે. ૩૪

યસ્મિન્દેશેયઆચારોવ્યવહારઃકુલસ્થિતિઃ

તથૈવપરિપાલ્યોસૌયદાવશમુપાગતઃ ॥૩૫॥

મૂલ. જે દેશમાં જેવો આચાર વ્યવહાર તથા કુલસ્થિતિ. તે તેવાજ પાલવા. ડ્યારે વશ થઈ રહે. ૩૫

ટીકા. ડ્યારે પરદેશ પોતાને વશ થઈ રહે (તાબે થઈ રહે) સારે આપણા દેશાચાર વિગેરે

ની શેલખેલ તે દેશમાં કરવી નહીં. ચારે જે દેશમાંના જે દેશાચાર કુઠાચાર તથા વ્યવહાર જેવી રીતે અસલથી ચાલતી હોય, તેવાજ તે પાઢવા. પણ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ ન હોય તો. “જ્યારે વશ થઈ રહે” એવું કહ્યું તેથી વશ થવાની પેહલાનો એ નિયમ નથી એમ બતાવે છે. જેમ (બીજી સ્મૃતિમાં) કહ્યું છે કે શત્રુને રાંકી બેસવું વઠ્ઠી તેના દેશને પીડા દેવી. તેમ એ શત્રુના અન્ન ઉદક ઘાંસ તથા લાકડાં વગાડી નાંચવાં”. ૩૫

મંત્રમૂલ્યતોરાજ્યંતસ્માન્મંત્રંસુરક્ષિતં ॥

કુર્યાદ્યથાસ્યનવિદુઃકર્મણામાફલોદયાન્ ॥૩૬॥

મૂલ. જે માટે મંત્ર રાજ્યનું મૂલ્ય છે, તે માટે તે સુરક્ષિત કરવો, કે જેમ ફલોદય થતાં સુધી એનો મંત્ર કોઈ જાણે નહીં. ૩૬

ટાંકા. જે કારણ માટે “કારભારી લોકો સાથે રાજ્ય સંબંધી વિચાર કરવો” એમ પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે રાજ્યનું મૂલ્ય (સારોયોગ્ય) વિચાર છે. તે કારણ માટે પ્રયત્ન કરીને મંત્ર (વિચાર) તેવો સુરક્ષિત એટલે છાનો કરવો કે તે રાજાનાં સલા, મસલત, લઢાઈ વિગેરે ધારેલાં કામનો વિચાર સફલ થતાં સુધી કોઈ બીજાને માલુમ પડે નહીં. ૩૬

અરિમિત્રમુદાસીનોનંતરસ્તત્પરઃપરઃ ॥

ક્રમશોમંડલંચિત્યંસામાદિભિરુપક્રમૈઃ ॥૩૭॥

મૂલ. શત્રુ, મિત્ર, ઉદાસીન, અનંતર, તત્પર, તથા પર એ મંડલનો ક્રમ પ્રમાણે વિચાર કરવો સામાદિ ઉપાખ્યંડે. ૩૭

ટીકા. શત્રુ=રિપુ, મિત્ર=સ્નેહી એ બેઝ કરતાં જુદી તરેનો તે ઉદાસીન કહેવાય છે. વઠ્ઠી સહજ, કૃત્રિમ, અને પ્રાકૃત એવા ત્રણ ભેદ તેમના હોય છે. તેમાં સાવકો ખાઈ, કાકાનો છોકરો, તેનો પુત્ર ઇત્યાદિ સહજ શત્રુ કહેવાય છે. આપણે જેનું નુકશાન કીધું અથવા જેણે આપણું નુકશાન કીધું હોય તે કૃત્રિમ શત્રુ. જે સ્વરામ્યને લગતા દેશનો અધિપતિ તે પ્રાકૃત શત્રુ. બેહેનના પોડિના અને મા-શાના પુત્ર વિગેરે સહજ મિત્ર. જેની ઉપર આપણે ઉપકાર કીધો હોય અથવા

આપણી ઉપર જેણે ઉપકાર કરીધો હોય તે કૃત્રિમ મિત્ર. સ્વરાજ્યને લગતો જે દેશ છે તેની આગળના દેશનો જે ધણી તે પ્રાકૃત મિત્ર કહેવાય છે. સહજ તથા કૃત્રિમ એવાં શત્રુ મિત્રનાં લક્ષણ જેમને નથી તે સહજોદાસીન તથા કૃત્રિમોદાસીન કહેવાય છે. અને જે સ્વરાજ્યની અગાડી બે દેશની આગળના દેશનો રાજા તે પ્રાકૃતોદાસીન કહેવાય છે. વધાર્હ ઉચ્છેદાર્હ, પીઢાર્હ, કર્ષણાર્હ એવા વળી ચાર ભેદ શત્રુના છે. તેમાં સ્વદેશને લગતા દેશનો અધિપતિ વધાર્હ શત્રુ. વ્યસની સૈન્ય રહિત જેના પ્રધાન વિગેરે કામદાર લોક વિરક્ત એટલે બેદીલ હોય, જેને કિલ્લાનો આશ્રય નથી જેને મિત્રની સહાયતા નથી તથા જેનું સૈન્ય દુષ્ટ=વલતે કામ કરે નહીં એવું ધરાવ હોય તેવો શત્રુ ઉચ્છેદાર્હ=ઉચ્છેદ કરવા યોગ્ય જાણવો. સારા નિચાર અને સારું સૈન્ય જેની પાશે નથી તે શત્રુ પીઢાર્હ=દુઃખી કરવા યોગ્ય જાણવો. જેને સબલ મિત્રની તથા સૈન્યની સહાયતા છે તે શત્રુ કર્ષણાર્હ જાણવો. ઉચ્છેદ એટલે નિર્મૂલ નાશ કરવો, પીઢા એટલે ફોજને માર દેવો, અને કર્ષણ એટલે કોશ (ખંડારકે તિજોરી) લૂટવો, હુકમ રદ કરવો, તેને કહેછે. મિત્ર પણ બૃહણીય અને કર્ષણીય એવા બે પ્રકારના હોયછે. તેમાં જેની પાશે કોશની તથા સેનાની ઘણી મ્યુનતા હોય તેવો મિત્ર બૃહણીય કહેવાયછે. એટલે તેને પૈસાની તથા ફોજની વલતે મદત આપીને વધારવો જોઈયે. તેમ કોશ તથા સૈન્ય જેની પાશે ભરપૂર છે તે મિત્ર કર્ષણીય એટલે વલતે પૈસાની તથા ફોજની મદત તેની પાશેથી આપણે લેવી યોગ્ય છે. અનંતર એટલે પ્રાકૃત શત્રુ, તત્પર એટલે પ્રાકૃત મિત્ર, તથા પર એટલે પ્રાકૃત ઉદાસીન. એ શિવાયના તો પ્રસિદ્ધ છે માટે કહ્યા નથી. એવું આ રાજમંડલ ક્રમ પ્રમાણે પૂર્વ દક્ષિણ ઇત્યાદિ ક્રમ પ્રમાણે ચિત્ર કરી જોવું, એટલે તેમની રીત ખાત જાણવી. જાણ્યાપછી આગળ સામદાન ઇત્યાદિક ઉપાય કહેશે તે ઉપાયથી તેમની સાથે વરતવું. એ રીતે અગાડી પછાડી અને બેઝ બાજુ ઉપર ત્રણ ત્રણ (શત્રુ મિત્ર ઉદાસીન) અને એક પોતે એ પ્રમાણે તેર સંખ્યાવાલું રાજમંડલ કમલના આકાર જેવું રહ્યું છે. પાણિગ્રાહ આક્રંદ આસાર ઇત્યાદિ રાજમંડલનો તો શત્રુ મિત્ર તથા ઉદાસીન એવોના ભેદમાંજ અંતર્ભાવ થાયછે. તે નામ માત્ર જુદાં પડેલાં વીંછી સ્મૃતિઓમાંછે માટે યોગીશ્વરે (યાજ્ઞવલ્ક્યે) જુદા પાડીને કહ્યાં નથી. ૧૭

અથ, “સામદાન ઇત્યાદિ ઉપાયવદે” એમ કહ્યું, તે ઉપાય હવે કહે છે.

ઉપાયઃસામદાનંચભેદોદંડસ્તથૈવંચ ॥

સમ્યક્પ્રયુક્તાઃસિધ્યેયુર્દંડસ્ત્વગતિકાગતિઃ ॥૩૮॥.

મૂઝ. સામ દાનં ભેદ તથા દંડ એ ઉપાય સારી રીતે કીધા હોય તો સફળ થાય. અને દંડ તો અમતિક ગતિ છે. ૩૮

ટીકા. સામ=પ્રિયભાષણ, દાન=સુવર્ણાદિધન આપવું, ભેદ= ફૂટ પાડવી, અર્થાત્ તેના તાબામાંના માંડલિક સરદાર વિગેરેમાં પરસ્પર વૈરભાવ ઉપજાવી દેવો. દંડ એટલે છાની કિંવા છુલી રીતે ધન લૂટી લેવું વિગેરે વધ કરવા સુધી જે અપકાર=નુકસાન કરવું. એ શત્રુ વિગેરેને સાધન કરી લેવાના ઉપાય સામ દાન ઇત્યાદિ છે. તે દેશકાલ ઉપર નજર રાખીને સારી રીતે કીધા હોય તો સફળ થાય એટલે ધારેલાં કામ સિદ્ધ કરી આપે. તેમાં દંડ તો અગતિક ગતિ એટલે બીજા ઉપાય ચાલી સકે નહીં યાહા વાપરવાનો છે. આ કહેવું પડિનીય અને કર્ષણીય શત્રુને વાસ્તે છે. વધ્ય અને ઉચ્છેદનીય શત્રુને વાસ્તે તો દંડજ મૂલ્ય છે. આ સામદાન ઇત્યાદિ ઉપાય કેવળ રાજકીય વ્યવહારનેજ ઉપયોગી થાય છે એમ નથી, ચારે સઘળા લોકવ્યવહારને પણ ઉપયોગી થાય છે. જેમ છોકરાને ભણાવતી વખતે કહે છે કે અરે દીકરા તું ભણ, હું તને લાડુ આપીશ. નહીં તો બીજાને આપીશ. ને તારા કાન ઉપાડીશ. ૩૮

સંધિંચવિગ્રહંચૈવયાનમાસનસંશ્રયઃ ॥

દ્વૈધોભાવંગુણાનેતાન્યુધાવત્પરિકલ્પયેન્ ॥૩૯॥

મૂઝ. સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન સંશ્રય, તથા દૈધીભાવ, એટલા ગુણની યથાયોગ્ય કલ્પના કરવી. ૩૯

ટીકા. (હરેક વાતમાં પહેલી તકરાર ભાંગવા માટે બેઉ જળની સમજૂતી થાય તેવી) વ્યવસ્થા કરવાના કામને સંધિ કહે છે. વિગ્રહ= અપકાર (વગાડ કરવો). યાન= શત્રુ ભળી ચઢાઈ કરીને જવું. આસન= ઉપેક્ષા. સંશ્રય એટલે કોઈ બલવાનનો આશ્રય કરવો. દ્વૈધીભાવ એટલે આપણા સૈન્યની બે ટોળી કરવો. એ

સંધિ વગેરે ગુણ યથાપોગ્ય દેશકાલ શક્તિ મિત્ર ઇત્યાદિને જેમ ઘટે તેવા વા-
પરવા. ૩૯

અવ. લઢાઈ કરવા સારુ જવાના સમય કહે છે.

યદાસસ્યગુણોપેતંપરરાષ્ટ્રંતદાબ્રજેન્ ॥

પરશ્વહીનઆત્માચહૃષ્ટવાહનપૂરુષ : ॥૪૦॥

મૂઝ. શત્રુનો દેશ સારો પાક્યો હોય તે સમયે જવું. અને શત્રુને હાનતા અને આપણા
વાહનને તથા માણસને હર્ષ હોય સારે જવું. ૪૦

ટીકા. જેવારે શત્રુના દેશમાં ઢાંગર બાજરી વગેરે ધાન્ય પુલ્કલ પાક્યુ હોય, વઠી પાણી
ઘાસ લક્કડ વગેરે બરાબર જોડાયે તેટલાં હોય. તથા શત્રુ, ધન માણસ વિગેરેના
બલથી ઓછો થયો હોય અને આપણાં હાથી ઘોડા વગેરે વાહન તથા યુદ્ધ કર-
નાર પુરુષ હર્ષ યુક્ત-સ્વશીભરેલા હોય સારે પરરાજ્ય જિતવા સારું જવું. ૪૦

અવ. પ્રાણીનું સારું કિંવા નઠારું થવું, તે દેવને સ્વાધીન છે માટે જો દેવ અનુકુલ
હોય સારે તો પરરાજ્ય હાથમાં આવે. નહીંતો પ્રાક્રમ ક્રોધથી પળ આવનાર નથી તે
માટે લઢાઈને વાસ્તે જવાનો આ પ્રયાસ વ્યર્થ છે, એમ કોઈ કહે, તેને વાસ્તે કહે છે.

દૈવેપુરુષકારેચકર્મસિદ્ધિર્વ્યવસ્થિતા ॥

તન્નદૈવમભિવ્યક્તંપૌરુષંપૌર્વદૈહિકમ્ ॥૪૧॥

મૂઝ. દેવનો તથા પરાક્રમનો આશ્રય લઈને કર્મ સિદ્ધિ થાય છે. તેમાં પૂર્વ દેહ વડે
કરેલાં કર્મ પ્રકટ થયેથી દેવ કહેવાય છે. ૪૧

ટીકા. કર્મસિદ્ધિ એટલે કરેલાં કામચકી સારા કિંવા નઠારા ફળની પ્રાપ્તિ ફક્ત દે-
વનો આશ્રય લઈને જ થાય છે એમ નથી, સારે પુરુષના પરાક્રમનો પણ આશ્રય
લઈને થાય છે. કારણ, લોકમાં તેવું જ જોવામાં આવે છે. એમ નહીં કહે તો
વૈશક વગેરે સર્વશાસ્ત્ર વ્યર્થ થાય. વઠી પરાક્રમ શિવાય બીજું સ્વરૂપ જે દેવનું
સિદ્ધ થતું નથી એમ બતાવે છે. જુઓ જે કારણ માટે પૂર્વ જન્મમાંના દેહવડે સં-
પાદન કરેલો પરાક્રમ આ દેહમાં દૈવશબ્દ વડે કહેવાય છે. પણ તે થોડા પરાક્ર-

મવડે મોહોટા ફલનો લાભ થવાથી પ્રટગટ=સ્પષ્ટ સમજ્યામાં આવેછે. તે માટે પુરુષે પરાક્રમ કીધો નહીં હોય યારે દૈવ હોતું નથી, માટે પરાક્રમ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ૪૧

અવ. હવે વીજાં મત કહે છે.

કોચિદૈવાત્સ્વભાવાદાકાલાત્પુરુષકારતઃ ॥

સંયોગેકેચિદિચ્છંતિફલંકુશલબુદ્ધયઃ ॥૪૨॥

મૂલ. કેટલાક દૈવથી, સ્વભાવથી, કાલથી કિંવા પુરુષ પ્રયત્નથી તથા કેટલાક કુશલ બુદ્ધિવાળા સંયોગથી ફલસિદ્ધિ માને છે. ૪૨

ટીકા. સારું નરતું ફલ દૈવથીજ ઉપજે એમ માને છે. કેટલાક સ્વભાવ થકી=પોતાની મેળેજ ફલ ઉપજે, કારણની અપેક્ષા રાખતું નથી એમ માને છે. કેટલાક સમયથી કેટલાક પ્રયત્નથીજ ફલસિદ્ધિ માને છે. સ્વમત કહે છે કે, દૈવ વગેરે સઘળાના સંયોગથીજ=સમુદાય થકી ફલસિદ્ધિ થાય છે, એમ કેટલાક કુશલ બુદ્ધિવાળા મનવાદિ સ્મૃતિકાર માને છે. ૪૨

અવ. એકં એક થકી ફલ નિપજતું નથી એ વાતમાં દૃષ્ટાંત કહે છે.

યથાત્થ્યેકેનચક્રેણરથસ્યનગતિર્ભવેત્ ॥

એવંપુરુષકારેણવિનાદૈવંનાસિત્થ્યાતિ ॥૪૩॥

મૂલ. જેમ એક ચક્રવડે રથ ચાલતો નથી એમ પુરુષના પરાક્રમ વિના દૈવની સિદ્ધિ થતી નથી. ૪૩

ટીકા. આ વચનમાં વ્યાખ્યાન કરવા જેવું ગૂઢ કાંઈ નથી. ૪૩

અવ. લાભને વાસ્તે પરરાજ્યમાં (પરદેશમાં) જવાનું કહ્યું. તે લાભના હિરણ્ય (ધન) લાભ, ભૂમિલાભ અને મિત્રલાભ એવા ત્રણભેદ, તેમાં મિત્રલાભ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, તે માટે મિત્રલાભ થવાના ઉપાયને વિષે પ્રયત્ન કરવો. તેનો ઉપાય સ્વ ભાષણ છે એમ કહે છે.

હિરણ્યભૂમિલાભેભ્યોમિત્રલબ્ધિર્વરાયતઃ ॥

અતોયતેતતત્પ્રાધ્યૈરક્ષેત્સત્યંસમાહિતઃ ॥૪૪॥

- મૂલ.** હિરણ્ય તથા ભૂમિના લાભ કરતાં મિત્રલાભ શ્રેષ્ઠ છે. માટે તે મેઢવવાનો પ્રયત્ન કરવો. સાવધાનતા મનમાં રાખીને સત્યનું સંરક્ષણ કરવું. ૪૪
- ટીકા.** જે માટે હિરણ્ય લાભ એટલે ધન લાભ, ભૂમિલાભ, તથા મિત્રલાભ એમાં મિત્રલાભ ઉત્કૃષ્ટ છે તે માટે તેની પ્રાપ્તિ થવા સારુ સામદાન ઇત્યાદિ ઉપાયવડે પ્રયત્ન કરવો. અને સાવધાન ચિત્ત કરીને સત્ય વચન પાઠતાં રહેવું. કારણ, મિત્ર લાભ થવાનું મૂલકારણ એ સત્યભાષણ છે. ૪૪
- અવ.** હવે રાજ્યનાં અંગ કેટલાં તે કહે છે.

સ્વામ્યમાત્યોજનોદુર્ગકોશોદંડસ્તથૈવચ ॥

મિત્રાણ્યેતાઃપ્રઠતયોરાજ્યંસપ્તાંગમુચ્યતે ॥૪૫॥

- મૂલ.** સ્વામી, અમાત્ય, પ્રજા, દુર્ગ, કોશ, દંડ, મિત્ર એ રાજ્યની પ્રકૃતિ. અને રાજ્ય સપ્તાંગ કહેવાય છે. ૪૫
- ટીકા.** મહોત્સાહ સ્થૂલલલ્લય ઇત્યાદિ પાછળ કહેલાં લક્ષણ વાળો જે પૃથ્વીપતિ તે સ્વામી, અમાત્ય એટલે મંત્રી પુરોહિત ઇત્યાદિ, પ્રજા=બ્રાહ્મણાદિ લોક, દુર્ગ=ધનુર્દુર્ગ વગેરે દુર્ગમસ્થાન (કોટ કિલ્લા વગેરે), કોશ=સુવર્ણ વગેરે ધનનો ઢગલો, દંડ એટલે હાથી ઘોડારથ અને પ્યાદલ એવા લક્ષણ વાળું ચતુરંગ (ચાર અવયવ વાળું) સૈન્ય, મિત્ર તે પૂર્વે કહેલા સહજ કૃત્રિમ અને પ્રાકૃત, એ સ્વામી વગેરે રાજ્યની પ્રકૃતિ મૂલ કારણ છે. અને એ સાતવડે રાજ્ય સપ્તાંગ કહેવાય છે. ૪૫

તદવાપ્યનૃપોદંડંદુર્વૃત્તેપુનિપાતયેત્ ॥

ધર્મોહિદંડરૂપેણબ્રહ્મણાનિર્મિતઃપુરા ॥૪૬॥

- મૂલ.** રાજાએ તે મેઢવીને દુષ્ટ લોકને દંડ કરવો. બ્રહ્માએ દંડના સ્વરૂપથી પૂર્વે ધર્મ ઉત્પન્ન કરીધો છે. ૪૬
- ટીકા.** એવી તરેહનું તે રાજ્ય સંપાદન કરીને રાજાએઠગ, શઠ, ધૂર્ન, તથા પરસ્ત્રીની અંને પરધનની ચોરી કરનાર તથા હિંસક વગેરે દુષ્ટલોકને દંડ કરતાં રહેવું. કા-

રણ, પ્રથમ બ્રહ્માયે ધર્મજ્ઞ દંડના સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન કીધો છે. વળી તેનું દંડ એવું નામ અર્થવાલું છે. કેમકે “દમે છે. (દુઃસ્વી કરે છે.) વાસ્તે દંડ કહે છે, તે દંડ વડે દુષ્ટને દમવા” એમ ગૌતમે કહ્યું છે. ૪૬.

સનેતુંન્યાયતોઽશક્યોલુઘ્ધેનાઠતબુદ્ધિના ॥

સત્યસંધેનશુચિનાસુસહાયેનધીમતા ॥૪૬॥

મૂઝ. તે (દંડ) લુઘ્ધ અને અસ્થિર બુદ્ધિવાળાથી ન્યાયપ્રમાણે કરી શકાયે નહીં. ચારે સત્યસંધ, શુદ્ધ, સુસહાય, અને બુદ્ધિમાન્થીજ. ૪૬.

ટીકા. તે પૂર્વે કહેલો દંડ લોભિયા અને ઘેંચઘેંચીતવાળા પુરુષથી ન્યાયની રીતે કરી સકાય નહીં. ચારે કેવા પુરુષથી કરી સકાય તે કહે છે કે, જે પુરુષ સત્યસંધ સત્યવાદી અર્થાત્ સ્વોદ્ધે બોલીને કોઈને છેતરે નહીં એવો, શુદ્ધ એટલે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, અને મત્સર એ આખ્યંતર છ શત્રુનો જય કરીને શુદ્ધ થયેલો, સુસહાય એટલે પૂર્વે કહેલા સારા યોગ્ય અમાય સમ્યજન વગેરેની સહાયતા જે-ને છે એવો, તથાબુદ્ધિમાન્ એટલે ન્યાય ક્રિયા અન્યાય સમજવામાં જે કુશલ હોય બેથીજ ન્યાયની રીતપ્રમાણે દંડ કરી સકાય. ૪૬.

યથાશાસ્ત્રપ્રયુક્તઃસન્સદેવાસુરમાનવં ॥

જગદાનંદયેત્સર્વમન્યથાનુપ્રકોપયેન્ ॥૪૭॥

મૂઝ. તે યથાશાસ્ત્ર કીધો હોય તો દેવ દૈત્ય અને મનુષ્ય સહિત સર્વ જગતને આનંદ થાય. નહીં તો કોપ થાય. ૪૭.

ટીકા. તે દંડ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ પ્રમાણે કીધો હોય તો તેથી દેવ દૈત્ય અને મનુષ્ય સહ-વર્તમાન સઘળા જગતને આનંદ થાય. અને કદાપિ શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરીને અન્યાયવડે દંડ કરવાથી સઘળા જગતને ક્રોધ ચઢે. ૪૭.

અવ. અધર્મવડે દંડ કરવાથી કેવલ જગત્નો કોપ થાય એટલુંજ નથી પણ તેવો દંડ કરનારની આ લોકમાં તથા પરલોકમાં હાની થાય એમ કહે છે.

અધર્મદંડનંસ્વર્ગકીર્તિલોકાંશ્વનાશયેન્ ॥

સમ્યક્તુદંડનંરાજઃસ્વર્ગકીર્તિજયાવહમ્ ॥૪૮॥

મૂઝ. અધર્મથી જે દંડ કીધો તે સ્વર્ગનો કીર્તિનો ને લોકનો વિનાશ કરે. ધર્મથી જે દંડ કીધો તે તો સ્વર્ગ કીર્તિ અને જય મેઢવી દે. ૪૮

ટીકા, શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ છોડીને લોભ વગેરે કારણથી જે દંડ કીધો હોય તે પાપનું મૂઝ છે. માટે સ્વર્ગ કીર્તિ અને લોકની પ્રસન્નતા એટલાનો ઘાત કરે. અને શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ પ્રમાણે કીધો હોય તો તે દંડ સ્વર્ગ કીર્તિ અને જય મેઢવાનું કારણ થાય છે. ૪૮

અપિભ્રાતાસુતોર્ધ્યોવાશ્વશુરોમાતુલોપિવા ॥

નાદંઙ્યાનામરાજોસ્તિધર્માદ્વિચલિતઃસ્વકાત્ ॥૪૯॥

મૂઝ. ભ્રાતા પુત્ર પૂજ્ય અથવા સસરો કિંવા મામો પણ હોય, અને સ્વધર્મથી અવળા ચાલે તો રાજાને કોઈ અદંડ્ય નથી. ૪૯

ટીકા. પૂજ્ય એટલે પૂજા સત્કાર યોગ્ય આચાર્ય ગુરુ વગેરે, બાકીના તો પ્રસિદ્ધ છે. એ ભાઈ પુત્ર ઇત્યાદિ લોકો પણ સ્વધર્મ છોડીને ચાલે તો રાજાએ દંડનું. સારે બીજા લોકને દંડવા એમાં શું કહેવું. કારણ પોતાના ધર્મ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલો કોઈ પણ રાજદંડને પાત્ર નહીં થાય, એમ નથી. આ વાત માતા પિતા વગેરે કેટલાક લોક ગણાવ્યા છે તે શિવાય બીજાં માણસને વાસ્તે છે. તેમ બીજી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “ માતા અને પિતા અદંડ્ય છે એટલે દંડને પાત્ર થતાં નથી. વળી સ્નાતક પુરોહિત પરિવ્રાજક (સંન્યાસિ) વાનપ્રસ્થ એલોકો વિદ્યાશી-લ પવિત્રતા અને આચારવાળા ધર્મના અધિકારી હોય છે. માટે તે પણ દંડને પાત્ર નથી. ૪૯

યોદંઙ્યાન્દંડયેદ્રાજાસમ્યગ્વધ્યાંશ્વઘાતયેત્ ॥

ઇષ્ટંસ્યાત્કતુભિસ્તેનસમાપ્તવરદક્ષિણૈઃ ॥૫૦॥

મૂઝ. જે રાજા દંડાર્હનો યોગ્ય દંડ કરે તથા વધાર્હનો વધ કરે. તેણે શ્રેષ્ઠદક્ષિ-ણાવાળા સમાપ્ત થયેલા એવા યજ્ઞવહે યજન કરીયું. ૫૦

ટીકા. જે રાજા દંડને યોગ્ય થયેલા અપરાધીના યોગ્ય દંડ=શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ પ્રમાણે ધિ-
દંડ ધનદંડ વગેરે દંડ કરે, અને વધ કરવાને યોગ્ય થયેલાને પ્રાણનાશની
શિક્ષા કરે તે રાજાએ ઘણી મોહોટી દક્ષિણાવાળા (રાજાસૂય અશ્વમેધ इत्यादि)
યજ્ઞવહે યજન કરીયું. અર્થાત્ તેવા મોહોટા યજ્ઞનું ફલ તેને મળે છે. હવે દંડ
કરવાથી ફલ પ્રાપ્તિ સંભળાય છે માટે તે કર્મ કામાનંક હશે એમ માનશો નહી.
કારણ દંડ નહી કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કદ્યું છે. જેમ વસિષ્ઠ કહે છે કે “દંડ
કરવા યોગ્ય માણસને છોડી દે તો રાજાએ એક રાત્ર ઉપોષણ કરવું અને પુ-
રોહિતે ત્રણ રાત્ર. જે દંડને પાત્ર નથી તેનો દંડ કરે તો પુરોહિતે કુછ પ્રા-
જાપય તથા રાજાએ ત્રિરાત્ર ઉપવાસ એવું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.” ૫૦

અર્થ. “દુષ્ટ લોકને દંડ કરતાં રહેવું” એમ કદ્યું પણ દુષ્ટની પરીક્ષા વ્યવહાર (ન્યા-
ય ઇન્સાફના કામ) જોયા વિના થતી નથી માટે દુષ્ટ અપરાધી ઓઢાંચવા સારું
વ્યવહાર જોવાનું કામ દરરોજ જાતે કરવું એમ કહે છે.

इतिसंचित्यनृपतिः क्रतुतुल्यफलपृथक् ॥

व्यवहारान्स्वयंपश्येत्सभ्यैः परिवृतोन्वहम् ॥ ૫૧ ॥

મૂલ. એમ યજ્ઞતુલ્ય ફલનો સારો વિચાર કરીને રાજાએ પૃથક્ સમ્યજનને સંઘાતે લ-
ઈને પ્રતિ દિવસે પોતે વ્યવહાર જોયા. ૫૧

ટીકા. એમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે દંડાઈને દંડ કરવાથી યજ્ઞસમાન ફલ, તથા અદંડ્યને દંડ
કરવાથી સ્વર્ગ કીર્તિ इत्यादिનો વિનાશ થાય એ વાતનો સારીપેઠે વિચાર કરીને
બ્રાહ્મણાદિવર્ણ ક્રમ પ્રમાણે જુદા જુદા આગળ કહેશે તેવા લક્ષણવાળા સંભ્ય-
લોકોને સાથે રાહીને પ્રતિ દિવસે સારાનું તથા દુષ્ટનું પરિજ્ઞાન થવાસારુ રા-
જાએ પોતાની જાતે વ્યવહાર જોવા. ૫૧

कुलानिजातीःश्रेणीश्चगणान्जानपदानपि ॥

स्वधर्माच्चलितान् राजाविनीयस्थापयेत्पथि ॥ ૫૨ ॥

મૂલ. કુળ, જાતિ, શ્રેણી, ગણ, તથા જ્ઞાનપદ, એમાંનો જે કોઈ પોતાના ધર્મથી અ-
વગ્નો ચાલે, તેને શિક્ષા કરીને રાજાએ માર્ગે ઉપર આણવો. ૫૨

ટીકા. કુલ=બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય ઇત્યાદિ લોક, જાતિ=મૂર્દાવસિક, આંબઠ ઇત્યાદિ, શ્રેણી સુથાર સોની વગેરે લોક, ગણ=જાતિ, શેવડા, વેરાગા, ગુસાઈ ઇત્યાદિ, જાનપદ=વીજા કામ કરનારા કેટલાક લોક, એ પોતાના ધર્મ (ચાલ) છોડીને ચાલે તો રાજાએ તેમને અપરાધ પ્રમાણે દંડ કરીને સ્વધર્મના માર્ગ ઉપર ચલાવવા. ૫૨

અર્થ. દુષ્ટને દંડ કરવાનું કહ્યું તે દંડના બે પ્રકાર. એક શારીરદંડ અને બીજો આર્થદંડ. જેમ નારદ કહે છે કે “શારીર તથા આર્થ એવા બે પ્રકારના દંડ છે. તેમાં માર દેવાથી તે વધ કરવા સુધી શારીરદંડ, અને કોડીથી માંડીને તે સર્વસ્વ (તમામ મિલકત) હરણ કરી લેવું એ આર્થદંડ કહેવાય છે.” એ રીતે બે પ્રકાર કહ્યા સ્વરા, પણ અપરાધ પ્રમાણે અનેક ભેદ થાય છે. કહ્યું છે કે “શારીરદંડના દશ ભેદ તથા આર્થદંડના તો અનેક ભેદ કહ્યા છે.” તેમાં કૃષ્ણલ, માષ, સુવર્ણ, પલ, ઇત્યાદિ શબ્દવડે આર્થદંડ કહેવાના છે. તે શબ્દ પ્રત્યેક દેશમાં જુદા જુદા પરિમાણને વાસ્તે વપરાય છે, તે માટે એક સરખા અપરાધમાં પણ દેશ ભેદવડે ઓછો કિંવા વધારે દંડ ન થવો જોઈએ તે સારું દંડ પ્રકરણમાંના કૃષ્ણલ માષ ઇત્યાદિ શબ્દ નીમેલા પરિમાણમાંના વાપર્યા છે એમ બતાવવા વાસ્તે ચાર વચનવડે કહે છે.

જાલસૂર્યમરીચિસ્થંત્રસરેણૂજઃસ્મૃતમ્ ॥

તેષ્ઠૌલિક્ષાસ્ક્તતાસ્તિસ્થોરાજસર્પપટુચ્યતે ॥૫૩॥

ગૌરસ્તુતેત્રયઃપટ્ટેયવોમધ્યસ્ક્તેત્રયઃ ॥

કૃષ્ણલઃપંચતેમાષસ્તેસુવર્ણસ્તુષોટ્શ ॥૫૪॥

પલંસુવર્ણાશ્ચત્વારઃપંચવાપિપ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૬૪

મૂલ. જાલ સૂર્યના કિરણમાંના રજને ત્રસરેણુ કહે છે. તે આઠનો એક લિક્ષા અને તે ત્રણ થયેથી એક રાજસર્પ કહેવાય છે. ૫૩ તે ત્રણવડે એક ગૌરસર્પ, તે છ થયેથી એક મધ્યમ યવ, તે ત્રણવડે એક કૃષ્ણલ, તે પાંચથયેથી એક માષ, અને તે સોળનો એક સુવર્ણ. ૫૪ ચાર કિંવા પાંચ સુવર્ણનું એક પલ કહેવાય છે.

ટીકા. જાઢીયાના છિદ્રમાં પેઠેલા સુર્ય કિરણમાં જે ઘણું શીણું ઝડતું દેખાય છે તે રજ કણને ત્રસરેણુ એમ યોગીશ્વર વગેરે તત્ત્વદર્શી લોક કહે છે. તે આઠ ત્રસરેણુની એક લિધા, એટલે જૂનું ફેંડું. ત્રણ લિધાનો એક રાજસર્પપ, ત્રણ રાજસર્પપનો એક ગૌરસર્પપ, એટલે રાઈનો દાળો. છ ગૌરસર્પપનો એક મધ્યમ યવ, નહીં જાડો ને નહીં શીળો એવો મધ્યમ જવનો દાળો. એ ઉપરથી ગૌરસર્પપ પણ મધ્યમ એવું સમજાય છે. તેમ રાજસર્પપ પણ. વઢી મધ્યમ શબ્દ લખ્યો છે તેથીજ સર્પપ વગેરે શબ્દ કેવલ વજનને સારુજ વપરાય એમ નથી, ત્યારે તે વજનવડે તોલેલું હરેક દ્રવ્યને સારુ પણ વપરાય, એમ સમજાય છે. જેમ પ્રસ્થ નામના માપથી માપેલા યવ પણ પ્રસ્થ કહેવાય છે. એમ સર્પપ વગેરે વજનથી તોલેલા દ્રવ્યને વાસ્તે પણ સર્પપ વગેરે શબ્દના પ્રયોગ થાય. જો કદાપિ તે સર્પપાદિ શબ્દનો તોલવાનું વજન, એટલોજ ફક્ત્ અર્થ હોય તો ત્રસરેણુ એકઠા કરીને તોલવાનું બની સકે નહીં ત્યારે તેની ગણના લઈને ચાલવાનો જે કૃષ્ણલ વગેરે વ્યવહાર તે પણ થશે નહીં. માટે તે તે વજનથી તોલેલા દ્રવ્યને વાસ્તે પણ ગૌરસર્પપાદિ શબ્દ લાગુ થાય છે. તેમાં સ્થૂલ (જાડો) સ્થૂલતરં (તેથી જાડો) સ્થૂલતમ (સડથી જાડો) તથા સૂક્ષ્મ (શીળો) સૂક્ષ્મતરં, અને સૂક્ષ્મતમ, તથા મધ્યમ એવી તરેના સર્પપાદિ દાળાના ભેદ વડે પ્રતિદેશમાં વજનનો કાંઈ કાંઈ ભેદ થયો છે, પરંતુ દંડ વ્યવહારમાં એક સરખું મધ્યમમાનજ લેવું એવો નિયમ કરે છે. તે મધ્યમયવ ત્રણ થયેથી એક કૃષ્ણલ, (રાતિ), પાંચ કૃષ્ણલનો એક માષ, (માસા), સોઢ માષનો એક સુવર્ણ, (તમેલો), ચાર સુવર્ણનું એક પલ, એવી સંજ્ઞા કહી છે. પાંચ સુવર્ણનું પણ એક પલ નારદ વગેરેયે કહ્યું છે. તે ઠેકાણી, જાડા ત્રણ યવનો એક કૃષ્ણલ એવી કલ્પના કરી હોય ત્યારે લોકવ્યવહારમાં જે નિષ્ક ચાલે છે તેનો ષોડશાંશ (સોઢમો ભાગ) કૃષ્ણલ થાય છે. તેવા પાંચ કૃષ્ણલનો એક માષ અને સોઢ માષનો એક સુવર્ણ તે વ્યાવહારિક પાંચ નિષ્કનો થાય છે. તેવા ચાર સુવર્ણનું એક પલ, એ પ્રમાણે વીસનિષ્કનું એક પલ થાય છે. હવે ય્યારે જ્ઞાપિા ત્રણ યવનો એક કૃષ્ણલ એમ કલ્પના કરીયે ત્યારે વ્યાવહારિક નિષ્કનો બત્રીસમો ભાગ કૃષ્ણલ થાય છે. તે પક્ષમાં અઢી નિષ્કનો એક સુવર્ણ અને દશ નિષ્કનું એક પલ થાય

છે. અને મધ્યમ યવ વડે ઝ્યારે કૃષ્ણલની કલ્પના કરિયે. ઝ્યારે નિષ્કનો વીસમો ભાગ કૃષ્ણલ ચાર નિષ્કનો એક સુવર્ણ, અને સોઢ નિષ્કનું પલ થાય છે. પાંચ સુવર્ણનું એક પલ એ પક્ષમાં વીસ નિષ્કનું પલ છે. એ પ્રમાણે નિષ્કનો ચાઢીસમો ભાગ કૃષ્ણલ, બે નિષ્કનો એક સુવર્ણ, અને આઠ નિષ્કનું એક પલ ઇત્યાદિ લોકવ્યવહારને અનુકૂલ એવો વીજી રીતનો પણ વિચાર આ સૂત્ર ઉપરથીજ કરી લેવો. ૧૩—૧૪—

અર્થ. એ રીતે સોનાના તોલનું પ્રતિપાદન કરીને હવે રૂપાનું કહે છે અર્થાત્ વચન વડે.

દ્વેઠ્ઠણલેરૂપ્યમાષોધરણંષોડશૈવતે ॥૧૫॥

શતમાનંતુદશભિર્દુરણૈઃપલમેવતુ ॥

નિષ્કંસુવર્ણાશ્ચત્વારઃ ૬૭

મૂઢ. બે કૃષ્ણલ વડે એક રૂપાનો માષ. ૧૫ તે સોઢ થયેથી ધરણ. અને દશ ધરણ વડે એક શતમાન કિંવા પલ. ચાર સુવર્ણનું એક નિષ્ક.

ટીકા. પૂર્વે કહેલા બે કૃષ્ણલ વડે એક રૂપાનો માષ (માસો), તેવા સોઢ માષ વડે એક ધરણ થાય છે, એનું પુરાણ એવું પણ વીજું નામ છે. કેમકે “તે સોઢથી એક ધરણ કિંવા પુરાણ કહેવાય છે” એમ મનુ સ્મૃતિનું વચન છે. દસ ધરણથી એક શતમાન કિંવા પલ કહેવાય છે. પૂર્વોક્ત ચાર સુવર્ણથી એક રૂપાનો નિષ્ક થાય છે. ૧૫—

અર્થ. હવે તાંબાનાં વજન કહે છે.

કાર્ષિકસ્તામિકઃપણઃ ॥૧૬॥

મૂઢ. કર્ષ પ્રમાણ જેવડો તામિક પણ થાય છે. ૧૬

ટીકા. પલનો જે ચતુર્થાંશ તે કર્ષ એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે કર્ષની બરોબર તાંબાનો એક પણ થાય છે તેને કાર્ષા પણ એવા સંજ્ઞા પણ છે. કારણ, “કાર્ષા પણ તો કર્ષ પ્રમાણે જેવડો તાંબાના પળને સમજવો” એવું મનુવચન છે. પાંચ સુવર્ણનું એક પલ એ પક્ષમાં વીસ માષનો એક પણ થાય છે ઝ્યારે “પળનો વીસમો ભાગ એક માસ કહેવાય” ઇત્યાદિ લોક વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. ચાર સુવર્ણનું એક

પલ એ પક્ષમાં તો સોઝા માધનો એક પળ ધાયછે. આ પક્ષમાં સુવર્ણ, કાર્ષાપળ, અને પળ એ શબ્દ સમાન અર્થવાળા છે તથાપિ પળ અને કાર્ષાપળ એ બે શબ્દ તાંબાના તોલને વાસ્તેજ છે. એ પ્રમાણે પ્રથમ સુવર્ણનું રૂપાનું અને તાંબાનું ઉન્માન (તોલવાનું વજન) દંડ વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે માટે કહ્યું. લોકો વ્યવહારને કામ લાગે એવા કસું પીતલ રૂપાદિ ધાતુનું પળ એજ વજન સમજવું. ૫૬
 અવ. સ્વશાસ્ત્રની (યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતના સ્મૃતિ ગ્રંથની) પરિભાષા કહે છે.

સાશીતિ:પળસાહસોદંડઉત્તમસાહસ: ॥

તદર્દુમધ્યમ:પ્રોક્તસ્તદર્દુમધમ:સ્મૃત: ॥૫૭॥

મૂલ. ઉત્તમસાહસમાં એક હજાર અને એશી પળનો દંડ કહ્યો છે. મધ્યમમાં તેથી અરધો અધમમાં તેથી અરધો કહ્યો છે. ૫૭

ટીકા. ઉત્તમ=સૌથી મોટું, તેવા સાહસના અપરાધમાં એક હજાર અને એશી પળનો દંડ કહ્યો છે. મધ્યમ સાહસના અપરાધમાં તેથી અરધો=એકહજાર એશીથી અરધો પાંચસો અને ચાલીસ પળનો દંડ અધમ સાહસ એટલે કનિષ્ઠ સાહસના અપરાધમાં તેથી અરધો એટલે બસો સિત્તેરપળનો દંડ મનુ વગેરેઓએ કહ્યો છે. હવે “પ્રથમ સાહસમાં અઠીસોપળનો દંડ, મધ્યમ સાહસમાં પાંચસોપળનો અને ઉત્તમ સાહસમાં હજારપળનો.” એવું જે મનુસ્મૃતિનું વચન છે તે તો ઘર જાણે થયેલું અપરાધને વાસ્તે પક્ષાંતર છે એમ સમજવું. ૫૭

અવ. દંડના ભેદ કહે છે.

ધિગ્દંડસ્ત્વધવાગ્દંડોધનદંડોવધસ્તથા ॥

યૌઙ્યાવ્યસ્તા:સમસ્તાવાત્વપરાધવશાદિમે ॥૫૮॥

મૂલ. ધિગ્દંડ વાગ્દંડ ધનદંડ તથા વધદંડ. એ જુદા જુદા અથવા સમસ્ત કરવા અપરાધ પ્રમાણે. ૫૮

ટીકા. ધિગ્દંડ એટલે નિંદા ભરેલા વચનથી ધિક્કાર કરવો. વાગ્દંડ તો કઠોર લાગે એવાં ગાલવાળાં વચન. ધનદંડ=ધનનો અપહાર કરી લેવો. વધદંડ=શરીર ઉ-

પર કરવાનો, બાંધવું બંદીલાને નાંખવું, જીવે મારી નાખવા સુધી એ ચારે પ્રકારના દંડ જુદા જુદા = એક એક અથવા સમસ્ત = સામટા બેત્રણ કિંવા ત્રણ ચાર દંડ અપરાધનો વિચાર કરીને કરવા. કહેલા અનુક્રમ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વ દંડ કીધાથી બરાબર શિક્ષા થઈ નહીં એમ જણાયતો આગળ આગળ કહેલો દંડ કરવો. જેમ મનુ કહે છે કે “ પ્રથમ ધિગદંડ કરવો ચારપછી વાગદંડ, તીજો ધનદંડ અને અંધો આગળ વધદંડ. ” ૧૮

અર્થ. દંડની વ્યવસ્થા કરવાનાં નિમિત્ત કારણ કહે છે,

જ્ઞાત્વાપરાધંદેશંચકાલંબલમથાપિવા ॥

વયઃકર્મચવિત્તંચદંડંદંડ્યોષુપાતયેન્ ॥૫૯॥

મૂળ. અપરાધ, જાણીને તથા દેશ, કાલ, બલ, વય, કર્મ અને વિત્ત જાણીને દંડાર્હનો દંડ કરવો. ૫૯

ટીકા. અપરાધને જોઈ ઘટે તેમ જાણીને દંડ કરવો. તેમ દેશ, કાલ, વય, કર્મ (ધંધો) વિત્ત (મિલકત) એટલાં બરાબર જાણીને તેને ઘટતો દંડ કરવો. તથા સમજીને અથવા વગર સમજણથી, એકવાર કિંવા અનેકવાર કરેલા અપરાધ પ્રમાણે દંડ કરવો. યદાપિ રાજા લોકને વાસ્તે આ રાજ ધર્મનો જયો કહ્યો છે, તથાપિ દેશમંડલ ઇત્યાદિનું પરિપાલન કરવાના કામ ઉપર નીપેલા જુદી જાતના અધિકારીઓ પણ આ ધર્મ છે એમ સમજવું. કારણ કે, રાજાના ધર્મ કહીશ. નૃપને જેમ વર્તવું જોઈયે. ” આ સ્મૃતિવાક્યમાં ફરીથી જુદો નૃપ શબ્દ લખ્યો છે. માટે વળી કર લે છે તે પ્રજાના સંરક્ષણને વાસ્તે, અને પ્રજાનું સંરક્ષણ દંડની સત્તાવડે થાય છે. શ્રી પદ્મનાભ માહોપાધ્યાયના પુત્ર શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજ વિજ્ઞાનેશ્વર મદ્યારકની કરેલી ઋજુ મિતાક્ષરા નામની યાજ્ઞયલ્ક્ય ધર્મશાસ્ત્ર સંગ્રહિ ટીકામાં પ્રથમાધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૫૯

આ અધ્યાયમાં, ઉપોદ્દાત પ્રકરણ, ૧ બ્રહ્મચારિ પ્રકરણ, ૨ વિવાહ પ્રકરણ, ૩ વર્ણ જાતિ વિવેક પ્રકરણ, ૪ ગૃહસ્થ પ્રકરણ ૫ સ્નાતક પ્રકરણ ૬ મહ્યા મહ્ય પ્રકરણ ૭ દ્રવ્ય શુદ્ધિ પ્રકરણ ૮ દાન પ્રકરણ ૯ શ્રાદ્ધ પ્રકરણ ૧૦ ગણપતિ કલ્પ પ્રકરણ ૧૧ મહ શાંતિ પ્રકરણ ૧૨ રાજધર્મ પ્રકરણ ૧૩ એટલાં

(२३५)

प्रकरण अनुक्रमे कहेला छे.

श्रीविज्ञानेश्वर कृत संस्कृत धर्म शास्त्र मिताक्षरा ग्रंथनुं गुजराती भाषांतर सु-
रतवाळा यज्ञेश्वर चिमणाजी शास्त्रीये कीधुं तेमांनो आ प्रथम अध्याय समाप्त
थयो छे. संवत् १९२५ ना जेष्ठ वद्य १० रविवारे.
